

T. C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLVIII

Sa. 189 - 190

Ocak - Nisan 1984

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 5

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

ŞİMŞİR, BİLÂL N.: Fes Olayı Türkiye - Mısır İlişkilerinden Bir Sayfa (1932 - 1933) (30 resimle birlikte)	1
KURAT, Ph. D. YULUĞ TEKİN: Mustafa Kemal's Instructions (An Intercepted and Decyphered Telegram) to Bekir Sami in London-a Reassessment of the London Conference (21 February - 12 March 1921) and its Immediate Consequences	55
—: Mustafa Kemal'in Londra'da Bekir Sami'ye Talimatı (İngilizler Tarafından Ele Geçirilen ve Çözülen Şifreli Telgraf) - Londra Konferansı'nın Bu Bilgilerin Işığında Yeniden Değerlendirilmesi (21 Şubat - 12 Mart 1921) ve İvedi Sonuçları (Özet)	89
AKGÜN, DOÇ. DR. SEÇİL: Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası (6 resimle birlikte)	95
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: Cihângîroğlu İbrâhim Aydın (1874 - 1948)'daki Millî-Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler (49 resimle birlikte)	109
ERGENELİ, HİLMİ A. (Düzenleyen: ERGENELİ, PROF. ADNAN) 1919'da Ayvalık Savunması İle İlgili Anılar (7 resimle birlikte)	167
KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: Ziya Gökalp'de Tarihçilik	241
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Uygarlık ve Çağdaşlaşma	249
YURDAYDIN, PROF. DR. HÜSEYİN G.: XVIII. Yüzyıla Ait İlginç Bir Mahkeme Hükümü (4 resimle birlikte)	257
ERCAN, DOÇ. DR. YAVUZ: Voynuklarla İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar ..	271
AKA, DOÇ. DR. İSMAIL: Mirza Şahrüh Zamanında (1405 - 1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri	285
YİNANÇ, DOÇ. DR. REFET: Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları (3 resimle birlikte)	299

Çeviriler:

SPULER, PROF. DR. BERTOLD (Çeviren: LUGAL, MİHİN): Gotthard Jäschke ..	309
JÄSCHKE, GOTTHARD: (Çeviren: ARSAN, NİMET): Mustafa Kemal'in Unutulmuş Bir Hatırası	339

Bibliyografya :

DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Elizabeth A. Zachariadou, <i>Trade and Crusade</i> 1983 Yılı'nın İlk Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	343

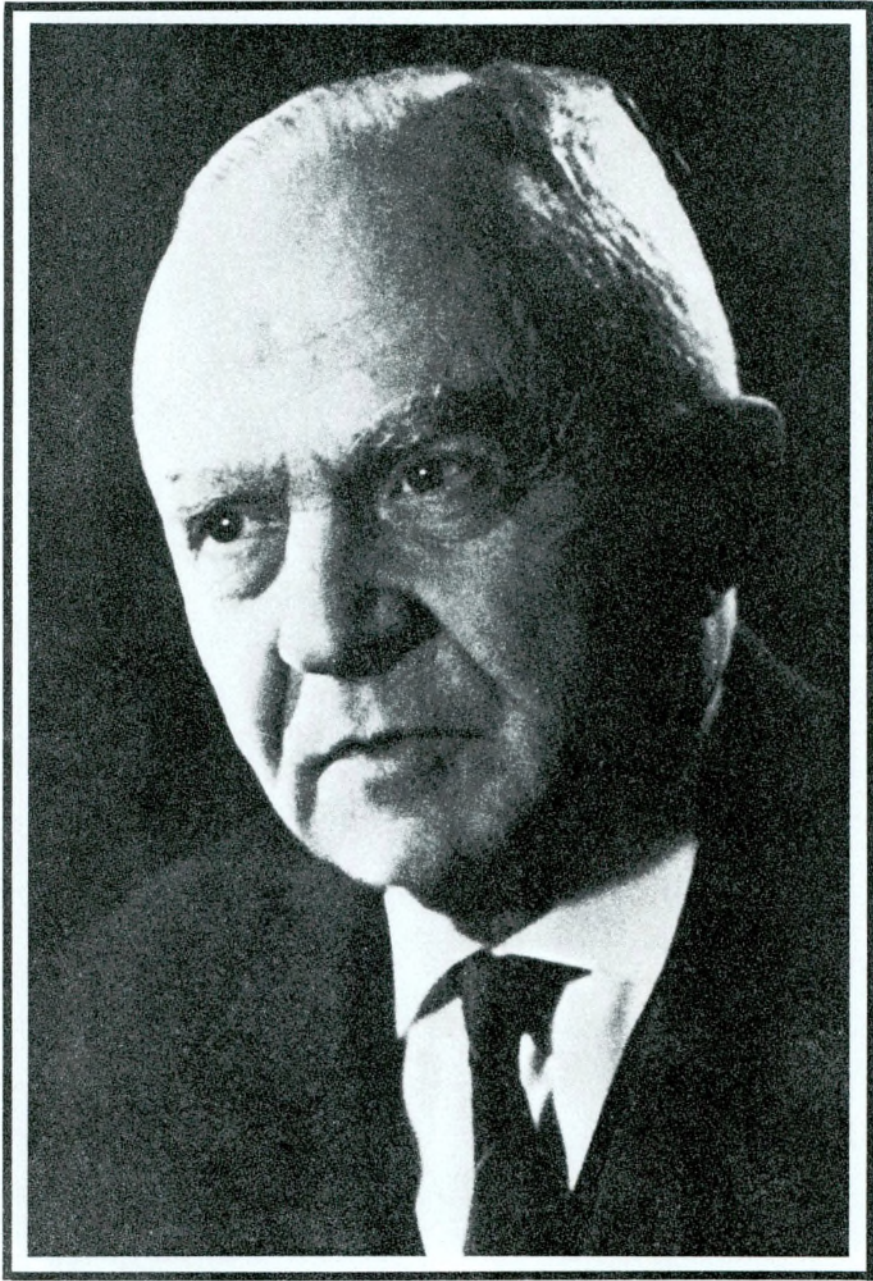
D U Y U R U

Atatürk Kültür Merkezi'nin "ERDEM", Atatürk Araştırma Merkezi'nin "ATATÜRK ARAşTIRMA MERKEZİ DERGİSİ" adlı dergileri çıkmıştır.

*Bellefen'in bu sayısı
Prof. Dr. Gotthard Jäschke anısına
armağan edilmiştir.*

Prof. Dr. GOTTHARD JÄSCHKE

8 Nisan 1894 - 29 Aralık 1983

ULU ATATÜRK'Ü ANARKEN

HAYATA GÖZLERİMİ YUMMAK
ÜZERİYİM.

Babam

~~Babam~~ bugün ölmüştür.

29. 12. 1983

Gotthard Jäschke

Prof. Dr. Gotthard Jäschke'nin son anda yazdığı ve Atatürk'e olan büyük hayranlık ve bağlılığını belirten bu yazısı ölüm haberi ile birlikte büyük kızı tarafından Kurumumuza ulaştırılmıştır.

BELLETEN

Cilt : XLVIII

Ocak - Nisan 1984

Sayı : 189 - 190

FES OLAYI TÜRKİYE - MİSİR İLİŞKİLERİNDEN BİR SAYFA (1932 - 1933)

BİLÂL N. ŞİMŞİR
Türk Tarih Kurumu Üyesi

29 Ekim 1932 akşamı, Türkiye Cumhuriyetinin dokuzuncu yıldönümü dolayısıyla, Ankara Palas'ta Atatürk'ün verdiği resmî akşam yemeğine ve yemeği izleyen baloya Ankara'daki Mısır Elçisinin fes ile gelmiş olması, bir "Fes Olayı" yarattı. Atatürk'ün yaptığı şapka devrimiyle doğrudan ilgili olan bu olay, Türkiye ile Mısır arasında önemli bir sorun oldu ve iki ülke ilişkileri tarihine ilginç bir sayfa kattı. Aşağıdaki sayfalarda "Fes Olayı"nın belgesel olarak aydınlatılmasına çalışılacaktır.

Türkiye - Mısır İlişkilerinin İlk Yılları

Konuya girmeden önce Türkiye Cumhuriyeti ile Mısır Krallığı arasındaki ilişkilerin ilk yıllarına kısaca değinelim. Eski bir Osmanlı toprağı olan Mısır, 1914 yılında İngiliz protektorası altına girdi ve 1922 yılında İngiltere, bir deklârasyonla Mısır'ın "bağımsız ve egemen bir devlet olduğunu" ilân etti. Mısır tahtına da Kral Fuad oturdu. Ankara'da kurulan yeni Türkiye Devleti, Türkiye'nin ulusal sınırlarını "Misak-ı Milli" ile belirledi ve 24 Temmuz 1923 günü imzaladığı Lozan barış antlaşmasıyla da Mısır üzerindeki bütün hukukundan ve hak iddialarından vazgeçti¹.

¹ Lozan andlaşmasının 16. maddesi : "Türkiye işbu Muahedede musarrah hudutlar haricinde kâin bilcümle arazi üzerinde... her ne mahiyette olursa olsun

Lozan antlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye ile Mısır arasında Elçilik düzeyinde diplomatik ilişkiler kuruldu. Mısır Kralı Fuad, 19 Şubat 1925 günü, Mohammed Heddaya Paşa'yı Türkiye'ye Elçi olarak atadı. Heddaya Paşa, 18 Mayıs 1925 günü Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya törenle güven mektubunu sundu. Törende karşılıklı olarak dostluk söylevleri verildi. Heddaya Paşa, Mısır Krallığı'nın Türkiye'de ilk temsilcisi olmaktan onur duyduğunu; duyguları ve çıkarlarıyla birbirlerine bağlı olmaları gereken iki ulus arasında dostluğu sağlamak için çalışmaktan mutlu olacağını söyledi. Mısır Kralının Atatürk ve Türk ulusu hakkında beslediği dostça duyguları dile getirdi².

Atatürk, Mısır Elçisine şu karşılığı verdi:

"... Türk milleti ile şahsım hakkında Kral Hazretleri tarafından beyan etmiş olduğunuz hissiyata teşekkür ederim. Benim de Kral Hazretlerinin saadeti ve Mısır milletinin şeref ve refahı hakkındaki temenniyatımı kendilerine iblâğ etmenizi rica ederim.

"Türkler Mısırlılara karşı ötedenberi muhabbet-i mahsusa perverde eder.

"Birçok hissiyat ve menafide iştiraki bulunan iki millet arasındaki revabıt-ı dostanenin Hükümetler beyninde teyemmünen başlamış olan münâsebat-ı siyasiye sayesinde rasın bir surette inkişaf edeceğini kaviyen ümid ederim.

"Bu münasebatın inkişafı yolunda vuku bulacak mesainizde benim ve Hükümet-i Cumhuriyenin muavenet-i tamme ve dostanesine mazhar olacağınız şüphesizdir."³

Ertesi yıl, Muhittin (Akyüz) Paşa Türkiye'nin Kahire Elçiliğine atandı. 21 Nisan 1926 günü Kral Fuad'a güven mektubunu sunarak göreve başladı. Yine karşılıklı olarak dostça söylevler verildi. Muhittin Paşa, Türkiye Cumhuriyeti'ni Mısır'da ilk kez temsil etmekten

---

haiz olduğu bilcümle hukuk ve müstenidatından feragat ettiğini beyan eyler" demektedir. 17. maddesi de şunu eklemektedir: "Türkiye'nin Mısır ve Sudan üzerindeki bütün hukuk ve müstenidatından feragatinin hükmü 5 Teşrinisani 1914 tarihinden muteberdir." Andlaşmanın 18. ve 19. maddeleri de Mısır'la ilgilidir.

² *Dışişleri Bakanlığı Arşivi (D.B.A.)*: MÜT. Mısır Elçisi Heddaya Paşa'nın İtimatname takdimi merasiminde okuduğu nutuk.

³ *Ibid.*

mutluluk duyduğunu belirtti. Ankara'da hazırlanmış olan söylevinde şunları söyledi:

“Türklerle Mısırlılar muhtelif edvar-ı tarihide birçok zamanlar teşrik-i mukadderat etmiş bulundukları için aralarındaki rabıta ve alâka pek derindir.

“Türklerin Büyük Müncii Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Türklerle Mısırlılar arasında tarihin silinmez bir surette kayd ve teyid ettiği revabıt-ı dostanenin her iki millet için müspet netayice müncer olacak bir şekl-i mesudedede teşyidi arzu-i halisanesinde olduğu gibi Hükümet-i Cumhuriyetimiz ve Türk milleti de aynı kanaati perverde etmektedir. Bu neticenin istihsali için sarf-ı mesai, başlıca ve daimî meşgalem olacaktır.”⁴

Kral Fuad da söylevinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın duygularına dostça karşılık verdi. Türk ulusunun refahı için içten dileklerde bulundu. Türk Elçisinin çalışmalarıyla Türk ve Mısır ulusları arasındaki karşılıklı dostluğun daha da gelişeceği umudunu dile getirdi. Çalışmalarında Muhittin Paşa'ya destek olacağını belirtti.

Böylece karşılıklı Elçiliklerin açılmasıyla normal ilişkiler başladı. Türklerle Mısırlılar arasındaki köklü bağlara rağmen, Türkiye Cumhuriyeti ile Mısır Krallığı arasındaki ilişkilerin gerçekten sıcak ve içten olduğu söylenemezdi. Çünkü Mısır'daki Kral Fuad Rejimi, Atatürk Türkiye'si ile bir zıtlasma içinde görünüyordu. Atatürk, Türk ulusunu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak amacıyla üstüste devrimci atılımlarda bulunurken, Kral Fuad'ın tutucu politikası Mısır'ı adeta laik Türkiye'nin bir karşıtı havasına büründürüyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi 1924 yılında Halifeliği kaldırınca Kral Fuad hemen Mısır'da halife olmaya özenmişti. Mısır, Türkiye'den kaçan ya da kovulan bütün rejim karşıtlarına kucak açmakla kalmıyor, bunların Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk aleyhinde çalışmalarına da göz yumuyordu. Osmanlı Hanedanı üyeleri, yüzellilikler, Türk Kurtuluş Savaşında düşmanla elele vermiş işbirlikçiler ve Cumhuriyet rejimini içlerine sindirememiş olanlar çoğunlukla Mısır'da toplanmışlardı ve orada pek rahat da durmuyorlardı. Türkiye'nin laikleşmesi, Mısır'da, Türkiye'ye karşı propaganda sermayesi yapıyordu. Kısacası Kral Fuad yönetiminin tutumu Türkiye'ye karşı pek dostça görünmüyordu. Bununla birlikte yine de iki ülke ilişkileri sarsılmadan sürüp gidi-

⁴ *Ibid.* MÜT. 1/95.

yordu. Kral Fuad, içten olmasa bile, Cumhuriyet bayramlarında Atatürk'e kutlama telgrafları göndermeye özen gösteriyordu.

Öte yandan Mısır aydınlarının ve gençliğinin bir bölümü Atatürk Türkiye'sine karşı derin hayranlık besliyorlar ve bunlar Türkiye'de yapılan devrimlerden de etkileniyorlardı. Bu arada 1925 yılında yapılan şapka devrimi de Mısır'da etki yapmıştı. Bir Mısır gazetesi bunu şöyle anlatıyordu:

"1925 yılında Mısır'lı öğrencilerin bir bölümü, Türkiye'yi örnek alarak fesi bırakmaya kalkıştılar. Bu konuda çeşitli toplantılar yapıldı; komisyonlar, konferanslar toplandı. Çetin tartışmalar oldu. Çeşitli öneriler ortaya atıldı. Kimileri fesi savundu, kimileri fesin kötülüklerini sayıp döktü. Kimileri şapkayı savundu, kimileri de şapkaya saldırdı ve fes bırakılırsa milliyetin yok olacağını ileri sürdü. Fes ya da şapka yerine, ulusal bir Mısır başlığı alınması düşüncesini ortaya atanlar da oldu. Bunların başında Ahmet Şefik Paşa vardı. Kendisi yeni bir başlık yapıp giydi. Ama onun arkasından giden olmadı. Kimi Mısırlılar, fes, şapka ve eski firaun başlıklarının birleştirilmesinden yeni bir başlık çeşidi yarattılar. Doktorlar, şapkadan yana olanlara arkı çıktılar. Fesin sağlığa elverişli olmadığını, Mısır'ın ihtiyaçlarına uygun düşmediğini ve herhalde şapkanın festen daha iyi olduğunu söylediler.

"Şarkıcılar şapkayı öven şarkılar düzdüler. Bu şarkılar halk arasına da yayıldı. Bunlardan biri "Şimdi şapka zamanıdır, gürültüye patırtıya gerek yok" diyordu. Fesin şapka ile değiştirilmesi uğrunda yapılan bütün bu propagandalara rağmen, sonunda yine şapka fese yenik düştü. Mısır gençlerinin bir bölümü fesi de şapkayı da boykot edip başaçık gezmeye başladılarsa da Mısır'da yine başlık olarak fes kullanılmaktadır."⁵

1925 - 1930 yılları arasında Mısır, Türkiye'deki Elçilerini sık sık değiştirdi. Beş yıl içinde birer ikişer yıl süreyle üç Mısır Elçisi Türkiye'de görev yaptı. Heddaya Paşa'nın yerine 1927 yılı başında Abdülazam Raşid Paşa atandı. Ertesi yıl Raşid Paşa'nın yerini İbrahim Ratiş Bey aldı. 1930 yılında da dördüncü Mısır Elçisi olarak Abdülmelik Hamza Bey Ankara'ya atandı.

⁵ "Mısır'ın Ankara Elçisinin olayı dolayısıyla Fes ve Şapka. Gazi Mustafa Kemal Fesi niçin Türkiye'den kaldırdı?, *El Dünya El Musavvara* (Kahire), 30.11.1932.

Hamza Bey, daha önce Mısır'ın Londra Elçiliği Müsteşarlığında bulunmuştu. Elçilik görevini ilk kez Ankara'da üstlenmişti. İyi İngilizce, biraz Türkçe biliyordu. Hukukçuydu. Orta yaşlardaydı. Zeki, cana yakın görünüyordu. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserliğinin belirttiğine göre, "aşırı milliyetçi" bir kişiydi. Ama İngiltere'de kaldığı süre içinde biraz "yumuşamıştı". 7-8 Kasım 1930 günü Çankaya Köşkü'nde Atatürk'e güven mektubunu sundu. Kral Fuad'ın Atatürk'e karşı "derin muhabbet ve yüksek takdir" duyguları beslediğini ve Türk ulusu için iyi dileklerde bulunduğunu bildirdi. Atatürk de Elçiye dostça karşılık verdi:

"Kral Hazretlerinin hakkımda ve Türkiye ile Türk milleti hakkında besledikleri dostluk ve gösterdikleri muhalesetten pek mütehasis oldum. . . Yüksek Metbuunuzun saadetleriyle Mısır'ın ve Mısır milletinin ikbal ve refahı için samimî temennilerimi müşarileyh Hazretlerine arzetmenizi rica ederim" dedi⁶.

Hamza Bey, Atatürk'ün yaptığı şapka devriminden beş yıl sonra Türkiye'de göreve başlamıştı. Türkiye'de fes beş yıldır yasaktı. Gerçekten kimse artık fes giymiyordu. Yalnız Mısır Elçisi, ortalıklarda, törenlerde fesle görünmeye özen gösteriyordu. Ankara'da "fesli tek kişi" idi. Dikkatleri üzerine çekiyordu. Fes onun için sanki Mısır milliyetçiliğinin, Mısır egemenliğinin bir simgesiydi. Hamza Bey, yıllar yılı fes giydikten sonra yeni yeni şapkaya alışmaya başlayan Türk insanının duygularını hiç hesaba katmıyordu. O günün Ankara'sında fes giymek, Türklerin duygularını incitmez miydi? Fes, bir çeşit kışkırtma gibi görülmez miydi? Mısır Elçisi aldırış etmiyor, kara püsküllü yüksek Mısır fesini Ankara sokaklarında, salonlarında sergileyip duruyordu. Bu davranışıyla Atatürk'ün şapka devrimine karşı sessizce bir direniş niyetini de açığa vuruyor gibiydi. Ama kimse Mısır Elçisinin fesine bir şey söylemiyordu. Bu durum iki yıl sürdü ve sonunda 1932 yılı Cumhuriyet Bayramına gelindi.

Ankara Palas'ta Olay

29 Ekim 1932 günü Atatürk önce kutlamaları kabul etti. Yabancı misyon şefleri ve bu arada fesli Mısır Elçisi de sırayla Atatürk'ün elini sıktılar, Cumhuriyet Bayramını kutladılar. Kutlamalardan sonra o zamanki Büyük Millet Meclisi önünde yapılan geçit töreni iz-

⁶ DBA - MÜT. 6/1: Atatürk'ün Mısır Elçisi A. Hamza Bey'e cevabı. 8.11.1930

lendi. Atatürk'le birlikte, yabancı Elçiler ve o sırada Türkiye'yi ziyaret etmekte olan İran Dışişleri Bakanı Furugi Han da törende bulundular. Mısır Elçisi geçit törenini de fesli olarak izledi. Günün programı gereğince Atatürk, akşam Ankara Palas'ta resmî bir yemek verecekti. Yemeği, balo izleyecekti. Balo, yine Ankara Palas'ta Cumhuriyet Halk Partisince düzenlenmişti. Ankara'daki yabancı Elçiler hem yemeğe, hem baloya çağırılmışlardı.

Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk'in belirttiğine göre, bu yemek ile balo, Ankara'daki yabancı temsilcilikler için çok önemli sayılıyordu. Çünkü yabancı Elçiler, yıl boyunca hemen hemen yalnız orada Atatürk'le yüzyüze gelebiliyorlardı. Orada Atatürk'ün her sözü, her davranışı yabancı temsilciler için bir gösterge, "bir barometre" gibiydi. Buna göre, yıl içinde hangi yabancı Elçilik gözden düşmüş, hangisi saygınlık kazanmış, kestirilebiliyordu. Atatürk de yine yalnız orada kendi görüşlerini yabancı temsilcilere doğrudan duyurup anlatma fırsatı buluyordu. Bu bakımlardan yıldan yıla verilen bu yemek ile balo merakla bekleniyordu⁷.

O akşam Atatürk, saat 20.30'da Ankara Palas'a geldi. Ayaküstü iki Türk generali ve Fransız Büyükelçisi Kont de Chambrun ile biraz konuştuktan sonra sofraya geçti. Yabancı diplomatlar ve öteki dâvetliler de sofradaki yerlerini aldılar. Cumhurbaşkanı sofraya oturunca genellikle önce bir süre sessizlik olur, arkasından azar azar protokoller konuşmalar başlar ve neden sonra hava ısınır. O akşam ise Atatürk sofraya oturur oturmaz konuşmaya başladı. Az yemek yiyor, bol bol sigara içiyor ve konuklarla teker teker ilgilenip konuşuyordu. Yakınında oturan İngiliz Büyükelçisi ile karşısında oturan Sovyet Büyükelçisinin kendisinin en yakın dostları olduklarını söyledi. Öteki Elçileri de sevdiğini, ancak Sovyet ve İngiliz temsilcilerinin apayrı yerleri bulunduğunu ekledi. Sonra, sağ tarafında yer almış öteki Elçilerle ilgilendi. Polonya Büyükelçisine döndü, Polonya'nın dünyada önemli rol oynayabilecek bir büyük devlet olarak yeniden doğmuş olmasından dolayı kendisini kutladı. Türkiye lehindeki konferanslarından ötürü Amerikan Büyükelçisine teşekkür etti. Türkiye'ye yeni gelmiş olan İtalyan Büyükelçisi Lojacona'ya döndü. Mussolini'nin son olarak Torino'da yapmış olduğu konuşmadan pek hoş-

⁷ *İngiltere Dışişleri Arşivi. F.O. 371/16089/E 6033*: G. Clerk'ten L. Oliphant'a. Özel. Ankara, 4.11.1932.

nut kalmadığını belli etti. Ayağa kalkarak, insanlığın birleşmesi için kadeh kaldırdı⁸.

Yemek bittikten sonra Atatürk, sofradaki konuklarını baloya buyur etti. Mısır Elçisi Hamza Bey, yemek boyunca sofrada fesli olarak oturmuştu. Orada bulunan İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk'in Londra'ya rapor ettiğine göre, Atatürk, Mısır Elçisinin yanından geçerken:

“Kralınıza söyleyiniz, ben, Mustafa Kemal, size bu akşam fesinizi çıkarmanız talimatını verdim”

demiş ve bir garson çağırmıştır. Elçi, uysallıkla fesini çıkarıp garsona vermiştir. Garson, kalabalık davetlilerin şaşkın bakışları arasında, fesi salonun öbür ucuna doğru götürüp gözden kaybolmuştur. Mısır Elçisi üzüntüyle hemen oradan çekilmiştir. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Numan (Menemencioğlu) Bey, gönlünü almak için Elçiyi görmeye çalışmış, ama o akşam görememiştir. Ertesi gün Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey Mısır Elçisinden özür dilemiştir.⁹

Görgü tanıklarından İngiliz Büyükelçisinin yazdığına göre, olay tıpkı böyle geçmişti. İngiliz Büyükelçisi, “Kral Fuad'ın tepkisi anlaşılincaya kadar olay kapanmış sayılamaz” diyordu. Atatürk'ün o akşamki her sözünün ve her davranışının hesaplı olduğunu söylüyor ve duygularını yabancılara açıkça anlatmayı amaçladığını ekliyordu.¹⁰

Olay, İngiliz Büyükelçisinin anlattığı gibi olmuşsa, bundan şöyle düşüncelere gidilebilir: Hamza Beyin fesini çıkartırken Atatürk, Mısır'ın tutumundan hoşlanmadığını açıkça belli etmişti. Bu davranışıyla Elçiden ziyade Kral Fuad'ı amaçlıyordu. Çünkü fesin arkasında Kral vardı. Kral Fuad, başından beri Atatürk devrimlerine karşı bir tutum takınmış, Türkiye'de yıkılmış olan Saltanatı Mısır'da sürdürmek havasına girmiş, İslâm dünyasının gözünde laik Türkiye'yi küçülterek Mısır Krallığını yükseltmek hevesine kapılmış, Türkiye ve Mısır rejimleri arasındaki bu zıtlaşmanın yarattığı birikim, en sonunda Hamza Beyin fesinde düğümlenmişti. Atatürk, Elçinin fesini çıkartırken sanki Kral Fuad'a küçük bir ders vermek istemişti ve Elçiyi “Kralınıza söyleyiniz” demişti. Bakalım Kralın tepkisi ne olacaktı.

⁸ F.O. 424/277, p. 27, No. 28. Clerk'ten Simon'a. Ank. 2.11.1932, No. 356.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

Yemekte hazır bulunanlardan Fransa Büyükelçisi Kont de Chambrun, olayı şöyle anlatır:

“Ulusal bayram onuruna Padişahların altın tabaklarında Hükümet üyelerine ve Kordiplomatiğe verilen yıllık yemeği bitiriyorduk... İkiyüz kişilik dâvetliler arasında Mısır Elçisinin fesi gösterişle sırtıyordu. Cumhurbaşkanı, arada bir, sezdirmeden fese alaycı bir göz atıyordu. Zavallı meslekdaşım bunun farkına varmadı. Ama Gazi, sürükleyici müziğin temposuna uyarak masadan kalkınca Mısırlının yanından geçti ve geçerken bir kedi mırıltısını andıran usulca bir sesle kendisine bir şeyler söyledi, onun omuzunu okşadı. Kendisini kucaklıyor sanmışım ki, ne göreyim, bir garson fesi gümüş bir tepside hızlı adımlarla götürüyordu. Tepsinin ardından bakakaldık.”¹¹

Demek ki, Fransız Büyükelçisi, Atatürk'ün Mısır Elçisine söylediklerini duyamamıştı. Yalnız olaya başından sonuna tanık olmuş, Mısır Elçisinin fesinin sofrada göze battığını, Atatürk'ün arada bir buna alaycı bir göz attığını, sonra fesin gümüş tepside götürüldüğünü görmüş ve şaşırıp kalmıştı.

Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) olayı şöyle anlatıyordu:

“Ziyafette hazır bulunan siyasî mümessillere iltifat ve hatırnüvazlık asarı ibrazını, zemin ve zamanın muktezasına göre kâh şu ve kâh bu Sefire karşı tatyipkâr ve iltifatkâr bazı beyanat-ı mahsusada bulunmayı itiyat buyurmuş olan Reisicumhur Hazretleri, bu seneki bayramımızda da gündüz tebrik için Büyük Millet Meclisinde kendilerini büyük üniformalarile ziyaret etmiş ve akşamki resmî ziyafete de keza aynı kıyafette davet edilmiş olan bilumum siyasî mümessiller meyanında Mısır Sefirine yemekten sonra yanından geçerken teveccühkâr bazı ifadatta bulunmuşlar ve fesini çıkararak rahat edebilmesine müsaade buyurduklarını söylemişlerdir. Sefir bir an için tereddüt ettikten sonra fesini bizzat çıkarmış, bunun üzerine Reisicumhur Hazretleri kendisini yüzünden öpmüşlerdir”¹².

¹¹ Comte Charles de Chambrun, *Atatürk et la Nouvelle Turquie*, Paris: 1939. pp.

¹² D.B.A. – Mısır. K. 9: Hariciye Vekâletinden T.C. Elçiliklerine tamim. Ankara, 12.12.1932, No. 23853/161. Bu genelgenin örneği Elçiliklerimiz arşivlerinde de korunmuştur: Paris Büyükelçiliğimiz Arşivi, K. 77/A-1; Londra Büyükelçiliğimiz Arşivi, K. 648/2

Türkiye Dışişleri Bakanının bu açıklamasına göre, ortada olay diye bir şey yoktu. Dolayısıyla Tefik Rüştü Beyin Mısır Elçisinden özür dilemesi de söz konusu olmamıştı. Tefik Rüştü Bey, ertesi gün Mısır Elçisi Hamza Beyle yaptığı görüşmeyi şöyle anlatmaktadır:

“30 Teşrinievvel (1932) günü benden mülâkat isteyerek ziyaretime gelen Mısır Elçisine evvelce birçok defa vuku bulduğu gibi bir akşam evvel de Büyük Şefimiz Reisicumhur Hazretleri tarafından şahsı hakkında teveccühkâr beyanata mazhar olduğunu ve bu halin Reisicumhur Hazretlerinin kendisini sevmekte olduğunu teyit eylediğini tebarüz ettirdikten sonra sofradan kalkmakla hitam bulmuş olan resmî ziyafeti müteakip Fırkanın suvaresi başladığından kendisine her sene mümasil vaziyetlerde olduğu gibi fesini çıkararak istirahat edebileceğinin söylenmiş olduğunu hatırlatmış ve memleketimizde vakitle fes müstamelken hep bu suretle yani mecliste hazır bulunan en yüksek zatın müsaadesile fesin çıkarılması mutad olduğu esasında konuşmuş idim....

“Elçi bu beyanatım üzerine kendisini tatyip eylediğimi söyleyerek bana teşekkür etmiştir. Binaenaleyh teessüf beyanını mucip bir hadise mevcut olmadığı gibi tarafımdan teessür veya teessüf asla vaki ve varit olmamış bulunduğunu... size bildirmeğe lüzum görüyorum”¹³.

Bu açıklamalar “Fes Olayı”nın epeyce büyütülmesi üzerine yapılmıştı. Tefik Rüştü Aras, olay yüzünden Türkiye ile Mısır arasında beliren gerginliği gidermek çabasıındaydı. Olayın daha da büyütülmesini önlemeye çalışıyordu. Denilebilir ki, havayı yumuşatmak için ortada bir olay bulunmadığını, Elçinin kendi rahatı için fesini çıkarmasına izin verildiğini söylüyordu.

Mısır Dışişleri Bakanı Yahya Paşa ise olayı şöyle anlatıyordu:

“Gazi, yemekten sonra Mısır Elçisine kesin bir dille fesini çıkarmasını söylemiştir. Üniformalı olan Elçi bu isteği yerine getirememiş, bunun üzerine Cumhurbaşkanı fesi çıkarması için bir uşağa emir vermiştir. O zaman ve artık fes giymemesi için Kral Fuad’a yazması yolunda Cumhurbaşkanının açık ısrarı karşısında Hamza Bey fesini kendi çıkarmayı uygun görmüştür.... Bu beklenmedik müdahaleyle sarsılan Elçi salonu terketmek zorunda kalmıştır. Olay, bütün

¹³ D.B.A. – Mısır K. 9: T.C. Hariciye Vekâletinden Kahire Elçiliğine açık tel. 29.11.1932, No. 23208/133.

kordiplomatik, Hükümet üyeleri ve öteki seçkin davetliler önünde geçmiştir. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı aynı gece Mısır Elçisini görmeye çalışmış, ama kendisine rastlayamamıştır. Hamza Bey ertesi gün Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey ile görüşmüştür. Bakan, olayı, Elçiye karşı teveccühkâr bir davranış olarak göstermeye çalışmış, Elçinin bunu trajik olarak görmesine üzüldüğünü bildirmiştir. Elçimiz tarafından bir yanlış anlaşılma bulunduğunu, yemekten sonra Elçinin rahatı için kendisine sadece bir teklifte bulunulmuş olduğunu söylemiştir. . . ”¹⁴

Olayın Açığa Çıkması ve Mısır'da Yankıları

30 Ekim sabahı ajans bültenlerinde ve gazetelerde olayla ilgili herhangi bir haber çıkmadı. Olayın üzerine sanki bir perde inmişti. 1 - 3 Kasım günleri Dışişleri Bakanı Dr. Tefvik Rüştü (Aras), üstüste üç kez Atatürk katına çıktı. Belki Çankaya'da bu konuyu da gürüştü. Ama dışarı yine bir haber sızmadı. Ankara'da sohbetlerde Mısır Elçisinin fesi söz konusu edilmiyor değildi. Ama basında yine bir haber görülmüyordu. Günler geçmişti. Olay kapanmış gibi görünüyordu.

Derken, unutulmak üzere olan olay onbir gün sonra hiç beklenmedik bir yerden patlak verdi. 11 Kasım'da *Daily Herald* adlı İngiliz gazetesi, kaynak göstermeden haberi yayınladı: “Bir Fes Diplomatik Fırtına Koparabilir” diye irice bir başlık atmıştı. “Yakın Doğunun geleneksel başlığı fes yüzünden Türk diktatörü Mustafa Kemal ile Ankara'daki Mısır Elçisi Hanza (Hamza) Bey arasında çıkan sert tartışma iki ülkenin diplomatik ilişkilerini bozabilir” diyordu. Mustafa Kemal'in Türkiye'de fesi yasaklamış olduğunu hatırlattıktan sonra, olayı, biraz çarpıtarak, şöyle anlatıyordu: Mısır Elçisi, Ankara'daki Cumhuriyet Bayramı resepsiyonuna yasaklanmış başlıkla gelmişti. Mustafa Kemal, Elçiye, “birdenbire fesini çıkarmasını emretmişti”. Bu yüzden ikisi arasında “sert bir tartışma” geçmişti. Elçi hemen sonra resepsiyonu terketmişti. Sonra Cumhurbaşkanı Elçiden “resmen özür dilenmesini” istemişti. Elçi “Gazi'nin özür dilemesini kabul etmişti”. Olay, böylece geçirilecekti. Ama, Mısır'da duyulmuş- tu ve derin öfke yaratmıştı¹⁵.

¹⁴ D.B.A. - Mısır K. 9: Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine yazı. Kahire, 1.12.1932, No. 4244/361. Gayet mahremdir.

¹⁵ “Diplomatic Storm a Fez may Cause”, *Daily Herald* (London), 11.11.1932.

Fes olayı üzerine basında çıkan ilk haber buydu. Yine aynı gün öğleden sonra *Evening Standard* adlı bir başka İngiliz gazetesi de aynı haberi, “Bir Fes Konusunda Çıkan Gürültü” başlığıyla verdi. Alaylı, kışkırtıcı bir dil kullanıyor, özetle şöyle yazıyordu: Bir Fes yüzünden Türkiye ile Mısır arasında çıkan kavga belki birçok Batılı kimseyi şaşırtacaktı. Ama “Mustafa Kemal’in gözünde fes, boğa için kırmızı paçavra neyse oydu”. Aynı etkiyi yapıyordu. Oysa Mısırlılar, fesi “dünyanın en güzel başlığı” sayıyorlardı. Bu düşünce Denison Ross gibi doğu uzmanlarınca da paylaşılıyordu. Mustafa Kemal Mısır diplomatına fesini çıkarmasını emredince Mısır’da duyulan öfke anlaşılmalıydı. Doğrusu şu Yakın Doğulular pek başlık düşkünü insanlardı. En uygun başlığı giymek, orada pek nazik bir sorun oluyordu.¹⁶

Londra gazetelerinde çıkan bu haberlerle “Fes Olayı” açığa çıkmış oldu ve giderek büyütülecekti. Aynı 11 Kasım 1932 günü *Reuter* haber ajansı haberi Mısır’a telledi. Olay, Mısır’da ilk kez duyuluyordu. Daha önce Ankara’daki Mısır Elçiliğinden bu konuda herhangi bir bilgi Kahire’ye ulaşmış değildi. Ertesi gün Mısır gazeteleri *Reuter* telgrafını sütunlarına aldılar. Hükümet yanlısı *El-Ahram* gazetesi, “Mustafa Kemal ve Fes – Mısır Elçisine karşı Ankara’da çıkarılan olay” başlığıyla haberi verdi. “Ankara’da yapılan resmî törenlerden birine Mısır Elçisi Abdülmelik Hamza Beyin fesli olarak katılması üzerine, Elçi töreni terketmiştir. Sonra Gazi’nin özür dilemesini kabul etmiştir. Böylece kapanacağı sanılan olay Mısır’a yansınca kötü etki yaptı” diyordu¹⁷. Öteki Mısır gazeteleri de Atatürk’ün Mısır Elçisinden “özür dilemiş olduğu” iddiasını vurguladılar¹⁸.

Türkiye’nin Kahire Elçisi Muhittin Paşa uzunca bir zamandır Mısır’da bulunmuyordu. Türkiye Elçiliği İşgüder tarafından yönetiliyordu. İşgüder Mehmet Ali Şevki (Alhan) Bey hemen Ankara’ya şu telgrafı çekti:

“Cumhuriyet Bayramında Reisicumhur Hazretlerinin Mısır Sefirine fesini çıkarmasını teklif, Sefirin retle merasimden çekilmeyi tercih ettiğinden hadise çıktığı(nı) Londra’dan gelen telgrafa müsteden gazeteler yazıyor. Tekzibine müsaade buyurulması müsterhamdır Efendim.”¹⁹

¹⁶ “Fuss Over a Fez”, *Evening Standard* (London), 11.11.1932.

¹⁷ *El Ahram* (Kahire), 12.11.1932.

¹⁸ Örneğin İskenderiye’de çıkan *La Bourse Egyptienne* gazetesi, 12.11.1932.

¹⁹ *D.B.A. Mısır K. 9*: Kahire’den T.C. Hariciye Vekâletine tel. 13.11.1932.

Londra'dan çekilen ajans telgrafı Ankara'da da duyulmuştu. Ankara'da, örtbas edilmeye çalışılmış olayın geçten geç açığa çıkmış olması rahatsızlık yaratmıştı. Haberin Mısır'da yayılması üzerine Ankara'nın ilk tutumu, bunu resmi Anadolu Ajansı aracılığıyla yalanlamak oldu. Anadolu Ajansı Kahire'deki temsilcisine şu telgrafı çekti:

“Londra'dan Kahire'ye çekilen bir telgrafta Cumhuriyet Bayramında Reisicumhur Hazretleri tarafından Mısır Sefirine fesi hakkında vuku bulan bir teklife Sefirin ret ile mukabele ederek merasimden çekildiği şeklinde musanna bir haber verildiği öğrenilmiştir. Zaten haberin yazılış şekli ve doğruca Kahire'ye iş'arı tabiatıyla Türkiye ve Mısır münasebatının gittikçe daha yakın ve daha biraderane bir havada inkişaf etmekte olduğunu görmekten memnun olmayan bazı mehafilin tertibi eseri olduğuna kimsede şüphe bırakmayacağından üzerinde daha fazla tevakkufa lüzum yoktur.”

Bu telgraf Türkiye Dışişleri Bakanlığından Kahire Elçiliğine de iletildi ²⁰.

Ankara'ya göre, haber, uydurmaydı. Türkiye-Mısır ilişkilerinin gelişmesinden hoşnut olmayanlarca çıkarılmıştı. Üzerinde durmaya değmezdi.

Türk Hükümeti, olayı geçiştirmek çabasındaydı. Anadolu Ajansının yalanlaması Mısır gazetelerinde yayınlanınca, heyecan yatışır, olay dalbudak salmadan kapanır gider diye umuluyordu. Ama olayın kolay kolay kapanmayacağı anlaşılıyordu. Mısır Hükümeti, Ankara Elçiliğinden ivedi bilgi istemişti. Mısır basını olayın üstüne üstüne gidiyordu. Kahire ve İskenderiye gazetelerinde her gün olayla ilgili haberler çıkıyordu. 14 Kasım günlü gazetelerde “Ankara Olayı”, “Gazi ile Mısır'ın Ankara Elçisi Arasındaki Olay” başlıklı haberler ve yorumlar vardı. Bunlara göre, Hamza Bey'den Kahire'ye bir gizli rapor gelmişti. Raporun içeriği açıklanmıyordu. Mısır Dışişleri Bakanı Abdel Fettah Yahya Paşa, çarçabuk İskenderiye'den Kahire'ye dön-müştü. Haberler kısaca bunlardı ²¹.

²⁰ *Ibid.*: Hariciye Vekaletinden Kahire Elçiliğine Şifre Tel. Ankara, 14.11.1932, No. 120.

²¹ “L'Incident d'Ankara - Un Rapport Secret au Ministère des Affaires Étrangères”, *La Bourse Égyptienne* (Alexandrie); “L'Incident entre le Ghazi et le Ministre d'Égypte à Ankara”, *La Réforme* (Alexandrie), 14.11.1932.

Mısır muhalefet Partisi Vefat de olayı ele almıştı. Adamakıllı sömürmek niyetinde görünüyordu. Yine 14 Kasım günü, Vefat'ın yayın organı *El Belag* gazetesi şunları yazıyordu:

“Bundan iki gün önce Ankara'dan gelen telgraflar, Gazi Mustafa Kemal'in resmî bir törene katılan Mısır Elçisine fesini çıkarmasını emrettiğini ve bu yüzden Gazi ile Elçi arasında tartışma olduğunu, Elçinin törenden ayrıldığını ve olay Mısır'a yansımamış olsaydı, Gazi'nin özür dilemesinin Elçi tarafından kabulüyle sorunun çözümlenmiş sayılması gerektiğini bildirmişlerdir.

“Olay konusunda şimdiye kadar alınan ayrıntılar bu kadardır. Bu ayrıntılardan Mısır'ın hakarete uğradığı anlaşılıyor. Çünkü önce Gazi'nin Mısır Elçisine fesini çıkarmasını emretmesi fese hakaret anlamı taşıyor. Sonra, Devletler Hukuku kuralları gereğince her zaman, hattâ savaşta bile saygı görmesi gereken ayrıcalıklara sahip Mısır Temsilcisine, Mısır üzerinde yetkisi bulunmayan bir kimse tarafından böyle bir emir verilmiş olması hakarettir. Öyleyse Gazi'nin Mısır Elçisinden özür dilemesinin hakareti temizlemeye yetip yetmediğini, Elçinin, Mısır'a yapılan hakareti Hükümetine danışmadan kabul etme hakkı bulunup bulunmadığını, özür dilemenin Ankara'da mı yoksa Mısır'da mı yapılması gerektiğini incelemek gerekir... Olay ister kasıtsız çıkarılmış olsun, isterse Mısır'ın ulusal başlığı horlanarak Elçiye hakaret etmek amacından kaynaklanmış bulunsun, herhalde sorunu Elçi değil, Mısır Hükümeti bir çözüme bağlamak zorundadır. Mısır Hükümeti Gazi Mustafa Kemal'in özür dilemesini ya kabul eder, ya da özür dilemenin başka biçimde yapılmasını kararlaştırır. Abdülmelik Hamza Bey Gazi'nin özür dilemesini gerçekten kabul etmişse yetkisini aşmış demektir...

“Ankara olayı hakkında ne yapmak niyetinde olduğunu Mısır Hükümetinden soruyoruz.”²²

Mısır muhalefet organı, ölçüyü iyice kaçırmıştı. Hükümeti hırpalamak isterken, Atatürk'ü diline dolamıştı. Bir yabancı Devlet Başkanının polemiklere böylesine bulaştırılamayacağını akıl edememiş, dikkate almamıştı. Mısır'ın sözümona “ulusal başlığı” çıkartılmakla Mısır'a hakaret edilmiş imiş. Çıkartılan sanki fes değil de Kral Fuad'ın tacı idi. Güya Atatürk Mısır Elçisinden özür dilemiş imiş! Ama bu yetmezmiş. Özür dilemenin nerede, nasıl yapılacağına ve kabul edilip

²² “Gazi ile Mısır Elçisi arasında çıkan Olay”, *El Belag* (Kahire), 14.11.1932.

edilmeyeceğine Mısır Hükümeti karar vermeliymiş. Ve Mısır Hükümeti ne yapıyormuş acaba?

Mısır'ın İsmail Sıtkı Paşa Hükümeti de açıkça huzursuz ve sinirliydi. Muhalefetin saldırılarından rahatsız oluyordu. İkincisi de başka bir başarısızlığından dolayı rahatsızdı. Fes olayında Kahire Hükümetinin sinirliliğini Türkiye İşgüderi şöyle açıklamaktaydı:

“Mısır Hükümetinin bu hususta fartı asabiyet göstermesinin başlıca sebebi, Baş Vezir Hazretleri Avrupa’da bu kerre, takip eylediği mali ve siyasi gayeleri elde edememeksizin avdeti Hükümeti şu esnada nazik bir mevkie koymuş olmasındandır. Şu esnada Ankara Sefirinin güya sui muameleye hedef olduğu ve Mısır ananatının istihfafa uğradığı gibi şayiaların intişarı da bu hali ayrıca teşdit edecek mahiyette görüldüğünden, kafi itizarla sui tesirâtı izale etmek istedikleri anlaşıl-maktadır. . . ”²³

Demek ki Mısır Başbakanı Avrupa’dan eli boş dönmüştü. İçerde nazik bir durumda kalmıştı. Buna bir de “Fes Olayı” eklenmişti. Öyleyse Mısır Hükümeti de, olayın üzerine gidecekti ve gitti.

Mısır Dışişleri Bakanı Yahya Paşa, İskenderiye’den Kahire’ye dönünce, 16 Kasım günü Türkiye İşgüderi Şevki (Alhan) Bey ile bir saat kadar süren özel bir görüşme yaptı. “Size pek üzücü bir olayı haber vermek zorundayım” diyerek söze girdi. Mısır görüşüne göre Fes olayını anlattı. “Resmî başlığımıza bir saldırı demek olan bu olaydan dolayı pek üzgünüm; bilirsiniz, üniformamızla birlikte fes giymek usuldendir” dedi. Mısır Elçisince bir yanlış anlama olduğu yolunda Türkiye Dışişleri Bakanının görüşünü paylaşamayacaklarını belirtti. “Bizden özür dilenmesi gerektiği kanısındayız” diye vurguladı. Sözlerini şöyle sürdürüp düğümledi: “En büyük arzumuz dostça ilişkilerimizi sürdürmek ve geliştirmektir; ama içinden çıkılması gereken pek güç bir durumda bulunuyoruz. Bunun için ilerde de benzer bir durumun tekrarlanmayacağı yolunda bize güvence vermesini Ankara Hükümetinden rica ediyoruz. Bütün bunlar bir nota ile size bildirilecektir, sanırım.”²⁴ Yahya Paşa ayrıca Ankara’daki Mısır Elçisinin geri çekilebileceğini de sezdirmişti. İşgüder, özür dilemeyi

²³ *D.B.A. – Mısır K. 9*: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine yazı. Kahire, 16.11.1932, No. 4209/332. Mahrem ve Zata Mahsustur.

²⁴ *Ibid.*: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine yazı. Kahire, 1.12.1932, No. 4244/361. Gayet mahremdir.

gerektirecek bir durum bulunmadığını Mısır Dışişleri Bakanına anlatmaya çalışmıştı. Ama Bakan pek yumuşamak niyetinde görünmemişti. Bu konuşmadan sonra Kral ile görüşmek üzere yine İskenderiye'ye gitmişti. Kral Fuad ile birlikte Türkiye'ye verilecek nota konusunun ele alınacağı sanılıyordu.

Yine 16 Kasım günü, bir bölüm Mısır gazeteleri, Anadolu Ajansının olayla ilgili yalanlamasını yayınladılar. Ama Hükümet yanlısı *El Ahram*, Saray organı *El İttihad* ve Başbakan Sıtkı Paşa partisinin sözcüsü *El Şahab* gazeteleri, Anadolu Ajansı telgrafını sütunlarına hiç almamışlardı. Anlaşılan oydu ki, Anadolu Ajansı aracılığıyla yapılan yalanlama Mısır'da olumlu bir etki yapmamış, Hükümeti ve Sarayı yumuşatmaya yetmemişti²⁵.

Mısır Hükümeti, olayı resmiyete dökmek ve büyütme niyetinde görünüyordu. 17 ve 18 Kasım günlü Mısır gazeteleri, Hükümet kaynaklarından sızdırılan haberler yayınladılar. Bunlara göre, olay, doğrulanmıştı. Gazi Mustafa Kemal Paşa, gerçekten, Mısır Elçisinin fesini çıkartmak istemişti. Ama fes, Mısır Elçisinin resmi giysilerinden idi. Çıkarılamazdı. Bu bakımdan Türkiye Cumhurbaşkanı güya Mısır Elçisinden özür dilemişti! Gazeteler, Elçi Hamza Beyin Ankara'dan geri çekilmesi düşüncesini de ortaya atıyorlardı. Yerine bir İşgüder bırakılabilirdi. Zaten Kahire'deki Türkiye Elçiliği de bir süredir İşgüderlerle yönetiliyordu. Öyleyse Mısır Elçisi geri çekilebilirdi²⁶.

Mısır, Türkiye'ye Nota Veriyor

Mısır Hükümetiyle basını, olayı gittikçe büyütüyorlardı. Bu tutumun arkasında Saray'ın bulunduğu anlaşılıyordu. Kral Fuad, sanki tacına, tahtına dokunulmuş gibi alınmıştı. İşin arkasını bırakmak niyetinde değildi. Mısır Dışişleri Bakanı Yahya Paşa, İskenderiye'ye gidip döndükten sonra, 20 Kasım 1932 günü Türkiye İşgüderi Şevki Beye resmen bir nota verdi. Aslı Fransızca olan notanın Türkçesi şuydu:

“Haşmetli Kral Hazretlerinin Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Ulusal Bayramı dolayısıyla verilmiş olan suvare sırasında ortaya çıkan üzücü olayla ilgili olarak Mısır Elçiliğinden ayrıntılı rapor almıştır.

²⁵ *Ibid.* T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine yazı. 26.11.1932, No. 4256/370.

²⁶ *La Bourse Egyptienne*, 17.11.1932; *La Réforme*, 18.11.1932

“Haşmetli Kral Hazretlerinin Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Beyefendinin Mısır Elçisine bildirmek lütunda bulunduğuş açıklamayı ve üzüntüleri hoşnutlukla karşılamıştır.

“Bununla birlikte, yabancı ölkelerdeki Mısır temsilcileri resmî törenlerde ulusal başlığı giymek zorunda olduklarından Haşmetli Kral Hazretlerinin Dışişleri Bakanlığı, iki Hükümet arasındaki dostça ilişkileri sürdürüp geliştirmek arzusuyla, böyle bir olayın ilerde tekrarlanmayacağı konusunda güvence almaktan mutlu olacaktır.”²⁷

Bu notayla fes işi, resmîyete döküldü. Gazeteleri aştı. Türkiye ile Mısır arasında bir sorun oldu. Mısır Hükümeti, fes işini resmen “üzücü bir olay” sayıyordu. Türkiye Dışişleri Bakanının Elçiye açıklamalarını ve üzüntü bildirmiş olmasını hoşnutlukla karşılamıştı. Ama yeterli bulmamıştı. İlersi için Türkiye’den “güvence” istiyordu. Fes, Mısır’ın “ulusal başlığı” sayılıyordu. Mısır Elçileri bunu giyeceklerdi, giymek zorunda idiler. Bundan böyle Türkiye’de Mısır Elçisinin fesine dokunulmayacaktı. Türkiye Hükümeti bu konuda Mısır Hükümetine güvence vermeliydi. Mısır notasının anlamı buydu.

Mısır Dışişleri Bakanı notayı Türkiye İşgüderine elden verdi. İşgüderin olay konusunda yeterince resmî bilgisi yoktu. Bildikleri daha çok gazete haberlerine dayanıyordu. Kendisi bu konuda bir fikir ileri sürebilecek durumda değildi. Yalnız notanın Ankara’daki Mısır Elçiliğii aracılığıyla Türk Hükümetine verilmesi gerektiğini düşündü. Ama notayı geri çevirmeyi de uygun bulmadı. Aldı ve Bakanın önünde okudu. Türk Hükümetinden güvence istenmesinin pek aşırı bir istek olduğunu söyledi. Bu konuda Yahya Paşa ile kendisi arasında geçen konuşmayı Ankara’ya şöyle rapor etti:

“... Hariciye Veziri Hazretlerine nota zirindeki teminat talebinin müfritane bir talep olduğunu tekrar ve teyitten hali kalmadım. Hariciye Vezirinin ifadesine göre bu işte en ziyade müteessir bulunan bizzat Kral Hazretleri imiş... Teminat meselesinin müşkilât ihdasından başka bir şeye yaramayacağını izah ettim. Hariciye Veziri mesele hal olmadığı takdirde Sefaret Heyetinin geri çağırılmasını intac edebileceğini, buna ise pek müteessir olacağını söyledi.”²⁸

²⁷ *D.B.A. – Mısır K. 9*: Mısır Dışişleri Bakanlığının 21.11.1932 günlü notası. (Nota 20 Kasım günü verilmişti, ama 21 Kasım 1932 tarihini taşıyordu. B.N.Ş.)

²⁸ *Ibid.*: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine şifre tahrirat. 20.11.1932, No. 349.

Demek ki, Mısır Hükümeti, fes yüzünden Türkiye ile diplomatik ilişkileri kesmeye kadar ileri gidecekti. Yahya Paşa, basının yayınları yüzünden Mısır Hükümetinin güç durumunda kaldığını, soruna bir çözüm bulunmasını beklediklerini eklemişti. Nasıl bir çözüm düşündükleri sorulunca, “Ekselâns Tevfik Rüştü Bey pek beceriklidir, bir çözüm yolu bulur” deyip geçmişti. Mısır Dışişleri Bakanı ayrıca, Türkiye’nin ekonomi nedeniyle Kahire’de bir süredir Elçi bulundurmayışından yakınmıştı. Aynı ekonomi nedenini Mısır da ileri sürebilir ve Ankara’da bir İşgüder bırakabilirdi. Ama Türkiye ile ilişkilerine önem verdiklerinden bu yola gitmiyorlardı²⁹.

Mısır Basınında Yayınlar

Kahire Hükümetinin sertleşmesine paralel olarak Mısır basını da yayınlarını arttırdı. Kahire ve İskenderiye gazeteleriyle dergilerinde uzun yorumlar çıkıyordu. Kimi yayın organları çirkin biçimde Atatürk’ü de dillerine doladılar. Kahire’de çıkan *El Latayif-ül Musavvara* adlı mizah dergisi olayla ilgili bir karikatür yayımladı ve şunları yazdı:

“Gazi’ye teşekkürler. Basınımızı, muhaliflerimizi bir süre uğraştıracak gülünç ve hazin bir konu çıkardı... .

“Gazi Hazretleri, Türklerin ulusal bayramında, hakkın parlak ışığı gibi kırmızı renkli, kara püsküllü Mısır fesine sataştı. Bu sataşmadan beklenen sonuç alındı.

“Fes olayının Mısır’da yarattığı ilk etkiyi azaltmak ve Mısır’ın bu derin yarasına merhem sürmek amacıyla yapılan açıklamada, Gazi’nin Mısır Elçisine sadece bir teklifte bulunduğu bildiriliyor.

“Türk kaynağından çıkan bu söylentiye önemsemiyorum. Çünkü Gazi, ister sadece teklifte bulunmuş, isterse gülümseyerek ya da kaşlarını çatarak emir buyurmuş olsun, görevi olmayan bir işe karışmıştır. Mısırlılar özgürdürler, başlarına istediklerini giyerler.

“Görevleri olmayan bir şeye karışanlar, hoşlanmayacakları şeyleri duymaya da katlanırlar. Acaba Hükümetimiz bu konuda Gazi’ye bir şeyler duyurdu mu, duyurmadı mı? . . . Bağımsız Mısır ulusu, Fes olayı konusunda ne yapıldığını haklı olarak bilmek ister.”³⁰

²⁹ *Ibid.*

³⁰ “Fes Olayı ve Gazi”, *El Latayif-ül Musavvara* (Kahire), 21.11.1932

Mısır Hükümetinin Türkiye'ye bir nota verdiği henüz basına açıklanmamıştı. Postayla gönderilmiş olan nota daha Ankara'ya ulaşmamıştı ve Türk kamuoyu da bundan habersizdi. Mısır basınında yayınlar sürüp gidiyordu. Hükümet yanlısı *El Ahram* gazetesinde Mahmud Abdülfetah özetle şunları yazıyordu: Gazi Mustafa Kemal ile Mısır Elçisi arasında çıkan olay "pek üzücü" idi. Türkiye-Mısır ilişkilerinde gerginlik yaratmıştı. Gazi'nin davranışı hem kendisi, hem de Türkiye hesabına bir "yanlışlık"tı. Olay kasten çıkarılmış olsaydı bunun sonucu "pek vahim" olurdu. Ama Gazi'nin kasıtlı olarak Mısır Elçisini ve Mısır'ı küçük düşürmek istemiş olduğu söylenemezdi. Yine de olay hoşgörülüp geçirilemezdi. Ama kamuoyunu fazla kızdırmamaya da dikkat etmeliydi³¹.

Yazar Türkiye'de fesin yüzyıllık tarihini anlattıktan sonra sözlerini şöyle düğümlüyordu:

"Yedi yıl önce Türkiye'de şapka kullanılmaya başlandı. Bu yedi yıllık süre, Türklerin fesi büsbütün unutulmaları için yeterli değildir. Çünkü şimdiki kuşak uzun yıllar fes giymiştir. Türkiye'de bir yabancı tarafından giyilmiş olsa bile, fes, Türkler arasında üzüntü, gücenme ve öfke yaratabilir. Bundan sakınmak gerekir. Bu nedenle Türklere bu konuda yardımcı olmalıyız. Türklere karşı dostluğumuz bunu gerektirir"³².

Bu arada 21 Kasım günü Türkiye İşgüderi Şevki Bey, Mısır Başbakanı İsmail Sıtkı Paşa ile bir görüşme yaptı. Görüşmenin "mülâyimane dostane bir tarzda cereyan etmiş olduğunu" Ankara'ya bildirdi³³. Mısır basını, Türkiye İşgüderinin fes konusunda Başbakan Sıtkı Paşa ile bir görüşme yaptığını okuyucularına duyurdu³⁴. Bir hafta kadar sonra, 30 Kasım'da, Mısır basını ilk kez, fes olayıyla ilgili olarak Türkiye'ye bir nota verildiğini kamuoyuna duyurdu³⁵. Ama notanın içeriği yine açıklanmamıştı.

Mısır notası üzerine Türkiye Dışişleri Bakanlığı sorunun üzerine önemle eğilmek gereğini duydu. Kahire Elçiliğine hemen 1000 lira-

³¹ Mahmut Abdülfetih, "Türkiye ve Fes", *El Ahram* (Kahire), 22.11.1932

³² *Ibid.*

³³ *D.B.A. - Mısır K. 9: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine şifre tahrirat. 22.11.1932, No. 351.*

³⁴ *La Réforme*, 23.11.1932; *La Bourse Egyptienne*, 23.11.1932.

³⁵ *D.B.A. - Mısır K. 9: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine şifre tel, 1.12.1932, No. 360.*

lık ek haberleşme ödeneği yollandı ve Mısır gazetelerinde çıkan yazıların günü gününe Ankara'ya iletilmesi istendi. Londra Büyükelçiliğine çeşitli sorular yöneltildi: Olay, neden Londra'dan sızdı? İngiliz gazetesinin bu haberi yaymaktaki amacı neydi? Haberi İngiliz resmî çevrelerinden mi, yoksa başka bir kaynaktan mı almıştı? Gazetenin kaynağı neydi? Fes olayı üzerine ilk yayın yapan *Daily Herald* gazetesi miydi? ³⁶

Londra Büyükelçiliği hemen bir araştırma yaptı. Haberi ilk kez kamuoyuna duyuran *Daily Herald* gazetesi idi. Gazete bu haberi güvenilir bir kaynaktan aldığını söylemişti, ama kaynağı açıklamamıştı. İşçi Partisinin organı olan bu gazetenin, Türkiye ile Mısır arasında bir olay yaratmak amacı güttüğü pek düşünülmüyordu; habercilik gayretiyle bu haberi yaymış olabilirdi. Büyükelçilik, gazetenin, "bir hadise ihdası maksadını istihdaf gibi bir kasd-ı mahsus ile bu haberi neşretmiş olması pek muhtemel görülmemektedir" dedi ³⁷.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı postadan Mısır notasını beklerken konu üzerine eğiliyor, soruşturmalar yapıyor, bilgi topluyordu ve bu arada Mısır basını yayınlarını aralıksız sürdürüyordu. 1932 Kasım ayı sonunda bir Mısır gazetesi şunları yazıyordu:

"Gazi, Türkiye'yi değiştirip Avrupalı devletler arasına sokmak için yaptığı çeşitli devrimler arasında şapka devrimi de yaptı ve fesi şapkayla değiştirdi... Türkiye'de kullanılan başlıkları birleştirmek için halka zorla şapka giydirdi. Giymemekte direnenleri sert biçimde cezalandırdı... Bugün Türkiye'de fes büsbütün kaybolmuştur. Türkiye'yi ziyaret eden Mısırlı, Suriyeli vb. turistler de İstanbul sokaklarında fesle dolaşamazlar, şapka giyerler... Fesle dolaşan her Türk'ün tutuklanması için zabıtaya emir verilmiştir. Bu nedenle ilk zamanlar fesli Mısırlılar da Türkiye'de yakalanıp karakollara götürülmüşler ve durumlarını kanıtlayıncaya kadar tutuklu kalmışlardır.

"Türkiye'de bugün yalnız yabancı Elçilere fes giyme hakkı tanınmıştır..."³⁸

³⁶ *Ibid.*: T.C. Hariciye Vekâletinden Londra Büyükelçiliğine tel. 27.11.1932.

³⁷ *Ibid.*: T.C. Londra Büyükelçiliğinden Hariciye Vekâletine yazı. 29.11.1932, No. 10956/176.

³⁸ "Mısır'ın Ankara Elçisinin Fes Olayı Dolayısıyla. Fes ve Şapka. Gazi Mustafa Kemal Fesi niçin Türkiye'den kaldırdı?", *El Dünya El Musavvara* (Kahire), 30.11.1932

Türk Gazetelerinin Tepkisi

Aralık ayı başlarına kadar hep Mısır basını yayın yapmış, Türk basını susmuştu. Mısır'ın Türkiye'ye nota verdiği Türkiye'de duyulunca Türk basını sert biçimde tepki gösterdi. Hükümet çevreleriyle yakın ilişkisi bulunan gazeteci ve milletvekili Asım Us, 4 Aralık 1932 günü hatıra defterine şu notu düşmüştür:

“Bazı Mısır gazeteleri Mısır Hükümetinin Ankara'daki Sefiri Abdülmelik Hamza'ya hakaret edildiğinden bahisle nota vermiş olduğunu yazıyorlar ve Türkiye aleyhine ağır tecavüzlerde bulunuyorlar. Bu nota henüz Ankara'ya gelmemiştir. Tabii münderecatı malum değildir. Güya Gazi hazretleri, Cumhuriyet balosunda Mısır Sefirinin fesini çıkarmasında ısrar etmiş, Sefir de çıkarmak istemediği için baloyu terkedip gitmiş!...

“Kral Fuad, bir kere memleketinde serbest intihabata müstenit meşrutiyet idaresi kurmuştur. Mısır millet meclisini toptasın, şayet ortada bir mesele varsa hâdiseyi meclise sevketsin, bu meclis bir mesele olduğuna hükmederse ondan sonra icabına bakılır. İcap ederse Cemiyeti Akvamdaki milletlerarası bir mahkeme huzurunda tetkik edilir. Fakat Mısır Kralı sadece keyfi için bir hadise çıkarmak istiyorsa buna mesele olarak bakamayız. Galiba Kral Fuad taç ve tahtını muhafaza etmek için harici bir mesele çıkararak Mısır efkârı umumiyesini meşgul etmek istiyor. Mısır Sefiri Ankara'da bir mesele yok dedikten sonra hiç yoktan bir mesele çıkarmaya çalışmak istenildiği anlaşılınca bu hareketin maksat ve manası ne olabileceğini düşünmek iktiza eder.

“Kral Fuad idaresi sistematik surette Türkiye'nin Mısır'daki iktisadi menafiini izrar ediyordu. Tütünlerimize ve elmalarımıza karşı yapılan muameleler malûmdur. Bu türlü muamelelerin maksat ve manası şimdi anlaşılıyor”³⁹.

5 Aralık günü Türk basınında sert yayınların başladığı görülür. *Milliyet* gazetesi, iki sütuna şu manşeti atmıştı: “Mısır'da bir takım münafıklar mesele çıkardılar. Asıl ve esası olmayan bir Londra telgrafını ileri sürerek Türkiye aleyhine hücum ve tecavüzde bulunuluyor. Mısır Hükümeti Ankara'ya bir nota mı gönderdi?”

³⁹ Asım Us, *Hatıra Notları, 1930 - 1950*, İstanbul: 1966, s. 63-64.

Bu başlık altında gazete şunları yazıyordu:

“Birkaç günden beri Mısır gazetelerinin Türkiye hakkında ağır hücumlarda bulunduklarını işitiyorduk. Dün ve bugün bu gazeteler elimize geçti. Hayretle okuduk. Bu gazeteler, Türkiye’de Mısır Sefirine hakaret olunduğunu, Mısır Hükümetinin Hükümetimize bir nota verdiğini yazarak ikide bir Mısır’da iki milletin dostluk ve kardeşlik rabitalarını kırmak, iki milleti birbirinden ayırmak isteyen sokak politikacılarının tahrikatını tekrar etmektedir. Daha ilk tahrikatta bu azgın tahrikatın sebebi çirkin ve iğrenç bir oyun olduğunu öğrendik. . .

“Şunu söylemek isteriz ki Mısır’da yerli mi, ecnebi mi ne olduğu belirsizlerin kurduğu bir fitne yuvası vardır. Bunlar Mısır milleti efkârı umumiyesini Türkiye milletine karşı düşman etmek için daima fırsat ararlar.

“Bulamadıkları zaman da icat ederler. Uyuşturucu maddelere karşı en şiddetli tedbirleri almış olan Türkiye hükümetini daha geçen sene esrar kaçakçılığı ile ittiham etmeye yeltenen ve bu vesile ile geniş bir tahrikat fırtınası koparmaya çalışanlar da gene bunlardır.

“Mısır hükümetinin notasının posta ile gönderildiği anlaşılıyor. Henüz Ankara’ya gelmemiş olduğu için Mısır hükümetinin bu çirkin tahrikât hakkındaki fikrinin ne olduğunu bilmiyoruz. Fakat sokak politikacılarının bu oyununun mahiyetini anlamaya ve Türkiye efkârı umumiyesine anlatmaya çalışacağız.

“Muayyen politikacıların oyunu veyahut bazı gazetelerinin satış ve şantaj menfaati her ne sebepten olursa olsun inkılâpçı Türkiye’ye müteveccih olan her türlü tecavüze karşı Türk efkârı umumiyesinin yüksek ve derin hassasiyeti unutulmamalıdır. Türk gazeteleri bu münafıkların mahiyetlerini ve içyüzlerini bizzat kendi milletlerine teşhir etmekten de âciz değildirler.”⁴⁰

Türk basınında bu sert yayınlar başlarken, Başbakan İsmet (İnönü) ile Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti (Aras), *El Siyasiye* adlı Mısır gazetesine kısa birer demeç verdiler ve Türkiye – Mısır dostluğu üzerinde durdular. İsmet Paşa şöyle diyordu:

“Bütün milletlere karşı olan siyasetimiz; doğruluk, dostluk ve açıklık temellerine dayanır. Türkiye Cumhuriyeti, Mısır’a ve dost Mısırlılara, hayatın her alanında başarı, ilerleme, refah, mutluluk diler.

⁴⁰ *Milliyet* (İstanbul), 5.12.1932.

Ortak ilerleme yolunda omuz omuza ilerleyebilmemiz için entrikacılara (dessaalara), cahillere, kötü niyetlilere karşı uyanık davranmalıyız. Böylece uluslarımızı uygarlık ve yurtseverlik yolunda ileri götürür ve ilişkilerimizi günden güne daha da güçlendiririz.”⁴¹

Tevfik Rüştü Bey de aynı yönde konuşuyor ve “Ben, Mısır’ı severim; fırsat düştüğü zaman Mısır’ı ziyaret edeceğimi ümit ederim” diyordu⁴².

Mısır Notasına Türkiye’nin Cevabı

Türk Hükümeti, Mısır notasına verilecek cevap öncesi günlerde havayı yumuşatmaya çalışıyordu. Öte yandan Türkiye’nin Kahire Elçiliği de sorunun dostça bir çözüme bağlanması için Türk notasına, Mısırlıları hoşnut edecek sözler eklenmesini Ankara’ya telkin ediyordu:

“Mısır kıyafeti resmiyesine tarafımızdan bir güne itiraz vaki olmadığı gibi olamayacağı da tabii bulunduğu maalinde cevabî notada bir söz söylenilmesi meselenin dostane bir surette izalesini intac eyleyeceğini” söylüyordu⁴³. Mısır’a verilecek cevap Ankara’da kaleme alınıyordu.

Mısır notası, Türk Hükümetini ciddi bir durum karşısında bırakmıştı. Çünkü Mısır, ilersi için Türkiye’den resmen “güvence” istiyordu. Böyle bir istek yerine getirilemezdi. Bu, Tevfik Rüştü Beyin deyimiyle, “gayri mümkünü istemek” demektir. Kahire Hükümeti, bir “çıban başı aramaya çalışıyor” gibiydi. İş nereye kadar götürmek niyetindeydi? Pek kestirilemiyordu⁴⁴. Yoksa fes yüzünden Türkiye-Mısır ilişkileri kesilecek miydi?

Mısır’a verilecek cevabî nota, böyle kaygulu düşünceler arasında, Ankara’da hazırlandı. Bakanlar Kuruluna ve Cumhuriyet Halk Partisine sunuldu. Oybirliğiyle onaylandı. Atatürk’ün de onayı alındık-

⁴¹ “Türkiye-Mısır İlişkileri. Türkiye Yöneticilerinin İki Önemli Demeci”, *El Siyasiye* (Kahire), 4.12.1932.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *D.B.A. – Mısır K. 9*: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine şifre tel. 4.12.1932, No. 376.

⁴⁴ *Ibid.*: T.C. Hariciye Vekâletinden Kahire Elçiliğine şifre tel. 8.12.1932, No. 987.

tan sonra, Mısır Dışişleri Bakanlığına sunulmak üzere, 8 Aralık 1932 günü Kahire Elçiliğine postalandı⁴⁵.

Aslı Fransızca olan notanın zamanında yapılmış çevirisi şudur:

“Türkiye Cumhuriyeti Elçiliği, Hükümeti Kraliye Hariciye Vezaretinin kendisine 21 teşrinisani 1932 tarihinde tevdi eylemiş olduğu şifahi takrirî Hükümetine irsal etmiştir.

“İşbu Elçilik, Hükümetinin emrine tevfikân, atideki hususu Hariciye Vezaretine tebliğ ile şerefyaftır.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Abdel Malek Hamza Beyefendi ile Hariciye Vekili arasında açık ve samimî bir mükâlemeye mevzu teşkil etmiş olan bir vakıanın mezkûr notada yeni bir tarzı tahkiyesini görmekten hisseylediği hayreti ketmedemez. Filvaki, Tevfik Rüştü Beyefendi, Mısır Elçisinin ona yapmış olduğu ziyaret esnasında, müşarünileyhe Halk Fırkası tarafından verilen suvarenin başlangıcında kendisine tevcih edilmiş olan sözlerin yüksek derecede iltifatkâr ve bariz bir surette dostane olan mahiyetini izah etmişti. Resmî ziyafetin nihayetinde, ve bunu müteakip, Fırkanın verdiği suvarenin iptidasında, bütün geçen senelerde olduğu gibi, Mısır Elçisine serpuşunu çıkararak daha fazla rahat etmesi müsaadesi verilmiş olduğunu Vekil Bey müşarünileyh Elçiye hatırlatmıştı. Esasen, bu hareket tarzı, Türklerin elyevm Mısır’da taşınmakta olan serpuşu istimal eyledikleri devirdeki itiyatlarına mutabık bulunmaktadır.

“Hamza Bey, kendisine söylenilmiş olan sözlere verilecek bişüphe iltifatkâr ve dostane mana üzerinde Hariciye Vekili Beyefendi ile tamamen mutabık idi ve bu mükâlemeden sonra herhangi bir sui tefehhüme artık mahal kalmamış bulunuyordu. Söylemeye hacet yoktur ki bu Vekâlet nazarında, mezkûr suvare esnasında hiçbir hadise vuku bulmadığı cihetle, Tevfik Rüştü Beyefendinin 30 Teşrinievvelde Mısır Elçisi ile yaptığı mülâkatta bir teessüf beyanı mevzu-bahs olamazdı.

“Diğer taraftan Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Hükümetine teessür veren atideki hususu işarete lüzum görmektedir:

“Türk ve Mısır kardeş milletlerini birbirlerine bağlayan dostluk rabıtalrı her gün inkişaf etmekte ve kuvvetlenmekte olduğu es-

⁴⁵ *Ibid.*: T.C. Hariciye Vekâletinden Kahire Elçiliğine açık tel. 8.12.1932, No. 136. (8 Aralıkta Ankara’dan Kahire’ye postalanan Türk notası, 18 Aralık 1932 günü Mısır Dışişleri Bakanlığına sunulmuştur. – B.N.Ş.)

nada, istihdaf ettikleri gayeye nüfuz edilememiş olan vasıfta makrun veya musanna bazı haberler son derece dostane olan bir fiilin manasını, istismar kastile tağyir ederek bu münasebatta bulutlar yaratmak tehlikesini göstermiştir.

“Hükümeti Kraliye Vezaretinin yukarıda işaret edilen notasında zikredilmiş olan millî serpuşun taşınması meselesine gelince, her Devletin muvafık bulduğu üniformayı kabulde bittabi serbest olduğunu ve keza her Devletin kendi protokolünü de, millî veya beynelmilel hayatta mütemadiyen tahakkuk eylemekte bulunan tekâmüllerin muktezalarını nazarı dikkate alarak, tanzim eylemesi tabii olduğunu ilâveye ihtimal lüzum yoktur.

“Türkiye’nin Mısır ile münasebetleri yeni esaslar üzerine kurulduğundan beri Cumhuriyet Hükümeti müstakil Mısır milletine dostluğunun ve itibar hissini müteaddit delillerini ibraz etmiştir. Müşarünileyh Hükümet bu kadar feyizli bir menbaa kök salmış olan bu münasebetleri yalnız idame eylemek değil, onları iki milletin birbiri hakkında besledikleri hisler ile tamamen ahenkdar olacak mertebede teşyit ve takviye eylemeyi de daima arzu eder.”⁴⁶

Nota buydu. Türk Hükümeti, ortada bir olay bulunmadığını belirtiyordu. Mısır Elçisine, fesini çıkararak rahat etmesi izni verilmişti. Bu, pek iltifatkâr ve dostça bir jestti. Böyle olunca Mısır Elçisine bir üzüntü bildirme de söz konusu olmamıştı. Çarpıtılmış ya da uydurma haberlerin, gelişmekte olan Türkiye-Mısır ilişkilerine gölge düşürme tehlikesi yaratmış olması Türk Hükümetini üzmüştü. Başlık giyme konusuna gelince, her Devlet kendine uygun üniformayı benimseyebilirdi ve yine her Devlet kendi protokolünü özgürce düzenleyebilirdi. Bunun anlamı; Mısır kendi üniformasını saptayabilir ve bu üniformanın bir parçası olarak fesi kabul edebilirdi. Ama Türkiye de kendi protokol kurallarını belirlemekte özgürdü. Notada son olarak Türkiye Mısır’a dostluk elini uzatıyordu. Bakalım Mısır Hükümeti bu dostluk jestine karşılık verecek miydi; yoksa zıtlaşmayı mı yeğleyecekti.

Nota postaya verilirken Kahire İlgüderine bir de kapalı talimat gönderildi. Özetle şunlar bildirildi: Türkiye, konuyu açıkyürekle

⁴⁶ D.B.A. – Mısır K. 9: Türkiye’nin Kahire Elçiliğinden Mısır Dışişleri Bakanlığına nota. (Nota, 8 Aralık 1932 günü Kahire’ye postalanmış ve 18 Aralık günü Mısır Dışişleri Bakanlığına sunulmuştur – B.N.Ş.).

aydınlatmıştı. Bu dostça açıklama üzerine konu artık kapanmıyordu. Mısır Hükümeti “çocukça” davranışında direnirse, iki ülke ilişkileri bakımından “suçlu” durumuna düşecekti. Türkiye, Mısır’ı kışkırtmamaya özen göstermişti: İlişkileri koparmaktan sakınmıştı. Mısır notası Türk kamuoyunda sert tepkiler yaratmıştı. Türk Hükümeti, bu gergin hava içinde notayı hazırlamıştı. Ve elinden geleni yapmıştı. Nota, Türk Hükümetinin “azami gayretle vardığı azami izah şekli” yansıtıyordu. Türkiye’den daha fazlası beklenmemeliydi. Bunlar, notanın sunulması sırasında Mısır Dışişleri Bakanlığına açıkça anlatılacaktı. Nazik, dostça ve aynı zamanda “metin ve vakur” bir dil kullanılacaktı⁴⁷. İşgüdere verilen bu talimat Atatürk’ün onayından geçmişti.

Yine notanın postaya verildiği 8 Aralık günü Türk basını geniş yayın yapıyordu. *Milliyet* gazetesi birinci sayfasında, üç sütunda, Mısır’a verilecek notanın bir gün önce Halk Partisi grubunda görüşülüp onaylandığını ve o gün Mısır’a verileceğini duyuruyor, şunları yazıyordu:

“Mısır’ın notasına verilecek cevap Fırka grubunun bugünkü (7 Aralık) içtimasında müzâkare edilmiş, hazırlanan metin tasvip olunmuştur.

“Haber aldığımıza göre grup içtiması çok heyecanlı olmuş, sabık Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) B. parlak beyanatta bulunmuştur. Mahmut Esat Bey nutkunun sonunda Mısır’daki neşriyat arasına Büyük Şefin isminin karıştırılmasına karşı şiddetle hücum etmiş ve onun yüksek adının ve şefliğinin bir vatan ve bir milletin ve yalnız bugünkü nesillerin değil, gelecek nesillerin de malı olduğunu tebarüz ettirmiştir. . .

“Mısır’ın notası ve Mısır matbuatının sistematik neşriyatı Ankara mahafilinde derin bir asabiyet uyandırmıştır.

“Mısır entrikacılarının Türkiye hakkındaki tahrikatının uzun müddetten beri başlamış olduğu, Türk tütünlerinin kasten rekabet sahasından uzaklaştırıldığı, hususî tarifelerle Türk ticaretinin milyonlarca lira düşürülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

“Ezcümle Türkiye’den giden meyvalar hakkında meyve nümunelerinin nezaret dairelerince evvelemirde muayene edilmesi gibi bir

⁴⁷ *Ibid.*: T.C. Hariciye Vekâletinden Kahire Elçiliğine şifre tel. 8.12.1932, No. 987.

usul çıkarılmış ve vapur içinde meyvalarımız çürüyünceye kadar bekletilmiştir.

“Türkiye tarafından yüksek, inkılâpçı zihniyetin eseri olarak Mısır’daki kapitülâsyonlardan, diğer devletler gibi, istifadeye teşebbüs bile edilmemiştir. Bu alicenap harekete karşı Mısır’da devam eden sistematik tahrikat politikasının tasfiye edilmesi günü gelmiştir hatta geçmiştir kanaati umumîdir”⁴⁸.

Gazete, yine fes olayına dönerek yazısını şöyle sürdürüyordu:

“Ortada hiçbir şey yokken, sırf bir İngiliz ajansının tezviri yüzünden bir fes hikâyesi dolayısıyla Mısır gazetelerinin böyle bir hadisenin filhal vaki olup olmadığını tahkik etmeden hissiyatına kapılarak neşriyatta bulundukları buraya akseder etmez herkes hayrette kalmıştır. . .

“Fakat meselenin asıl esef edilecek ciheti, ortada Mısır için hiçbir haysiyet meselesi mevcut olmadığı halde Mısır Hükümetinin Ankara’ya bir nota göndermiş olmasıdır. . .

“Hariciye Vekâletimizin notaya verdiği cevap pek isabetli ve tahrikatın ruhu noktasına işaret eden ve bu nevi tahrikatın müstakbel münasebatımız üzerinde yer bulmamasına ehemmiyet veren bir cevaptır. . . Mısır Hükümeti mutlaka bir mesele çıkarmak fikrinde değilse, samimî dostluk hislerimizi tekrar ifadeye vesile veren bu hadisenin kapanmış addedilmesi lâzımdır”⁴⁹.

Kısacası gazete, Mısır basını ve politikacılarını sert biçimde eleştirdikten sonra, “bu dosya artık kapanmalıdır” diyordu. Öteki Türk gazetelerinin yazıları da bu doğrultuydaydı. Örneğin *Cumhuriyet*’te Yunus Nadi, ortada bir fes sorunu bulunmadığını, Mısır Hükümeti ile basınının, İngiliz gazetelerinin tuzağına düşerek yok yere yaygara koparmış olduklarını belirtiyordu⁵⁰.

Ankara’daki İngiliz Büyükelçiliği, “Türk Hükümetiyle basını fes olayını hepten inkâr ediyor. . . İnkâr amaçlıdır ve açıkça özür dilemeye gerek olmaksızın soruna çözüm yolu bulmayı amaçlamak--tadır” diyordu⁵¹.

⁴⁸ “Mısır Hükümetine cevabî notamız bugün bildirilecektir”, *Milliyet*, 8.12.1932

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Yunus Nadi, “En Egypte. Un malentendu sur le compte de la Turquie”, *La République* (İstanbul), 8.12.1932

⁵¹ *F.O. 424/277*, p. 37, No. 36. Mr. Morgan to Foreign Office, tel. 9.12.1932, No. 19.

Türk notasının Kahire'ye gönderilmesi üzerine, Ankara'daki Mısır Elçisi, Türkiye Dışişleri Müsteşarı Numan (Menemencioğlu) Beyden nota konusunda bilgi istedi. Notada her devletin kendi protokolünü düzenlemesinin doğal olduğu yolundaki cümleden ne kastedildiğini sordu. Numan Bey bunu şöyle açıkladı:

“Biz halkımız için adeta bir *provocation* teşkil eden fesin umumi mahallerde görünmesinde inzibatî bir mahzur tasavvur eder ve bir dost Devlet mümessilinin halk tarafından herhangi bir çirkin muameleye maruz kalmasını menetmek istersek cyyamı resmiyede ecnebi sefirlerin üniforma ile değil frakla (yani fessiz olarak - BNŞ.) kabul edileceklerini bildirmekte bittabi muhtarız. Yani protokolümüzü beynelmilel hayatın umumi protokol esaslarından inhiraf etmemek üzere millî hayatımızın icabatına uydurabiliriz. Esasen ne bunu yapacağımız malumdur ne de öyle bir karar vermişizdir. Ancak âtideki vaziyetlere göre serbestii harekâtımızı muhafaza ettiğimizi bildiriyoruz”⁵².

Numan Bey ayrıca, Mısır Hükümeti notasını geri çekerse Türkiye'nin de nota vermekten vazgeçebileceğini Elçiye duyurdu. Sonra, Mısır'daki tartışmalara Atatürk'ün adının karıştırılmakta olmasından yakındı:

“Mısır Sefirine, Devletlerin asırlardan beri devam eden münasebatında Reisi Devletleri daima ve daima münakaşa harici tutmak gibi bir kaidei esasiye olduğunu ve bir Reisi Devletin mevzubahis olduğu bir işte *rupture* yapıldığı (ilişkilerin kesildiği - BNŞ.) asırların tarihinde mukayyet bulunmadığını ve şayet Mısır böyle bir yola giderse cihan efkârı umumiyesi önünde çirkin vaziyete düşen Türkiye olmayacağını anlatarak iki dost ve kardeş milletin âtideki münasebatını en samimî esaslar dairesinde inkişaf eder görmek emelimiz ve emelim olduğunu anlattım.”⁵³

Böylece Mısır Elçisine yeterli açıklama yapılmıştı. Türkiye'nin Kahire İşgüderine de gereken talimat gönderilmişti. Türkiye artık söyleyeceğini söylemiş oluyordu. Türk notasının Mısır Hükümetine sunulmasını ve konunun kapanmasını bekliyordu.

⁵² D.B.A. - Mısır K. 9: Müsteşar Numan Beyin Mısır Elçisiyle Yaptığı Görüşme hakkında muhtıra. 10.12.1932

⁵³ *Ibid.*

Hava Yeniden Gerginleşiyor

Tam bu bekleyiş sırasında hava yeniden kızıştı. Türk notasının Kahire'ye postalandığı gün, İngiliz ve Mısır gazeteleri, sanki yangına körükle gittiler. Sönmeye yüz tutmuş ateşi yeniden körüklediler. 8 Aralık günlü birkaç Londra gazetesi, *Reuter* ajansının İstanbul muhabirinin bir telgrafını yayınladılar. Buna göre, güya, Mısır notasında Türkiye'nin özür dilemesi istenmişti. Ama Türkiye Mısır'dan özür dilemeye yanaşmıyordu. Fes olayı uluslararası bir sorun olmuştu. İngiliz gazeteleri "Bir fes yüzünden iki ülke birbirine giriyor" diye başlık atmışlardı.⁵⁴

Bir başka İngiliz gazetesi yine aynı gün "Dikkafalı Kemal" diye başlık koymuştu. Atatürk'ün adını karıştırarak ortalığı bulandırıyor, Mısırlıların damarına basıyordu: "Mustafa Kemal'in Mısır Hükümetinden özür dilemesi ihtimali pek yoktur... Kemal Paşa, bütün ömründe bir kez bile özür dilememiştir... Mısır Elçisinin önünde boyun eğecek bir insan değildir." diyordu.⁵⁵

Mısır notasında, Türkiye'nin özür dilemesi istenmemiştir. Öyle olduğu halde sanki özür dilemesi istenen Türkiye'nin buna yanaşmadığı haberi yayılıyordu. Yine aynı gün kimi Mısır gazeteleri, İstanbul'dan aldıkları haberlere dayanarak, Türk Hükümetinin Mısır'dan özür dilemek istemediğini yazdılar.⁵⁶ Ertesi gün *El Ahram* gazetesi, Londra'da yayınlanan haberi "Mustafa Kemal Mısır'dan özür diler mi? Bir İngiliz gazetesi ne diyor?" başlığı altında yayınladı: "Mustafa Kemal Paşa, durum sarpa sarınca çekilir, ama boyun eğmez... Kendi görüşüne göre iğrenç olan başlığa itiraz ettiğinden, Mısır Elçisine boyun eğecek bir insan değildir" dedi.⁵⁷

Hükümet yanlısı *El Ahram*, bir başka sütununda da, Mısır'ın o zamanlar tanınmış bir yazarı olan Essavi'nin bir makalesini yayınladı. Makalede yazar Türkiye-Mısır ilişkilerinin kesilmesini istiyor ve şöyle diyordu:

"Fes yanlısı değilim. İnsanın başını ne güneşten, ne de yağmurdan koruyan ve başlarda ya uzun ya da kısa görünen kara püsküllü,

⁵⁴ "Two Nations Quarrel over a Hat", *The Daily Express*; "Nations Quarrel over a Hat", *The Morning Post*, 8.12.1932.

⁵⁵ "Obstinate Kemal", *The Evening Standard* (London), 8.12.1932

⁵⁶ *La Bourse Egyptienne, La Réforme*, 8.12.1932

⁵⁷ *El Ahram*, 9.11.1932

kırmızı renkli bu başlığı sevenlerden de değilim. Geçmişin bu ağır yükünden kurtulup pejmürde geçmişle ilgisini kesen Gazi Mustafa Kemal'i bu sütunlarda selâmlamıştım. Ama Türkiye Lideri ile Mısır Elçisi arasında bu konuda çıkan anlaşmazlığı duyduğum günden beri, doğrusu, fesi sevmeye başladım. Çünkü fesin onuru, Mısır'ın onurudur, bütün Mısırlıların onurudur...

"Elçimizin uğradığı muameleden dolayı Türkiye özür dilemek istemezse, İstanbul'daki Konsoloslüğümüzla birlikte, Türkiye'deki Elçiliğimizi kapatıp Elçimizi geri çekmek gerekir kanısındayım..."

"Biz bu olayda zarar gördük; ya bu zararımız giderilir, ya da Elçimizi geri çekmek gerekir"⁵⁸.

Kahire'deki Türkiye İşgüderi Şevki Bey, bu pek gergin havayı biraz olsun yatıştırmak için, *El Belağ* adlı Mısır gazetesi muhabirine uzunca bir demeç verdi. Türk Hükümetinin cevabının henüz postada bulunduğunu, Kahire'ye ulaşmadığını söyledikten sonra "sizi temin edebilirim ki, fes olayını anlatan gazeteler ve hele İngiliz gazeteleri, olayı abartmışlardır, dedi. Şunu da temin ederim ki, Mısır'ın Ankara Elçisi Abdülmelik Hamza Bey, Türk ulusu ve başta Cumhurbaşkanı Gazi Hazretleri olmak üzere, Türkiye'nin bütün yöneticileri tarafından çok sevilen bir kimsedir..." diye ekledi⁵⁹. İşgüder Şevki Bey, Ankara'ya da şu kapalı telgrafi çekti:

"İsmet Paşa Hazretleriyle Zatı Devletlerinin (Tevfik Rüştü Beyin) *Siyaset* gazetesinde neşredilen beyanları güzel tesir hasıl etmiş ise de akabinde Türkiye gazetelerine atfen Londra'dan "Standard" ve "Express" ve "Ehram" muhabirinin buraya gönderdikleri haberler umumen gayet fena tesir yaratmıştır. İş unutulmuş gibi idi. Hükümet notamızı bekliyordu. Şimdi ise Türkiye matbuatına isnad edilen Mısır aleyhtarlığına dair intişar eden yazılar işi tekrar alevlendirmiştir. "Ehram" gazetesinde Türkiye ile alâkanın katedilmesi istenmektedir. Mısır notasında tarziyeden bahsedilmediği halde ecnebi muhabirlerinin İstanbul matbuatından naklen Türkiye cevabi notasında tarziye vermeyi reddettiği havadisi meseleyi burada karıştırmaktadır"⁶⁰.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ "Türkiye ile Mısır arasında fes olayı - Türkiye Maslahatgüzarının demeci", *El Belağ* (Kahire), 10.12.1932.

⁶⁰ *D.B.A. - Mısır K. 9: Kahire Elçiliğinden Hariciyeye şifre tel. 10.12.1932, No. 391*

Konu yeniden alevlendirilmişti. Gittikçe kızışıyordu. Mısır basını Türkiye'ye ateş püskürüyordu. Hükümet yanlısı *El Ahram* gazetesi, Türk notasında, her devletin kendi protokolünü düzenleyebileceği yolundaki düşünceyi ele almıştı. Sert biçimde eleştiriyor, Türkiye'ye verip veristiriyordu. Özetle şunları söylüyordu: siyasi işleri ve protokol sorunlarını öteden beri iyi bilen bir devlet böyle bir cevap veremezdi. Türkiye, Batı ile ilişkilerini güçlendirmek için fesi yasaklamıştı. Ama ondan sonra dünyanın her yerinde fese savaş açamazdı. Mısır Elçileri İngiltere sarayına bile fesle kabul ediliyorlardı. Irak Elçisi de İngiltere'de fesle kabul ediliyordu. Yeni Türkiye protokol konularını İngiltere'den daha mı iyi bilecekti? Yeni Türkiye bu konuda "ham bir meyva" gibiydi. Mısır Elçisinin fes giymesini Türkiye nasıl engelleyebilirdi? Mısır Elçisinin giysisi, Türkiye'nin dış ilişkilerini nasıl köstekleyebilirdi? Bu ne garip iddiaydı! Diploması tarihinde böyle bir olay hiç görülmemişti. Türkiye, Mısır, İngiltere, İtalya krallarının Elçilerini kabul ediyordu. Yabancı elçiler arasında fesli, şapkalı diye ayırım mı yapacaktı ve şapkalı Elçileri kabul edip fesli elçileri geri mi çevirecekti? Ne yönden bakılırsa bakılsın, Türkiye'nin bu davranışında tutar taraf yoktu. Türk gazeteleri, "Mısır Türkiye'ye satışmaktan vazgeçmelidir" diyorlardı. Bu sözlere gülümsemek gerekirdi ⁶¹.

Öteki Mısır gazeteleri de *El Ahram*'ın bu yazdıklarından pek geri kalmıyorlardı. *El Siyasiye* gazetesi, fes olayının nâzik bir aşamaya girdiğini belirttikten sonra Türkiye'ye karşı saldırıya geçiyordu. Yazdıklarına göre, Mısır Elçisi, Türkiye Cumhurbaşkanı'ndan emir alamazdı. Fes Mısır'ın ulusal başlığıydı. Başta Kral olmak üzere, bütün Mısır kamu görevlileri fes giyiyorlardı. Mısır Hükümeti, Türkiye'nin özür dilemesini istemişti. Haklıydı. Türk Hükümetinin fes olayına vermek istediği renk ne olursa olsun, bu, olayın önemini azaltmazdı. Protokol konusunda Türkiye, Avrupa devletlerinden daha kıdemli olamazdı. İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan protokolleri, Mısır Elçilerinin fes giymelerini yasaklamıyordu. Türk protokolü de yasaklayamazdı. Türk gazeteleri, Türkiye'nin Mısır'daki kapitülasyonlardan yararlanmasını istemeye kadar ileri gitmişlerdi. Bu durumda Mısır'ın Türkiye ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmesi gerekecekti. Mısır, Tür-

⁶¹ *El Ahram*, 10.12.1932

kiye'ye karşı misillemede bulunabilirdi. Bu gerginlikten Mısır sorumlu tutulamazdı ⁶².

Mısır basını adamakıllı sertleşmişti. Türkiye haberleri, Türk gazetelerinin yazdıkları çarpıtılarak Mısır'a yansıyor, sonra da bu yanlış haberler üzerine yorumlar yapılıyor ve Türkiye'ye verip verştiriliyordu.

Türk Basınında Sert Yayınlar

Mısır'da bu sert yayınlar yapılırken Türk basını henüz sessizdi. Bir bekleyiş içindeydi. Türk notası Mısır'a verildikten sonra ne gibi gelişmeler olacağını düşünüyor gibiydi. 11 Aralık günü *Milliyet* gazetesi kısacık bir haber yayınlamıştı. "Fes ve ondan çıkan Mısır meselesi . . . bir intizar devresine girmiş addolunabilir. Cevabi notamızın Kahire Hükümetine tevdiini müteakip müstakbel vaziyet ve hattı hareket inkişaf edecektir" diyordu ⁶³.

Derken, ertesi gün, Türk basınının havası birdenbire değişiverdi. Mısır'daki yaygara Türkiye'ye ulaşmıştı. Mısırlı yazacak da Türk-susacak mıydı? Mısırlı kadar Türk gazetecisinin de eli kalem tutardı! Türk basını 12 Aralık günü yeniden sert yayınlara başladı. *Cumhuriyet* gazetesi, "Hüsünüyetimize rağmen!" diye başlık atmıştı. "Gizli ellerin muharref haberlerle Mısır efkârının teşvişine devam ediliyor" diyor ve şöyle sürdürüyordu:

"Mısır'dan gelen haberlere göre, Türk matbuatının malûm mesele etrafındaki neşriyatı orada Mısır aleyhtarlığıyla tefsir edilerek tekrar velveleli neşriyata başlanılmıştır. Ancak bu defa da dikkate lâyık olan cihet, Türk matbuatı neşriyatının bilhassa Mısır'a muharref şekilde bir daha gene Londra'dan aksettirilmiş olmasından ibarettir. . .

"Mısır ile Türkiye'nin arasını açmaya azmetmiş olan gizli ellerin şimdi ipliği pazara çıkan eski meseleyi bir tarafa bırakarak ortaya gûya Türk matbuatının Mısır aleyhtarlığı ettiği yolunda tezvirat yaptıklarına şahit oluyoruz. Vaziyeti soğukkanlılıkla mütalaa etmekten başka yapılacak bir şey yoktur. . .

⁶² "Kahire ile Ankara arasında Fes olayı", *Es Siyasiye* (Kahire), 11.12.1932.

⁶³ "Fes Meselesi", *Milliyet* (İstanbul), 11.12.1932.

“Ortaliğı karıştırmak isteyen nifak ve fesada karşı Türk efkârı kadar Mısır efkârının uyanık ve basiretli olmasına ihtiyaç vardır. Bugün için gördüğümüz hakikî vaziyet budur...”⁶⁴

Vakit gazetesi başyazarı Mehmet Asım şunları yazıyordu:

“... Türk gazetelerinin hulâsası Mısır’da kasten yanlış neşrolunmuştur. Bu tahrif bilhassa şu suretle olmuştur:

“Güya Türk matbuatı ‘Mısır Hükümeti fes meselesinden dolayı bizden tarziye istiyor, böyle bir tarziye vermiyoruz’ diyorlarmış ve Mısır aleyhinde şiddetli neşriyat yapıyorlarmış.

“Bunun üzerine Mısır gazeteleri mukabil neşriyata başlamış ve bu cümleden olarak (Elehram) gazetesi Mısır Hükümetinden Türkiye ile münâsebatın kesilmesini istemiştir...

“Bir taraftan Türk gazetelerindeki neşriyatın tahrif edilerek kasten Mısır aleyhtarı bir şekilde gösterilmesi, diğer taraftan yarı resmî Anadolu Ajansı tarafından verilen doğru haberlerin Mısır gazetelerine verilmemesi, yahut bunların neşrine mâni olacak tedbirler alınmış olması, nihayet İstanbul’a ve Ankara’ya ait malûmatın doğrudan doğruya Türkiye’den Mısır’a verilmesinde hiçbir mahzur yokken Londra vasıtasile gitmekte olması, bu işin içinde daha ilk günden beri şüphe ettiğimiz kastın vücudunu ispat eden en kuvvetli delil değil midir?

“Bu entrika âmillerinin takip ettikleri bütün maksat Türkiye ile Mısır’ın arasını açmaktır.

“Türkiye, Mısır ile olan münasebatını arttırmak için tedbirler alıyordu. Seyrisefainin İskenderiye postası ile İş Bankası’nın Mısır şubesi bu münasebatın gün geçtikçe artacağını gösteriyordu. Bu münasebatın her gün biraz daha artmasını çekemeyen bir takım unsurlar uydurma bir fes meselesile Mısır’ın millî izzeti nefsinı tahrir etmek fırsatını bulmuşlardır...”⁶⁵

Mehmet Asım Bey, Mısır gazetelerine, siyasal entrikalara alet olmamalarını, hiç değilse Türk notasının Mısır’a ulaşmasına kadar beklemelelerini öğütüyordu.

Milliyet gazetesi, daha geniş ve daha sert yayın yapıyordu. Üç sütun üzerine şu manşeti atmıştı: “Mısır politikacıları tahrif, tezvîr

⁶⁴ “Hüsniyetimize rağmen!”, *Cumhuriyet* (İstanbul), 12.11.1932

⁶⁵ Mehmet Asım, “Neşriyatımız Mısır’da tahrif ediliyor”, *Vakit*, 12.12.1932

ve entrika yolunu tuttular! – İnkılâpçı Türk milletinin kardeş Mısır milletine karşı gösterdiği hüsnüniyet ancak bu kadar tezvire alet edilebilir. – Biz, kardeş Mısır milletinin değil, entrikacı ve politikacı müzevirlerin düşmanıyız...” Gazete, Mısır basınının yeniden yaygaraya başladığını belirttiikten sonra şunları yazıyordu:

“Esasen musanna bir hâdiseyi Türk milletinin ve Türk inkılâbının aleyhinde devamlı bir tezvîr ve fesat silâhı gibi kullanmak istemeleri pek ziyade dikkate şayandır... Kahireden aldığımız telgraf-lar, Mısır’da yerleşen inkılâp ve Türk düşmanı politikacıların Türk matbuatının samimî ve Mısır milleti için candan ve iyi niyetlerini tebarüz ettiren neşriyatlarını bile tahrif ettiklerini bildirmektedir...”

“Bundaki maksat âşikârdır, ilk haberi tasni ve tahrik etmekteki hedefin aynıdır: Mısırlıyı Türk’e, Türk’ü Mısırlıya düşman etmek...”

“Bu bahis üzerinde Türk milletine ve Türk gazetelerine düşen vazife, sadece sokak politikacılığının çirkefi içinden nezih Mısır milletin yüzüne ve kulaklarına sıçrayan bu fesatçıların hüviyetlerini ortaya koymak ve onların inkılâp düşmanlığı ile, iktisadî düşmanlıkla, siyasî ve irticâî düşmanlıkla yaptıkları tahrik ve tezvire karşı kardeş Mısır milletini ikaz etmektir. Ve... pek kuvvetli ümit etmek istiyoruz ki notamızın kendilerine tevdiini müteakip Mısır Hükümeti de bizim hüsnüniyetimizi ve kendi topraklarında barındırdığı fesatçıların tezviratını birbirinden ayırt edecek ve ebedî Türkiye-Mısır dostluğunun kervanını yürütmesini bilecektir.”⁶⁶

Yine *Milliyet* gazetesinde Aka Gündüz, “Nil Çocuğuna Açık Mektup” yayınlıyor ve Mısır’lıya şöyle sesleniyordu:

“Ey Nil’in “dünkü bana” benzeyen bugünkü asil çocuğu!..

“Ey sahraların, deltaların, fidanların inkılâp çocuğu!

“Ey Mısır’da doğan Çankaya çocuğu!

“Üç beş kötü ruhlu kötü gazetenin kötü kötü yazdıklarına ne bakıyorsun?

“Sen bana bak! Kendine bak! Aramızdaki gönülbağındaki sağlam manaya bak!

“Bugün Kahire’nin bana hücum eden gazeteleri, bil ki bana hücum etmiyorlar, sana hücum ediyorlar. Senin kafanın içindeki bü-

⁶⁶ “Mısır politikacıları tahrif, tezvîr ve entrika yolunu tuttular!”, *Milliyet* (İstanbul), 12.12.1932

yük hedefe, göğsünün altındaki mukaddes aleve, gözbebeklerindeki derin hasrete hücum ediyorlar.

“Onlar zaten beni sevmezler, zaten bana düşmandırlar. Bilirler ki şu kürenin üstünde bir inkılâp Ankarası ve bir inkılâpçı Türk bulundukça zulme, geriliğe, kavuklu ve silindirli taassuba, esirliğe bitim, ölüm mukadderdir.

“Ve bilirler ki sen; benim maneviliğimin içinde henüz maddeleşmemiş bir cephesin. Seni şimdiden yıkmak lâzımdır; ve seni şimdiden yıkmak için de ilk önce aramızdaki sevgi ve mefkûre bağıni koparmak lâzımdır. Bu bağ kopunca sen yalnız kalacaksın, yalnız kalınca da bir kere daha ve daha derinden ellerine düşeceksin. Dedim ya, seni ölesiye ezmek için bana hücum ediyorlar. . .

“Nil çocuğu! İçi yanan mefkûre çocuğu! Benim kardeşim!

“Dâva, kara püsküllü kırmızı feste değildir.

“Dâva büyüktür, milletlerin kurtuluşu dâvasıdır ve en büyük dâvacı sensin. Bu büyük dâvada benden başka sevenin, dostun, kardeşin yoktur. Gönlnü bana daya, göreceksin ki dünyanın en devrilmez adamı sen olacaksın.

“Çankaya seni seviyor bağı yaralı çocuk! Çankayanın birisini veya bir şeyi sevmesi ne demektir. Bunu tarif edemem, tarihe ve dehre sor! . . .”⁶⁷

Ankara, İngiltere’den Kuşkulamıyor

Fes olayının böyle yeniden körüklenip alevlendirilmiş olması Türk Hükümetini kuşkulandırdı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, yeniden araştırma yaptırarak kışkırtmalara doğru bir teşhis koymak gereğini duydu ve Londra Büyükelçiliğine şunları yazdı :

“Notamızın Kahire’ye vusulünden ve Hükümete tevdiinden evvel efkârı umumiyeyi heyecana düşürmeyi istihdaf eden bazı şeyler yapılmakta olduğunu hissediyor gibi oluyoruz. . . Haberin Mısır’a evvelce Londra’dan verilmiş olduğuna ve bu defa aynı mahreçten giden telgrafların halkı Türkiye aleyhine tahrike sebep olduklarına bakınca hâdiseye hususî bir mahiyet atfetmek lâzım olduğu neticesine varılıyor. . . Avrupa’nın muhtelif büyük şehirlerinden ve ajanslarından bu meseleye dair herhangi bir haber verilmemekte iken İstanbul’-

⁶⁷ Aka Gündüz, “Nil Çocuğuna Açık Mektup”, *Milliyet*, 12.12.1932.

da çıkan gazetelerin yazılarına atfen ve onların manasını ve ifade şeklini taşıyarak ederekin tâ Londra'dan verilmekte olan müteakip havadisine ne gibi emelleri takip ve kimler tarafından tertip ve idare edildiğini bilerek resmî mahafilin bununla alâkalı derecesini yakından öğrenip tespit ederek ona göre vaziyete bir teşhis koymak lâzım gelir. Bu noktalar hakkında derin ve etraflı bir surette tahkikat yapılarak mü-talaanızla beraber bildirilmesi..."⁶⁸

Türk Hükümeti, geniş bir tertipten kaygulanmış ve bunun arkasında İngiltere'nin bulunabileceği kuşkusuna düşer gibi olmuştu. Londra Büyükelçisi Münir (Ertegün) Bey, Ankara'nın kuşkularını ve kaygularını giderdi: "İngiltere'yi memleketimize karşı dostane bulmaktayım" dedi. Büyükelçi, Türkiye'nin barış ve uygarlık yolundaki dürüst politikasının İngiltere'de anlaşılmaya başlandığını umuyordu. İngiliz resmî çevrelerince bir kışkırtma beklemiyordu. Belki kışkırtma, Türkiye - İngiltere dostluğunu bozmak isteyen çevrelerin başının altından çıkıyordu⁶⁹.

Kahire İşgüderi Şevki Beyin telgrafları Ankara'yı daha da rahatlattı. Şevki Bey, işin içinde bir İngiliz kışkırtması bulunmadığını, tersine, İngiltere'nin Mısır'ı yatıştırmaya çalıştığını bildiriyor ve şunları yazıyordu: "Mısır Hükümetinin bu meselede ittihaz ettiği meslek başlıca yalnız izzeti nefis meselesidir. Aynı zamanda "Veft" matbuatına karşı mevkilerinin düşmemesi arzusu da vardır. Burada İngiliz teşviki mahsûs değildir. Bilâkis teskin maksadile vesayada bulunduklarını biliyorum. Binaenaleyh hâdise mahallî mahiyetten başka ehemmiyete haiz değildir. Mısır Hükümetinin hafi maksatla hareket etmediğine kaniim. İlk tesir ile burada meseleye lüzumsuz ehemmiyet vererek vaziyetin işkâl edildiğinin anlaşıldığı fikrindeyim..."⁷⁰.

Kahire'nin bu telgrafi Ankara'da kayguları ve kuşkuları epeyce giderdi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Bey, Kahire İşgüderine şu telgrafi gönderdi:

⁶⁸ D.B.A. - Mısır. K. 9: Hariciye Vekâletinden Londra Büyükelçiliğine tel. 11.12.1932, No. 174. ve L.B.A. - K. 648/2.

⁶⁹ *Ibid.* Londra Büyükelçiliğinden Hariciye Vekâletine tel. Londra, 13.12.1932, No. 278.

⁷⁰ D.B.A. - Mısır K. 9: Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine şifre tel. 13.12.1932, No. 400.

“Mesele hakkında koyduğunuz teşhis bizi tatmin etmiştir, teşekkür ederim. Mısır Hükümetinin verdiği nota malumunuz olduğu üzere şiddetlidir. Ancak bu notayı hakikî vaziyeti bilmeden yazdıklarına kanaat getirdiğimiz cihetle memlekette Büyük Reisimizin mevzubahis olması dolayisile hasıl olan infiali durdurmaya ve efkârı teskine çalıştık. Bu sert notaya verdiğimiz cevabı göreceksiniz. . . Notamız size vasıl olunca götürüp Hariciye vezirine tevdi ediniz. Çünkü notalarına bir cevap verilmemesi nezaketsizlik teşkil eder. Notayı tevdi ederken maaldinden mülhem olarak müsait bir lisanla bunu teşrih ve dostluk hissiyatımızı teyid ediniz. Koymuş olduğunuz teşhise göre bu izahatınızla meselenin tamamen halledilmiş addedileceğine kanaatim vardır. . .

“Mesele bu suretle ortadan kalkacak olursa, Mısır’a karşı beslediğimiz dostluğun yeni bir eseri olmak üzere Kahire’ye derhal bir sefir tayinine hazır olduğumuzu ve bu meselenin bidayetinden beri göstermiş olduğunuz dirayet ve liyakat dolayisile ve Mısır’da ihrazına muvaffak olduğunuz mevkii düşünerek mevcut dostluğu bir kat daha teyit için Zâtialinizi oraya Orta Elçi tayin etmek istediğimizi Hariciye Nazırına söyleyiniz.”⁷¹

Tevfik Rüştü Bey, Ankara’daki Mısır Elçisinin terbiyeli ve sempatik bir kimse olduğunu, ancak meslekteki tecrübesizliği yüzünden Hükümetini fena bir yola sevketmeye neden olduğunu, yoksa Kahire Hükümetinin Türkiye’ye o notayı vermeyeceğini söylüyor ve sonra şunları ekliyordu:

“Türk gazeteleri şimdiye kadar bu işi daima dostane bir şekilde tahlil etmiş ve sui tefehhümü tebarüz ettirmeye çalışmıştır. Mahaza mesele etrafındaki dedikoduya mani olarak dostane bir hal şekline vüsul imkânını teshil etmek üzere bütün nüfuzumu kullanarak gazeteci arkadaşlarımın artık neşriyatı durdurmalarını temin edebileceğimi kuvvetle zannediyorum. Mısır’da da aynı tarzda hareket edilirse muvafık olur kanaatındayım.

“Büyük Reisimizin böyle bir dedikodu mevzuuna karıştırılmış olmasından Ankara mahafilinde ve bütün memlekette ciddi bir teesür hasıl olduğunu husulü malumatınız için ilâve etmek isterim.”⁷²

⁷¹ *Ibid.* Hariciye Vekâletinden Kahire Elçiliğine şifre tel. Ankara, 14.12.1932, No. 1001.

⁷² *Ibid.*

Türkiye Dışişleri Bakanı, fes yüzünden Türkiye ile Mısır arasında ortaya çıkmış gerginliği bir an önce gidermek için elinden geleni yapıyordu. Mısır'ı hoşnut edecek jestlerde bulunuyordu. Bu bunalım atlatılır atlatılmaz Kahire'ye bir Orta Elçi atanacaktı ve bu görev için İşgüder Şevki (Alhan) Bey düşünülüyordu. Bakan, Türk gazetelerinde olayla ilgili yayınlara son vermek için de elinden geleni yapacaktı. Bundan böyle Mısırlıların yakınmalarına bir neden kalmayacağına umuyordu. Ve haklı olarak Mısır'dan da aynı karşılığı görmeyi bekliyordu.

Mısır'da Hava Halâ Gergindi

Ama Türkiye'nin beklentileri boşa çıkıyordu. Mısır'da hava halâ gergindi ve gerginlik gittikçe artıyor gibiydi. Mısır gazeteleri daha da sertleşmişlerdi ve bir gazete Türkiye ile Mısır arasında bir "savaştan" söz etmişti. Mısır mebuslarından biri fes olayını Meclis'e götürmüştü. İşgüder Şevki Bey, 15 Aralık günü Ankara'ya şunları telledi:

"Muhalefete mensup *Siyaset* gazetesinde dün çıktığını bildirdiğim makalenin bugünkü uzun devamında berveçhi ati maruz mü-taleat yürütölmektedir: 'Türkiye Hükümeti haricin kabul edeceği kavanin ve adatu harice kabul ettirmek istiyor. Türkiye'nin takip ettiği siyaset makyavelizmdir... Türkiye'nin cevabı matbuat ve resmî devairin umutları hilâfına çıkar ise Mısır Hükümeti meseleyi ağır başla hal etmeli ve Türkiye'yi makyavelizm siyaseti takipte hür bırakmalıdır. Mısır tabiatıyla harp istemez, fakat haysiyetinin muhafazası için harpten çekinmez, münakala buna mani ise harbin başka şekilleri vardır.' Muhalefete mensup olan mezkûr gazetenin Türk aleyhtarlığından ziyade Hükümeti müşkül mevkie koymak üzere efkârı umumiye-yi zehirlemekte olduğu müstahberdir..."

"Hazelefi fırkasına mensup meb'uslardan Abdülhamid Said, Mısır Meclisi Mebusanına bir takrir vererek Hariciye Nazırına hulasası atıye dercolunan suali tevcih etmiştir: 'Türkiye Reisicumhuru ile Mısır Sefiri arasında vukubulduğu bildirilen hadisenin, Mısır Sefirinin haysiyetine tecavüz edildiğinin aslı var mı? Mısır Sefiri kâfi tarziyeye nail oldu mu? Hükümet bu babta ne yapmayı ve bütün millete şamil olan bu hakarete ne suretle cevap vermeyi düşünmektedir?' " 73

⁷³ D.B.A. - Mısır K. 9: Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine şifre tel. 15.12.1932, No. 402.

Bu arada, kimi Mısır gazetelerinde, gerginliği yatıştırıcı yönde yazılar çıktığı da görülüyordu. *El Ahram* gazetesinde, Mısır'ın tanınmış yazarlarından Abdullah Hüseyin, Mısırlıların fes konusunda bu kadar duyarlı olmalarının anlamsızlığına parmak basıyordu. Fes'in Mısır'da Osmanlılar zamanından kalma olduğunu, yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığını belirtiyordu. "Fes, İslâmın mirası, Firavunların eseri ya da Mısırlıların ulusal bir geleneği değildir ki ona sarılalım" diyordu. Sağlık bakımından da fesin Mısırlılara uygun bir başlık olmadığını ve yeni bir başlık kullanmak gerektiğini belirtiyordu.⁷⁴

Bir başka tanınmış yazar ve eski milletvekili olan Abbas El Akkat da, "fes sorunu Türk ve Mısır Hükümetleri arasında ne yolda çözümlenirse çözümlensin, Türk ve Mısır halkları arasında dostluğun devam etmesi gerektiğini, iki ulusun birbirlerine dayanmaya muhtaç olduklarını" söylüyor ve İngiliz entrikalarından sakınılması uyarısında bulunuyordu: "Doğulular uzun uykularından uyandılar... Bugün Doğunun her köşesinde sömürgecilerin entrikalarına karşı güçlü tepkiler vardır. İran'da, Irak'ta, Türkiye'de, Arap yarımadasında, Filistin'de, Mısır'da, kısacası bütün Doğu ülkelerinde Avrupalıların ördükleri ağırlara karşı güçlü bir uyanış vardır. Bu uyanışın Doğuyu iyi bir sonuca götüreceği kuşkusuzdur... Avrupa ağırları derken özellikle İngiliz ağırlarını kastediyoruz. Çünkü Doğu ülkelerine en büyük hırs ve açgözlülükle bakan İngilizlerdir... Sömürgeci İngilizlerin, Doğu ulusları arasına fitne, fesat ve hayali anlaşmazlıklar sokarak Doğu'nun birliğini bozmaya çalışmaları doğaldır. Hattâ hiç yoktan anlaşmazlık yaratıp bunu davul zurna ile her tarafa yaymaktan çekinmezler... Biz Doğulular birbirimize yardıma muhtacız... Kendimizi düşmanlara kaptırmamalıyız... Sömürgecilerin aleti olmamalıyız" diyordu.⁷⁵

İngiliz Yüksek Komiseri Araya Giriyor

Basında görülmeye başlanan yatıştırıcı yayınlara karşın, hava halâ çok gergin görünüyordu. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Loraine, 16 Aralık günü Londra'ya çektiği telgrafta:

⁷⁴ Abdullah Hüseyin, "Türkiye ile Mısır arasında Fes Olayı", *El Ahram* (Kahire), 15.12.1932

⁷⁵ Abbas el Akkat, "Mısır ve Doğu Ulusları - Fes Olayı üzerine," *El Cihat* (Kahire), 15.12.1932.

“Fes olayının gelişmesi, yazık ki, ciddidir ve Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkilerin yakında kesilmesi tehlikesi vardır” dedi.⁷⁶

Türkiye’nin Kahire İşgüderi Şevki Bey, özel olarak Yüksek Komiser Loraine ile görüşmüştü. Bu görüşmeden sonra Loraine Londra’ya özetle şunları anlatıyordu: Mısır notasında Türk Hükümetinden ilerisi için güvence istenmiş olması Türkiye’de öfke yaratmıştı. Türk Hükümeti, Gazi’yi desteklemek için fes olayını ulusal bir sorun yapmıştı. Bu bakımdan Mısır’la ilişkileri kesmekten çekinmeyecekti. Türkler, Gazi’nin adını karıştırmaksızın, Mısır’ı hoşnut edecek, ama Mısırlılara boyun eğmiş izlenimi vermeyecek bir formül arıyorlardı. Türkiye İşgüderi, “hemen bir çözüm bulunamazsa iş işten geçmiş olacak” demişti⁷⁷.

İngiliz Yüksek Komiseri, Türkiye İşgüderiyle görüştüktan sonra aynı günün akşamı Mısır Başbakanı Sıtkı Paşa’yı gördü. Sıtkı Paşa, Türkiye ile kavga etmeyi hiç istemediğini söyledi. Ama, Mısır’ın hakarete uğramış olduğunu ve tatmin edilmesi gerektiğini ileri sürdü. Türkiye ile ilişkilerin kesilmesinin Mısır çıkarlarına zarar vermeyeceğine inandığını da ekledi. Türk notası gelince bunu dikkatle inceleyeceğini, onurlu bir çözüm yolu arayacağını ve Sir Percy Loraine ile yine görüşeceğini söyledi⁷⁸.

Yüksek Komiser, Türk İşgüderini ve Mısır Başbakanını ayrı ayrı dinledikten sonra havanın gerçekten pek gergin olduğu, Türkiye - Mısır ilişkilerinin kesilmesine kadar gidilebileceği kanısına vardı ve Londra’ya danışmadan, kendiliğinden, tarafları yatıştırmaya koyuldu: “Fes için koparılan bu fırtına konusunda her iki taraf da bana geldiğinden, yatıştırıcı yönde kişisel etkinliğimi kullanmayı uygun buldum, taraflarla kişisel olarak konuştum ve umarım ki bu konuşmalarım onaylanır” dedi⁷⁹.

Üç gün sonra Londra’nın karşılığı geldi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Yüksek Komiserin konuşmalarını onaylamakla kalmıyor, ona ayrıca, anlaşmazlığın “kısa zamanda ve dostça çözüme bağlan-

⁷⁶ F.O. 371/16095/E.6709 ve F.O. 424/277, p. 39, No. 38: Sir P. Loraine to Sir J. Simon, Tel., Cairo, 16.12.1932, No. 224.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*

ması için etkinliğini kullanmayı sürdürmesi” talimatını da veriyordu⁸⁰.

Bundan böyle Sir Percy Loraine, Hükümetinin buyruğuna dayanarak, Mısır Hükümeti üzerinde etkinliğini kullanacaktı ve Londra’nın buyruğu zamanında Kahire’ye ulaşmıştı. Bir gün önce Türk notası Mısır Dışişleri Bakanına sunulmuştu. Ama Mısır’ın cevabı henüz hazırlanmamış bulunuyordu. Tam bu günlerde İngiliz Yüksek Komiseri olumlu ve etkin bir rol oynayabilecekti.

Yayınların Arkası Kesilmiyor

Bu arada Mısır basınında yayınlar sürüp gidiyordu. Haftalık *El Keşkul* gazetesi, “Ulusal onur korunmalıdır” başlıklı bir yazı yayınlamıştı. “Mısır’ın resmî fesine karşı yapılan bu saldırı anlaşılmaz, hazmedilmez, mantıksız bir saldırdır... Bunun ince bir bulut gibi geçirtilmemesi gerekir... Yoksa bu olay, Mısır’ın alnında bir leke olarak kalır ve ileride de yinelenir” diyordu⁸¹.

Muhalefet organı *Roza Elyusuf* adlı resimli dergi, fes olayını canlandıran bir karikatür yayınlamıştı. Atatürk’ü de karikatür konusu yapmıştı. Alaylı biçimde şunları yazıyordu: “Birçok kimse, iki devlet arasında bunalım yaratan fesi seyretmek için can atıyor. Ankara Elçimizin fesini sergilemesini Hükümetimize öneriyoruz...

“Gerçek şu ki bu bunalımda fes zulüm görmüştür. Türkiye ile Mısır arasındaki anlaşmazlık ise eski “sevgi”nin bir belirtisidir. Öyle ya sevgi kimi zaman tatsız olur. Öyleyse Gazi’nin fese kızmış, Dışişleri Bakanlığının da fesin püskülünü yakalamış olmasına şaşmamalı...”⁸²

Buna benzer iğneleyeci yazıların yanısıra, ağırbaşlı, hattâ Türk görüşüne yakın yazıların da Mısır gazetelerinde görülmeye başlandığı dikkati çekiyordu. *El Mukattam* gazetesi, İstanbul muhabirinden aldığı bir yazıyı yayınlamıştı. Yazıda, Gazi Mustafa Kemal’in Mısır’a karşı beslediği dostluk vurgulanıyor ve sonra şöyle deniyordu:

“Gerçek şudur ki, tören bitmek üzereyken salon pek sıcaktı. Nezaketiyle ün yapmış olan Gazi Hazretleri, konukların resmî elbi-

⁸⁰ F.O. 424/277, p. 40, No. 39: Sir P. Loraine to Sir J. Simon, tel. F.O., 19.12.1932, No. 247.

⁸¹ “Ulusal Onur Korunmalıdır”, *El Keşkul* (Kahire), 16.12.1932.

⁸² *Roza-Elyusuf* (Kahire), 19.12.1932

selerle kalmayarak rahat etmelerine izin vermişti. Mısır Elçisinin de, öteki Elçiler gibi, fesini çıkararak rahat etmesi doğaldı. Sorun bundan başka bir şey değildir.”⁸³

Hükümet yanlısı *El Ahram* gazetesi de, İstanbul’da çıkan *Milliyet* gazetesinden aktararak, aynı doğrultuda bir yazı yayınlamıştı. “Eğer fes olayı *Milliyet*’in anlattığı gibiyse, bundan dolayı ulusal onuru korumak için özür dilenmesini istemeye gerek yoktur” diyordu⁸⁴. Aynı gazete iki gün sonra İstanbul muhabirinin bir mektubunu yayınladı. Şunları yazdı:

“Olayla ilgili haberlerin abartılmış olduğuna hiç kuşku kalmamıştır. Gazi Hazretlerinin davranışı, Abdülmelik Hamza Beye iyi-likten başka bir şey değildi. Amacı, çok iyi danseden Hamza Beyin, boğucu sıcakta dansederken başını yakan fesi çıkarmasına izin vermektir. Olay, iki ülke ilişkilerinde gelip geçici bir yaz bulutudur.”⁸⁵

Hükümet yanlısı *El Ahram*, ağız değiştirmeye başlamış gibiydi. Bu hava içinde Türk cevabi notası Mısır’a verildi.

Türk Notası Mısır’a Veriliyor

Mısır’a verilecek Türk cevabi notası Ankara’da hazırlanmış ve 8 Aralık günü Kahire’ye postalanmıştı. İstanbul – İskenderiye arasında işleyen Seyrisefain şirketinin “İzmir” vapuru, Türk notasını Mısır’a götürdü. Vapur 16 Aralıkta İskenderiye’ye vardı. 18 Aralık akşamı Türkiye İşgüderi Şevki Bey, notayı Mısır Dışişleri Bakanı Yahya Paşa’ya sundu. İşgüderle Bakan arasında iki saat süren bir görüşme de yapıldı. Şevki Bey bu görüşmeyi Ankara’ya şöyle rapor etti:

“Notayı dün akşam Hariciye Vezirine verdim.

“‘Tafsilâta vakıfım’ dedikten sonra okudu ve dedi ki:

“‘Hamza Bey, denildiği gibi, hadisenin tarzı telâkkisi hususunda Hariciye Vekili ile tamamen hemfikir olsa idi bize gönderdiği raporu yazmazdı. Vakıa huzzar ve alelhusus süfera muvacehesinde vuku bulmuştur. Elyevm bütün devletlerin hariciyelerine bu hususta raporlar gittiğini haber almaktayız. Şu halde cevabınızda ifade edildiği

⁸³ “Fes Olayı. Olayın Aslı. Gazi Hazretlerinin Mısır’a karşı duyguları” *El Mukattam*, 18.12.1932.

⁸⁴ “Fes Olayı, *El Ahram*, 18.12.1932

⁸⁵ “Fes Olayı”, *El Ahram*, 20.12.1932

gibi hadise yoktur denilebilir mi? Alelhusus sefirimiz derhal salonu terketmek mecburiyetinde kalmıştır. Gerçi bu aleni muameleye karşı yirmi altı süferayı ecnebiye arasında sefirimizi güya tatmine kâfi ad-dedilecek izahat verildiği iddia ediliyordu. Şimdi ise o izahatın bile kıymetini indirecek surette notada beyanatta bulunuluyor. Ben ki verdiğimiz notanın en mutedil bir tarzda yazılmasına rüfekamı ikna için saatlerce Meclisi Vüzerada isrra mecbur oldum. Şimdi bu derece kati ve noktai nazarımıza muhalif bir nota muvacehesinde vaziyetimin ne kadar müşkül olacağını tasavvur ediniz. Bu notada hiçbir mahreç göremiyorum. Bizim, ecnebi gazetecilerinin neşriyatı üzerine hareket ettiğimiz de nasıl zannolunur? Tarzı hareketimiz mahza sefirimizin raporuna müstenittir'dedi."⁸⁶

İşgüder Şevki Bey, uzun açıklamalarda bulunarak Mısır Dışişleri Bakanını yumuşatmaya çalışmıştır. Konuşmasının sonuna doğru "İzahatımıza hüsnü kabul göstermek veyahut göstermemek bittabi elinizdedir. Fikir ve nazarınızı tashih için izahat vermekten başka da çaremiz yoktur. Eğer Sefirinizin sui muameleye maruz kaldığını tevehhüm etmek istiyor iseniz buna karşı Hükümetiniz, memleketiniz ve Mısırlılar hakkında hürmet ve muhabbet perverde ettiğimizi tekrardan başka bir şey yapamayız" demiştir. İşgüder, Ankara'ya gönderdiği raporunu şöyle düğümlüyordu:

"Müşarünileyhin hülusu niyetinden ümitvarım. Hal ve lisanından hakikate yanaşmaya mütemayil olduğunu anlıyor isem de yüksek makamat karşısında pek büyük müşkilâta maruz olduğuna kaniim. Meselenin alacağı istikamet henüz kestirilememektedir. Şayanı kayıttır bir keyfiyet, mevsuk istihbaratıma göre, Baş Vezirin hususî bir mahfelde "istediğimiz teminatı alamazsak Sefirimizi çağıracağım" suretinde kat'i beyanatıdır"⁸⁷.

Demek ki Türk notası Mısır Dışişleri Bakanını pek hoşnut etmemişti. Bakan, Türk görüşüne katılmıyordu. Notada bir çıkış yolu göremiyordu. Gerçi kendisi soruna bir çözüm bulunmasından yana gibi görünüyordu. Ama "yüksek makamlar", yani Başbakan ve Kral karşısında pek güç durumdaydı. Başbakanın sert bir tutum içinde olduğu haber alınmıştı. Mısır'ın istediği güvenceyi alamazsa Ankara'-

⁸⁶ D.B.A. - *Mısır K.9*: Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine şifre tel, 19.12. 1932, No. 417.

⁸⁷ *Ibid.*

daki Elçilerini geri çekeceğini bile söylemişti. Bundan sonra Mısır'ın nasıl bir tutum takınacağı belli değildi. Türkiye söyleyeceğini söylemişti. Söz sırası artık Mısır'daydı. Şimdi meraklı ve kaygulu bir bekleyiş başlıyordu.

Bu bekleyiş günlerinde Mısır basınına bilgi sızmadı. Gerek Mısır Hükümeti, gerek Türkiye Elçiliği tam bir suskunluk içine girdiler. Kahire ve İskenderiye gazeteleri, yetkililerin ağzından bir şey alamadılar. 19 Aralık günlü Mısır gazeteleri, Dışişleri Bakanı Yahya Paşa ile Başbakan İsmail Sıtkı Paşa'nın fes olayı konusunda uzun uzun görüştüklerini duyurdular⁸⁸. Ama ne görüştükleri bilinmiyordu. Gazete muhabirleri boş yere Başbakandan ve Dışişleri Bakanından birşeyler öğrenmeye uğraştılar. Kendilerine yönelttikleri sorular karşılıksız kaldı.

Ertesi gün gazeteler, Mısır Hükümetinin resmen bir açıklama yapmasını, bir bildiriyle kamuoyunu aydınlatmasını istemeye başladılar. Bir gazete, Mısır basınında yalnız Türkiye çıkışlı haberlerin yer aldığını ileri sürdü ve Mısır Hükümetinin resmen bir açıklama yapmak zorunda olduğunu yazdı: "Dışişleri Bakanımız fesini önüne koyup bu konuda bir bildiri yayınlamak gerektiğini düşünmelidir" dedi⁸⁹. Bir başka gazete, "söylentilerin önünü almak için Hükümetçe basına bir bildiri yayınlanmasını istiyoruz" diye ekledi⁹⁰. Ama Mısır Hükümeti suskunluğunu korudu ve basına herhangi bir açıklama yapmadı.

Mebuslardan Muhammed Aziz Abaza Bey, aynı konuda Mısır Başbakanına ve Dışişleri Bakanına bir soru sordu: "Son haftalarda fes olayı adı altında basında birçok haber yayınlandı... Türkiye ile Mısır arasında notalar alınıp verildiği de belirtildi. Acaba, Başbakan ya da Dışişleri Bakanı bu konuda Meclis'e bir açıklamada bulunabilirler mi?" dedi. İki mebus daha aynı yönde sorular sordular⁹¹. Ama Mısır Hükümeti Meclise de bir açıklama yapmadı.

Bu arada İstanbul'da çıkan *Cumhuriyet* ve *La République* gazetelelerinde Ankara'daki Mısır Elçisinin kısa bir demeci çıkmıştı. Elçi, söz-

⁸⁸ "Fes Olayı. Türkiye'nin Cevabı", *El Ahram*, 19.12.1932; "Fes Olayı", *El Belağ*, 19.12.1932; "Ankara ile Kahire arasında Fes olayı", *Essiyasiye*, 19.12.1932.

⁸⁹ "Türkiye ile Mısır arasında Fes güçlüğü", *El Belağ*, 20.12.1932.

⁹⁰ "Türkiye ile Mısır Arasında Fes Olayı", *Kevkebülşark*, 22.12.1932.

⁹¹ "Fes Olayı", *El Mukattam*, 23.12.1932.

de, “olay artık sona ermiştir” yollu konuşmuştu. Mısır gazeteleri bu haberi hemen yalanladılar. Mısır Elçisinin Türk basınına hiçbir demec vermemiş olduğunu duyurdular.⁹² Haber, Londra’da çıkan *The Times* gazetesinde de hemen yalanlandı.⁹³

Fes olayının bundan böyle nasıl gelişeceği, artık kapanıp kapanmayacağı bir türlü anlaşılamıyordu. Mısır yetkilileri tam bir gizlilik ya da suskunluk içine gömülmüşlerdi. Türkiye bekleyiş içindeydi.

İkinci Mısır Notasının Hazırlanması

22 Aralık günlü Kahire gazeteleri, Mısır Başbakanıyla Dışişleri Bakanının iki günden beri Türk notasını incelediklerini, Türkiye’ye verilecek cevabın yakında Bakanlar kurulunda görüşüleceğini duyurdular.⁹⁴ Kimi gazeteler, Türk notasının hem hoşnutluk, hem de hoşnutsuzluk yaratmış olduğunu yazdılar.⁹⁵ Bunun dışında basına herhangi bir bilgi sızmamıştı.

Aynı gün Türkiye İşgüderi Şevki Bey Ankara’ya çektiği telgrafta: “Başvezirle Hariciye Veziri dün bütün gün notamızı tetkik etmişler ve müzâkerenin sonuna doğru İngiliz Fevkalâde Komiserliği Umuru Şarkıye Müsteşarı da hazır bulunmuştur” dedi.⁹⁶

Mısır Başbakanı Sıtkı Paşa, notasının bir örneğini Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Loraine’e iletmış ve bu notaya verilecek Mısır cevabı taslağının 22 Aralık günü Bakanlar Kurulunda görüşüleceğini duyurmuştu. Yüksek Komiser bu haberi alır almaz hemen Sıtkı Paşa’ya bir özel mektup yazdı. Sorunun dostça bir çözüme bağlanması uğrunda kişisel nüfuzunu kullanması için Londra’dan talimat almış bulunduğunu bildirdi. Böyle bir dostça çözüme Türk notasının olanak sağlayacağı umudunda olduğunu da belirtti.⁹⁷

Bu mektup üzerine Mısır Başbakanı, Türkiye’ye verilmek için hazırladıkları nota taslağını 22 Aralık günü Yüksek Komisere iletti.

⁹² “Mısır’ın Türkiye Elçisine yakıştırılan Demecin Yalanlanması”, *El Ahram*, 21.12.1932.

⁹³ *The Times*, 21.12.1932

⁹⁴ “Fes Olayı”, *El Ahram*, *Essiyasiye*, *Eşşaa*p, 22.12.1932

⁹⁵ *El Ahram*, 22.12.1932.

⁹⁶ *D.B.A. – Mısır K. 9*: Kahire Elçiliğinden Hariciyeye tel. 22.12.1932 No. 419

⁹⁷ *F.O. 424/277*, p. 40, No. 40. Sir P. Loraine to Sir J. Simon, tel. 23.12.1932, No. 229.

Yüksek Komiserin görüşünden yararlanmak düşüncesiyle bu taslağın Bakanlar Kurulunda görüşülmesini ertelediğini bildirdi. Taslakta, Türk notasından üzüntü duyulduğu bildiriliyor ve olay konusunda Mısır görüşünde ısrar ediliyordu. Ayrıca, Mısır diplomatik temsilcilerinin ulusal başlıklarını giyebilmeleri için Türkiye'den güvence isteği tekrarlanıyordu.⁹⁸ Oldukça sert bir nota taslağıydı bu. Yeni tartışmalar yaratabilecek nitelikteydi. Belki Türkiye – Mısır ilişkilerinin kopmasına neden olabilecekti. En azından Ankara ile Kahire arasında yeni yazışmalara yol açabilecekti.

İngiliz Yüksek Komiseri bu taslağın yumuşatılmasını telkin etti. Kendi görüşünü dikte ediyormuş izlenimi vermekten kaçınarak, Mısır Başbakanına bazı fikirler verdi. Özellikle, tekrar Türkiye'den güvence istemekten kaçınılmasını, Türk notasının ilgili paragrafının senet sayılmasını ve taslağın ona göre düzeltilmesini salık verdi. Böyle bir değişiklik yapılmıca ikinci Mısır notasına cevap vermek gerek-meyecekti.⁹⁹ Yeni yazışmalara ve tartışmalara yol açılmamış olacaktı. Yani anlaşmazlık sona erdirilebilecekti. Ama dosyanın kapanması Türk Hükümetinin tutumuna da bağlı olacaktı. Sir Percy Loraine, Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliğinin de Türk Hükümetini yatıştırmaya çalışmasının uygun olacağını Londra'ya telkin etti.¹⁰⁰ Bunun üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Ankara'daki İngiliz İşgüderi Mr. Morgan'a kısa bir telgraf çekti: "Gayri resmi olarak yatıştırıcı yönde nüfuzunuzu kullanmanız takdirinize bırakılmıştır" dedi¹⁰¹.

Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Loraine, Mısır Hükümeti üzerinde gerçekten etkili olmuştu. Mısır nota taslağı, Yüksek Komiserin telkinleri doğrultusunda değiştirilmişti. Yeni bir nota kaleme alınmıştı. Sıtkı Paşa 26 Aralık günü bu taslağı da Sir Percy Loraine'e iletti. Yüksek Komiser pek hoşnut kaldı. Yeni bir değişikliğe artık gerek görmedi. Londra'ya şunları telledi:

"Sıtkı (Paşa), Türk Hükümetine verilecek notanın son metnini de özel olarak bana iletti, ki bu metin pek uygundur. Benim yatıştırıcı telkinlerim umduğumdan da fazla etkili olmuştur. Tartışma konusu

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ *F.O. 424/277*, p. 41, No. 42: Sir J. Simon to Mr. Morgan, tel, 28.12.1932, No. 35.

olabilecek bütün noktalar notadan çıkarılmıştır. Nota, cevap vermeyi gerektirmiyor. Türk notasında yer alan güvenceleri nâzikçe senet sayıyor. Türklerin bunda itiraz edebilecekleri bir şey bulabileceklerini sanmıyorum.

“Sıtkı (Paşa) bana şunu da açıkça bildirdi ki, Türkler yine huzursuzluk çıkarırlarsa, Türkiye’deki Mısır diplomatik ve konsolosluk temsilcilerini geri çekecektir.

“Eğer Türkler kendilerine uzatılan bu zeytin dalını geri çevirirlerse, bir kavga aradıkları kanısına varacağım¹⁰².”

Sir Percy Loraine, bu telgrafı, Mısır notasının Türkiye İşgüderine verilmesinden bir gün önce çekti. Telgrafın Londra’dan Ankara’ya da iletilmesini diledi. Tezelden Kahire’deki Türkiye İşgüderi Şevki Bey’e de haber uçurdu. Bir haftadır kaygulu bir bekleyiş içinde olan Şevki Bey, aynı gün Ankara’ya sevinçle şunları telledi:

“Pek müşkül safahattan geçtikten ve mâkus avamil refedildikten sonra mahza muvaffakiyet ve talimatı devletleri eseri olarak ihtilâfin izale edildiği, yakında tarafımıza verilecek cevabî notanın matluba muvafık surette tesvit edilmekte olduğu mevsuk istihbaratıma binaen maruzdur.”¹⁰³

İkinci Mısır Notası ve Olayın Kapanması

26 Aralık 1932 günü, Türkiye’nin Kahire İşgüderi Şevki Bey, “Zata Mahsus” kaydıyla Ankara’ya şunları telledi:

“Hariciye Vezirinden cevabî notayı bu sabah aldım. Yarın tayyare postasile takdim olunacaktır. Münderecatından da müsteban olacağı ve şifahen de beyan eyledikleri veçhile mesele halledilmiş addedilmekte ve cevaba da intizar edilmemektedir. Notanın metni Sefirlerine telgrafla tebliğ edilmiş ve arzu buyurulduğu takdirde hususî surette göstermesi de emredilmiştir. Hariciye Vezirinin bu suret-i halde methali küllisi olduğunu arz etmek vazifemdir.”¹⁰⁴

¹⁰² F.O. 371/16095/E. 6837 ve F.O. 424/277, p. 41, No. 41: Sir P. Loraine to Sir J. Simon, tel. Cairo, 26.12.1932, No. 232, Confidential.

¹⁰³ D.B.A. – Mısır K. 9: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine, şifre tel. 26.12.1932, No. 426.

¹⁰⁴ *Ibid.*: T.C. Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine. Şifre tel. 26.12.1932, No. 428. (Mısır notası 27 Aralık tarihini taşıdığı halde Elçiliğin bu telgrafı 26 Aralık günlüdür. Aradaki yanlışlığın neden ileri geldiği anlaşılamadı. – B.N.Ş.)

İkinci Mısır notası 27 Aralık 1932 tarihini taşıyordu. İşgüder Şevki Bey, aynı gün notanın önemli paragraflarını Ankara'ya telledi. Tam metnini de postayla yolladı. Notanın başında, 18 Aralık tarihli Türk notasının alındığı bildiriliyordu. Ondan sonra nota şöyle devam ediyordu:

“Mısır Krallığı Dışişleri Bakanlığı, Ekselâns Tevfik Rüştü Beyin, resmî yemek sonunda ve Halk Partisi suvarisi başında geçen olayı, Türklerin bugün Mısır'da giyilen başlığı giydikleri zamanki adetlerine yaklaştırmaya yönelik olarak Mısır Elçisine yapmış olduğu açıklamaları senet sayar.

“Bu açıklamalar ve Türk Hükümetinin notasında bildirmek lütfunda bulunduğu ve Kahire'deki temsilcisi aracılığıyla yinelediği dostluk, saygı güvencesi ve iki ülke ilişkilerini sağlamlaştıran güçlendirme arzusu karşısında, Mısır Hükümeti, olayı kapanmış saymaya tamamen hazırdır.

“Öte yandan Krallık Hükümeti, Cumhuriyet Hükümetinin ulusal başlığın giyilmesine ilişkin beyanını ve her Devletin arzu ettiği üniformayı benimseme hakkını tanımasını hoşnutlukla değerlendirir. Krallık Hükümeti, her devletin ulusal ve uluslararası yaşamın gereklerini gözönünde tutarak kendi protokolünü düzenleme hakkı ile diplomatik temsilcilerin bu çerçevede içindeki haklarının çelişmeyeceğinin kuşkusuz olduğu görüşündedir...”¹⁰⁵

Notanın en önemli paragrafları bunlardı. Bundan başka son bir paragrafı daha vardı. Orada da Mısır Hükümeti, iki ülkeyi birleştiren dostluk bağlarını güçlendirmeye ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümetiyle en içten ilişkileri sürdürmeye önem verdiğini vurguluyordu.

Demek ki, Kahire Hükümeti, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Beyin 30 Ekim'de Mısır Elçisine yaptığı açıklamaları senet

---

Şevki Bey, bu sorun çözümlendikten sonra Kahire Orta Elçiliğine atanacağı vaadini almıştı. Bu kez Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e şöyle teşekkür etti: “Tebliğ ve tepşir buyurulan pek âli teveccühün tesirâtı maneviyesi netayicinden ve tarafı devletlerinden inzıam eden iltifat ve irşaatı mahsusa semeratından bulunan bu notanın tesellümü ve takdimi vesilesile pek nâciz minnettarlığımın Büyük Gazi'mize ref ve arz buyurulmasını ve ilhamat ve iltifatı devletlerinden mütevellit minnettarlığımın kabulünü istirham ederim Efendim.” (*Ibid.*)

¹⁰⁵ D.B.A. – Mısır K.9: Mısır Dışişleri Bakanlığının 27.12.1932 tarihli notası. Notanın aslı fransızcadır.

saymıştı. Ayrıca Türk Hükümetinin, her Devletin istediği üniformayı benimseyebileceğini bildirmiş olmasından hoşnut kalmıştı. Türk Hükümeti, bunun yanı sıra, her Devletin kendi protokolünü düzenleme hakkı bulunduğunu da Mısır'a bildirmişti. Mısır Hükümeti, Türk protokolü ile Mısır'ın fesli üniformasının çatışmayacağı inancını belirtiyor ve bununla yetiniyordu. Başka türlü söylemek gerekirse, Mısır Hükümeti, "Türkiye kendi protokolünü düzenlesin, ama Mısır Elçileri de Türkiye'de fesli üniformalarını giyebilsinler" demek istiyordu. Böylece olayı artık kapanmış sayıyordu.

Mısır notasının Kahire'den telgrafla bildirilen özeti, 28 Aralık günü Ankara'ya ulaştı. Aynı gün Ankara'daki İngiliz İşgüderi Morgan, Dışişleri Müsteşarı Numan (Menemencioğlu) Beyi ziyaret etti. Özel olarak fes olayını açtı. Türkiye ile Mısır arasındaki bir işe karışmak niyetinde olmadığını, ama bu olayda Türk gazetelerinin İngiltere'yi de Türkiye - Mısır ilişkilerini bozmakla suçladıklarını, oysa İngiltere Hükümetinin anlaşmazlığın çabuk bir çözüme bağlanması ve Mısır'la Türkiye'nin ahenk içinde olmaları arzusunu beslediğini bildirdi. Son Mısır notasının herhalde yeterli bulunacağını ve sorunun artık kapatılacağını umduğunu da ekledi¹⁰⁶.

Numan Bey, Türk Hükümetinin İngiltere'yi suçlamayı aklından bile geçirmediğini, tersine, anlaşmazlığın giderilmesi için Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserinin oynadığı olumlu rolü bildiğini söyledi. Mısır notasının henüz telgrafla gönderilmiş bir özeti Ankara'ya ulaştığını, Kahire'deki Türkiye İşgüderinin notayı olumlu karşıladığını, Türk Hükümetinin ise notanın tam metnini beklediğini ekledi¹⁰⁷.

Ertesi gün, yarı resmi *Hakimiyeti Milliye* gazetesinde kısa bir bildiri çıktı. Bildiride, Mısır notasının telgrafla gelen özeti Ankara'ya hoşnut ettiği, olayın artık kapanmış sayıldığı ve iki kardeş ulus ilişkilerini ansızın karartmış olan bulutların tamamen dağılmış olmasında iki ülke kamuoylarında sevinç yarattığı açıklandı¹⁰⁸.

Fes olayı, tamı tamına iki ay sürmüştü. 29 Ekim'de başlamış, çeşitli dalgalanmalar göstermiş, Türkiye - Mısır ilişkilerini neredeyse

¹⁰⁶ *F.O. 424/278*, p. 1, No. 1: Morgan to Sir J. Simon, Angora, 29.12.1932, No. 428.

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ *Ibid.*

DIPLOMATIC STORM A FEZ MAY CAUSE

AN angry quarrel between Mustapha Kemal, the Turkish dictator, and Hansa Bey, the Egyptian Minister at Angora, over a fez, or tarboosh, the traditional Near Eastern head-dress, may embitter diplomatic relations between the two countries.

Mustapha Kemal has banned the fez from Turkey in favour of caps and felt hats of western style.

When he saw one of his own guests at the celebration of the Turkish Republic at Angora wearing the banned headpiece, he abruptly ordered him to remove it.

The man with the tarboosh was the Egyptian Minister, the tarboosh is his traditional wear.

An angry dispute arose. The Egyptian who felt the incident very keenly, left the reception shortly afterwards.

The Turkish President, eager to make amends, ordered that official apologies for the incident should be sent to the Minister.

The Minister accepted the Ghazi's regrets, and all would have been well if news of the incident had not leaked out in Egypt, where it is causing the wildest indignation.

•
Fuss Over a Fez

THE dispute which is reported to have arisen between Egypt and Turkey over the wearing of a fez by the Egyptian Minister in the presence of the President of the Turkish Republic will probably puzzle most Westerners.

Everyone knows, of course, that a fez to Mustapha Kemal Pasha is as a red rag to a bull. He would throw all such relics of Ottoman times into the Bosphorus.

But to understand the indignation aroused in Egypt by the news that Mustapha Kemal ordered the Egyptian diplomat to remove his fez, one must realise that the Egyptians consider the fez the most handsome headgear in the world—an opinion, by the way, which is shared by such Oriental experts as Sir Denison Ross.

These Near Eastern countries are, in fact, intensely hat-conscious, and the wearing of the correct headgear is a matter of considerable delicacy. I know of one distinguished American, for instance, who always visits the Shah of Persia wearing a Pahlavi hat—the national headgear of modern Persia.

* * *

MINISTÈRE
DES
AFFAIRES ETRANGÈRES.

CABINET DU MINISTRE.

Note Verbale

Le Ministre des Affaires Etrangères de S.M. le Roi vient de recevoir du Ministre d'Egypte à Angora un rapport circonstancié sur le regrettable incident survenu au cours de la soirée donnée à l'occasion de la fête nationale turque. Le Ministre des Affaires Etrangères de S.M. le Roi a accueilli avec satisfaction les explications et les regrets que S.E. le Ministre des Affaires Etrangères de la République a bien voulu formuler au Ministre d'Egypte.

Néanmoins le port de la coiffure nationale par les représentants de l'Egypte à l'étranger dans les cérémonies officielles étant de rigueur, le Ministre des Affaires Etrangères de S.M. le Roi, ayant à coeur de maintenir et de développer les relations amicales qui existent entre les deux Gouvernements, serait heureux de recevoir les assurances que pareil incident ne se renouvelera pas dans l'avenir.

Le Caire, le 21 Novembre 1932

Mısır'da bir takım münafıklar mesele çıkardılar

Asıl ve esası olmıyan bir
Londra telgrafını ileri süre.
rek Türkiye aleyhine hücum
ve tecavüzde bulunuluyor

*Mısır Hükûmeti Ankara'ya
bir nota mı gönderdi?*

*Türkiyede Mısır sefiri
Abdülmelik Hamza Bey*

Birkaç günden beri Mısır gazetelerinin Türkiye hakkında ağır hücumlarda bulunduklarını işliyorduk. Dün ve bugün bu gazeteler elimize geçti. Hayretle okuduk. Bu gazeteler, Türkiye'de Mısır sefirine hakaret olduğunu Mısır hükûmetinin hükûmetimize nota verdiğini yazarak ikide bir Mısırda iki milletin dostluk ve kardeşlik rabıtalarmı kırmak, iki milleti birbirinden ayırmak isteyen sokak politikacıların tahrikâtını tekrar etmektedir. Daha ilk tahkikatta bu azgın tahrikâtın sebebi çirkin ve iğrenç bir oyun olduğunu öğrendik. Bakınız nasıl?

Ankarada Cumhuriyet bayramında bütün sefirler ve maiyetleri Millet Meclisinde Reiscümhur Hazretlerini resmî üniformalarile tebrik ederler. Ve

(Devamı 6 ıncı sahifede)

(Bağı 1 inci sahifede)

gündüz resmî geçitte bulunduktan sonra sefirler akşam Reiscümhur Hazretlerinin bulundukları ziyafete gene üniformalarile iştirak ederler.

Reiscümhur Hazretleri sefirleri akşam yemeğini takip eden süvare için giyim hususunda serbest bırakmışlardır. Reiscümhur Hazretleri bu seneki Cümhuriyet bayramı akşam yemeğinden sonra Ankara Palasın büyük salonuna geçerlerken Mısır sefirine tesadüf etmişler ve her zaman olduğu gibi hususi bir muhabbetle konuşurlar ken sıcak ve kalabalık olan salonda fesini çıkararak istirahat etmesine müsaade etmişlerdir. Henüz fes giyimini ve fes adabını unutmayanlar pek iyi bilirler ki baş ancak meclisteki büyüğün müsaadesile açılabilir.

Buraya kadar bu hîkâyenin gazeteleri değil hiç bir kimseyi alâkadar edecek bir tarafı yoktur. Fakat aradan günler geçtikten sonra kimlerin eseri olduğu bilinmeyen bir tertiple Londra gazetelerinden biri bir telgraf neşreder.

Güya Reiscümhur Hazretleri resmi kabulde Mısır sefirine rast gelmiş ve başından fesini çıkarmasını ısrar etmiş!..

Bu telgraf bir hakaret hikâyesi şeklinde ajans tarafından Mısır gazetelerine verilmiştir. Şimdi masamızın üstünde bulunan Mısır gazeteleri işte bu vakayı dillerine dolamışlar, Türkiye karşı tecavüz edip durmak tadırlar.

İki milletin bozuşmasında ve anlaşmasında menfaat bulan bu sokak politikacılarının aklalarını başlarına getirtmek için ihtarda bulunmuş olanlar yok değildir.

Gene Mısır gazetelerinden biri havadisın asılsız olduğunu yazdıktan başka muharrirler-

den birinin şu şahadetini nakle diyor:

"Geçen sene Türkiye'de bulunduğum sırada Abdülmelik Hamza Beyin gerek Gazi Hazretleri, gerek Türkiye Hükûmeti nezdindeki mümtaz mevkiini öğrenmiş ve Gazinin Abdülmelik Hamza Beyi karşı ecnebi bir devlet mümessili değil, hakiki bir dost gibi muamele yapmakta olduğunu görmüş-tüm. Gazi Hazretlerinin yaptığı, bu itibara binaen yapılmış olduğu na şüphe yoktur."

Şunu söylemek isteriz ki Mısrda yerli mi, ecnebi mi ne olduğu belirsizlerin kurduğu bir fitne yuvası vardır. Bunlar Mısr milletini efkârı umumiyesini Türkiye milletine karşı düşman etmek için daima fırsat ararlar.

Bulamadıkları zaman da icat ederler. Uyuşturucu maddelere karşı en şiddetli tedbirleri almış olan Türkiye hükûmetini daha geçen sene esrar kaçakçılığı ile ithham etmeğe yeltenen ve bu vesile ile geniş bir tahrikât fırtınası koparmağa çalışanlar da gene bunlardır.

Mısır hükûmetinin notasının posta ile gönderildiği anlaşıyor. Henüz Ankara'ya gelmemiş olduğu için Mısır hükûmetinin bu çirkin tahrikât hakkındaki fikri ne olduğunu bilmiyoruz. Fakat sokak politikacılarının bu oyununun mahiyetini anlamağa ve Türkiye efkârı umumiyesine anlatmağa çalışacağız.

Muyyen politikacıların oyunu veya bazı gazetelerinin satışı ve şantaj menfaati her ne sebepten olursa olsun inkılâpçı Türkiye'ye müteveccih olan her türlü tecavüze karşı Türk efkârı umumiyesinin yüksele ve derin hassasiyeti unutulmamalıdır. Türk gazeteleri bu münafıkların mahiyetlerini ve içyüzlerini bizzat kendi milletlerine teşhir etmekten de âciz değildirler.

TWO NATIONS QUARREL OVER A HAT

ALLEGED SCENE AT RECEPTION

ISTANBUL, Dec. 7.

An alleged angry scene between the Ghazi Mustapha Kemal, the Turkish President, and Hamsa Bey, the Egyptian Minister, over a fez, or tarbush, has assumed the proportions of an international incident. The alleged scene

occurred at the official reception in Angora.

Hamsa Bey, as one of the guests, was wearing his tarbush, which is correct ceremonial dress. As such headgear has been banned in republican Turkey in favour of Western felts, the Ghazi, who failed to recognise the Minister, asked him to remove it.

The Minister demurred, and there is said to have been an angry quarrel, which ended in the Minister withdrawing.

Egypt has now officially protested to Turkey, demanding an apology, and Turkey is to reply explaining that no apology appears to be called for.—Reuter.

Obstinate Kemal

MUSTAPHA KEMAL is extremely unlikely to grant the apology demanded by the Egyptian Government as a sequel to the tarbush incident at a diplomatic reception in Angora.

In all his career Kemal Pasha has never been known to apologise. In difficult situations he has invariably resigned; he has never surrendered.

As a boy of 10 he quarrelled with his school-masters in Salonica. He ran away.

As a young army officer of 24 he joined a secret conspiracy against Abdul Hamid. He was arrested and interrogated, but refused to explain his conduct. He went into exile.

During the war he quarrelled with the German generals placed over the Turkish Army, and resigned.

Since he founded the new Turkish Republic and became its first President he has revolutionised Turkish life and customs. Every reform he introduced met with bitter opposition. Kemal never halted in his obstinate advance.

He is not the man to yield to the Egyptian Minister in his objection to the wearing of the hated headdress.

NATIONS QUARREL OVER A HAT

FORBIDDEN FEZ AT TURKISH RECEPTION

CONSTANTINOPLE, Dec. 7.

An alleged angry scene between Mustapha Kemal, the Turkish President, and Hamsa Bey, the Egyptian Minister, over a fez or tarbush the Minister was wearing at an official function in Angora has assumed the proportions of an international incident.

With apologies from Mustapha Kemal which were accepted by the Minister at the time, it had been hoped that the matter was over, but the news leaked out, and Egypt has officially protested to Turkey, demanding an apology. Turkey, however, is to reply, explaining that no apology appears to be called for.

The alleged incident occurred at an official reception in Angora when Hamsa Bey, who was not recognised by Mustapha Kemal, was asked to remove his headgear, the fez having been banned in Turkey. The Minister demurred, and there is said to have been an angry quarrel which ended in the Minister leaving the reception. —Reuter.

Mısır hükûmetine cevabî notamız bugün bildirilecektir

M. Esat Bey Fırkada parlak beyanatta bulundu

**Sabık Adliye Vekili Mısırdaki neşriyat arasına
Büyük Şefin isminin
karıştırılmasına şiddetle hücum etmiştir
Mısır'a verilecek notamızın esasları**

ANKARA, 7 (Milliyet) — Mısır notasına verilecek cevap Fırka grubunun bugünkü içtimasında müskere edilmiş, hazırlanan metin tasvip olunmuştur. Haber aldığımıza göre Grup içti-

Hariciye Vekili
Tevfik Rüşti Bey

ma çok heyecanlı olmuş sabık Adliye Vekili Mahmut East B. parlak beyanatta bulunmuştur. Mahmut East B. notkusun sonuna Mısırdaki neşriyat arasına büyük Şefin isminin karıştırılmasına karşı şiddetle hücum etmiş ve onun yüksek adını ve peğlînini bir vatan ve bir millet ve yalnız bugünkü nesillerin değil, gelecek nesillerin de malı olduğunu telâzuz ettirmiştir.

Cevabî nota

Cevabî notada esasen ortada mevzu baha hiç bir hâdise olmadığı söylendikten sonra, bir devletin protokolunu dahi millî ve beynelmîlî hayat icabatına göre yapabilmek hakkı bilhassa zikredilmektir.

Ankara'da asabiyet

Mısır notası ve Mısır mahaburân sistematik neşriyatı Ankara mahafilinde derin bir asabiye uyardırmıştır.

Mısır entrikacılarının Türkiye hakkındaki tahrikâtın uzun müddetleri başlanmış olduğu Türk otokralının kaşar rekabeti sahasından uzaklaştığı, hususî tarifelerle Türk ticaretinin milyonlarca lira düşürülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Ezâmî Türkiye'den giden meyvalar hakkında meyve mümnelecin nezarat dairelerinde evvelce müayene edilmesi gibi bir sul çıkarılmış ve vapur içinde

Hariciye Vekili Dün Fırka Grupunda İzahat Verdi

ANKARA, 7 A.A. — C. H. Fırkası Grubu bugün öğleden sonra, Akyon me'vusu Ali Beyin riyasetinde toplanarak Dahiliye Vekâleti işlerinin müzaheresine devam etti. Sıra alan hatipleri ve Dahiliye Vekâlinin cevaplarını dinledi.

Bu sırada yarı Dahiliye işleri görüşülürken arada Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüşti Bey müsaade isteyerek kürsüye geldi ve Mısır hükûmetinin notasından ve hükûmetin tasavvur ettiği cevaptan fırkaya mülahazat ve tefahhüs verdi.

Mahmut East Bey söz alarak meseleyi gerek hukukî düvel ve gerek inkılâp noktası nazarından tefhîr ve ibi milletin samimî hissiyatının iç yüzüne tenas etti. Mevzun bazı Mısır mahaburân ve mahafilî tarafından bu hale getirilmesine karşı şiddetli teessür ve infial gösterdi ve müherreran alkışlandı. Bundan sonra Kocaali me'vusu Salâhattin Beyin, hükûmetin hareketini tasvip eden tahriri rey'e honarak müt tefahhüs kabul olundu.

Bunu müteakip yine Dahiliye Vekâleti işlerinin müzaheresine geç vakte kadar devam edildi. Yarin da devam olunacaktır.

meyvalarımız cürüyüncye kadar bekletilmmiştir.

Türkiye tarafından yüksek, inkılâpî zihniyeti eseri olarak Mısırdaki kapitülasyonlardan, diğer devletler gibi, istifadeye teşebbüs hile edilmemiştir. Bu alınca hareketi karşı Türk ticareti, münasebatına karşı Mısırda devam eden sistematik tahribât politikasının tasfiye edilmesi günü gelmiştir, hattâ geçmiştir kana atı umumdur.

Cevap bugün veriliyor

ANKARA, 7 (Milliyet) — Cevabî notamız Kahire mahaburânımıza yarm bildirilecektir.

Milliyet

**Ahmet Haşim Beyin
yazılarını neşrediyor**

Günde ve hasas Türk edibi Ahmet Haşim Beyin tedavi için bir müddet evvel Avrupaya gittiği teessürle karilerimize haber vermiştir. Bugün de üstâdın iyileştğini ve yazılarına başladığını müjdelemekle bah-tiyarız.

Üstâd Haşim tedavi ve seyahat intibalarını ince, hakim ve bütün kalpleri teshir eden kuvvetli üslubu ile tespit etmiş ve bize göndermiştir.

Ahmet Haşim

**Beyin ilk yazısını yarın
neşredeceğiz..**

Maslahatguzarımız da Mısır Hariciye nezaretine notayı tevdi edecektir.

Hâdise nasıl başladı, ne oldu?

ANKARA, 7 (Telefonla) — Ortada hiç bir şey yokken, surf bir İngiliz ajanının tezziri yüzünden çıkarılan bir fes hikâyesi dolayısıyla Mısır gazetelerinin, böyle

Mısır Başvekili
İsmail Sıtkı Paşa

bir hâdisenin filhal vaki olup olmadığını tahkik etmeden hissiyate kapılarak neşriyatta bulundukları buraya akseder etmez herkes hayrette kalmıştı. Biz Ankaramız içinde iken böyle bir hâdisenin vuku bulduğuna duymadığımız halde, haddi zatında inanılmıyorsa (Devamı 5 inci sahife)

Mısırlılara Cevabımız

(Başı birinci sahifede)

cak bir ercufeden ibaret olduğu vehleten anlaşılan böyle bir tezvi-re Mısır matbuatının nasıl kapıldığı hayreti artırmıştı.

Nihayet meselenin ne olduğu, gazetelerde yazıldığı gibi, temamele anlaşılmıca, en basit bir neza ket jestinin gazezkâr ellerde ne kalıba sokulabileceği de ayrıca hayreti mucip oldu.

Fakat meselenin asıl esef edilecek ciheti, ortada Mısır için hiç bir haysiyet meselesi mevcut olmadığı hattâ Mısır sefiri Abdülmelik Hamza B. tarafından hükûmetine hiç bir iş'arda bulunulmadığı halde, Mısır hükûmetinin Ankara'ya bir nota göndermiş olmasıdır.

Sefirin cevabına rağmen...

Anlaşıldığına göre, Mısır gazetelerinin bu yoldaki neşriyatı üzerine, Mısır hükûmeti buradaki sefirinden malumat istemiştir. Sefir de vaziyeti bildirerek, kendisince bir mesele olmadığı cevabını vermiştir.

Hayret edilecek nokta

Fakat Mısır hükûmeti, sefirinin bu iş'arına rağmen gazetesinin tesiri altında kalarak, hükûmetimize bir nota göndermiş, notasında tarziye istemekle beraber, ileride mümasil hâdiselerin teker-rür etmeyeceğine (!) dair teminat ta talep etmiştir. Ve en ziyade şayanı hayret olan taraf ta ortada hiç bir mesele olmadığı halde tarziyeden ve mümasil harekâttan bahsedilmiş olmasıdır.

Yalnız bir hakikat varsa, o da Mısır hükûmetinin menfi tesirlere kapılmış olması ve bir İngiliz ajanının da iki dost millet arasına nifak sokmak için, zaman zaman bu neviden gösterdiği gayretkeşliktir. Hem ne gariptir ki Dayly Herald'in Ankara muhabiri olmadığı halde ona atfen neşrettiği telgrafta, Ankara'da yapılan resmi ihtifallerden birinde mevcut bulu-

nan Mısır sefiri Abdülmelik Hamza Beyin fesli olarak bulunması-na Gazi tarafından itiraz edilmesi üzerine sefirin ihtifal mahallini terkettiği bildirilmiş. Aynı telgrafta nazaran Gazinin bu bapta vuku bulan itirazı sefir tarafından kabul edilerek mesele nihayet bulmuş.

Tezvir şebekesi çalışıyor!

Reuter ajansının Londra'dan Kahireye çektiği telgraf mealen budur. Ajans ayrıca ilâveten de hâdisenin Kahireye aksederek ora efkârında fena tesir bıraktığını da haber almış, onu da tekrar Kahireye bildirmiş...

Bu telgraftaki gazez ve tahrikin ne kadar aşîkâr görüldüğünü söylemeğe bile lüzum yok.

Hamza Beyi istemiyenler

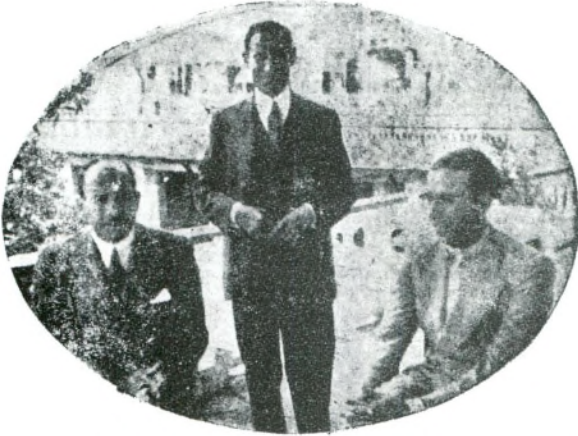
Diğer taraftan, Mısır'da hükûmete muhalif bazı gazetelerin, o hükûmeti Ankara'da temsil eden Hamza Beyin şahsını da istemedikleri için, tasni edilmiş te olsa, bu kabil haberleri fırsat bilerek siyasi tahrikât yaptıkları da buraca malûmdur.

Bütün bu vaziyetler karşısında Hariciye Vekâletimizin notaya verdiği cevap pek isabetli ve tahrikâtın ruh noktasına işaret eden ve bu nevi tahrikâtın müstakbel münasebatımız üzerinde yer bulmamasına ehemmiyet veren bir cevaptır. Cevapta, ziyafetten sonra sefere fesini çıkarabileceği ifadesinin Mısır için hiç bir suretle haysiyet meselesi olamayacağı, binaenaleyh ne tarziyeye, ne de istikbale ait mülâhazı mevzuu bahsetmeğe mahal olmayacağı söylenmekle beraber Mısır hükûmeti mutlaka bir mesele çıkarmak fikrinde değilse, samimi dostluk hislerimizi tekrar ifadeye vesile veren bu hâdisenin kapanmış adedilmesi lâzım geleceğini ifade etmektedir; ki böyle bir tasfiye ve tavzihe de hakikaten ihtiyaç olduğu Mısır'daki tahrihâttan ve ona pişartlık eden notadan anlaşıyor.

Mısır politikacıları tahrif, tezvir ve entrika yolunu tuttular!

Inkılâpçı Türk milletinin kardeş Mısır milletine karşı gösterdiği hüsnüniyet ancak bu kadar tezvire alet edilebilir

Biz, kardeş Mısır milletinin değil, entrikacı ve politikacı müzevirlerin düşmanıyız...

Mısır Sefiri Abdülmelik Hamza B. refikleriyle beraber

Hariciye Vekâletinin Mısır Hükümetine tevdi edilmek üzere hazırladığı cevabi nota dün İstanbulla gelmiştir. Yarın İskenderiye'ye gidecek olan İzmir vapurundaki posta ile Kahireye gönderilecek, Mısır Maslahatgüzârımız Mehmet Ali Şevki Paşa tarafından önümüzdeki hafta içinde Hariciye Nazırına verilecektir. Fakat, her iki kardeş milletin hükümetleri arasında bu muhabere cereyan ederken bazı Mısır gazetelerinin tahrirlerine tekrar başla-

maları, esasen musanna bir hâdiseyi Türk milletinin ve Türk inkılâbının aleyhinde devamlı bir tezvir ve fesat silâhı gibi kullanmak istemeleri pek ziyade dikkate şayandır. Son defa Kahireden aldığımız telgraf-lar ve matbuat hülâsaları, ki bun-ları bugün neşrediyoruz, Mısırda yerleşen inkılâp ve Türk düşmanı politikacıların Türk matbuatının samimi ve Mısır milleti için can-dan ve iyi niyetlerini tebarüz et-tiren neşriyatlarını bile tahrif et-

tiklerini bildirmektedir. Deyli Heraldın uydurma haberlerinin Mısır gazetelerinde yer bulmasını müteakıp Havas Ajansının Mısır efkârı umumiyesinde hasıl olması muhtemel yanlışlıkları ve tereddütleri tashih için yaptığı tektzip-lere bile kasten yer vermeyen Vefî çî ve entrikacı gazeteler bu defa da Türk matbuatının neşriyatını değiştirmekle kendilerine yeni bir tezvir ve fesat yolu açmış oluyordur.

Tahrifçilerin bu yeni silkinişle-ri, Türk matbuatını kardeş Mısır milletinin düşmanı gibi göstermek ve İstanbul gazetelerinin Mısır efkârı umumiyesine ve ricaline karşı tezyifkâr yazılarla dolu olduğ-u nu söylemek ve uydurmaktır. Bun-daki maksat âşikârdır, ilk haberi tasni ve tahrik etmekteki hedefin aynıdır: Mısırlıyı Türkle, Türkü Mısırlıya düşman etmek.

İki dost millet arasındaki uzur ve kuvvetli kardeşlik münasebet-lerini yalan ve dolanla bozabilme-nin ne dereceye kadar güç oldu-ğundan gafil bulunan bu fesat un-surlarının ellerinde tezvir, tahrif ve entrika denilen şeylerin ne de-recelere kadar götürülebildiğine de bu misallerle şaşmamak kabil değildir. Bu bahis üzere Türk milletine ve Türk gazetelerine düşen vazife sadece sokak politi-kacılığının çirkefi içinden nezih Mısır milletinin yüzüne ve kulak-larına sıçırılan bu fesatçıların hü-viyetlerini ortaya koymak ve on-

(Devamı 6 ıncı sahifede)

Mısır'daki Tahrikât

(Başı birinci sahifede)

ların inkılâp düşmanlığı ile, iktisadî düşmanlıkla, siyasi ve irticaî düşmanlıkla yaptıkları tahrik ve tezvire karşı kardeş Mısır milletini ikaz etmektir. Ve... pek kuvvetle ümit etmek istiyoruz ki notamızın kendilerine tevdiini müteakıp Mısır Hükûmeti de bizim hüsnüniyetimizi ve kendi topraklarında barındırdığı fesatçıların tezviratını birbirinden ayırt edecek ve ebedî Türkiye - Mısır dostluğunun kervanını yürütmesini bilecektir.

Nasıl tahrifat yapıyorlar?

ANKARA, 11 (A.A.) —

Bugünlerde Mısır gazeteleri bazı ecnebi muhabirlerinin verdikleri havadise atfen, Mısır notasında tarziyeden bahsedilmediği halde Türk Matbuatının güya cevabı notamızda tarziye vermediği reddettiğimizi yazdıklarını mevzuu bahsetmekte ve bu haberi asabiyetle karşılamaktadır.

Türkiye Matbuatında böyle bir şey neşredilmemiş olduğuna göre, Türk ve Mısır gazetelerinin diğer memlekete vürüdünden evvel efkârı umumiyeleleri tahrik etmekte menfaat bulanlar olduğu anlaşılmakta ve tahrikât nazarı dikkati calip görülmektedir.

Neşriyatımız

Mısırdaki tahrif ediliyor

**Türkiye'ye ait malûmatın
Kahireye Londra vasıta-
sile gitmesindeki mana
nedir ?**

Ankara, 11 (Başmuharriri-
mizden, telefonla) — Alınan
haberlere göre (Standard Eks-
pres) ve (Elehram) gazetelerinin
Londra muhabiri Türk gaze-
telerinin Mısır meselesi hak-
kindaki neşriyatını tahrif ede-
rek vermiş ve Türk gazetele-
rinin hülâsası Mısırdaki kasten
yanlış neşrolunmuştur. Bu
tahrif bilhassa şu suretle ol-
muştur :

Güya Türk matbuatı "Mısır
hükûmeti fes meselesinden
dolayı bizden tarziye istiyor,
böyle bir tarziye veremeyiz"
diyorlarmış ve Mısır aleyhin-
de şiddetli neşriyat yapıyor-
larmış.

Bunun üzerine Mısır gaze-
teleri mukabil neşriyata baş-
lamış ve bu cümleden olarak
(Elehram) gazetesi Mısır hükû-
metinden Türkiye ile münase-
batın kesilmesini istemiştir.

Mısır matbuatında hiç yok-
tan bir fes meselesi çıkaran
ilk haberin gene Londradan
verilmiş bir telgraf olduğu ha-
tır getirilirse Türk gazeteleri
tarafından Mısır'a karşı yapı-
lan son derece itilâfperverane

Mehmet Asım

(: tarafı 2inci sayıfada)

Neşriyatımız

Mısırdaki tahrif ediliyor

[Baş tarafı 1 inci sayımızda]

ve dostane neşriyatın bir Londra telgrafı ile tahrif edilerek Mısır gazetelerine verilmesindeki mananın ehemmiyeti takdir edilir. İlâve edelim ki Anadolu Ajansı tarafından şimdiye kadar Türk gazetelerinin neşriyatı hakkında Mısır'a verilmiş olan telgrafların da ora gazetelerinde neşredilmediği anlaşılmaktadır.

Şu halde bir taraftan Türk gazetelerindeki neşriyatın tahrif edilerek kasten Mısır'a aleyhtar bir şekilde gösterilmesi, diğer taraftan yarı resmi Anadolu Ajansı tarafından verilen doğru haberlerin Mısır gazetelerine verilmemesi, yahut bunların neşrine mâni olacak tedbirlerin alınmış olması, nihayet İstanbul'a ve Ankara'ya ait malûmatın doğrudan doğruya Türkiyeden Mısır'a verilmesinde hiçbir mahzur yokken Londra vasıtasıyla gitmekte olması bu işin içinde daha ilk gündenberi şüphe ettiğimiz kasdın vücudunu ispat eden en kuvvetli bir delil değil midir?

Bu entrika âmillerinin takip ettikleri bütün maksat

Türkiye ile Mısırın arasını açmaktır.

Türkiye Mısır ile olan münasebatını arttırmak için tedbirler alıyordu. Seyrişefainin İskenderiye postası ile 13 Bankasının Mısır şubesi bu münasebatın gün geçtikçe artacağını gösteriyordu. Bu münasebatın her gün biraz daha artmasını çekemeyen bir takım unsurlar uydurma bir feslelesile Mısırın milli izzetini tahrik etmek fırsatını bulmuşlardır. Şimdi bu fırsattan istifade edebilmek için en çirkin vasıtalarla bile müracaat etmekten çekinmiyorlar demektir.

Bununla beraber kanaatımız şudur ki bu işte hakikat geç bile olsa meydana çıkacaktır. Nihayet bu entrikalara kapılanlar zarar görecektir. Yalnız burada Mısır matbuatının dikkatini celbedecek bir nokta vardır. (Elehram) gibi Türkiye ve Mısır münasebatının kesilmesini isteyen Mısır gazetelerinin entrikalara kapılmaması lüzumdur. Eğer bu gazeteler hakikaten bilerek siyasi entrikalara alet olmuyorlarsa son sözlerini söylemek için hiç olmazsa Türk notasının Mısır'a varmasını ve münderecatının iyi anlaşılmasını beklemeleri lazımdır. X

Mehmet Asım

Hüsnüniyetimize rağmen! Gizli ellerin muharref haberlerle Mısır efkârının teşvişine devam ediliyor

Türk gazetelerinin samimî neşriyatı Londra'dan Mısır'a; aleyhtarane imiş gibi aksettiriliyor

Mısır'dan gelen haberlere göre Türk matbuatının malûm mes'ele etrafındaki neşriyatı orada Mısır aleyhtarlığı ile tefsir edilerek tekrar velveleli neşriyata başlanılmıştır. Ancak bu defa da dikkate lâyık olan cihet, Türk matbuatı neşriyatının bilhassa Mısır'a muharref şekillerle bir daha gene Londra'dan aksettirilmiş olmasından ibarettir. Filhakika Standard Ekspres ile El'ehtam'ın Londra muhabiri ta-

rafından gönderilen telgrafnamelerde Türk matbuatının gûya Mısır aleyhtarlığına, bu neşriyata gûya Mısır aleyhtarı bir şekil verilerek Mısır'a bildirilmiş, Mısır matbuatının son fevranı bundan ileri gelmiştir.

Resmî İngiltere hükûmetinin dürist-lüğüne inanmakla beraber Mısır efkârını mahsus surette yanlışlığa sevk etmek, ve Mısır ile Türkiye'nin arasını

(Mabadi 6 ıncı sahifede)

Hüsnü niyetimize Rağmen

Mısır efkârının teşvişine devam ediliyor

(Birinci sahifeden mabait)

açmak istiyen haberlerin evvelce olduğu gibi bu defa dahi Londra'dan aksetmekte bulunmasına şaşmamak ta elimizden gelmiyor. Evvelce tahrif edilmiş bir teşrifat mes'elesiydi. Şimdi de Türk matbuatının gûya Mısır aleyhindeki neşriyatı.

Başta «Cumhuriyet» olarak Türk matbuatının neşriyatı meydandadır, bunda kardeşliği bütün samimiyeti ile tekrar olunan Mısır halkına karşı muhabbet ibrazından başka bir şey ya - pılmamış olduğu meydandadır.

Biz her hangi bir vaziyeti bütün bir dürüstlük ve mantıkla münakaşa et - mekten kaçır insanlar değiliz. Evvelki mes'eledede münakaşa ettiğimiz mevzu, muharref şekli gene Londra'dan Mısır'a aksettirilmiş tamamen musanna bir teşrifat mes'elesi idi.

Mısır ile Türkiye'nin arasını acma - ğa azmetmiş olan gizli ellerin şimdi ipliği pazara çıkan eski mes'eleyi bir tarafa bırakarak ortaya gûya Türk matbuatının Mısır aleyhtarlığı ettiği yolunda tezvirat yaptıklarına şahit o - luyoruz. Vaziyeti soğuk kanlılıkla mü - talea etmekten başka yapılacak bir şey yoktur.

Biz haklarında samimi muhabbet hislerinden başka bir hisle mütehassis olmadığımız muhterem Mısır halkını iğfal etmek istiyen musanna bir haberi tahlil ederek Mısır efkârını hatadan sıyanet etmek istedik. Şimdi bu efkâr - ının yeni şekillerde tağlitine çalışıldığı anlaşıyor. Ortalığı karıştırmak isti - yen nifak ve fesada karşı Türk efkâr - ı kadar Mısır efkârının uyanık ve basiretli olmasına ihtiyaç vardır. Bu - gün için gördüğümüz hakiki vaziyet budur.

Ankara 11 (A.A.) — Bugünlerde Mısır gazeteleri bazı ecnebi muhabir - lerinin verdikleri havadise atfen, Mısır notasında tarzıyeden bahsedilmediği hal - de Türk matbuatına gûya cevabı no - tasında tarziye vermedi reddettiğimizi yazdıklarını mevzuu bahsetmekte ve bu haberi asabiyetle karşılamaktadır.

Türkiye matbuatında böyle bir şey neşredilmemiş olduğuna göre, Türk ve Mısır gazetelerinin diğer memlekete vürudünden evvel efkârı umumiyeleri tahrik etmekte menfaat bulanlar oldu - ğu anlaşılmakta ve bu tahrikât nazari dikkati calıp görülmektedir.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

NİL ÇOCUĞUNA AÇIK MEKTUP

Ey Nil'in "dünkü bana" ben-
ziyen bugünkü asil çocuğu!

Ey benim gibi kanağlamışların
yüreği kan köpüren çocuğu!

Ey sahraların, deltaların, fi-
danların inkılâp çocuğu!

Ey Mısırda doğan Çankaya
çocuğu!

Uç boş kötü ruhlu kötü gaze-
tenin kötü kötü yazdıklarına ne
bakıyorsun?

Sen bana bak! Kendine bak!
Aramızdaki gönülbağındaki sağ-
lam mânaya bak!

Bugün Kahirenin bana hücum
eden gazeteleri, bil ki bana hü-
cum etmiyorlar, sana hücum edi-
yorlar. Senin kafanın içindeki bü-
yük hedefe, göğsünün altındaki
mukaddes aleve, gözbebeklerin-
deki derin hasrete hücum ediyor-
lar.

Onlar zaten beni sevmeyiz,
zaten bana düşmandırlar. Bilirler
ki şu kürenin üstünde bir inkılâp
Ankarası ve bir inkılâpçı Türk bu-
lundukça zulme, geriliğe, kavuk-
lu ve silindirli taassuba, esirliğe
bitim, ölüm mukadderdir.

Ve bilirler ki sen; benim mane-
vîliğimin içinde henüz maddeleşme-
miş bir cephesin. Seni şimdiden
yıkamak lâzımdır; ve seni şimdi-
den yıkamak için de ilk önce ara-
mızdaki sevgi ve mefkûre bağını
koparmak lâzımdır. Bu bağ ko-
punca sen yalnız kalacaksın, yal-
nız kalınca bir kere daha ve da-
ha derinden ellerine düşeceksin.
Dedim ya, seni ölesiye ezmek için
bana hücum ediyorlar.

Fakat aramızdaki münasebet
sadece klâsik formüllü hükümet-
ler dostluğu değildir. Inkılâp
kardeşliği, karın kardeşliğinden

çok üstündür. Biz işte böyleyizdir.
Onun için kim ne derse desin, sen
yalnız bana inan, benim sevgime
dayan ve benim peşimi kırakmal!
Onların yolu seni kırk kat zinci-
re; benim oylum ise seni kırk kat-
lı kartuluşa götürür.

Benim dostum senin de dos-
tun, benim düşmanım senin de
düşmanıdır. Bu noktaya mim
koy!

Nil çocuğu! İç yanan mefkûre
çocuğu! Benim kardeşim!

Dâva, kara püsküllü kırmızı
feste değildir.

Dava büyüktür, milletlerin
kurtuluşu davasıdır ve en büyük
davacı sensin. Bu büyük davada
benden başka sevenin, dostun,
kardeşin yoktur. Gönünü bana
daya, göreceksin ki dünyanın en
devrilmez adamı sen olacaksın.

Çankaya seni seviyor bağı ya-
ralı çocuk! Çankayanın birisini
veya bir şeyi sevmesi ne demek-
tir. Bunu tarif edemem, tarihe ve
dehre sor!

Şurasını da haber vereyim ki
bana inanmaz da, gider, smokinli
sarıklılara, melonlu cübbelilere
ve ne idüğü belirsizlere veya bili-
nenlere inanırsan, suç bende ol-
maz. Çünkü kendi düşen ağla-
maz.

Ben yolumda devam ediyorum,
senin de ne fikirde olduğunu bil-
mek isterim. Sakarya çocuğu, Nil
çocuğuna başka ne söyleyebilir?
Inanan inanır, inanmayan kumda
oynar. Bana göre en fırtınalı ha-
va bile boştur. Haydi artık, seni
kafanla ve kalbinle karşı karşıya
bıraktıyorum.

Aka GÜNDÜZ.

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti

nci Daire Umum Müdürlüğü

nci Şube

23853
161

Elçiliklere tamim

Ankara 12 - 12 - 1932

Hulâsa

Malûmât üslûbî olduğu üzere Cumhuriyet bayramlarında Vekâletimiz memleketimizdeki siyâsî mümessillere resmî bir ziyafet vermektedir. Bu ziyafeti umumiyetle Halk Fırkasının Devlet rical ve ekâidiri ile ecnebî Sefaretler erkânının iştirak ettikleri süvaresi takip eylenmektedir. Gerek resmî ziyafeti gerek süvareyi Reisiümhur Hazretleri de yüksek huzurlarile şereflendirmektedirler.

Ankara Palasta verilmiş olan bu seneki süvare de yine Cumhuriyet Halk Fırkasınca tertin edilmiş ve davetnameler Fırka tarafından gönderilmişti. Ziyafette hazır bulunan siyâsî mümessillere iltifat ve hatırnüvazlık asarı ibrazını, zemin ve zamanın muktezasına göre kân şü ve kân bu Sefire karşı tatyipkâr ve iltifatkâr bazı beyanatı mahsusada bulunmağı itiyat buyurmuş olan Reisiümhur Hazretleri bu seneki bayramımızda da gündüz tebrik için Büyük Millet Meclisinde kendilerini büyük üniformalarile ziyaret etmiş ve akşamki resmî ziyafete de keza aynı kıyafette davet edilmiş olan bilumum siyâsî mümessiller meyanında kısır Sefirine yemekten sonra yanından geçerken teveccühkâr bazı ifadatta bulunmuşlar ve fesini çıkarak rahat edebilmesine müsaade buyurduklarını söylemişler idi. Sefir bir an için tereddüt ettikten sonra fesini bizzat çıkarmış bunun üzerine Reisiümhur Hazretleri kendisini yüzünden öpmüşlerdir Millî bayramımızı takip eden gün mîğaranileyh Sefirle konuşurken bir akşam evvel Reisiümhur Hazretlerinin hahhindeki iltifatkâr tezahuratını tebarüz ettirdikten sonra bu halin kendisine karşı Ankara'ya vusulünden beri Lubeccel Devlet Reisimizce beslenmekte olan muhabbetin yeni bir mîğanesi olduğunu söylemiş idim. Bunun üzerine Sefir pek mütehassıs ./.

Tıpkıbasım 14

Dışişleri Bakanlıgından Elçiliklere genelge

12.12.1932, No. 23853/161

olanı, şahsını tatyip eylediğini beyan ve bana teşekkür etmiş-
tir. Bundan onbir gün sonra Kahire Maslahatgüzarlığımızdan aldığı-
mız bir telgrafta Londra'da münşer "Daily Herald"ın Kahire'ye
verdiği bir havadis(+) atfen Mısır gazetelerinin Cumhuriyet bay-
ramı gecesi Mısır Sefirine Gazi Hazretleri tarafından fesini
guburmasının emredilmiş olduğunu ve bundan bir hadise çıktığını
ve Sefirani salonu terk ile gittiğini yazdıkları Vekâletimize
bater verildi. Bu aynı havadisi alan Anadolu ajansı keyfiyeti
tezkip için Mısır'daki muhabirine işbu uydurma haberin Türkiye
ile Mısır'ın çok dostane ve yakın munasebetlerindeki inkişafı
memnuniyetle müşahade etmiyen bazı menfaatlar mahafil tarafından
ucap edilmiş olduğu ve esasen telgrafın doğrudan doğruya Mısır'a
gonderilmesi de işin bu mahiyetini gösterdiği mealinde bir tav-
zihname yollanmıştı. Maslahatgüzarımızdan aldığımız malûmata
nazarın bu tezkip şimdiki Mısır Hükûmetinin taraftarı El Ehram
Sarayın gazetesi El İttihat, ve Başvezir Sıtkı Paşa fırkasının
münevvisi efkârı Esgaap gazeteleri müste'ma olmak üzere Kahire
ve Iskenderiye'de intişar eden gazetelerin hepsinde yer bulmuştur.

İndi, gerek Mısır Sefiri Abdülmelek Hamza Beyin benim-
le vaki ve yukarda bertafsil arzedilmiş olan mulâkatında beraber-
ce varlığınıza neticeye, gerek uydurma şayiselerin tezkibi için
Anadolu Ajansının yaptığı tegebbüse rağmen Mısır Hükûmeti mesele-
de eğer suiniyyet yoksa bariz bir acemilik ve soğukluk eseri gös-
tormis ve Hariciye Veziri Maslahatgüzarımızla yaptığı mulâkatta
sahabi memleketlerdeki Mısır mümessillerinin üniformalarının lâbis
bulundukları zaman fes giymeleri icap ettiğini ve Cumhuriyet

(+) "Daily Herald"ın bu makalesinin fransızca sureti bu tamime
terbuttur.(No.I.)

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti

nci Daire Umum Müdürlüğü

nci Şube

Ankara 19

Hukuk 19

-III-

Bayram gecesı verilen suvare esnasında Mısır Sefirine karşı pek şayanı esef bir anamele yapıldığını ve Türkiye Hariciye Vekâletinin Sefirle görüşürken bu iş Sefirin bir hadise manasını vermesinden dolayı içharı teassüf ettiğini ve meseleyi sui tafahhüm şeklinde tasvir eylediğini söyledikten sonra vaziyetin Mısır'da tamiri icap ettiğine ve Mısır Hükûmetine tarziye vermek lâzımdır ~~edinceğine~~ işaret etmiş ve sizin bu itizarı kıyafetle tecavüzünüzle yapmanızı istiyor değiliz fakat herhalde içinde bulunduğumuz çok müşkil vaziyetten memnun ve mutmain çıkmamız icap eder. Bunun için Ankara Hükûmetinden ileride böyle bir hadisenin tekerber etmiyeceğine dair bize teminat vermesini de ~~istemi~~ rica ederiz demiştir.

Yukarıda da söylendiği gibi süvarede herhangi bir hadise vukubulmuş olmayıp Reisicümhur Hazretleri tarafından Mısır Sefirine yapılan teklif sırrı bir teveccüh nişanesi teşkil eylesenkte olduğuna nazaran Abdülmelek Hamza Beyin benimle yaptığı mübâlelede kendisine herhangi bir teessür veya teessüf neyanına mahal görülmüş değildir.

Mısır Hükûmetince şindî muessif bir haidese şeklinde tasvir edilemekte olan fes çıkarılması teklifi bizim nazarımızda böyle bir mahiyeti asle haiz bulunmamış olan bir keyfiyettir. O kadar ki hadisenin vücudı malûmumuz olmadığı için bundan littabi haricteki il messilliklerimize ve hatta Kahire Laslahat-güzarlığımıza malûmat vermek lüzumunu bile hissetmiş değildik.

Vekâlete yolladığı rapora cevap olarak Kahire Elçiliği-mize gönderdiğimiz telgrafla bu cihet tasrih edilerek işin mahiyeti izah olunduğudur.

./.

Türkiye Cûmburiyeti
Hariciye Vekâleti
nci Daire Umum Müdürlüğü
nci Şube

Ankara

19

Hulâsa

-IV-

Mısır Hariciye Veziri Meslahat, muazarımızla mulâkatını
muteskip elçiliğimize sureti ilişik olan notayı tevdi eylemiş-
tir. (No. 2)

İşbu Notaya Hükûmetimiz millî şerefimizin muktezasına
ve hakîkatin icaplarından tekinine mutabık bulunan keza sureti
ilişik (No. 3.) cevabı hazırlanarak Mısır Hariciye Vezaretine
verilmek üzere Kahire Elçiliğimize göndermiştir.

Türk ve Mısır Milletleri arasında mevcut bulunan sıkı
ve çok samimî dostluk ve hatta kardeşlik hislerinin tesirinden
ilham alınmamış ve iki memleket arasında mevcut münasebatın
devam ve inkişafı arzusu tarafımızdan beslenmemiş olsaydı cevabî
notamıza Mısır'ın notası ile hemahenk olmak için şüphesiz daha
durüst bir tahrir şekli verilmesi icap edecekti.

Eğbe tahmin ve ümidimiz veçhile Mısır Hükûmeti mantıkî
hareket eder de meselenin könh ve mahiyeti hakkında belagannabe-
lar iz hatı mahtefî bulunan notamız üzerine işi kapanmış addeder-
ek Türk ve Mısır Milletleri arasında mevcut bulunan ve genişleyip
 kuvvetlenmesi birce çok iltizam edilmekte olan münasebatın ide-
mesi kabil olacak ve bu hal siyasetimizi her memleketle azamî
dostluk ve samimiyet havası içinde yürütmek arzusunda bulunan
bizleri bittabi memnun edecektir. Aksi takdirdi, yani Kahire
kabinesi şimdî asarını göstermekte olduğu tıflâhe ve acemice
siyasette ısrar gösterdiği takdirde, bundan hasıl olabilecek
 vaziyeti soğuk kanıllıkla telâkki etmeye de şimdiden karar ver-
miş bulunmaktayız.

Notamız üzerine Mısır Hükûmetinin alacağı tavru
hareket hakkında bilâhare mütemmim malûmat verilecektir Efendim.

Hariciye Vekili

Dr. Tevfik Rüştü

Türkiye Cümhuriyeti
Hariciye Vekâleti
Genel Daire Umum Mûdûrlüğü
Genel Daire Şube

Ankara 19

Hulâsa

La Légation de la République Turque a transmis à son
Gouvernement la Note Verbale que le Ministère^{Royal}/des Affaires Etran-
gères lui a remise en date du 21 Novembre 1932.

D'ordre de son Gouvernement, cette Légation a l'hon-
neur de communiquer au Ministère Royal ce qui suit:

Le Ministère des Affaires Etrangères de la République
Turque ne peut cacher l'étonnement qu'il a ressenti en trouvant
dans ladite Note la relation nouvelle d'un fait qui avait déjà
fait l'objet d'une conversation franche et amicale entre Son
Excellence Abdul Malek Hamza Bey et le Ministre des Affaires
Etrangères.

Tevfik Rüştü Bey avait, en effet, expliqué à Monsieur
le Ministre d'Egypte, au cours de la visite que celui-ci lui avait
faite, le caractère hautement bienveillant et franchement sym-
pathique des paroles qui lui avaient été adressées au débuts de
la soirée du Parti du Peuple. Il lui avait rappelé qu'à la fin
du dîner officiel et au commencement de la soirée que ce Parti
donnait ensuite, le Ministre d'Egypte avait été autorisé, comme
toutes les années précédentes, à se mettre plus à l'aise en en-
levant sa coiffure. Cette façon de faire est, d'ailleurs, confor-
me à l'usage qu'avaient les Turcs à l'époque où leur coiffure
était celle qui se porte aujourd'hui en Egypte.

Son Excellence Hamza Bey était entièrement d'accord
avec le Ministre des Affaires Etrangères sur la signification in-
dubitablement bienveillante et amicale à donner aux paroles qui
lui avaient été adressées et à la suite de cette conversation il
ne restait plus place à un malentendu quelconque.

./.

Tıpkıbasım 14'ün eki
T.C. Kahire Elçiliğinden
Mısır Dışişleri Bakanlığına Nota
18.12.1932

Aucun incident n'ayant eu lieu, aux yeux de ce Ministère pendant cette soirée, il va sans dire que, dans l'entretien que Tevfik Rüşdî Bey a eu le 30 Octobre avec le Ministre d'Egypte, il ne pouvait être question de l'expression d'un regret.

D'autre part, le Ministère des Affaires Etrangères de la République Turque estime devoir relever le fait suivant qui a peiné son Gouvernement:

Pendant que les relations d'amitié qui unissent les deux Peuples frères turc et égyptien allaient en se développant et se fortifiant tous les jours, des nouvelles tendancieuses ou inventées, dont on n'a pas réussi à pénétrer le but, ont pu menacer de créer des nuages dans ces relations en dénaturant, en vue de l'exploiter, la signification d'un acte éminent amical.

Quant à la question du port de la coiffure nationale dont la note susindiquée du Ministère Royal faisait mention, il ne serait peut être pas nécessaire d'ajouter que chaque Etat est évidemment libre d'adopter l'uniforme qui lui plaît, comme il est aussi naturel que chaque Etat règle son protocole en prenant en considération les exigences de la vie nationale et internationale.

Depuis que les relations de la Turquie avec l'Egypte ont été établies sur de nouvelles bases le Gouvernement de la République a donné à la nation égyptienne indépendante maintes preuves de son amitié et de son estime. Il tient toujours à coeur non seulement de maintenir ces relations qui trempent leurs racines dans une source aussi fécondé, mais de raffermir et de consolider celles-ci jusqu'à les rendre en parfaite harmonie avec les sentiments que ressentent les deux peuples l'un pour l'autre.

Tıpkıbasım 14'ün eki
T.C. Kahire Elçiliğinden Mısır
Dışişleri Bakanlığına 18.12.1932
günlü notanın sonu

MINISTÈRE
DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.

CABINET DU MINISTRE.

NOTE VERBALE

Le Ministre des Affaires Étrangères du Royaume d'Egypte a l'honneur d'accuser réception de la Note remise le 18 décembre 1932 par Monsieur le Chargé d'Affaires de Turquie de la part du Gouvernement de la République. Il prend acte des explications que Son Excellence Tewfik Ruchdy Bey a données au Ministre d'Egypte tendant à rapprocher le fait qui s'est produit à la fin du dîner officiel et ^{au}début de la soirée du Parti du Peuple, des usages qu'avaient les Turcs à l'époque où leur coiffure était celle qui se porte aujourd'hui en Egypte.

En présence de ces explications, des protestations d'amitié, d'estime et du désir de consolider et de raffermir les relations qui unissent les deux Pays, telles que le Gouvernement Turc a bien voulu les exprimer dans sa Note et réitérer par l'organe de son Représentant au Caire, le Gouvernement Egyptien est tout disposé à considérer l'incident comme clos.

D'autre part le Gouvernement Royal relève avec

satisfaction

Tıpkıbasım 15
Mısır Dışişleri Bakanlığından
T.C. Kahire Elçiliğine İkinci Nota
27.12.1932

**MINISTÈRE
DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

CABINET DU MINISTRE.

- 2 -

satisfaction la déclaration du Gouvernement de la République ayant trait au port de la coiffure nationale et reconnaissant le droit de chaque Etat d'adopter l'uniforme qui lui plaît. Il ne doute pas qu'à ses yeux, le droit de chaque Etat de régler son protocole en tenant compte des exigences de sa vie nationale et internationale ne saurait entrer en conflit avec les droits des représentants diplomatiques dans le présent ordre d'idées.

Le Gouvernement Egyptien ne croit pas devoir en insister sur l'importance qu'il attache à maintenir les relations les plus cordiales avec le Gouvernement de la République et à resserrer les liens d'amitié qui unissent les deux Pays jusqu'à les rendre en parfaite harmonie avec les sentiments que ressentent les deux Peuples l'un pour l'autre.

Le Caire, le 27 décembre 1932.

17 DEC 1932

Decypher. Sir P. Loraine. (Cairo).
December 16th. 1932.
D. 1.25.p.m. December 16th. 1932.
R. 1.15.p.m. December 16th. 1932.

No. 224.

-----oCo-----

466

Confidential.

Sir G. Clerk's despatch No. 356.

I fear developments of Tarboosh incident are serious and that danger of a rupture between Turkey and Egypt is disagreeably close.

I recently received visit from Turkish Chargé d'Affaires who spoke quite personally and unofficially, what came out is that Egyptian request for assurance for the future has aroused indignation in Turkey. That Turkish Government are making it a national issue to back up the Ghazi and cover up his blunder; and will therefore not take much trouble to avoid a rupture. He had not yet received text of Turkish note to be handed to Egyptian Government but understood that besides probably unpalatable portions it would contain passages of which Egyptian Government could take act in such manner as to score a satisfaction. What Turks really want is to find a formula which without giving Ghazi away can be regarded by Egyptians as a satisfaction but cannot be construed as a Turkish surrender. This to be coupled with a withdrawal of notes. He insisted that unless a solution were found soon it would be too late to get one.

Chargé d'Affaires also said impression existed at

Angora/

Tıpkıbasım 16
İngilterenin Kahire Yüksek Komiserliğinden
İngiltere Dışişleri Bakanlığına
16.12.1932 günlü, 224 sayılı
şifre telgraf

Angora that England and especially London press had written up the incident in order to drive a wedge between Turkey and Egypt.

As regards this point I said if such childish nonsense was believed by Turkish Government I had nothing whatever to say. He said there was no such responsibility suggested against His Majesty's Government or against myself.

I then said that in my opinion as a private individual the Ghazi had been in the wrong and that some satisfaction was due to Egypt. I saw no reason why Turkish Government should not at least assure Egyptian Government that their national costume enjoyed every respect. As we were always desirous that Egypt should be on harmonious terms with her neighbours I would discuss the matter with Sidky but on a purely personal basis.

Later in the same evening I saw Sidky and told him gist of what Turkish Chargé d'Affaires had said. Sidky said he certainly desired no quarrel with Turkey. Idea of withdrawing Egyptian note was however repugnant to him; and he could not help resenting apparent attempt of Turkey to brow-beat Egypt who was the offended party and entitled to satisfaction. He did not believe Egyptian interests would suffer by a withdrawal of Egyptian diplomatic and consular missions and knew he could rely on British help to watch over them as in the past.

He had not received Turkish note but he promised to look at it carefully in search for a method of honourable solution and said he would consult me personally again before doing anything.

I trust you will approve my language. On each occasion I spoke only in a personal capacity. As both parties had come to me about this storm in a hat I judged it advisable to exert personal influence in a calming sense.

Addressed to Foreign Office No. 224; repeated to Angora.

Registry } E 6709/6523/44 Number } TELEGRAM FROM <u>Sir P. Loraine (Cairo).</u> No. 224 Confidential. Dated 16th Dec. 1932. Received in Registry 17th Dec. 1932. E: Turkey.	<u>Turco-Egyptian relations.</u> Refers to Angora despatch No. 356 of 2nd November (E 6033/34/44). Fears developments of Tarboosh incident are serious and that there is a danger of a rupture between Turkey and Egypt. Records conversation with Turkish Chargé d'Affaires who explained effect in Turkey of Egyptian note and described probable gist of Turkish reply. Turks really wanted to find formula which would satisfy all parties. Sir P. Loraine ridiculed suggestion that London press had endeavoured to drive a wedge between Turkey and Egypt. Gist of Turkish Chargé d'Affaires' remarks was told to Sidky Pasha who promised to search for method of honourable solution and to consult High Commissioner before taking any action. (repeated Angora).
Last Paper. E6679	(Minutes)
References.	A forecast of the Turkish note is contained in the attached "Times" cutting of December 15. <u>Query.</u> Approve Sir P. Loraine's language. Draft telegram attached.
(Priny) 6/1/33 Tunbury (Vol) in vout tel. (How disposed of.) Let Cairo on 24/7 Dec 6 Let Angora on 33	I have been wondering whether it might be advisable to forestall further untoward developments by instructing Mr. Morgan to make private and friendly representations to Tewfik Rüstü to the effect that His Majesty's Government hope that this unfortunate affair will be settled, but that they are disturbed by the attempt which has been made to saddle this country with the responsibility; and that they look to the Turkish Government, who will realise the absurdity of the charge, to see that its repetition is not allowed to impair the good relations which ^{happily} ~~have~~ existed between Great Britain and Turkey.
(Action completed.) (Index.) 6/1/33 59/1 Next Paper. E 6666	But perhaps it is best to let matters alone for the time being lest we contribute to exaggerating the gravity of a foolish incident. Egyptian Dept. 2.1.33 News Dept. 2.1.33 17th December, 1932. J. C. Henderson Bennett

I think Mr Morgan can be left
to use his discretion.

Spy: desp. tel. to Cairo.

C. F. A. Warner
17/12.

Lo 19 Dec

Sear by Sir R. Vanstone.
CJS. 17/12

kopma noktasına getirmiş ve günü gününe iki ay sonra, yılbaşı arifesinde kapanmıştı.

Sonrası

Olayın tam kapandığı günlerde, Ankara'da Kızılay'ın yılbaşı balosu yapılır. Mısır Elçisi Hamza Bey baloya gelir ve fessiz gelir. O akşam Atatürk de baloyu onurlandırmayı uygun görür. Baloya varınca Mısır Elçisini yanına çağırır. Baloda bulunan İngiltere İşgüderi James Morgan, Atatürk ile Mısır Elçisinin bu karşılaşmalarını Londra'ya rapor eder. İkisi arasında şöyle bir "konuşma" geçmiş:

– Gazi (pek alaycı): "Niçin fesinizi giymediniz?"

– Hamza Bey (şaşıır): ??

– Gazi: "Beni niçin Hükümetinize rapor ettiniz?"

– Hamza Bey (aptallaşır): ???

– Gazi: "Gelecek 29 Teşrinievvel yemeğinde fesinizi giymezseniz sizi *ben* Hükümetinize rapor ederim."

– Hamza Bey (büsbütün ezilir): ???

İngiliz İşgüderi, "Bu canlı hazırcevaplık karşısında gayrete gelen Gazi, Hamza Beye ve Kral Fuad'a karşı beslediği sevgiyi uzun uzun anlatmaya koyuldu" der ve ekler: "Mısır notasının Türkleri hoşnut ettiği ve fes olayına artık kapanmış gözüyle bakıldığı kesindir."¹⁰⁹

Olayın kapanması üzerine Türk basınında İngiltere'nin hoşuna gidecek yazılar görülür. *Milliyet* gazetesi başyazarı ve Siirt Mebusu Mahmut (Soydan) Bey, 1 Ocak 1933 günü bir başyazı yayınlar. Fes olayı ilk kez basında yansıdığı günlerde Avrupa'da bulunduğunu, orda bazı kimselerin bu olayda İngiliz parmağı bulunduğunu ileri sürdüklerini, kendisinin buna inanmadığını anlatır. Şimdi İngiltere'nin olayı kıskırtmak şöyle dursun yatıştırmış olduğunun anlaşıldığını belirtir. Bundan hoşnut kaldığını söyler.¹¹⁰

9 Ocak günlü *La République* gazetesinde Yunus Nadi Beyin aynı yönde bir başyazısı çıkar. Yazar, sağduyunun zaferini alkışlar. İngiltere'nin bu olaydaki yapıcı rolünü över. "İngiliz resmî çevrelerinin

¹⁰⁹ F.O. 371/16981/E. 265: Morgan to Mr. Rendel, 7.1.1933. Private.

¹¹⁰ *Ibid.*

dürüstlüğünden ve her iki tarafa karşı besledikleri dostluktan kuşku-
lanmaya hiç neden yoktur” der.¹¹¹

Bu yazıların Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Beyin telkiniyle ya-
zıldığı anlaşılmaktadır. Bakan bunu İngiliz Büyükelçisi Sir George
Clerk’e de açıkça söylemiştir. “Çünkü, Kahire’deki İngiliz Yüksek
Komiseri Sir Percy Loraine’in gerçekten olumlu rol oynadığını, özel-
likle Kral Fuad ile Mısır Başbakanı Sıtkı Paşa üzerinde etkili olabil-
diğine inanıyorum” demiştir.¹¹²

Fes olayı konusunda üç Mısır mebusu Başbakan’a ve Dışişleri
Bakanına sorular sormuşlardı ve bu sorular olayın kapanmasına kadar
cevapsız bırakılmıştı. Mısır Dışişleri Bakanı Yahya Paşa, 23 Ocak
günü Mısır Mebusan Meclisinde sorulara şu karşılığı verdi:

“Cumhuriyet Bayramının yıldönümü dolayısıyla 29 Ekim’de,
Ankara’da, Halk Partisi tarafından verilen akşam yemeği ziyafetine
Mısır’ın Ankara Elçisi de çağırılmıştır. Yemek bittikten sonra Elçiye
bir işaret verilmiş ve bu işaretin Elçinin kişiliğine, ya da kisvesine bir
saldırı olmadığı, Türkiye’de fes giyildiği zamanlarda adet olduğu
gibi, resmi törenin sona ermesi üzerine arzu ederse fesini çıkarabile-
ceğini Elçiye hatırlatmak amacı güttüğü Türkiye yetkililerince be-
lirlenmiştir.

“Mısır Hükümeti, Ankara Elçisinin raporundan olayın ayrıntı-
larını anladıktan sonra Türkiye Hükümetiyle yazışmaya girişmiş ve
amacın ne olduğunu sormuştur. Türkiye Hükümetinden gelen kar-
şılıkta, olayın anlatıldığı biçimde geçtiği, Mısır Kralı temsilcisinin
Türkiye’de pek takdir edildiği ve Türklerin Mısırlılara karşı çok iç-
ten dostluk duyguları beslediği bildirilmiştir. Türkiye Hükümetinin
Mısır Hükümetine karşı iyi niyetini ve iki millet arasındaki dostluk
ilişkilerini geliştirmek istediği ve Mısır Kralı Hazretlerini takdir
ettiğini kanıtlamak üzere Mısır’daki İşgüderliğini Elçilik düzeyine
yükseltmeye karar verdiğinden İşgüder Mehmet Ali Şevki Beyin
Kahire Elçiliğine atanmasına muvafakat etmesi Kral Hazretlerine
teklif olunmuştur. Kral Hazretleri, Türkiye Hükümetinin bu teklifini
kabul buyurmuşlardır.”¹¹³

¹¹¹ F.O. 371/16981/E. 528 ve F.O. 424/278, p. 9, No. 5: Sir G. Clerk to Sir
J. Simon, 16.1.1933, No. 18.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ D.B.A. – Mısır K. 9: Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekâletine yaz, 24.1.
1933, No. 66/21.

Soru sahibi mebuslardan Dr. Abdülhamit Sait Bey, Bakanın bu açıklamasını yetersiz bulmuş, olayın üzücü olduğuna değindikten sonra, Türkiye'nin özür dilemesi gerektiğini ileri sürmüş ama öteki mebuslarca çabucak susturulmuştur. Soru sormuş olan Abdurrahman Elbeyle ve Aziz Abaza adlı öteki iki Mebus, Ankara'daki Mısır Elçisinin hakarete uğramadığının anlaşıldığını söylemişler, Türkiye – Mısır dostluğu üzerinde durmuşlar ve dostluğun yaşatılıp güçlendirilmesi dileğinde bulunmuşlardır ¹¹⁴.

Ankara'daki Mısır Elçisi Hamza Bey, 1933 Ocak ayı sonuna doğru, izin geçirmek üzere ülkesine gitmiştir. *El Ahram* gazetesinin bir haberine göre, Tefik Rüştü Bey, Hamza Bey aracılığıyla Mısır Hükümetine teşekkürlerini yollamıştır. Fes olayını dostça çözümlemesine çalışmış olmasından dolayı Mısır Hükümetine hem kendisi, hem Türkiye Hükümeti adına teşekkür etmiştir. Mısır'da Türkiye'ye karşı dostluk beslediği gibi, Türkiye'de de başta Gazi olmak üzere, herkesin Mısır Kralına, soylu Mısır ulusuna ve Hükümetine karşı dostça duygular taşıdığını söylemiştir ¹¹⁵.

Türkiye uzunca bir zamandan beri Kahire'de Elçi bulundurmuyordu. Bu durumun Mısırlıları gücendirdiği fes olayı sırasında iyice su yüzüne çıktı ve anlaşıldı. Mısırlıları hoşnut etmek, iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmek için, fes olayı dostça kapandıktan sonra Türkiye'nin Kahire İşgüderi Mehmet Ali Şevki Beyin Elçi olarak atanacağı Mısır Hükümetine duyurulmuştu. Türkiye sözünü tuttu ve 7 Şubat 1933 günü Şevki Bey Türkiye'nin Kahire Orta Elçiliğine atandı ¹¹⁶.

26 Mart 1933 akşamı, Kral Fuad'ın doğum yıldönümü dolayısıyla Ankara'daki Mısır Elçiliğinde bir suvare verildi. Atatürk, pek dostça bir jestte bulunarak, gece yarısına doğru, hiç beklenmedik biçimde Mısır Elçiliğindeki suvareyi onurlandırdı ve sabaha kadar Elçilikte kaldı. Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği, Atatürk'ün bu davranışını, "yalnız fes olayını onarmak için yapılmış nâzik bir jest değil, aynı zamanda Mısır'a karşı açık bir iyi niyet gösterisi ve Türkiye – Mısır ilişkilerini geliştirmek arzusu" olarak değerlendiriyordu ¹¹⁷.

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ "Mısır'ın Türkiye Elçisi", *El Ahram*, 26.1.1933

¹¹⁶ *D.B.A. – Mısır K.* 1/14. Mehmet Ali Şevki Beyin Güven mektubu.

¹¹⁷ *F.O.* 424/278, p. 40, No. 26: Morgan to J. Simon, 30.3.1933, No. 108

29 Ekim 1933'te, Türkiye Cumhuriyetinin onuncu yıldönümü dolayısıyla Kral Fuad, Atatürk'e kutlama telgrafi gönderdi. Atatürk de Kral'a "en içten teşekkürlerini" bildirdi ¹¹⁸. Ama Mısır makamlarının Türkiye'ye karşı bir süre daha soğuk davrandıkları anlaşıldı. Yine Türkiye Cumhuriyetinin onuncu yıldönümü dolayısıyla Türkiye'nin Kahire Elçiliğinde verilen suvareye, küçük dereceli bir Mısır görevlisi dışında, Mısırlı Bakanlardan ve yüksek devlet görevlilerinden hiç kimse katılmadı. Eşiyle birlikte bu dâvete gelmiş olan İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Loraine, hiçbir Mısırlı görevliyi orada göremeyince şaşırmıştır. Türkiye Elçisi Şevki Bey, bu "kasıtlı boykot-tan" duyduğu üzüntüyü Yüksek Komiserden saklamamıştır. Bütün Bakanlara ve Dışişleri görevlilerine dâvetiyeler gönderdiği halde hiçbirisinin gelmemiş olmasından yakınmıştır. Elçi, "Kralın buyruğu ile suvarenin kasten boykot edilmiş olduğunu" söylemiştir ¹¹⁹.

İngiliz Yüksek Komiseri, Mısırlıların bu davranışını, bir yıl önceki fes olayıyla ilgili görmüştür. Ertesi sabah yardımcılarında birini Mısır Başbakanına yollamış, Türkiye'nin bu önemli ulusal gününe Mısırlıların katılmamış olmalarının doğru olmadığını ve Türk Hükümetinin de bundan hoşlanmayacağını duyurmuştur. Bunun üzerine 30 Ekim 1933 akşamı, Elçi Şevki Beyin koruyuculuğu altında, Kahire'deki Türk Hayırsever Derneğince düzenlenen suvareye, Mısır Maliye, Harbiye ve Vakıflar Bakanlarıyla Kahire Valisi, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı ve Kral adına Saray Mabeyncilerinden biri topluca katılmışlardır. Elçi Şevki Bey, geçten geç suvareye gelmiş, salonun bir köşesinde oturmuş bekleyen Mısırlı Bakanların ellerini sıkmış, ama kendileriyle hiç ilgilenmeden gidip karşı köşedeki bir sandalyeye oturmuştur. İngiliz Yüksek Komiserliği görevlilerinden biri gidip Mısırlı Bakanlarla konuşması için Türk Elçisini boş yere ikna etmeye çalışmıştır. Elçi, bu dâvetin kendisinin dâveti olmadığını, bir akşam önce kendisinin suvaresini Mısırlıların boykot ettiklerini, bu akşam salona girerken Bakanların ellerini sıkarakla gereken nezaketi göstermiş olduğunu söylemiş ve yerinden kalkmamıştır. Saray mabeyncisi, ev sahibi durumundaki Kahire Türk kolonisi başkanına, bu dâvete Kral adına geldiğini, Türkiye Elçisi gelip yanına oturmazsa güç durumda

¹¹⁸ D.B.A. – Gazi M. Kemal'den Kral Fuat'a tel. 1.11.1933.

¹¹⁹ F.O. 424/279, Part XXVI, p. 36, No. 39: Sir P. Loraine to Sir J. Simon, 4.11.1933, No. 962.

kalacağını söylemiştir. Bu sözler Türk Elçisine iletilmiş, ama Elçi yine yerinden kalkmamıştır. Sonunda, dâveti düzenleyenler ustaca bir iş yapmışlardır: Dâvetlileri yemek masasına çağırırken Türk Elçisiyle Mısırlı Bakanları yanyana getirmeyi başarmışlar ve Şevki Bey masada Saray mabeyncisi ile uzun bir sohbete dalmıştır. Böylece hava yumuşamıştır ¹²⁰.

1934 yılında Mısır Kralı Fuad'ın Türkiye'yi ziyaret edeceği, Atatürk'ün konuğu olacağı yolunda dış basında haberler çıkmış, ¹²¹ ama bu ziyaret gerçekleşmemiştir.

1935 yılında, beş yıldan beri Türkiye'de görev yapmakta olan Mısır Elçisi Hamza Bey değiştirildi. Yerine atanan yeni Elçi Mofty El-Gazzaerly 28 Ekim 1935 günü Atatürk'e güven mektubunu sunarak Türkiye'de göreve başladı ¹²².

28 Nisan 1936 günü Mısır Kralı Fuad öldü. Kralın ölümü dolayısıyla Atatürk, Mısır'a karşı dostluğunu göstermekten geri kalmadı. Velihaht Faruk'a içten bir başsağlığı ve sempati telgrafi çekti. Ayrıca Kahire'deki Türkiye Elçisine Olağanüstü Elçi sıfatıyla cenaze törenine katılması ve Atatürk adına cenazeye mükellef bir çelenk koyması emredildi. Kralın tabutuna gönderilen çelenkler arasında Atatürk adına gönderilen çelenk çok daha gösterişliydi. Bu dostluk jesti Mısırlıları pek duygulandırdı. Elçi Mehmetali Şevki Alhan, Ankara'ya şunları rapor etti:

“Cenaze merasimi 29 Nisana müsadif Perşembe sabahı yapılmıştır. Hükümeti Cumhuriyetimiz namına beyanı taziyet edilmesine ve Fevkalâde Elçi sıfatile merasime iştirak olunmasına ve Reiscumhuru-muz Atatürk namına mükellef bir çelenk konulmasına dair olan emri devletleri Çarşamba akşamı geç vakit alınmış ve derhal Hariciye Vezirliğine gidilerek icabeden tebligatta bulunulduğu gibi, mükellef bir çelenk dahi yaptırılarak cenaze günü protokol dairesinin tensibi veçhile lahdın bulunduğu El Rifai camiine gönderilmiştir. Ecnebi Hükümdarlarile Reiscumhurları tarafından gönderilen çelenklerden daha mükellef olan mezkûr çelengin Reiscumhurumuz namına vazolunması ve merasime de Fevkalâde Elçi sıfatile iştirakimin emir

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ “Two Kings Expected to Visit Turkey”, *The Evening Standard* (London), 13.2.1934.

¹²² *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı*, 1964 – 1965, s. 444.

buyurulması iki memleket arasındaki dostluğun yeni bir eseri addedilerek gerek Hükümet ve gerek Kral ailesi nezdinde son derece memnuniyeti mucip olmuştur.”¹²³

Mısır Hükümetiyle Krallık ailesi, sözlü ve yazılı teşekkürlerini Türkiye’ye bildirdiler. Mısır Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Ali Mahir Paşa, 3 Mayıs günlü bir notayla, Mısır Hükümetinin Türk Hükümetine teşekkürlerini ve derin minnettarlık duygularını ilettiler.¹²⁴ Kraliçe Nazlı da 5 Mayıs günü Başmabeyncisi Zülfikâr Paşa’yı Türkiye’nin Kahire Elçisine gönderdi ve “Kral Fuad’ın cenaze merasiminde Olağanüstü Elçi bulundurmak ve çelenk göndermek suretiyle Atatürk’ün göstermiş olduğu cemilekârlıktan dolayı son derece mütehasşis olarak samimi teşekkürlerinin kendisine sunulmasını rica etti.”¹²⁵

Kral Fuad’ın ölümü ve Kral Faruk’un tahta çıkmasıyla Türkiye – Mısır ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. 7 Nisan 1937 günü Ankara’da Türkiye – Mısır Dostluk antlaşması ve ayrıca Tabiiyet Sözleşmesi ile İkamet anlaşması imzalandı. İki ülke arasındaki dostluk ilişkileri giderek güçlendi.

¹²³ D.B.A. – Mısır K. 2/1. Al. al.: Kahire Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına rapor. 1.5.1936.

¹²⁴ *Ibid.*: T.C. Kahire Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı, 4.5.1936, No. 185/127.

¹²⁵ *Ibid.*: T.C. Kahire Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı, 5.5.1936, No. 189/131.

MUSTAFA KEMAL'S INSTRUCTIONS
(AN INTERCEPTED AND DECYPHERED TELEGRAM)
TO BEKİR SAMİ IN LONDON-A REASSESSMENT OF
THE LONDON CONFERENCE
(21 FEBRUARY - 12 MARCH 1921)
AND ITS IMMEDIATE CONSEQUENCES

YULUĞ TEKİN KURAT Ph. D.

THE ANTECEDENTS

When the Greek army failed to capture Eskishehir and had to beat a retreat before the defences of İnönü in early January 1921, armed conflict gave its way to diplomacy for a while. The initiative came from the Allies, who having met in Paris on 25 January, adopted the suggestion of Count Sforza, the Italian Foreign Minister. Accordingly a conference was called in London between the Allies and the representatives of Greek and Turkish (Istanbul and Ankara) governments¹. The invitation underlined that the basis of talks should be the Treaty of Sevres, but subject to modifications as might have been necessitated by the passage of events.

Indeed certain developments had made the review of the said treaty inevitable. To begin with, after the battle of İnönü (10-11 January 1921) the Allies felt concerned about the Greek prospects in Anatolia. Albeit the fact that Athens was entrusted with the subjugation of the Turkish Nationalist Movement, which was a must for the application of the Treaty of Sevres, the hurdles were not decisively surmounted. Mustafa Kemal proved much stronger than at the time of the signature of the Treaty (10 August 1920). With the appearance of making minor concessions in Sevres, the Allies expected to induce him or a considerable segment of his supporters, to make peace. This was the main reason for the summonning of the Nationalist representatives to London by means of their inclusion in the Istanbul

¹ *Documents on British Foreign Policy, First Series, 1919 - 1939*, London HMSO, 1967, vol XV, p. 37.

delegation. The Allies knew very well that the Istanbul government was feeble. As the recognition of Ankara was out of question, it was under the screen of Istanbul that they wanted to negotiate with the Nationalists. In this respect they were prepared to discuss various subjects – such as the removal of all restrictions in Istanbul, integration of Aintab, Urfa, Mardin and the Smyrna zone to the sovereign Ottoman state, return of the Ottoman Thrace including Adrianople, setting up of an international regime in the Straits compatible with an independent country, payment of the Public Debt also by means of founding special departments and the reorganisation of the Ottoman finances².

Evidently, these items were omitted from the letters of invitation for fear of offending Athens. On the other hand the proposed conference also gained importance, since the return of the exiled King Constantine to power, at the expense of Venizelos, required a new dialogue between the Greeks and the Allies.

Invitations to the conference first had the effect of causing internal disputes both in Greece and Turkey. The Greek premier Rallies decided not to participate, as he could not bear to hear anything on the review of the Treaty. However, his minister of war, Gounaris, being the best man of the King at the same time, was in favour of going to London, which he thought would help in improving Constantine's relations with the Allies. This difference of opinion led to a governmental crisis and ended up in the formation of a new cabinet under Kalegeropoulos, who also assumed the portfolio of the Ministry of Foreign Affairs. So Gounaris keeping his position in the new government had won his case³.

Similarly in Turkey, it intensified the war of nerves between Ankara and Istanbul. In response to Grand Vizier Tevfik Pasha's call to assign representatives to join the Istanbul delegation to go to London, Mustafa Kemal sent three telegrams. In his official communication (30 January 1921), he stated that only the delegates of the Ankara government, representing the rights of the nation, could carry out this mission. It was unthinkable that Istanbul having signed the ominous Treaty of Sevres could reverse its position. Accordingly the

² Ibid, p. 38

³ *The Orient News*, 6 February 1921, p. 1 column 3.

Allies should send their invitation directly to the government of the Grand National Assembly⁴. In his private telegram, however, he pointed out that the Sultan should officially proclaim that he recognised the Grand National Assembly as the only body representing the national will⁵. Also in another telegram Mustafa Kemal appealed to the Sultan himself to recognise publicly the Grand National Assembly and its government. In return for this compliance, the Sultan would continue to reside in Istanbul, but the Assembly would provisionally sit in Ankara with all its powers and faculties and there would no longer be any government in the Ottoman capital⁶.

Needless to say, the leader of the Turkish Nationalist Movement intended to seize this diplomatic opportunity for official recognition both at home and abroad. Thus he would not only oust the Istanbul government but would also repudiate the Treaty of Sevres on the ground that Ankara was not involved in the signing of this document. In order to consolidate this policy, Mustafa Kemal had also asked Ahmet İzzet Pasha, the then minister of the interior of the Istanbul government and a reluctant guest in Ankara, to send a supporting message to the Grand Vizier. Ahmet İzzet had fulfilled this request,⁷ but these overtures had upset both the Sultan and the Grand Vizier to such an extent that these telegrams were left without a reply⁸. Nevertheless the Istanbul daily *Vakit*, summarising the two telegrams of Mustafa Kemal to Tefvik Pasha, broke the news that the Sublime Porte deemed Ankara's proposals not only partial but also against the Constitution⁹.

If it had not been for the intermediation of Italy, the Nationalists could have never made their appearance in London. For the Italian statesmen had become aware of the National Pact and thought that it would be futile to convene a conference without the participation of Ankara in some way or another. Thanks to their efforts, the Ankara

⁴ *NUTUK, Kemal Atatürk Tarafından, 1920 - 1927*, Istanbul Devlet Matbaası 1934, vol II, p. 97-98.

⁵ Rumboldt to Curzon, 7 Feb. 1921, No: 146 E 2021/1/44, F.O 371/6465.

⁶ Rumboldt to Curzon, 8 May 1922, Annual Report 1921, E 4988/4988/44, F.O. 371/7947

⁷ See *NUTUK*, p. 98

⁸ Annual Report 1921.

⁹ *Vakit*, 10 Şubat 1921, p. 1 column 3.

delegation headed by the Foreign Minister Bekir Sami Bey proceeded to Adalia and embarked a cruiser (13 February) bound for Brindisi. When the delegation arrived in Rome (18 February), it still did not have an official invitation. During its short stay in this ancient capital, however, the Italians managed to get the support of the French government. Consequently, upon the official invitation of Lord Curzon, the British Foreign Secretary, the Nationalists left Rome on 20 February and arrived London the following evening.

Even before getting to London, Bekir Sami was tuning the voice of Ankara in his declaration to the French press at the Gare du Nord railway station in Paris: "Nous allons représenter la Nation Turque à Londres, nous sommes seuls mandataires pour cela"¹⁰. When he arrived at the Victoria Station, the Turkish Foreign Minister disappointed the British press at least in appearance, which was unworthy of him as a member of a 'bandit government'. The Times wrote the following: "... well groomed, dressed in a morning coat and smart stripped trousers, he does not even wear a fez"¹¹. The Istanbul delegation led by Tevfik Pasha was already in London since 17 February. The British had made the reservations for the two delegations in the same posh hotel, namely Savoy. In so doing they did not want to give the impression that they had recognised two separate delegations officially. In fact, the Allies wanted them to exchange their views amongst each other and present a uniform case to the conference¹². However Bekir Sami was playing tough. He avoided seeing Tevfik Pasha and in the talks which took place in the hotel between the liason officers of the two delegations on the night of the 21 st, the Nationalists insisted on having the sole representation and threatened not to attend the conference otherwise. However this view changed later but Bekir Sami kept on saying "We shall go in separate cars and pass from different roads". He never wanted to associate and even to give the slightest impression of collaborating with the Grand Vizier¹³.

¹⁰ *Le Temps*, 21 Fevrier 1921, Enclosure E 2342/1/44, F.O. 371/6465.

¹¹ *The Times*, 23 February 1921, p. 10 column 4.

¹² Londra Mektupları' Muhabir Ali Rıza, *Vakit*, 23 Şubat 1921, p. 1 clmn 2

¹³ *Vakit*, 8 Mart 1921, p. 1 clmn 3-4.

THE CONFERENCE

For the conference to start its deliberations, the Allies did not have to wait upon the final arrival of the Nationalists. On the contrary, they thought of making good use of Turkish absence in meeting the successors of Venizelos on the first day (21 February). Oddly enough, the discussions in this sitting sounded as if it was a war council rather than a meeting of a peace conference. The Greeks were asked the fundamental question that if they had the necessary economic and military means to maintain their position in the Smyrna vilayet and pacify Anatolia. Both Kalegeropoulos and Colonel Sariyannis, the chief of staff of the Greek army in Anatolia, speaking in turns, said that the Turks had always kept retreating. They had a force of 60 000 men in the front against the Turkish army estimated to be about 20 000 strong. Though the number of the Turkish irregulars could not be determined, Mustafa Kemal's forces were much inferior as compared to theirs. They had absolute confidence in their troop and their objective was to occupy Ankara, which they contemplated doing in three months. With the fall of Ankara, the Nationalist troops would scatter and they would be followed to Sivas if necessary. Count Sforza questioned this optimism and remarked that if the Greek army having reached Ankara without coming into contact with the Turks owing to their retreat, a situation might arise similar to the one "which had led to the downfall of a great army led by one of the world's greatest generals"¹⁴. The Greeks argued that their forces would not suffer the fate of Napoleon.

However the experienced and one armed French general Gouraud called their attention to the fact that they should not underestimate the Turks who were fierce fighters in defence and the French despite their superior forces in the Cilician front and at Aintab had great difficulties¹⁵. Obviously Colonel Sariyannis could not understand the strong Turkish resistance in the southern front, perhaps he thought the units there were of much tougher and ferocious types. He was also mistaken in his views on the battle of İnönü, which he represented as an operation of reconnaissance¹⁶.

¹⁴ *Documents on British Foreign Policy*, vol XV, p. 151

¹⁵ *Ibid*, p. 155

¹⁶ *Ibid*, p. 157

So the Greeks expressed their satisfaction with military matters and affirmed that they could finance this war. But they also asked not to be prevented from taking credits for the rapid conclusion of this campaign¹⁷. Colonel Georges, from the French corner, raised his hand and strongly criticised Sariyannis. Referring to the evaluations of the Allied Military Council held in Paris on 29 March 1920, he said the Greeks needed greater amount of troops. At least four divisions would be necessary for the defence of the Smyrna vilayet. He could not say that a successful operation against Ankara was impossible but he did say that 'such an operation undertaken with the existing Greek resources was one of a hazardous character'¹⁸.

The British premier Lloyd George, also acting as the chairman of conference, refused Sariyannis to reply and asked him to submit his views in writing.

The conference could not meet the Turkish delegates the following day owing to the illness of Tefvik Pasha, who suffered from rheumatism. Nevertheless the Allies were satisfied to learn that the delegations were not going to state their differences against one another in the sessions. So the big day came on 23 February when Ankara was *de facto* represented in an international platform.

Lloyd George opened the session in saying that the Treaty of Sevres had been signed in order to establish peace in Turkey, but since the signing of it, the real peace had not been achieved. Therefore the great powers had decided to invite the representatives of the 'Turkish Empire' to London to assist them in the termination of conflicts and the restoration of tranquillity.

Tefvik Pasha had a text prepared in French, which was read out to the conference as the views of the Istanbul government. This statement consisting of four articles lacked any specification and was too general in its contents: 1 – The integrity and independence of the countries inhabited by the Turks. 2 – The clear and entire sovereignty of Turkey. 3 – The protection of the right of minorities. 4 – The reaching of an international agreement on the subject of the Straits¹⁹. Nevertheless the short concluding paragraph of the text registered the

¹⁷ *Ibid*, p. 153

¹⁸ *Ibid*, p. 159

¹⁹ *Documents on British Foreign Policy*, vol XV (hence DBFR), p. 172

right of the Ankara delegation to express their views on behalf of the Grand National Assembly. Apparently, in supporting the Nationalists to submit their views, Tevfik Pasha intended to leave the onus of negotiations to Bekir Sami and relieve himself of any responsibility should the talks end in failure.

Bekir Sami claimed to be speaking on behalf of the whole Turkish nation and elaborated some of the principles of the National Pact, which he also read from a text in French. He stated that those were the minimum requirements which should be considered by the Allies as a basis for discussion²⁰.

Llyod George did not think it essential to challenge Bekir Sami as to whether he was entitled to speak on behalf of Istanbul also, but he saw that neither of the delegations had made any reference to Sevres. He therefore felt bound to press the Turkish delegates to say precisely in what respects they thought the Treaty was unjust and contradictory to their principles. Osman Nizami Pasha from the Istanbul delegation remarked that certain clauses in the Treaty might be discussed. Bekir Sami was more outspoken. He indicated that the future of Thrace and Smyrna, the question of the Sea of Marmora, the Straits and economic and financial restrictions imposed by the Treaty might be put into the agenda²¹. He was acting in faith with the National Pact, though without naming it. When Briand, the French premier, asked him to give some more details on these points, Bekir Sami said he needed time to prepare them and proposed that the conference should meet the day after (25 February).

Obviously, the Turkish Foreign Minister wanted to have time to inform Mustafa Kemal and get any necessary instructions in due course. Telegraphic communication with Ankara took more than two days (See Appendix). But Llyod George was not going to let Bekir Sami play for time. He said, all the delegations must have made their preparations before they came to London and the meeting was adjourned for the 24th.

In the evening of 23 February Savoy must have seen a lot of action. For both the Ankara and the Istanbul delegations had agreed in a common text to be presented to the Allies. Tevfik Pasha could

²⁰ *Ibid*, p. 173.

²¹ *Ibid*, p. 171

not come to St. James's Palace for the second meeting, as he felt unwell again. So Mustafa Reshid Pasha, the Ottoman representative in London, assuming the leadership of the Sultan's delegation asked Llyod George to let Bekir Sami read the statement, given the understanding that the Istanbul government reserved the right to speak in any discussion which might arise later²².

The text made an interesting reading as it conformed to the letter and spirit of the National Pact. Its striking political clauses demanded the evacuation of Eastern Thrace, Smyrna and all the territories occupied by the Greek forces in Anatolia. Regarding the financial and economic clauses, Turkey recognised the Ottoman Public Debt, but asked for the distribution of the debt to the countries detached from the empire as a result of various wars²³.

After the heads of the Allies conferred briefly amongst themselves, discussions mainly focussed on the question of Smyrna and Thrace. Bekir Sami was asked to produce his figures regarding the population of these regions. The Allies were informed that in the Smyrna vilayet 79 % of the population were Turkish. The corresponding figures were taken from the Yellow Book, an official French publication in 1897. Its author Cuinet had collected these statistics in 1896 for purposes of the Ottoman Public Debt. Also taking into consideration the Ottoman statistics, the Turks were dominant in Eastern Thrace by being the largest of the four groups (360 417 Turks, 224 680 Greeks, 28 000 Bulgarians, 19 000 Armenians). Bekir Sami stressed that they felt so sure of the accuracy of their statistics that they were even prepared to welcome the appointment of a commission to investigate the same on the spot²⁴.

The chairman concluded the meeting saying that they would see the Greek delegation in the afternoon and the Turkish delegation would then again be invited.

When the Greeks were asked to submit their own statistics, Kaleropoulou did so for the sake of information only. The Greek premier implored the conference not to reopen this question. The Treaty of Sevres, he maintained, had been based on statistics supplied by

²² *DBFP*, vol XV, p. 175

²³ *Ibid*, p. 179-181

²⁴ *Ibid*, p. 179

Venizelos and it was by the acceptance of these statistics that Thrace and the Smyrna vilayet had been given to Greece. If the Turks had proposed another commission of enquiry, it was simply their method of procrastination²⁵.

Thus, after having heard the Greeks and the Turks, the Allies had a private discussion amongst themselves at 6 p.m. Briand argued that the only practical remedy to end the controversy on the accounts of the populations of Smyrna and Thrace was the approval of the Turkish proposal. The Greeks had no reason to be upset, on the contrary a settlement of this kind would also serve their interests, if Kalegeropoulos was so confident of his figures. Therefore the conference should aim to get the approval of the Turkish delegation to accept in advance 'the results of an international enquiry, whatever those results might be'²⁶. Lloyd George said it would be too optimistic to assume that Mustafa Kemal would recognise the Treaty of Sevres with a decision in his favour on Smyrna only. Bekir Sami in his presentation had emphasized his reservations on the other aspects of the Treaty as strongly as he did in the case of Smyrna. Unless the Nationalists had accepted Sevres subject to modifications in the Smyrna vilayet, their resolution would prove valueless. Briand maintained that the decision on Thrace would come out in favour of Greeks, but Smyrna was less certain. Since the Nationalists were specially interested in this area, its retrocession would disarm Ankara and lead to a difference of opinion amongst the supporters of Mustafa Kemal. Otherwise he would not propose to try it²⁷.

In the light of these discussions, a draft prepared by Curzon was adopted for submission to the Greeks and Turks. The draft resolution was mainly based on two principles:

1 – That the delegates would accept the results of the arbitration of the Commission of Enquiry in Eastern Thrace and Smyrna.

2 – That the remaining clauses of the Treaty of Sevres should remain unaltered and should be accepted both by Greece and Turkey²⁸.

²⁵ *Ibid*, p. 182

²⁶ *Ibid*, p. 189

²⁷ *Ibid*, p. 191

²⁸ *DBFP*, p. 193

Curzon, however, warned the Allies that the special sections of the Treaty concerning "Armenia" and "Kurdistan" also needed modification owing to the march of events in Anatolia. It was decided that these points would be communicated verbally.

When the conference resumed its sitting on the following day (25 February), the Turks were called on to express their views on the document which was circulated to them. Tevfik Pasha said 'since a new situation had arisen... he was willing to give up his right to speak in favour of the head of the Ankara delegation'²⁹. The Grand Vizier keeping up with his usual tactics, so as to avoid any personal confrontation with the leaders of the Allies, pretended to be doing a favour for Bekir Sami, who then read out a statement.

Accordingly the Turkish Grand National Assembly had welcomed the proposal for the setting up of an international commission of enquiry. However the acceptance of this proposal was dependent on the following conditions: a) An international administration should replace that of the Greeks in order to assure the free work of the commission. b) In exchange for the satisfaction given with regard to this enquiry, the National Delegation would not withdraw its reservations concerning the economic, financial and other clauses of the Treaty. They should be similarly examined in a friendly spirit. c) Upon the acceptance of Turkish proposals as a basis for discussion as underlined at the sitting of 23 February (the principles of the National Pact), the Turkish delegation would consent to the cessation of hostilities with Greece as well as to the exchange of prisoners between all the interested parties³⁰.

Lloyd George refused to comment on this statement. He reiterated that in addition to the pending decision on Thrace and Smyrna, "Kurdistan" and "Armenia" would be open for discussion. Afterwards he put his question bluntly 'Did the Turkish delegations accept the rest of the Treaty of Sevres'³¹. Bekir Sami said that this was a vital question and he would like to have time for consideration. So the meeting with the Turks was postponed to 5 p.m.

²⁹ *Ibid*, p. 196

³⁰ *Ibid*, p. 202-3

³¹ *DBFP*, p. 198

The Turks then withdrew and the Greeks entered the conference-hall. Lloyd George put the same question again, as to whether they would accept the rest of the Treaty of Sevres in advance, pending the conclusion of the enquiry in Smyrna and Thrace and the termination of talks on clauses relating to "Armenia" and "Kurdistan". The British premier emphasized that the Turks had accepted to abide by the decision of the arbitration. He concealed it from the Greeks, however, that the Turkish acceptance was only conditional and the claims against the rest of the Treaty had not been withdrawn, not to mention the proposals for the conduct of enquiry in the said regions. The Greek premier seemed to be more concerned with the stipulation in the resolution that there should be an immediate cessation of hostilities³². He enquired if this meant that the Greek army was to withdraw from its present front lines and lay down its arms whilst awaiting the decision of the arbitration. The Allies assured him that the Greek army would remain in its present position and if necessary officers of the great powers would be attached to the Hellenic and Kemalist armies, in order to control their movements for the sake of preventing unexpected clashes.

Kalegeropoulos was not satisfied. He said they were now ready to take the offensive and to delay that advance for a period of at least two months, awaiting the result of the enquiry, would be a severe blow to the advantages gained by the Treaty of Sevres. He could not predict the reaction of army circles to this decision. As he had no doubt on the justice of the Allies, he felt compelled, however, to consult the Hellenic Constituent Assembly. In fact, the Assembly had already discussed the subject of the London conference and they were given the mandate to plead for the complete maintenance of the Treaty³³.

Lloyd George said that in these circumstances, there was no point of further discussion and they would await the reply of Athens.

At 5 p.m., it was the turn of the Turks to declare as to whether they accepted the rest of the clauses in the Treaty. The Grand Vizier was meaningfully absent again, since he could also be diplomatically ill. Bekir Sami gave the crucial answer by reading out his statement.

³² *Ibid*, p. 193

³³ *Ibid*. 202-3.

The Turks were prepared to make sacrifices for an honourable peace but a comparison between Sevres and the treaties of Versailles (Germany), Saint-Germain (Austria) Neuilly (Bulgaria), Trianon (Hungary) sufficiently indicated that the acceptance of this Treaty was totally incompatible with the rights of a sovereign state. Nevertheless to give a final definite reply, the delegation was going to refer the matter to the Grand National Assembly³⁴.

Lloyd George could not press Bekir Sami to get the answer of 'yes' or 'no'. Since the Greeks were also waiting for instructions, all he suggested was that the Armenian and Kurdish questions should be examined in the meanwhile. Upon this announcement Bekir Sami made a point of delaying his telegram to Ankara in order to see the outcome of talks with the Armenians.

Bogos Nubar and Aharonian came to meet the Allies in the morning session on 26 February. The former claimed to be representing the Armenians in Anatolia and the latter the Erivan republic. These claims were absolutely groundless. Bogos Nubar was a self-appointed spokesman. Aharonian's mandate to represent Erivan was also questionable. Although the Dashnaks had carried out a successful counter-coup against the Bolshevik Armenian government on 19 February, their chances of remaining in power were slim³⁵. Nubar argued that if the Bolshevik regime had threatened the Caucasian Armenia, it should not prevent the great powers from liberating the four vilayets (Erzurum, Van, Bitlis, Diarbekr) from the Kemalist troops. It was with a conquered Turkey and not with Russia that the Treaty of Sevres had been signed³⁶. Aharonian admitted that the Dashnak Erivan government had signed a treaty with the Kemalists. But he had received a letter after the fall of Kars and before the signature of the Treaty of Alexandropol, stating that the Armenians were surrounded both by the Turks and the Russians and would be forced to accept the conditions of their enemies. He was instructed, however, not to recognise this impending treaty and to deny its validity. Aharonian argued that the Turkish Nationalists by invading

³⁴ *DBFP*, p. 205

³⁵ *Ibid*, p. 209

³⁶ *Ibid*, p. 208

"Armenia" sought to render impossible the execution of the Treaty of Sevres which had registered the creation of an Armenian state³⁷.

So the Armenian spokesmen pleaded for the whole maintenance of the Treaty but could not help admitting that they were confronted with serious difficulties. Curzon grouped them under three headings, namely Bolshevism in Russian Armenia, the occupation by Mustafa Kemal of the greater portion of their claimed territory, the inability of great powers to send large forces to help "Armenia". The British Foreign Secretary also made it clear that the establishment of the frontier as drawn by President Wilson was no longer possible. Therefore he put two questions: What frontiers did the Armenians actually suggest? What were the resources in men and money which "Armenia" could herself provide for the achievement of her independence?

Nubar said he did not know what Wilson's frontiers did include, but he was prepared to be accommodating. Then Curzon asked Aharonian the clauses of the Treaty of Alexandropol. Aharonian blamed ignorance and stated, however, that he only knew of the return of Kars and Kagızman to Turkey. Nubar also said that the Armenians constituted the majority of the Cilician population. In order to support his contention, he quoted the figures from a book of Pierre Redan entitled 'La Cilicie et Le Probleme Ottoman' which showed the population of the Adana vilayet to be 185 000 Moslems as against the 215 000 Christians. Kamerrer from the French delegation disagreed with Nubar and indicated that according to the official figures this vilayet comprised in 1914, 314 000 Moslems and 55 000 Armenians. Nevertheless the French announced that they were prepared to protect the Armenian minorities in Cilicia either by a mixed gendarmerie or by some other arrangement. So France was committed to the Armenians whatever might be her relations with Turkey³⁸.

Curzon concluded the meeting; the proceedings had indicated that the Armenian case was getting much weaker than it was originally thought. Needless to say the so-called Armenian delegates had failed to come up with any practical suggestions.

³⁷ *Ibid*, p. 203

³⁸ *Ibid*, p. 212

When the Turkish delegation came after the Armenians had withdrawn from the conference - hall, The British Foreign Secretary referred to the Kurdish autonomy which was stipulated in the Treaty. Bekir Sami protested in saying that the Kurds did not want such a concession, all they desired was to live together with the Turks like brothers as they had lived for centuries. There was no greater difference between Kurds and Turks than between an Englishman and a Scotchman³⁹. It was true, however, that a society was founded in Istanbul after the armistice for the independence of "Kurdistan", but its leaders in no way represented the population for whom they spoke. On the contrary the Kurds were completely represented in the Grand National Assembly with their deputies elected from various constituencies. Bekir Sami affirmed that for the satisfaction of the Allies, Ankara would consent to accept the despatch of a commission of enquiry or the holding of a plebiscite in the regions concerned⁴⁰.

THE INTERLUDE

There was an interlude in official negotiations whilst definite replies to the Allied resolution were to come from Ankara and Athens. As already mentioned, Bekir Sami sent his message after the conclusion of the sitting on 26 February. Upon its reception on 28 February, Mustafa Kemal lost no time in tabling his instructions to his Foreign Minister which were forwarded on 1 March.

In the first place, Mustafa Kemal never thought that the conference would break up upon the answer of 'No' to the Treaty of Sevres. He was right in his conjecture that the Allies would endeavour to make some new soundings. The contents of his telegram which was intercepted by the British military headquarters in Istanbul and sent to the ministry of defence in London seemed obscure in certain paragraphs. It must have been due to some difficulties in the process of decyphering. On the whole it seemed that Mustafa Kemal was not at all pleased with Bekir Sami's conduct in the conference. He would have preferred his Minister of Foreign Affairs to be obdurate and more

³⁹ *Ibid*, p. 214,

⁴⁰ *Ibid*, p. 213

inflexible in the discussions, with no individual interpretations on the National Pact. He had been given these instructions before leaving Ankara.

Most of all, Mustafa Kemal disapproved the way by which Bekir Sami handled the question of Smyrna and Thrace. For the leader of the Turkish Nationalist Movement, to consent to the appointment of a commission of enquiry under a temporary international military control meant alienation from the Turkish objective. Such an enquiry could be considered only after the Greeks had evacuated all the territories under their occupation and with the resumption of Turkish administration in the said regions⁴¹. He would have also liked Bekir Sami to reject the Treaty of Sevres outright without even considering to examine its clauses⁴². Moreover the conference should not have discussed the Armenian affairs as they were already settled between Ankara and Erivan⁴³. Least of all, Mustafa Kemal would never consent to any kind of foreign administration in Cilicia. If the French were to insist on retaining their units disguised as gendarmes, it would close the door of friendly understanding and result in their forcible expulsion from the southern boundaries⁴⁴.

In conclusion, Bekir Sami was instructed to be quite careful when dealing with financial matters which were deemed more important than the territorial questions. Ankara had recognised the Ottoman Public Debt, but disagreed with the establishment of foreign departments which would set up finance control commissions⁴⁵. He was also cautioned against making friendly approaches to Britain. Apparently Bekir Sami intended to win the support of the British against the Greeks. But Ankara thought that it was a dangerous game to play. Bekir Sami was finally reminded that he should keep absolute faith with the principles of the National Pact and should not go beyond its limits during the discussions at the conference. Also he

⁴¹ Mustafa Kemal to Bekir Sami, 1 March 1921, E 2911/1/44. F.O. 371/6466 (See the Appendix).

⁴² *Ibid*, paragraph 5.

⁴³ *Ibid*, paragraph 8

⁴⁴ *Ibid*, paragraph 8

⁴⁵ *Ibid*, paragraph 11.

should not make any commitments prior to the consent and approval of the Cabinet ⁴⁶.

Incidentally the day Bekir Sami's telegram had reached Ankara (28 February) the Greek Assembly debated the resolution of the Allies. Gounaris, as the acting prime minister, referred to the necessity of refusing these proposals. Mentioning the historical role of Greece, he said that the historical forces made it inevitable that Smyrna and Thrace should belong to Greece ⁴⁷. So the Assembly voted unanimously against the conference resolution, declaring that it was impossible to accept the revision of the Treaty of Sevres and that the delegation would be instructed to turn it down ⁴⁸.

Accordingly on 4 March, Kalegeropoulos personally brought the negative Greek reply to Llyod George at 10 Downing Street. Besides the British diplomats were confronted with the urgent task of devising their policy towards Greece. First of all, they suspected Britain's partners, namely France and Italy, of sympathising with the Turks as the discussions in the sittings had indicated. Therefore to put pressure on Greece to submit to the said resolution would have led to the isolation of Athens. Britain had nothing to gain by abandoning Greece to her fate. This would simply mean encouraging Mustafa Kemal who was considered to be an enemy and leaving the ground to France and Italy to support Turkey in yet another battle which the Greeks were unlikely to win. Consequently these two powers would reap all the benefits arising from such a situation which would be detrimental to the British interests ⁴⁹.

In the light of this policy Llyod George urged Kalegeropoulos to moderate his reply and make a fair compromise. The Greek premier had to remember that it was not a question of dealing with Britain alone. The government in London was a strong advocate of Greek claims, but the Greeks had also to deal with France and Italy and make peace with the Turks. The Italians were pro-Turk in their attitude. The French were anxious to come to an agreement with the Turks in Cilicia and their policy was, therefore, more pro-Turk than

⁴⁶ *Ibid* paragraph 12, Paragraphs 1,2 and 11 seem obscure, most probably there must have been some difficulties in the process of decyphering.

⁴⁷ *Vakit*, 3 Mart 1337 1, p. 1, column 2 1 3.

⁴⁸ Granville to Curzon, 28 Feb. 1921, Telegram E 2709/1/44, F.O 371/6466.

⁴⁹ See the minutes, 2 March 1921, E 2764/1/44, F.O 371/6466.

it had been. In these circumstances the Greeks had no choice but to help Britain by making some suggestion for a compromise which London could press upon France and Italy to accept. Only after that stage could the Allies put pressure on the Turks towards the making of peace. So Kalegeropoulos felt bound to ask Llyod George's advice. The British premier suggested, therefore, as a possible compromise that the Turks should be given the formal sovereignty over Smyrna, but that the Greeks should administer the region, in return they should hand over to Turkey a proportion of the revenues of Smyrna.

The Greek premier said that he personally accepted these proposals but as the details in their application presented certain difficulties he had to consult Athens⁵⁰.

Bekir Sami followed Kalegeropoulos to 10 Downing Street at 12.15 p.m. the same day (4 March). Oddly enough, this appointment was given upon the special request of the Turkish Foreign Minister. He did not call on the Prime Minister to communicate the official reply of the Grand National Assembly. This procedure was to come in the afternoon when the conference resumed its work. Since the British were already aware of Mustafa Kemal's instructions to Bekir Sami owing to the intercepted telegram, Llyod George did not need to be curious. However, Bekir Sami was too anxious to know the British opinion on the Greek rejection of the Allied resolution. Nevertheless he went beyond his instructions in giving credit to the British interests in the Middle East. Bekir Sami gave a detailed account on the Caucasian situation and dwelt on the leadership of Turkey in the foundation of a 'Caucasian Confederation' which should have no ambitions in the direction of Pan - Turanism or Pan - Islamism. This foundation would be a barrier against any danger from the North, whether it was from the Bolsheviks, Mensheviks or a Tsarist government. A Caucasian Confederation as such would deprive the Bolshevik regime of the oil resources in Baku or Grozny apart from the large grain supplies of the region. Once Russia lost her petrol, her economic life would be difficult and she would be entirely at the mercy of Britain. Moreover Turkey would do her best to aid Britain in checking Bolshevism in Central Asia, Bokhara, Khiva and Afghanistan. The

⁵⁰ *DBFP*, Vol XV, 267-269.

role he had proposed for Turkey could never be fulfilled by Greece⁵¹.

Llyod George thanked Bekir Sami for his valuable statement, but for the moment, he said, the question at issue was the settlement on the Treaty of Sevres by a new approach, as a result of the Greek rejection of the Allied resolution. Bekir Sami replied that if the Greeks had refused the arbitration, this seemed to show that they feared that there was no Greek majority in Smyrna and Thrace. Llyod George argued that the Greeks were in possession of Smyrna and no Greek King could order the troops out without sacrificing his dynasty. So if the Turks insisted on the Greeks going out of Smyrna there would be war. The only way to avoid further bloodshed was the solution which would give the sovereignty of the Smyrna vilayet to the Turks while the region remained under the control of Greece. Bekir Sami reminded the British premier that this meant something like rewriting the history of Crete. For the Turkish experience had shown that such practices resulted in a loss of territory within two years⁵². Llyod George, however, emphasized that the Greeks had gone to Smyrna at the request of the Supreme Council including the United States. In these circumstances it was very difficult for the powers to ask Greece to retire. Bekir Sami said if the Greek withdrawal from Smyrna was a cause for humiliation for Athens, it was the question of very existence for Turkey.⁵³

The outcome of this private conversation indicated that it was unlikely that the conference would find a peaceful solution and war was inevitable, which was actually what the Greeks had wanted. It was also a wasted effort on the part of the Turkish Foreign Minister to insist on saying to Llyod George that the Turks were at least of equal, if not better, value than the Greeks as friends.

THE RESUMPTION OF THE CONFERENCE

When the conference resumed its work in the afternoon on 4 March it happened to be a sheer formality. First Kalegeropoulos entered the conference-hall to read the declaration of Athens refusing

⁵¹ *Ibid*, p. 270-272.

⁵² *Ibid*, p. 275.

⁵³ *Ibid*, p. 278

the Allied resolution Half an hour later it was the turn of Bekir Sami to announce the decision of Ankara. In fact, he had written his own version in the light of his instructions. So the Grand National Assembly was accepting the enquiry on the populations of Smyrna and Eastern Thrace under the direct supervision and effective control of the Allied authorities. In this respect, Bekir Sami did not refer to the necessity of the cessation of the Greek occupation in all the Turkish territories as instructed by Mustafa Kemal. He even went to the extent of softening the Turkish rejection of Sevres:

'The Grand National Assembly declares itself ready to accept the other provisions of the Treaty of Sevres, provided they be adopted to conditions indispensable to the existence of a free and independent Turkey'⁵⁴. Needless to say, Bekir Sami pursued a policy in which he wanted to demonstrate to the conference that Ankara desired to be a peacemaker and not a warmonger like the Greeks.

In this role Bekir Sami also accepted to discuss the question of the exchange of prisoners with the British. In Mustafa Kemal's opinion, however, this question should not be dealt with before the conclusion of peace based on the National Pact⁵⁵.

Disregarding the private conversation between Llyod George and Kalegeropoulos the conference seemed to have been faced with a deadlock. However the suggestion of the French premier, that the Greeks should again consult Athens before taking a final decision to refuse the advice of the Allied powers⁵⁶, suited Llyod George's designs. This was indeed what Kalegerepoulos was going to do. Count Sforza said it would be easy to deal with Bekir Sami who seemed to be ready to accept the decisions of the great powers, since he was making his requests with a humble frame of mind⁵⁷.

Athens, however, did not find it necessary to review its decision but sent Gounaris to London for further talks instead. Apparently Greece did not want to assume the responsibility for the break up of the conference at that stage. But Llyod George did not think that this strong man of Athens was coming with an olive branch in his hand.

⁵⁴ *Ibid*, p. 281

⁵⁵ Mustafa Kemal to Bekir Sami, 1 March 1921 (See Appendix para. 4)

⁵⁶ *DBFP*, vol XV, p. 283

⁵⁷ *Ibid*, p. 280

He would try to convince the Allies on the necessity of the Greek advance⁵⁸.

When the Allies met on 9 March, that is to say after Gounaris's arrival in London, to decide on their course of action in the conference, Llyod George revealed the change in his policy altering the standpoint on Smyrna and Thrace. To dissuade the Turks from insisting on the evacuation of Smyrna by the Greeks, they should make some concessions in some other regions. For instance the Allies should have a stronghold at Chanak. He did not think that any of the great powers would be willing to keep large garrisons at Istanbul. It would be better and cheaper to control it from the Dardanelles and let the Turks have the city to themselves. Llyod George also suggested that the whole of the Ismid peninsula except for Scutari (where the Greeks should be stationed) would be given up for Turkey.

He said that by making these concessions, the Allies would rid themselves off the main Turkish argument. For the Turks had always objected to the fact that their freedom in Anatolia was curtailed. Therefore the Allied control in the mainland should be reduced to the minimum. If they made these concessions and gave a portion of the hinterland of Smyrna to Turkey, then Bekir Sami would have something to offer to Ankara⁵⁹. The Allies then decided to see the Greeks and the Turks on the 10th and lay down their proposals which were mainly as follows:

1 – The withdrawal of the Allies from Istanbul and the Ismid Peninsula.

2 – Some arrangement which provided for the Turkish sovereignty and Greek administration in Smyrna.

3 – Relaxation of the financial and military controls in Anatolia⁶⁰.

Accordingly Llyod George was going to confer with Gounaris whilst Briand met Bekir Sami together with Vansitratt, the permanent undersecretary of the British Foreign Office.

The following day Kalegarepoulos came to 10 Downing Street accompanied by Gounaris. The Greek minister of war outlined the

⁵⁸ *Ibid*, p. 364.

⁵⁹ DBFP, vol XV, p. 365

⁶⁰ *Ibid*, p. 364-65.

policy of his country. He had gathered that the Turks would not compromise on anything other than the withdrawal by Greece from Anatolia. This made any settlement impossible. In these circumstances it was up to Greece, he said, to complete the mission, namely the enforcement of the Treaty by means of her military forces. Gounaris was endeavouring to obtain the consent of the Allies for the resumption of military action against the Nationalists. In this respect he raised the question of the Straits on which he knew that the British were quite sensitive. So he said that the main objection of the Turks to the Treaty was not so much the existence of Greece in Anatolia as the regime established on the zone of the Straits. This regime would be threatened by the withdrawal from Asia of its principal guardian, namely Greece⁶¹.

However, he failed to impress Llyod George, who asked him to consider the proposals drawn by Britain. They were not yet shown to the French and the Italians⁶². Accordingly the Turks would have the sovereignty and the Greeks the possession of the town of Smyrna. The rest of the Smyrna vilayet would be placed under a Christian governor, with a gendarmeria drawn from the population in proportion to its nationality in the different districts. This regime would exist for five years, afterwards the great powers or the League of Nations would reconsider the whole question⁶³.

Gounaris asked what was the difference between this scheme and the one previously shown to Kalegeropoulos. The British premier said, there was all the difference in the world. The decision of the Commission of Enquiry as proposed by the Conference might have led to the evacuation of Smyrna by the Greeks, whereas this new scheme secured the town of Smyrna to Greece and provided a neutral government for the whole vilayet. So Llyod George suggested that the Greek statesmen should study this scheme carefully and inform Curzon of their views in the afternoon. In the meanwhile this scheme would be presented to the French and the Italians as well as the Turks⁶⁴.

After the Greeks had withdrawn, the French premier joined Llyod George at 10 Downing Street. He said both Bekir Sami and

⁶¹ *Ibid*, 367-68.

⁶² *Ibid*, p. 370.

⁶³ *Ibid*, p. 368

⁶⁴ *Ibid*, p. 370

his best man Nihat Reshid were impressed with the Allied proposals but their powers were strictly limited. Therefore it would be necessary for them to contact Ankara and get some fresh instructions. Nevertheless they would review the proposals and give their answer at 4 p.m.

Then the Allies did have a lengthy exchange of view regarding the military and financial concessions in Turkey. In the course of this discussion, the British handed their partners a copy of their new scheme which they had already delivered to the Greeks. Llyod George suggested that they should wave off all their claims on reparations in Turkey in return for Turkish concessions in Smyrna.

Briand was of the opinion that if Bekir Sami could inform his people of the Allied proposals, there would be a new revolution in Ankara, but he must have time to tell them. It was natural for the extremist Turks to resist the Treaty of Sevres but not all the Turks had the same view. On the other hand, he said, the Greeks were anxious to fight and the Allies should not stop them if they really wanted it. If the Greeks failed to defeat the Turks, then there would be a change of feeling in Greece and a tendency towards peace. That would be the moment for the Allies to bring the two conflicting parties together⁶⁵.

Briand was convinced that Bekir Sami was the peace-maker, but he was curtailed by some of his own delegation. To support his opinion, the French premier informed his colleague that the Turkish Foreign Minister had stated that the Turks would give all the necessary guarantee regarding the protection of the Christian population in Cilicia. This indicated that Bekir Sami was to reach an agreement with Briand in the southern front. The Allies then decided that both the French premier and Count Sforza should see the Turkish Foreign Minister at 4 p.m. when he would bring his reply. They were to inform Bekir Sami of the new British proposals, however no document would be given to him before the Greeks had had their say on the submitted scheme⁶⁶.

The Greeks brought in their written reply at 5.15 p.m. and Gounaris defended it verbally. In short, he insisted that the proposed

⁶⁵ *Ibid*, p. 371

⁶⁶ *Ibid*, p. 378-79..

Christian governor of Smyrna would have to be a Greek. Regarding the gendarmerie itself, he came with the counter-proposal that during the interim period of its organisation the Greek officers would command all the respective units. Gounaris also made it clear that the signature of a such a protocol would be conditional on the immediate and full application of the rest of the clauses of the Treaty of Sevres⁶⁷. In other words, the Greeks were aware that it would be impossible for the Turks to adhere to their views. What they wanted was war not peace.

At 7.15 p.m. Briand and the Italian Foreign Minister gave an account of their talk with the Turkish head of the Nationalist Delegation. Bekir Sami had decided to go to Ankara and put the whole question to the Grand National Assembly. In the absence of fresh powers and with the time involved in getting them, he did not think he could do much in London. Therefore he had asked for the official communication of the two documents, namely the proposals for the modification of the Treaty of Sevres and the Smyrna scheme. Llyod George remarked that it would be practical to give the Turks a summary of these proposals. If the Grand National Assembly agreed in principle with the proposals in the summary, the actual details could be worked out later. Briand also suggested that another copy of the summary should be given to the Istanbul delegation, although they had been discreet during the proceedings of the conference, it might be useful in having their influence with the moderate Turks⁶⁸.

However these developments were far from avoiding the forthcoming battle in western - Anatolia. Albeit the fact that Bekir Sami appeared to be compromising, this did not empower the Allies to forbid the Greeks to renew their advance. Particularly, Llyod George made it clear to his colleagues that he did not want the personal responsibility for restraining the Greeks. His position was a peculiar one, because he was the only person present in this conference who had invited the Greeks to land at Smyrna in 1919. Neither Clemenceau nor President Wilson were there. Therefore, he said, the French and the Italians might take a more independent view of this situation. The Greeks had also told him (10 March) that they were not going to

⁶⁷ *Ibid*, p. 382-386.

⁶⁸ *DBFP*, vol XV, 387

attack for another two weeks. Therefore much depended on the Turks during this period⁶⁹.

Briand felt quite unhappy about the Greek attitude. He said if the Greeks persisted on the strict maintenance of the Treaty of Sevres, it would not be possible for him to make any proposals to the French Parliament in this respect. It was because, France did not want to remain in Cilicia and the Parliament was very sensitive to this question, not to mention the fact that the Budget Committee had refused to make any appropriations for military funds in this region. Nevertheless he agreed that the Greeks should not think that the Allies forbade them to take the offensive⁷⁰. He also suggested that something written should be given to the Turks who must be informed of the Greek views on the Smyrna proposals. Accordingly it was agreed that the Turks would be given texts which would be more than a summary.

The conference had a final summing up meeting with the belligerents on 12 March. The Allies told them that they should take these proposals to their governments for serious considerations and give their replies in the earliest possible time.

IMMEDIATE CONSEQUENCES

At the final meeting of the Conference, Bekir Sami had announced that he declined to accept the responsibility for the delay in the restoration of peace, resulting from the refusal of Greece to agree to arbitration. He had failed in his endeavours to obtain the British support against Greece. Nevertheless he took advantage of the French antagonism to King Constantine and the Italian delusion to the *faite-accomplie* at Smyrna in 1919 and was able to conclude two agreements. The one with the French was signed even before the official termination of the Conference, that is to say on 11 March. The agreement provided for a cessation of hostilities, the exchange of prisoners, the evacuation by the French forces of all the territories attributed to Syria in Anatolia by the Treaty of Sevres and their integration to the Turkish state. In these territories, however, the French officers

⁶⁹ *Ibid*, p. 393

⁷⁰ *Ibid*, p. 389-390

would assist a newly organised police force and all the administrative personnel of Cilicia was to remain in office. The ethnic minorities were to be protected and there was to be a Franco - Turkish economic collaboration. A French group was to be given the concessions for the mines of Ergene. The section of the Baghdad line between the gates of Cilicia and Nusbabin was to be transferred to the French group and the frontier between Syria and Turkey would be finally defined ⁷¹.

The Italian agreement signed on 12 March contained more important features. It provided Italian - Turkish economic collaboration for the development of various vilayets (Adalia, Afyon, Konia etc) with the grant of several concessions. Also the concession for the coalmines of Hereclea was to be given to an Italian - Turkish group. In return for these concessions, the Italian government undertook to give effective support to the Turkish delegation for the return to Turkey of Thrace and Smyrna. These stipulations would come into force by means of a convention to be made between the two parties, immediately after the conclusion of peace ensuring the independence of Turkey ⁷².

Thus Bekir Sami's dealings not only surpassed his instructions but even violated the principles of the National Pact, particularly with regard to the economic concessions granted to the French and the Italians. Needless to say, he had taken these steps on his own initiative and responsibility. In doing so he attempted to drive a wedge in the Allied unity against Turkey. Besides these agreements constituted an indirect recognition of the Nationalist regime in Ankara and annoyed the British to a great extent. Curzon blamed the French for having violated the London agreement of November 1915 by which the Allies (Great Britain, France, Italy and Japan) were engaged not to make separate peace with their enemies without consulting each other. The French argued that they had not kept this deal secret from London, if not the actual details ⁷³.

The British, however, wanted to maintain this unity by a show of cooperation in Istanbul. So it was up to Rumbold, the British high

⁷¹ Rumbold to Curzon, 8 May 1922, Annual report 1921, E 4988/4988/44 F.O 371/7947.

⁷² *Idem*,

⁷³ *Idem*

commissioner in the city, to take his French and Italian colleagues to an audience of the Sultan on 31 March, without knowing perhaps that the Greeks were about to suffer a second defeat in the front at İnönü the same day. Rumbold in speaking on behalf of all the high commissioners said that the Allied proposals of the London Conference provided a favourable opportunity for Turkey. Entrusting the goodwill of the Sultan, he asked the sovereign to use his influence to promote a settlement of the question. The Sultan seemed to be, however, more preoccupied with the internal situation. He referred to the telegrams sent by Mustafa Kemal to Tevfik Pasha. This showed, in the Sultan's opinion, the mentality of the Ankara leaders. He called Mustafa Kemal and his associates a handful of brigands who had established control in Anatolia. The Sultan said that there was no hope that Ankara would accept the London settlement and added that he was in an isolated and helpless position⁷⁴.

This was yet another example indicating that the question of peace could no longer be settled in Istanbul and the power, as far as Turkey was concerned, rested in Ankara.

The French were the first to leave London on the 12th, after Briand had made his deal with Bekir Sami. The Nationalist Delegation, however, stayed until the 17th, during which time the Turkish Foreign Minister also made a preliminary agreement with Curzon on the exchange of Turkish and British prisoners. It was interesting that there had been no contact between Bekir Sami and Ankara since the beginning of March. The acting Minister of Foreign Affairs Muh-tar Bey, in a statement at the Grand National Assembly on 13 March, said that they had not heard anything from the delegation for the last ten days but they were not worried. Actually Bekir Sami called in Paris on his way back (18 March) and in a press interview declared that Ankara would be content with the agreement which he had made with France⁷⁵. So the consequences of the London conference reflected in the press for the common knowledge of public opinion. Count Sforza addressing the Chamber of Deputies on 21 March in Rome outlined the Italian policy. He said that his government had realised the significance of the Nationalist Movement in Anatolia and had adopted

⁷⁴ *Idem.*

⁷⁵ *Vakit*, 26 Mart 1337, p. 1, clmn 1

a policy of conciliation as the best course to be followed in the conference. Regarding Sevres, he emphasized that there was no basis for the application of this Treaty unless some of its fundamental clauses had been modified. Count Sforza also announced the signature of the Italian - Turkish agreement and expressed his hopes for large Italian investments in Turkey after the conclusion of peace ⁷⁶. Amongst the participants of the great powers, the French premier was the first representative to give an account of the London conference to his Parliament on 16 March. He stated that a settlement of the Treaty of Sevres on the old basis was no longer possible. France was fighting in Anatolia for humanitarian purposes in order to protect the minorities, but this policy cost much in lives and money. Therefore a compromise leading to peace was absolutely necessary. He concluded in saying that having met the Turks of Ankara who spoke French like a native, they had reached grounds of agreement as far as France and Turkey were concerned ^{76a}.

Ankara obtained the full account of the London conference in a cyphered telegram which was sent by Bekir Sami from the British capital on 12 March and had reached its destination in the evening of the 13th. Its contents were submitted on 17 March in a secret session of the Grand National Assembly. This presentation caused the protest and irritation of the great number of the deputies. The members of the delegation were blamed for being incompetent and having acted with ill faith. The government was also criticised for its choice of this team; the deputies claimed that it was done haphazardly. The Assembly was more sensitive on the agreement made with France than the one with Italy, since the latter did not bring any immediate imposition and was conditional on the conclusion of peace. Tunalı Hilmi Bey, deputy from Bolu, stated that it was even premature to confront the European powers around a conference table and ask them to consider the principles of the National Pact. It was because the military situation in the country was not yet suitable for doing so ⁷⁷. Mustafa Kemal eased the tension in asking the acting Foreign Minister to read the statement of the Cabinet which rejected the Bekir Sami -

⁷⁶ *Vakit*, 24 Mart 1337, p.1. clmn 3

^{76a} *Vakit*, 29 Mart 1337, p.1. clmn 2

⁷⁷ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, TBMM Basımevi, Ankara 1980, vol II, p.7

Briand agreement. It was, however, decided that the Assembly should await the arrival of the delegation when its leader would be asked to account for his deeds. Prior to this no official decision was to be taken⁷⁸.

The Greeks, on the other hand, had only kept faith with their undertaking in the conference that they would delay their attack on Eskişehir for two weeks and on 27 March they resumed their action. The following day Mustafa Kemal addressing the Assembly said that it was going to be a long war. He did not forget to add that returning from the conference table to the battlefield, the Greeks had proved themselves that their claims on Smyrna and Thrace were without any foundation. Also their refusal to abide by the proposals of the London Conference had justified the legality of the Turkish demands⁷⁹.

The Turkish Nationalist Delegation had got stuck in Europe because of connection difficulties in its itinerary. Travelling via Bucharest - Constanza and by sea to İnebolu, it could reach Ankara not before the first week in May. Immediately after his arrival, Bekir Sami was interviewed by the Cabinet and had to resign (8 May). However, the matter could not rest in the Cabinet. It had to be brought to the consideration of the Grand National Assembly as the highest authority, not only in accordance with the resolution made in the secret session on 17 March but also for the approval of this resignation and the election of a new minister. Mustafa Kemal had created such an atmosphere in the secret sitting on 12 May that the Assembly exonerated Bekir Sami instead of sending him for trial. The President of the Assembly, speaking on behalf of the government said that they had fallen into disagreement with the Minister of Foreign Affairs because of his policy and he had tendered his resignation (which was read out for the knowledge of the deputies)⁸⁰. Mustafa Kemal stated, however, that they were not going to close the door of negotiations with the west. In other words, their objections focussed on the concessions granted by Bekir Sami to the French and not to his approach to find a common ground for agreement. Therefore the Cabinet had adopted the policy of continuing talks with the French

⁷⁸ *Ibid*, p. 2-8

⁷⁹ *Vakit*, 30 Mart 1337, p.1 clmn 3.

⁸⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, vol II, p. 73

based on the modifications of Bekir Sami - Briand agreement. This did not mean that they were making concessions on the National Pact, on the contrary they would endeavour to bring the French to consent to their counter proposals. In so doing, however, they did not want to give them the impression that the previous deal had been rejected by the Assembly, although it was a fact. So they had forwarded their counter-proposals in advance to General Gouraud at Adana for the immediate knowledge of Briand. The counter proposals were mainly as follows:

1 - Definite French zones of economic influence was unacceptable as it might easily become political, but Ankara proposed to concede throughout Turkey vast fields for French enterprise.

2 - When Turkey recovered the sovereignty over Cilicia, she alone should have the initiative for the organisation of the gendarmerie there.

3 - The rectification of the Turkish - Syrian frontier should satisfy Turkish claims and guarantee economic rights to both parties. Once agreement was reached in these principles all other questions would be overcome⁸¹.

Thus Mustafa Kemal had given the understanding to the Assembly that in view of these counter-proposals, it was quite natural for Bekir Sami to resign, because he could not defend these new modalities as the author of the previous agreement, which would have contradicted him. Bekir Sami followed this pattern in declaring to the Assembly that he was the only person responsible for the making of these agreements both with France and Italy. None of the members of his delegation were involved and he was ready to account for his deeds in the Court of Independence if the House had so desired⁸².

For his exoneration, however, Mustafa Kemal had already stated that Bekir Sami had opened the venue of negotiations with the west and he was known to the European statesmen. Therefore he would be useful to Ankara as its agent in the western capitals in making diplomatic contacts. Accordingly the Assembly approved the foreign policy of the Cabinet, which entailed the election of a new minister, the resignation of Bekir Sami and his mission abroad.

⁸¹ Sir Cheetham to Curzon, Paris, 6 July 1921, E 7771/1/44, F.O 371/6471.

⁸² *TBMM Gizli Zabıtları*, p. 74-75.

CONCLUSIONS

The conference of London with its antecedents, proceedings and immediate consequences was a new experiment in the practice of the Nationalist diplomacy with regard to the relations with the western powers, officially the World War I enemies of the defunct Ottoman Empire. It was the determined resistance of Ankara in quest of an independent and undivided Turkey that had forced the European Cabinets to consider to make some minor concessions in the Treaty of Sevres. Although Mustafa Kemal refused to meet them on the grounds of this treaty, he could not turn a deaf ear to such a diplomatic opportunity which provided the best means of propaganda for the explanation of the Turkish case. However the participation of the Ankara delegation in the conference happened to be a last minute arrangement. The impending uncertainties on the status of the Nationalist representation caused a strong opposition to the dispatch of such a mission. In the debates which took place in the Grand National Assembly, the Cabinet succeeded in coming out of this stalemate declaring that the delegation would go to London as a propaganda mission, bound to explain the principles of the National Pact, though without naming it. Reference to the National Pact by name would be avoided, since it was the making of the Istanbul Parliament originally and could be used against the Nationalists with the connivance of the Sultan's representatives under the pressure of the Allies⁸³.

But as things turned out in the proceedings of the conference, Bekir Sami found himself in the position of Tevfik Pasha, the head of the Istanbul delegation, defending the sovereign rights of his country. So there was a surprising change in the functions of the spokesman of the Ankara delegation. Instead of putting the inflexible Nationalist standpoint to the Allies, he assumed the role of an officially recognised Foreign Minister. Strangely enough, the Allies purposely gave him that impression for the attainment of their goals, which were in essence the maintenance of the Treaty of Sevres with the granting of minor concessions so as to disarm Ankara. But the Allies were divided amongst themselves in the conduct of this policy. For instance, while France and Italy were inclined to accept the complete evacuation

⁸³ *Ibid*, p. 74.

of Anatolia by the Greek forcess, Britain felt obliged to keep Greece at least on a bridgehead in the Smyrna vilayet.

On the whole the Allies were convinced that the Treaty of Sevres could no longer be executed on the old basis. It was only the Greeks who had pinned their hopes to the full maintenance of the Treaty by means of further military action, with the objective of advancing to Ankara. Underestimating their setback in the First Battle of İnönü, their policy in the conference was to obtain the consent of the great powers to their military objectives. Indeed neither of the Allies wanted to assume the responsibility for stopping the Greeks to advance. A Greek victory over the Turks would have regenerated the basis for the full application of the Treaty. Therefore neither France nor Italy had anything to lose. But these powers did not feel optimistic about the Greek success. Accordingly they saw no harm in making separate deals with Bekir Sami for the propagation of their own interests. The Nationalist Foreign Minister was clever enough to take advantage of this frame of mind. Thus he had divided the Allied unity in the understanding of Sevres as well as putting the blame on Greece for her uncompromising attitude.

Nevertheless it is quite difficult to determine the thoughts of Bekir Sami in the transaction of such deals which most of all violated the economic principles of the National Pact. He could have defended himself on the grounds that in return for economic concessions, the French evacuation of Cilicia with the adjoining regions and the Italian support against the Greek presence in Anatolia and Eastern Thrace were secured. But he had failed to understand the fact that the Allies looked upon these agreements as subsidiary conveniences within the part and parcel of the Treaty of Sevres. In other words, in the opinion of both Italy and France, the spirit of this Treaty was as alive as ever.

Mustafa Kemal was able to detect their strategy, but he wanted to play the game at his own terms. These agreements could be manipulated in conformity with the Turkish interests, particularly with the object of isolating Britain from France and Italy. It was mainly for this reason that Bekir Sami was able to save his skin from the angry deputies in Ankara. Even as early as May 1921, Atatürk had realised the importance of a flexible diplomacy so long as it did not prejudice the Turkish interests. In the international platform he had the

Bolshevik Russia behind his back, but this did not mean that he ought to shut the doors on the west. On the contrary, he was resolved to meet the western powers provided they became accommodating.

On the whole, the conference in London culminated in the *de facto* recognition of the Ankara government. It also made it clear that with an incapacitated and isolated Sultan there could be no settlement of the Turkish question without an agreement with the Grand National Assembly. Nevertheless the time was still premature for the Allies to forsake the Treaty of Sevres.

A P P E N D I X

Moustapha Kemal to Bekir Sami, 1 March 1921 - BLACK JUMBO - Decyphered, GHQ Cple. to DMI, E 2919/1/44 F.O. 371/6466 P.R.O (Public Record Office)

Your tel. 26 was received on the 28th. I believe points which you desire delegation enlightened on were explained clearly in addition to the provisions of our national oath, which forms the basis of our programme during discussions and exchange of opinion which took place while you were here. Nevertheless I beg to state here, under my view one by one on the important points raised in your tel.

1. Particulars of principles regarding economic and financial questions are untenable.

2. There is no such thing as the Kurdish unity.

3. Matters affecting Armenian and Georgian affairs have been settled with the respective governments. There is no need of referring to these questions at the London Conference.

4. Exchange of prisoners of war can be affected after the concluding of peace with our national oath.

5. To offer to us to accept the Sevres treaty should in the first instance be categorically rejected without examination.

6. Your approval in principle of the proposal to examine question of majority of population of Thrace and Smyrna is irreconcilable with our conviction and insistence that such action is unnecessary.

However as I have stated in my previous cypher message, it should be laid down as a *sine qua non* condition that this investigation can only

be carried out after Greek troops and their civil administration and everything Greek is set aside (withdrawal) from these regions which should be handed over to Turkey.

7. During discussion with Greeks(?) - Conference should not only be told that they have no right whatever over Thrace and Smyrna but you should also persuade it (the Conference) that in the event of their insisting on stopping in our country, we could expel them with an army sooner or later.

8. Our southern frontier should be demarcated in accordance with outlined principles. We cannot agree to retention of a single French gendarme in our territory whatever north of this boundary or in Cilicia. I cannot see any difference between the statement made to you by (?) Cabinet and the one made by Picot at Sivas and by De Caix at Angora. Desire of the French to save the ground for agreement by such cunning proposal would only serve to our closing the doors to a military victory which we could in the meanwhile win over the French in Cilicia.

9. We recognize our Public Debt only as discussed when you were here but while there is no necessity for recognising the Foreign Debt establishments we cannot agree to accord privileges and power to these establishments which would set up commission of finance control.

10. You are not at all right in your views concerning installation of a provisional international administration on the exercise of international military control in Smyrna and Thrace till termination of enquiry. Point of view explained in my para.6 should be taken as a principle by you. The condition providing for the participation of our officials(?) too in the committee of investigation which either exists or its appointment is contemplated is in no way sufficient for securing our objective.

11. Unless the conditions of peace which should be concluded afresh between the Entente Powers and Turkey and defined, it still cannot form subject of discussion.

12. Of the peace conditions financial and economic clauses are of paramount importance compared with the dealing with territories. You should consider matter of benefiting from opportunities presented to us by events at London Conference. But you should at the same

time take care absolutely not to be deceived by giving extensive credits to England's amour propre, for we do not approve your desire to grant some nominal privileges to English for receiving peace. You may also find to take into consideration privilege, be it nominal, given English would be sufficient to destroy our independence which is the spirit of our national cause. Powers granted to Y. Exc's delegation area confined within the limits of national oath. Maximum applies to the defined and limited points, which as it was pointed out when you were here, and subject previously consulting us about them.

MUSTAFA KEMAL'İN LONDRA'DA BEKİR SAMİ'YE
TALİMATI (İNGİLİZLER TARAFINDAN ELE
GEÇİRİLEN VE ÇÖZÜLEN ŞİFRELİ TELGRAF) -
LONDRA KONFERANSI'NIN BU BİLGİLERİN
IŞIĞINDA YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ
(21 ŞUBAT - 12 MART 1921) VE İVEDİ SONUÇLARI
(Özet)

Prof. Dr. YULUĞ TEKİN KURAT

Mustafa Kemal tarafından Londra Konferansı'ndaki Ankara delegasyonu başkanı Bekir Sami'ye gönderilen 1 Mart 1921 tarihli telgraf, İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığı tarafından ele geçirilerek deşifre edilmiştir (Bk. s. 32). Gerek telgrafta verilen talimat, gerekse Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin Londra Konferansı'nda izlediği politika, bu uluslararası toplantı dolayısıyla, her iki devlet adamının uygulanacak siyaset hakkındaki görüşlerini ve tutumlarını ortaya koyması açısından ilginçtir. Bu nedenle Londra Konferansı'na genelinde bakmakta fayda vardır.

Birinci İnönü Zaferi üzerine, İtilaf devletlerinin, Yunanistan'ın Anadolu'daki milli hareketi ortadan kaldırarak, Sevr andlaşmasının uygulanacağı ortamı hazırlayacağı konusundaki güvenleri sarsılmaya başlamıştı. Nitekim İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın yaptığı öneri kabul edilmiş ve Sevr andlaşmasının Londra'da toplanacak bir konferansta yeniden gözden geçirilmesi uygun görülmüştü. İtilaf devletleri her ne kadar Ankara'yı tanımak istemiyorlarsa da, bu konferansta Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcilerinin İstanbul delegasyonu içinde bulunmalarını istiyorlardı. Bu çağrının gerçek amacı, zaten zayıf olduğunu bildikleri İstanbul hükümeti ile değil, fakat İstanbul'un perdesi arkasından Mustafa Kemalcilerle uzlaşmaya çalışmaktı. Böylece Sevr andlaşmasında yapılacak ufak tefek değişikliklerle Mustafa Kemal'i barışa razı etmeye yönelecekler, bundan bir sonuç alamadıkları takdirde, BMM'nin bir kesimini etkileyerek Mustafa Kemal'in liderliğini de çökerteceklerdi. Oysa Mustafa Kemal Londra Konferansı'na İstanbul hükümeti ile birleşilerek gidilmesine

kesinlikle karşıydı. Padişahın hükümeti Sevr andlaşmasını imzalamış olduğuna göre, onun değiştirilmesi konusunda söz sahibi olma hakkını zaten yitirmiş bulunuyordu. Nitekim Mustafa Kemal İstanbul'a çektiği telgraflarla bu toplantıdaki temsil hakkının, ulusun gerçek temsilcisi TBMM'nin olduğunu vurguluyor ve Padişah'tan TBMM'ni ve yalnızca onun hükümetini tanıdığını resmen ilan etmesini istiyordu. Bu durumda İstanbul hükümeti kendiliğinden ortadan kalkacağı gibi, Ankara da Sevr'i imzalayan taraf olmadığından, doğacak hiçbir yükümlülüğü üstlenmeyecekti. Buna rağmen Mustafa Kemal'in İstanbul'a çektiği telgraflar cevapsız kalmış ve Ankara'nın bu konferansa nasıl bir statü ile katılacağı toplantı tarihinin yaklaşmasına rağmen kesinlik kazanamamıştı.

Atatürk İtilaf devletleri ile Sevr andlaşmasını görüşmek niyetinde değildi, zaten Misakı Milli hedefleri, böyle bir yaklaşıma daha baştan ters düşüyordu. Ancak Ankara'nın Londra'ya çağırılması olanağı milli mücadele politikasının Avrupa'ya duyurulması bakımından güzel bir propaganda ortamı yaratmış oluyordu. Dolayısıyla Meclisin gizli oturumlarında yapılan uzun tartışmalar sonucunda hükümet, gidecek heyetin BMM'nin resmî temsilcisi olarak değil bir propaganda heyeti şeklinde yollanması tezini kabul ettirmişti. Delegasyon Avrupalılara Misakı Milli'nin prensiplerini açıklayacak fakat Misakı Milli adından söz etmeyecekti. Çünkü Misakı Milli Padişah'ın meclisi sayılan İstanbul Mebusan Meclisi'nde daha önce ilan edilmiş olduğundan, Mütteliklerin İstanbul heyetine baskı yaparak, İstanbul ile birlikte bunu Ankara'ya karşı bir koz olarak kullanabilecekleri de yapılan ihtimal hesapları içindeydi.

Nihayet Londra Konferansı'nın toplanmasını öneren İtalyanların ön ayak olmaları sonucu, İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, Roma'da bekleyen Bekir Sami heyetine resmi çağrıda bulununca, Ankara delegasyonunun konferansa katılması gerçekleşmişti. Ancak İngilizler Bekir Sami heyetini tanıdıkları şeklinde bir izlenim yaratmamak için, onları Sadrazam Tevfik Paşa'nın kaldığı Savoy oteline göndermişlerdi. Bu durum ister istemez heyetler arasındaki iletişimi zorunlu kılmış ve alınan bir prensip kararı uyarınca, heyetler İtilaf devletleri önünde birbirlerini eleştirmemek konusunda anlaşmışlardı.

Görüşmelere başlanınca Tevfik Paşa, Bekir Sami heyetine de BMM namına söz hakkı verilmesini istemiş ve böyle bir yaklaşım, İtilaf devletlerinin tasarladıkları politika açısından kuşkusuz işlerine

gelmişti. Aslında Tevfik Paşa'nın politikası, konuşmaları Bekir Sami'nin üzerine yıkarak bir kenara çekilmek ve konferansın olumsuz bir sonuçla kapanması durumunda doğacak tüm sorumluluklardan kendisini soyutlamaktı. İşte bu durum üzerine Bekir Sami, tutumunu değiştirmiş, bir propaganda heyeti başkanından çok bir Dışişleri Bakanı gibi hareket etmeye başlamıştı. Nitekim Mustafa Kemal'in kendisine gönderdiği 1 Mart 1921 tarihli talimat, onu birçok noktalarda yumuşak davranmakla suçluyordu. Örneğin Bekir Sami Sevr Andlaşması'nı doğrudan doğruya rededeceği yerde, andlaşma maddeleri üzerinde itiraz yolu ile dahi olsa tartışmaya girmişti. Üstelik bu çabalarında Sevr andlaşmasının Yunanistan için tanıdığı statünün yeniden gözden geçirilmesini kabul ettirmekte başarılı bile olmuştu. Böylece İzmir vilayeti ve Doğu Trakya'daki yöre halkının nüfusunu yeniden tetkik edecek ve İtilaf devletleri temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun kurulması öngörülmüş ve Bekir Sami yapılacak bu çalışmanın sonuçlarını öncelikle ve çekinmeksizin kabul etmişti.

Oysa Yunanlılar bu formülün kesinlikle karşısındaydılar. Zaten onlar konferansa barış yapmak için değil, Anadolu'da girişecekleri yeni bir askerî harekâtı İtilaf devletlerine kabul ettirmek için gelmişlerdi. Bu da Yunanlıların Birinci İnönü Muharebesi'nde uğradıkları yenilgiden hiç ders almadıklarını gösteriyordu. İngiltere o kadar değilse bile, Fransa ve İtalya Yunanlıların Anadolu'daki savaşı kazanamayacakları kanısına varmışlardı. Buna rağmen İngiltere gibi onlar da, Yunanistan'ın yapacağı saldırıyı engellemek niyetinde değillerdi. Eğer Yunanistan Mustafa Kemal'i mağlub edecek olursa, o zaman Sevr andlaşmasının tam manasıyla uygulanmasını mümkün kılacak şartlar yeniden meydana çıkacaktı. Bu zayıf bir ihtimal bile olsa, böyle bir durum ne Fransa ne de İtalya'nın çıkarlarına ters düşmüyordu. Ancak onlar böyle bir beklentiye umutlarını bağlamak yerine, Bekir Sami ile Londra Konferansı'nın son iki günü içinde ayrı ayrı andlaşmalar imzaladılar (Bekir Sami – Briand 11 Mart 1921, Bekir Sami – Sforza 12 Mart 1921).

Ankara Dışişleri Bakanı'nın kendisine verilen talimatın dışına çıkmak şöyle dursun, Misakı Milli'nin ekonomik prensiplerini çiğneyen bu andlaşmaları imzalarken nasıl bir görüş sahibi olduğunu kestirebilmek kolay değildir. O, kendisinin vermiş olduğu ekonomik imtiyazlara karşılık, Fransızların Çukurova ve Güney Doğu Anadolu'yu boşaltmalarını, üstelik İtalyanların da Yunanlıların Anadolu

ve Trakya'dan çekilmeleri için Atina'ya karşı tavır alacaklarını sağladığını iddia edebilirdi. Ayrıca bu andlaşmalarla Ankara, konferans-tan önceki İngiltere-Fransa-İtalya koalisyonunu parçalamış oluyordu. Ancak buna rağmen ne Fransa ne de İtalya Sevr andlaşmasından tümüyle kopmuş değillerdi. Onlar Bekir Sami ile yapmış oldukları andlaşmaları, Sevr'i dışlamayan yardımcı yatırımlar şeklinde görüyorlardı.

Belirli kesintilerle yirmi gün süren Londra Konferansı'na ağırlığını koyan İngiltere Başbakanı Llyod George, Yunanistan'ın onurunu kırılmamasına özen göstermişti. Bu nedenle konferansın temel konusu olan Türk-Yunan sorununa bir çözüm getirmek için, Trakya ve İzmir vilayetinde yapılması öngörülen nüfus sayımından vazgeçilmesinde direndi. Buna karşılık yaptığı öneri paketinde şunlar vardı: Kocaeli yarımadası ve İstanbul şehri Türklere bırakılacak, İzmir'de ise Türk egemenliği tanınmakla birlikte, vilayet sınırları içindeki yönetim bir Hıristiyan valinin başkanlığı altında ve Yunanistan'ın etkinliğinde kalacaktı. Türk ve Yunan heyetlerinden, bu planı alarak hükümetlerine götürmeleri istenmişti. Oysa bilindiği gibi Yunanistan Londra'dan savaşmak için dönüyordu, Bekir Sami'nin yanında ise iki andlaşma vardı.

Bu andlaşmalar şifreli telgrafla 13 Mart'ta Ankara'ya gelince, Meclis karışmış ve Bekir Sami heyeti beceriksizlik ve sadakatsizlikle suçlanmıştı. Mustafa Kemal, hükümetin bu andlaşmaları tanımaya-çağını ve heyetten Ankara'ya döndüklerinde hesap sorulacağını açıklayarak gerilimi yumuşatmıştı. Dönüşünü Romanya üzerinden yapan delegasyonun Köstence'den İnebolu'ya vapur bulması kolay olmamış ve Bekir Sami ancak Mayıs'ın haftasında Ankara'ya varabilmişti. Kendisi İcra Vekilleri Heyeti'ne yaptığı açıklamalardan sonra derhal istifa etmiş (8 Mayıs) ve konu Meclis'in 12 Mayıs'taki gizli oturumuna getirilmişti. Mustafa Kemal çok ince bir taktikle Bekir Sami'nin cezalandırılmasını önledi. Şöyle ki, İcra Vekilleri Heyeti, Dışişleri Bakanının yaptığı andlaşmaları kabul etmemiş ve o da bunun üzerine istifasını vermişti. Ancak hükümet Bekir Sami'nin Avrupa ile andlaşmak konusunda yaptığı yaklaşımları olumlu bulmuştu ki, bunun sonucunda Yunan yanlısı Sevr koalisyonu parçalanmıştı. Şu halde bu tür girişimler Türk çıkarlarına yardımcı olacak ve İngiltere'yi de yalnızlığa itecek şekilde sürdürülmeliydi. Dolayısıyla TBMM Bekir Sami'nin yaptığı andlaşmalara her ne kadar

karşı gelmişse de, Fransızlara resmî ağızla böyle bir şey söylenmeyecekti. Zaten yapılan andlaşmanın bazı noktalarının değiştirilmesini öneren bir taslak Paris'e gönderilmiş bulunuyordu. İtalyan andlaşması ise barışın yapılmasına bağlı ve süreli olduğundan ivedi bir işlemi gerektirmiyordu. Bekir Sami'ye ise, Avrupa ile görüşme kapısını aralamış bir şahıs olması ve önemli kişileri de tanıması dolayısıyla, batılı başkentlerde Ankara'nın ajanlığını yapması görevi verilmişti.

1921 Mayısı gibi çok erken bir tarihte, Atatürk'ün çok yönlü bir diplomasinin uygulanmasının önemini kavramış olması gerçekten ilginçti. Uluslararası platformda Ankara, Moskova'nın diplomatik desteğini sağlamış bulunuyorsa da, bu, hükümetin Batı'ya sırt çevirmesi anlamına gelmiyordu. Batılılar milli mücadele politikasına ters düşmeyen bir tutuma girdikleri takdirde Mustafa Kemal onlarla görüşmeye hazırdı. Ancak İtilaf devletleri, daha henüz Sevr alışkanlığını bırakacak düzeye gelmemişlerdi.

ANA HATLARIYLA GENERAL MOSELEY RAPORU: TÜRKİYE'DE AMERİKAN MANDASI

Doç. Dr. SEÇİL AKGÜN

I. Dünya Savaşı başından 1917 yılına kadar Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa diplomasisine uzak kalmak ilkesini içeren Monroe Doktrinine sığınarak savaş dışı kalmayı başarmıştı. Umulanın aksine savaşın yıllarca sürmesi ise bu süre içinde Avrupa ülkelerinin tüm ağırlıklarını savaşa vermelerine yol açtı. Aynı dönemde Amerika, Avrupa ülkelerinin üretemediklerini üreterek, onları destekleyecek silah endüstrisini geliştirerek ekonomisini alabildiğine güçlendirmeye olanağı bulmuştu. Ancak, uzayan savaş gitgide alıcılarının alış gücünü de tüketmeye başlayınca bu güçlü ülke, artık çarpışmaların sonunu belirlemek gereğini duydu. Nitekim, Almanlar tarafından üst üste batırılan İngiliz – Fransız yolcu gemilerinde birçok Amerikan vatandaşının da yaşamlarını yitirmelerinin tepkilerine Almanya'nın Meksika ile gizlice anlaşarak Amerikan toprakları üzerinde spekülasyonlara girişmesi de öğrenilince, Amerika, Monroe Doktrininin ihlal edildiğini öne sürerek savaşa girme kararı aldı. Büyük ve yıpranmamış bir güçle İtilaf Devletlerinin yanında yer alınca, savaş bu grubun başarısı ile sonuçlandı.

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un "Self-Determination – toplumların kendi kendilerini yönetmek hakkı"nı içeren Barış programı çevresinde, silah bırakışmalar birbirini izledi. 1919 yılı başında ise, savaşmış ulusların kaderini saptayacak Paris Barış Konferansı toplandı. Wilson, görevde iken yurt dışına çıkan ilk Amerikan Başkanı olmasının kendi kamu oyunda yarattığı hoşnutsuzluğa karşın, Paris'e giderek bu Konferansa bizzat katıldı.

Yenik Osmanlı İmparatorluğunun da yargılanıp cezalandırılacağı bu konferans da, tıpkı savaş gibi, düşünüldenden daha uzun sürdü. Bu uzamada Osmanlı İmparatorluğunun çözüm bekleyen sorunlarının büyük payı vardı. Bu sorunların başında Yunanlıların Anadolu ve Trakya'da, Ermenilerinse Doğu Anadolu'da toprak istekleri gelmekteydi. Bu bölgelerde yaşayanlar Türk olduğu için, her iki istek de Wilson ilkeleri ile çelişkiydi.

Yunan iddiaları için Wilson, gizli bir şekilde Venizelos'a İngiltere, Fransa ve Japonya'nın Yunanlıların Anadolu'daki beklentilerine yeşil ışık yakmalarına şimdilik katılacağını, oysa aslında bir toplumun çoğunluk olarak yaşadığı toprakların yabancı bir devlete sunulmasına karşı olduğunu bildirerek, açık tavrı almasa da bu çelişkiyi doğruluyordu¹.

Osmanlı barışının uzamasına yol açan öbür büyük sorun olan Türk topraklarında bağımsız Ermenistan ve Türkiye'nin Amerikan mandasına konulması önerisine ise taraftardı. İtilaf gurubunun ortak bir kaygısı, özellikle İzmir'in işgaline Türklerin göstermiş olduğu tepki idi. İşgalden beri Türk milliyetçilerinin kuvvetlenmekte olmalarının Türkiye'deki Ermenileri tehcirlerde karşılaştıklarını öne sürdükleri tehlikelerle yine karşı karşıya bırakacaklarından endişeliydiler². Dolayısıyla, Wilson'a yapılan öneriler, Ermeniler için bir güvence sağlamak amacını da güdüyordu. Wilson'un manda ve Ermenilerle ilgili önerileri benimsemesinde ise, kendisinin Avrupa'ya gelişini hoş karşılamayan Amerikan halkının yeniden sempatisini toplamak isteği de kuşkusuz rol oynuyordu. Yine de önerilerin eyleme dönüşmesinden önce, ülkesine dönerek Senato'nun görüş ve onayını almaya gerek gördü.

1919 Temmuzunda yurduna dönen Wilson, Yakın Doğu Yardım Fonu Başkanı Herbert Hoover'in önerisi üzerine her iki olasılık için de Türkiye ve Kafkaslarda bir nabız yoklaması yapmak ve güvenilir veriler saptamak üzere bir heyet görevlendirmeye karar verdi. Yine Hoover ve Türkiye'de elçilik yapmış olan Henry Morgenthau'nun görevlendirilecek kimseye ilişkin görüşlerini dikkate aldı. Tüm askerlik yaşamını Amerikan ordusuna büyük hizmetlerle geçirmiş olan Tümgeneral James G. Harbord'u bu işle görevlendirdi. Harbord'a ve Paris'teki Amerikan delegasyonuna durumu derhal bildirdi³.

Kararlaştırılana göre, Harbord'dan kendi seçeceği bir ekiple ayrıntılı bir inceleme gezisi yapması istendi. İstanbul, Güneydoğu

¹ 21.7.1919 Lord Acton'dan Lord Curzon'a No. 460 (112009/27947/19) Documents on British Foreign Policy 1919 - 39, Vol. 4, 1919 Ed. by E.L. Woodward-Rohan Butler, London HMSO 1952.

² Gidney, James: A Mandate for Armenia: Kent State University Press Kent, Ohio, 1967, s. 168.

³ Morgenthau, Henry: All In A Lifetime, Garden City, Doubleday Page and Co. 1922, s. 336 - 39.

66TH CONGRESS }
2d Session }

SENATE

{ DOCUMENT
No. 281 }

MANDATORY OVER ARMENIA

REPORT

MADE TO MAJ. GEN. JAMES G. HARBORD, UNITED STATES
ARMY, CHIEF OF THE AMERICAN MILITARY MISSION,
ON THE MILITARY PROBLEM OF A MANDATORY
OVER ARMENIA

By

BRIG. GEN. GEORGE VAN HORN MOSELEY
GENERAL SERVICE, UNITED STATES ARMY

PRESENTED BY MR. LODGE.

MAY 24 (calendar day, MAY 27), 1920.—Ordered to be printed

WASHINGTON
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
1920

CONTENTS.

	Page.
Introduction.....	3
Is America under any obligations to accept mandatory?.....	6
Where is Armenia.....	7
The military situation in Turkey.....	9
The nationalistic movement.....	9
The Smyrna situation.....	9
Complaints against the British.....	11
The Noel affair.....	12
The Turkish Army.....	12
The Turkish-Armenian frontier.....	13
The gendarmerie.....	14
Means of communication.....	15
The political subdivisions.....	16
Turkey in Europe, Anatolia and the Transcaucasus.....	16
The military situation in Armenia.....	17
Border troubles.....	17
Zangazour and Karabagh.....	19
Zangazour.....	19
The Armenian Army.....	19
The military situation in Georgia.....	20
The Georgian Army.....	21
The military situation in Azarbaijan.....	22
The Azarbaijan Army.....	23
Form of government of the mandatory.....	24
The military forces to be furnished by the mandatory.....	25
Army.....	26
Navy.....	26
Constabulary.....	27
The initial setting upon undertaking the mandatory.....	28
Lines of communication and supply.....	29
Sanitation.....	30
Cost.....	30
Résumé.....	31

APPENDIXES.

A. Map—The Turkish Army. (Not printed.).....	32
B. Turkish Gendarmerie.....	33
C. Table—Armenian Army.....	33
D. Statement showing who serves in Armenian Army.....	39
E. Brief history of Georgian Army.....	40
F. Map showing allied troops in area. (Not printed.).....	42
G. Turkish Navy.....	42

MANDATORY OVER ARMENIA.

43

Name of command.	Flag-ship.	Name and rank.	(1) Seniority, (2) date of appointment.	G. O. S.
All commissioned vessels.	Tourgut Reis.....	Rear Admiral Arif Pasha.	(1) 7/10/17..... (2) 19/ 8/18.....	Nil.
Comm. Imperial yachts (2).	Imperial yacht Ertugul.	Rear Admiral Vassil Pasha. Rear Admiral Ibrahim Pasha.	(1) 7/10/17..... (1) 6/10/18..... (2) 12/ 3/16.....	Do. Do.

TURKEY.

The Turkish Navy is interned under allied supervision in accordance with article 6 of the armistice with Turkey dated October 30, 1918.

Imperial Ottoman Navy—Nominal list of all vessels.

[Figures in parentheses after each name is displacement in tons. Unless otherwise stated all are at Constantinople.]

Battleship, Tourgood Reis, ex Weissenburg (9,901). Battle cruiser, Yavuz Sultan Selim, ex Goeben (23,000), at Ismid. Light cruisers: Hamidieh (3,805). Medjidieh (3,250). Torpedo gunboats: Berg-I-Salvet (775). Perik-I-Shevkiet (775). Torpedo boat destroyers: Muavemet-I-Millet (616). Nomouane-I-Hamiyet (616). Bassra (300). Samsoun (300). Tashoz (300). Torpedo boats: Berk-Efshan (250). Sivri Hissar (98). Sultan Hissar (98). Ack Hissar (145). Drach (160). Moussoul (160). Younous (160). Motor launches (600 feet Thornycroft): At Constantinople, Nos. 11, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21. At Smyrna, No. 14. Lost during the war, Nos. 1, 2, 5, 6, 7, 8, 12, 16. Lost during Italian war, Nos. 9, 10. Not received from contractors, Nos. 3, 4, 22. Submarines, none. Sloops and gunboats: Ahden Reis (510), Trebizond, police duties.	Sloops and gunboats—Continued. Burrack Reis (510). Provesah (510), Sinope, police duties. Sukiz (510). Kemal, ex Durack Reis (420). Hizir Reis (520), Smyrna, police duties. Isa Reis (420). Malatia (210), seriously damaged by mine. Zuhaf (650), surveying ship, at Ismid. Barik-I-Zaffer (198). Mining vessels: Intibah (616), 60 mines on deck. Nusrat (390), 25 mines, in Azogun Sea with mine-clearance force. Transports: Rehbi Pasha (4,426). Kiresund (3,056 gross), mine depot. Ourla (4,171 gross), no rudder or propeller. Tir-I-Mujahid (3,936), training ship. Yachts: Stramboul (510), paddle. Izzetlu (1,075), paddle. Galata (140), screw. Ertouzal (500), screw. Sugutlu (110), screw. Armored vessels: Idjlatieh (2,266), training ship. Muin-I-Zaffer (2,400), training ship. Nedjmi Shevkiet (2,080), depot ship.

O

Osmanlı Donanması-Tüm Gemilerin Takribi listesi

TABLE No. 1.—*Strength of the Turkish gendarmerie.*

Inspection district.	Regiment.	Independent battalion.	Authorized strength.		Actual strength.	
			Officers.	Enlisted men.	Officers.	Gendarmes.
Constantinople...	Constantinople...		63	2,000	63	1,238
Do.....	Adrianople.....		78	1,604	78	1,415
Do.....	Broussa.....		52	1,229	59	1,151
Do.....	Ismid.....		30	720	29	751
Do.....		Tchataldja.....	10	173	9	211
Do.....		Bolou.....	23	600	18	578
Total.....			235	6,336	256	5,363
Smyrna.....	Smyrna.....		131	2,627	82	1,500
Do.....	Carassi.....		25	950	36	845
Do.....		Dardanelles.....	15	550	17	549
Do.....		Kutahia.....	15	380	13	375
Do.....		Kara-Hissar.....	14	360	13	397
Do.....		Monteche.....	22	647	18	412
Total.....			222	5,714	179	4,063
Angora.....	Angora.....		65	1,100	51	1,079
Do.....	Castamouni.....		60	900	41	880
Do.....		Eski-Chehür.....	16	325	13	312
Total.....			141	2,325	108	2,271

*Approximate.

TABLE NO. 1.—*Strength of the Turkish gendarmerie—Continued.*

Inspection district.	Regiment.	Independent battalion.	Authorized strength.		Actual strength.	
			Officers.	Enlisted men.	Officers.	Gendarmes.
Konia.....	Konia.....		53	852	44	1,352
Do.....		Anatolia.....	21	417	14	411
Do.....		Cesaria.....	17	301	14	317
Do.....		Nigide.....	15	283	13	281
Total.....			106	1,853	85	2,383
Adana.....	Adana.....		34	2,624	75	2,433
Do.....		Uch-II.....	13	332	9	305
Do.....		Marache.....	17	476	9	495
Do.....		Aintab.....	12	880	10	499
Do.....		Ourfa.....	16	1,029	15	511
Total.....			92	5,322	118	4,213
Trebizond.....	Trebizond.....		87	1,383	59	1,348
Do.....	Erzerum.....		69	1,096	49	1,072
Do.....	Erzinjan.....		17	780	15	503
Total.....			173	3,259	123	2,923
Sivas.....	Sivas.....		109	1,932	57	1,591
Do.....	Mamouret-ul-Aziz.....		76	1,273	49	1,404
Do.....	Yanki.....		20	500	22	717
Total.....			196	3,705	128	3,712
Bitlis.....	Bitlis.....		60	1,552	34	831
Do.....	Diarbekir.....		68	1,571	52	1,573
Do.....	Van.....		58	1,605	31	386
Total.....			186	4,728	117	2,791
Grand total.....			1,371	33,212	1,114	27,896

OCTOBER 13, 1919

TABLE NO. 2.—*Monthly pay.*

Grades.	End of 1918.	Present pay.	Proposed pay.
	<i>Piasters.</i>	<i>Piasters.</i>	<i>Piasters.</i>
Commander general.....	10,110	14,160	16,350
Adjutant of commander general.....	.....	8,460	11,450
Regiment commander.....	4,485	6,800	8,923
Battalion commander.....	2,860	4,771	7,225
Senior captain.....	1,922	4,123	5,270
Captain.....	1,610	3,612	4,970
First lieutenant.....	1,297	3,100	4,410
Second lieutenant.....	1,172	2,760	4,210
Cadet.....	688	1,706	3,360
Idare muduri (director administrative).....	2,860	4,771	.....
Idare emini (director general).....	2,110	4,293	6,925
Idare muavini (aid).....	1,735	3,612	4,970
Tabour katiibi (regiment secretary).....	1,485	3,100	4,670
Imam (priest).....	1,215	2,519	.....
Tabour muavini (assistant).....	860	2,278	3,590
Armurier (sword cutler).....	1,110	2,278	.....
Beuhik katiibi (secretary of battalion):			
Married.....	547	1,650	.....
Bachelor.....	.....	1,150	.....
Sergeant major:			
Married.....	300	1,650	.....
Bachelor.....	.....	1,150	.....
Sergeant:			
Married.....	275	1,600	.....
Bachelor.....	.....	1,100	.....
Corporal:			
Married.....	262	1,550	.....
Bachelor.....	.....	1,000	.....
Mounted sergeant major (bachelor).....	.....	.....	.....
Sergeant, mounted (bachelor).....	312	.....	.....
Mounted corporal (bachelor).....	300	.....	.....
Mounted gendarme (bachelor).....	287	.....	.....

MANDATORY OVER ARMENIA.

37

TABLE No. 3.

Inspection district.	Regiment.	Independent battalion	Battalions.	Companies.	Independent sections.
Constantinople.....	Constantinople.....		3	11	4
Do.....	Adrianople.....		4	13	12
Do.....	Brusa.....		2	9	3
Do.....	Ismit.....		1	5	3
Do.....		Tchatakdja.....	1	1	2
Do.....		Boulou.....	1	5	4
Total.....			12	44	28
Smyrna.....	Smyrna.....		5	24	16
Do.....	Carassi.....		1	6	5
Do.....		Dardanelles.....	1	2	4
Do.....		Kutahia.....	1	3	1
Do.....		Af. Kara Hisar.....	1	3	3
Do.....		Menteche.....	1	6	
Total.....			10	44	29
Angora.....	Angora.....		4	10	6
Do.....	Castamouni.....		3	11	3
Do.....		Eskichehir.....	1	3	2
Total.....			8	24	11
Konia.....	Konia.....		2	9	10
Do.....		Anatolia.....	1	3	5
Do.....		Cesaria.....	1	3	1
Do.....		Nigde.....	1	2	5
Total.....			5	17	21
Adana.....	Adana.....		2	7	
Do.....		Idjil.....	1	2	
Do.....		Marache.....	1	4	
Do.....		Aintab.....	1	3	
Do.....		Ourfa.....	1	3	
Total.....			6	19	1
Trebizond.....	Trebizond.....		4	16	3
Do.....	Erzerum.....		2	13	3
Do.....		Erzinjan.....	1	4	
Total.....			7	33	6
Sivas.....	Sivas.....		4	20	
Do.....	Mamouret el Aziz.....		3	16	
Do.....		Djanik.....	1	4	2
Total.....			8	40	2
Bitlis.....	Bitlis.....		4	12	1
Do.....	Diarbekir.....		4	10	4
Do.....	Van.....		3	8	1
Total.....			11	30	6
Grand total.....			67	251	101

ve Doğu Anadolu'da, Batum ve Ermenistan'ın çeşitli bölgelerinde, Batum, Kars, Ardahan ve Oltu'yu içeren "Transkafkasya" olarak adlandırdıkları bölgede incelemelerle Amerika'nın manda konusunda sağlıklı karar verebilmesi için karşılaşılabileceği askeri, siyasi, coğrafi, idari ve ekonomik durumu yüklenmesi gereken sorumlulukları saptayıp bir rapor oluşturma, Harbord'dan bekleniyordu ⁴.

46 kişilik heyeti ile 1919 Ağustosunda İstanbul'a gelen Harbord, Türkiye'de yaklaşık bir ay gözlemlerde bulundu. Pek çok asker ve sivil kimselerle görüştüğü bu gezisinde Güney ve Doğu Anadolu'yu dolaşıp Kurtuluş Savaşının odak noktası olduğunu anladığı Sivas'a da uğrayarak gezisi sırasında sürekli adını duymakta olduğu Mustafa Kemal ile de görüşmeyi ihmal etmedi ⁵. Önemli gördüğü bu görüşmeye de değinerek hazırladığı raporda her iki öneri için de tüm olasılıkları belirten Harbord henüz başlamış olan Türk Kurtuluş Savaşının ciddiyetine ve başarı olasılığına da ayrıca dikkat çekmişti. Raporundaki yargılara varmasında Sivas Kongresi bitiminde Sivas'ta Mustafa Kemal ile görüşmesinin de kuşkusuz büyük katkısı olmuştu. Hatta Harbord, bu görüşme üzerine raporunda ondan "basit bir maceraperest değil, başarısını kanıtlamış iyi bir askeri lider" diye söz ederek Atatürk'te liderlik niteliklerini gören ilk batılı devlet adamı da oluyordu ⁶. Bunun yanı sıra, Amerika'ya dönmek üzere İstanbul'dan hareket ederken Mustafa Kemal'e gönderdiği mesajda, O'na "Sayın Generalim" diye hitap ederek, İstanbul Hükümetinin Atatürk'ü görevden azlettiği, asi tanımladığı bir dönemde, gerek O'nun Anadolu'daki işlevi, gerekse Türk davasının haklılığını da kavramış olduğunu ortaya koyuyordu ⁷.

General Harbord, Amerika'ya dönüşünde ayrıntılı raporunu Wilson'a sundu. Wilson ise, büyük bir olasılıkla, Harbord'un geniş biçimde yer verdiği Türk Kurtuluş Savaşının gidişini izlemek üzere bir süre bekledikten sonra Raporu, 24 Nisan 1920'de, yani Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışını izleyen gün Amerika Birleşik Dev-

⁴ Harbord, Maj. Gen. James G.: Report of the American Mission to Armenia, s. 3.

⁵ Harbord, Maj. Gen. James G.: Mustapha Kemal Pasha and His Party, World's Work, Vol. XL No. 2 (June 1920), s. 176-193.

⁶ Akgün, Seçil: General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu, Kervan Yayınları, İst. 1981, s. 114.

⁷ Harbord, Maj. Gen. James. G.: A.g.r. s. 38.

letleri Senatosuna götürdü. Senato, bu raporun ışığında, Wilson'un isteğine karşın da olsa, 1 Haziranda aldığı bir kararla tüm Türk olan Doğu Anadolu topraklarını içerecek bir Ermenistan olasılığını ve mandaterliği 52 ye karşı 23 reyle reddetti⁸.

General Harbord'un raporuna gerek Kurtuluş Savaşını gerekse o dönemdeki Türk Amerikan ilişkilerini ve Türkiye'de Amerikan mandası sorununu içeren hemen hemen tüm bilimsel yapıtlar yer vermektedir. Ancak, ekonomik, askeri, siyasal ve sosyal içerikli bu raporun askeri kısmına temel oluşturan ve pek üzerinde durulmamış bir başka rapor daha vardır. General Harbord Heyetinin asker üyelerinden Tuğgeneral George van Horn Moseley'in hazırlamış olduğu bu ayrıntılı rapor da Harbord raporu kadar ilginç ve dikkat çekicidir⁹.

Özellikle Türkiye ile ilgili kısımlarına ana hatları ile değinmeye çalışacağımız Moseley Raporu, "Ermenistan Mandaterliği" başlığını taşımaktadır. Amerikan Senatosunda 24 Mayıs 1920'de Senatör Lodge tarafından okunmuştur. Doğu Anadolu ve Kafkaslarda kurulması düşünülen Ermeni Devletin mandaterliği ile bu yörede Amerika'nın karşılaşacağı tabloyu, askeri sorunlara ağırlık verilerek üstesinden gelinmesi gerekecek hususları içermekte olan rapor, 19 Ekim 1919 tarihli dir. Heyeti Amerika'ya geri götüren Martha Washington gemisinde, Harbord'a verilmek üzere yazılmıştır. Giriş, Türkiye, Rus Ermenistanı, Gürcistan ve Azerbeycan'ın askeri durumlarını pekçok istatistik veri ile anlatan 11 bölüm, ve tablolardan oluşmaktadır. 43 sayfadır.

Raporun girişi ve ilk 10 sayfası mandaya gereksinme nedenleri üzerinedir. Moseley, bu kısımda Osmanlı yönetiminde Anadolu'daki Hristiyanların, en çok da Ermenilerin türlü sıkıntılar çekmiş olduklarını öne sürmektedir. Avrupa devletlerinin Bab-ı Âli'ye birçok kez azınlıklar, özellikle Ermenilere reformlar yapılması için uyarılarına Amerika'nın da katılmış olduğunu, ayrıca bölgeye misyonerler göndererek Hristiyanlara nesnel ve tinsel destek sağlamaya çalıştığına işaret etmektedir. Anadoludaki bu girişimlerin veyahutta dinsel örgütlenmelerinse soruna köklü çözüm getirmediğini, hatta daha çok kan dökülmesine bile yol açabileceğine dikkati çekmektedir.

⁸ International Conciliations: No. 151 (Haziran 1920), s. 271 - 74.

⁹ Tuğgeneral George van Horn Moseley: Ermenistan Mandası (Mandatory Over Armenia: Brig. Gen. van Horn Moseley - General Services, U.S. Army) 60. Kongre Oturumu, Belge No : 281, Washington, Government Printing Office, 1920.

Moseley, raporunda Amerika'nın yıllar boyu Yakın Doğu'nun karışık sorunlarından uzak kalmayı başardığını, bu bölgede hiçbir zaman emperyalist emeller beslemediğini, ancak, şimdi köklü çözüm olarak kendisine önerilen mandaterlik gibi bir yükümlülüğü de sadece tarafsız ve insancıl açıdan üstlenebileceğini, hatta bunu bir görev bileceğini söylemektedir. Bununla birlikte, büyük uluslararası saygınlığı olan ülkesinin bu konuda en ufak bir başarısızlığının bağışlanmayacağını, dolayısıyla bu büyük özveriye üstlendiği an, kendi doğru bildiğini başarabilmesi için bağımsız hareket etme olanağının kendisine verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bir başka deyimle, söz konusu yerlerdeki işgal güçlerinin varlıklarının, türlü karışıklıklara yol açabileceğini, dolayısıyla Amerika'nın prestijini zedeleyebileceğini, bu nedenle mandaterliği Amerika üstlendiği takdirde, tüm yabancı güçlerin manda topraklarından çekilmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Bundan sonra, önemli ve çok tartışılan bir noktaya gelerek Türkiye'deki Ermeni nüfusuna ve bu nüfusun dağılımına açıklık getirmeye çalışmaktadır. Verilerine göre Türk topraklarında çarpışmalarda ölenler ve sürülenler çıktıktan sonra geriye kalan Ermeni sayısını, yani kurulması düşünülen yeni devletin nüfusunu toplu biçimde yaşayan 1,5 milyon civarında, ayrıca dağınık olarak türlü yerlerde yaşayan 1 milyon civarında Ermeni olarak belirlemektedir¹⁰. Dolayısıyla Paris Konferansındaki Ermeni delegelerin Ermenistan haritası olarak gösterdikleri Karadeniz'den Gürcistan, Azerbeycan'dan Mersin ve İskenderun'a kadar uzanan topraklarda¹¹ bir Ermeni çoğunluğun bulunmasını çok kuşkulu bul-

¹⁰ Moseley, raporunda (s: 8) 1915 - 16 olaylarında 600 000 Ermeninin öldürülüp bir o kadarının da sürüldüğünü yazmaktadır.

¹¹ Delegasyonun bu bölge için öne sürdüğü tablo: (Moseley: s: 8)

	Türk Ermenistanı	Kafkas Ermenistanı	Toplam	Din
Ermeni	1 403 000	1 206 000	2 609 000	3 121 000
Yunan, Rus Nasturi	447 000	65 000	512 000	Hristiyan
Türk	913 000	61 000	974 000	
Tatar		537 000	537 000	2 278 000
Kurd - Türkmen	482 000	75 000	557 000	Müslüman
Laz Çerkez Arap	210 000		210 000	
Kızılbaş Zaza				
Yezid, v.s.	303 000	38 000	341 000	341 000
				değişik din
Toplam	3 758 000	1 982 000	5 740 000	

makta, hele Türk toprakları için hiç söz konusu olmadığını yazmaktadır. Üstelik, İstanbul, Tiflis, İzmir gibi yerlerde yıllardır yerleşik, başarılı iş sahipleri olarak yaşayan Ermenilerinse, yerleşkelerini bırakarak gösterilen yerde toplanmak gibi bir düşünceleri olmadığını da hatırlatmaktadır.

Bu genel değerlendirmelerden sonra Türkiye'nin incelemenin yapıldığı sıralardaki askeri durumuna geçilmektedir. Raporda 7 sayfa içinde ordu ve jandarmanın durumuna ve ülkenin mülki taksimatinin manda konusunda sağlayabileceği kolaylığa değinilmektedir.

Moseley, siyasal ve askeri görünümde Bab-ı Ali'nin gerçekçilikten uzak yönetiminin derhal dikkati çektiğini, özellikle Anadolu'da işgallerle başlayan ve gitgide kuvvetlenen milliyetçi hareketi görmezlikten gelmeye çalışmasının yanılğı olduğunu kavrayamadığını anlatmaktadır. Milliyetçi subayların Mondoros silah bırakışmasına karşı koyarak bir "Milli Cephe" oluşturduklarını, işgallere tepkileri örgütlü bir biçime dönüştürmeye çalıştıklarını, Sivas'ın bu güçler için bir merkez haline geldiğini, Mustafa Kemal'in de buradan yine silah bırakışma hükümlerini hiçe sayarak, terhis olan askerlere silah ve cephanelerini teslim etmeme buyrukları yağdırdığını eklemektedir. Nitekim, Moseley, sadece Diyarbakır'da halkın elinde 70,000 silah olduğunu öğrenmiştir. Ancak, bu saklanan silahların Paris'te öne sürüldüğü gibi Ermenilerin Türk topraklarına geri dönmeye kalkışmaları halinde, onlara karşı kullanılacağına ilişkin bir plana rastgelmemiştir. Bunun yanı sıra, yine iddialar içinde yeralan Ermeni sınırının Türkler tarafından ihlal edilmekte olduğu yakınmalarının da herhangi bir kanıtıyla karşılaşmadığını, tam tersine, Türklere sınırı geçmemeleri için kesin talimat verilmekte olduğunu açıklamaktadır.

General Moseley'in raporundan onun da Harbord gibi başta Mustafa Kemal olmak üzere Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen askeri yetkilileri ile tanışıp görüştüğü, onlar hakkında yargılara vardığı da anlaşılmaktadır: "Mustafa Kemal Paşa ve yardımcıları Rauf ve Rustin¹² Beyler, tehlikeli kimselerdir. İlk ikisi kuvvetli kişilikler, sonuncusu ise zayıftır. Bu üçü de kendilerini Türk halkı ve yabancı gözlemcilerle bütünleştirmek için mutlaka herşeyi yapacaklardır,

¹² Rustin Bey, burada herhalde bir baskı hatasıdır. Refet Bey olmalıdır.

fakat bu kimselere yetki verilirse, inancım odur ki bu kuvvetleri istismar edecekler ve amansız yöneticiler olacaklardır” demektedir, ve bir bakıma, mücadelelerini kişisel hırslara da bağlamaktadır. Bir başka deyimle, Harbord'un gördüğü ince noktayı, Türk davasının haklılığını Moseley, pek kavrayamamıştır. Yine de raporunda yansıttığına, göre, milliyetçi hareketin herhangi bir siyasal parti hareketi olmayıp ülkenin bütünlüğünü korumaya yönelik olduğunu, manda açısından da sözünü ettiği kadronun bilimsel, endüstriyel, ekonomik yardım kabul etmeye hazır olup egemenlik ve bağımsızlıktan ödün vermeyi asla düşünmediklerini öğrenmiştir. Liderleri saygın kimseler olarak tanımlamaktadır.

Türk Kurtuluş Savaşı için büyük önem taşımakta olan Erzurum ve Sivas Kongreleri bildirimlerini General Moseley görmüş ve incelemiştir. Bunlardan çıkardığı sonuç, Mustafa Kemal ve ekibinin programlarına Hristiyan haklarının korunmasını içeren bir madde katmadıkları, tam tersine Müslüman olmayanlara ayrıcalık verilmeyeceğini belirttiklerini de dikkate alarak, milliyetçilerin bir İslam İmparatorluğu kurmayı amaçladıklarıdır. Bu yorumu yaptığı da dikkate alınınca, Moseley'in soruna bir Haçlı ruhu ile baktığı ister istemez akıllara gelmektedir.

Gözlemlerinin uyandırdığı bu kanılardan söz ettikten sonra Moseley, Mondros silah bırakışmasından sonra Türk ordusunun büyük bir kısmının terhis edilerek asker mevcudunun subay ve er olarak 43,000'e indirildiğini şu tablo ile açıklamaktadır:

15. Kolordu: Karargahı Erzurum	13 780
3. Kolordu: Karargahı verilmemiş	4 680
13. Kolordu: Karargahı Diyarbakır	4 920
20. Kolordu: Karargahı Ankara	1 632
12. Kolordu: Karargahı Konya	2 948
17. Kolordu: Karargahı İzmir	5 704
15. Kolordu: Karargahı Rodosto (Tekirdağ)	2 857 ¹³
25. Kolordu: Karargahı İstanbul	3 948
1. Kolordu: Karargahı Edirne	2 737

Terhis olan askerlerin inanılmayacak derecede perişan, aç, çıplak, başıbozuk olarak evlerine dönmekte olduklarını, bu karışık ve acıklı görünüme ülkenin her yanında rastlandığına, askerlerin yok-

¹³ Bir baskı hatası olarak 15 rakamı, tekrarlanmaktadır.

sulluktan dolayı sık sık çapulculukta yaptıklarına dikkat çektikten sonra, askerde kalanlarınsa yine fakirlik ve olanaksızlıklar dolayısıyla farklı bir görünümde olmadıklarına işaret etmektedir. Bu acıklı anlatıma ek olarak, Türk askerinin nitelikleri hakkında katı hükümlü yargılarını da sıralamaktadır: Türklerin yüzyıllardır iyi asker, özellikle gözleri karardığı zaman cürretli ve iyi savaşçılar olarak tanımlandıklarını söyleyen Moseley, erlerin zeki olmayıp girişim yeteneğinden de yoksun bulunduklarını, cahil olduklarını, disipline ise kolay uyabildiklerini dolayısıyla başarılarının başlarındaki subaylara bağlı olduğunu öne sürerek Amerika'nın Türk askerleri yönünden karşılaşılabileceği bu duruma hazırlıklı olmasını istemektedir.

30,000 kişiden oluşan jandarmanın da askerler gibi çok düşük bir ücret aldıklarını, illerde ve sancaklarda idari görev yapmak üzere veyahutta güvenlik sağlamak için 80-120 şer kişilik birlikler halinde görevlendirildiklerini bildirmekte ve tablolar halinde sayılarını ve dağılımlarını göstermektedir¹⁴. Raporda Moseley, yol güvenliği, yönetim güvenliği, seyahat güvenliği, haberleşme güvenliğinin hep askeri ünite yerine İçişleri Bakanlığına bağlı jandarma birlikleri eliyle sağlandığından bu teşkilata daha geniş yer vermektedir. Jandarmanın savaş öncesi ve mütareke dönemi koşullarını, en son düzenlemelerle ayrı ayrı ele almıştır. Savaş öncesi Fransızların Türk jandarmasının düzenlenmesindeki rolüne de değinerek savaş yıllarının bu olumlu düzenlemeyi bozduğuna, jandarmanın da artık eski değerini yitirdiğine işaret etmiştir. Jandarma arasında rüşvetin çok yaygın olduğu, bunun da yine kötü koşullardan kaynaklandığını, teşkilatsızlık ve olanaksızlıklar nedeniyle en gerekli yükümlülükleri bile karşılayamaz, aşağılayıcı bir duruma düşürüldüklerini, malzeme, araç-gereç binek atından yoksun olduklarını vurgulamaktadır.

Moseley, bu verilerden sonra Anadolu'da ulaşım ve haberleşmeye yer vermektedir. İlginçtir ki Moseley, ulaşım yönünden Anadolu'yu umduğu kadar olanaksızlıklar içinde bulmadığını, İstanbul'dan bakış açısıyla görünüm çok kötü de olsa, Arizona, Texas ve New Mexico'ya yabancı olmayan bir Amerikalı'ya yol sorununun büyük zorluklar çıkarmıyacağını yazmaktadır. Tren ve karayolunun şehir ve limanlarla bağlantısının çok işe yaradığını, stablize veya toprak da olsa pekçok yol bulunduğunu askeri yolların ise daha iyi durumda ve

¹⁴ Değinilen tablolar aynen verilmiştir.

bakımlı olduklarını bildirmektedir. Moseley, Mersin limanını da görmüştür. Ancak bunların tümünün bakım ve onarım gerektirdiğini Türklerinse yabancılar tarafından yapılan bu ulaşım alt yapısını ne korumak, ne de onarmak için, veya kendilerinden yol politikasına katkı için hiçbir şey eklemediklerini veya hiçbir atılımda bulunmadıklarını, çürümesine seyirci kaldıklarını yakınlardan anlatmaktadır.

Türkiye'deki iç taksimatın vilayetler esasına göre yapılmış olmasının manda ile gelmesi olası bir askeri hükümete kontrol kolaylıkları sağlayacağı kanısında olan Moseley, bu taksimat içinde görevlendirilmesi gereken askeri personel için de çeşitli sayılar önermektedir. Avrupa, Asya ve Kafkasya'da toprakları olan Türkiye'den mandater ülkenin çekilmesinden sonra bu 3 bölgenin alacağı durumun da önem taşıdığına değinmektedir. Bunun için idari taksimat üzerinde özenle durmak gerektiğini işaret ederek İstanbul ve Boğazların her zaman için büyük önem taşıdığı, dolayısıyla Türkiye'nin Avrupa kesiminin daha ilk baştan ayrılarak ayrı bir manda altına konulup sonra beynelmileleştirilmesinin, işleri kolaylaştıracağı kanısındadır. Bir başka önerisi de Boğazları da içeren Trakya da dahil olmak üzere büyük devletler garantörlüğündeki bu bölgede, ayrı bir tarafsız devlet oluşturulmasıdır.

"Bütün Avrupa savaşlarının Yakın Doğu'da başladığı bilinmektedir. Bu savaş da bir istisna değildir. Dolayısıyla İstanbul gibi büyük bir ödülün ortadan kaldırılması, dünya barışı garantisi olabilir. Nâsılsa Anadolu'nun bir mandaya gereksinme duymayacak hale gelebilmesi, uzun yıllar alacaktır¹⁵" sözleri ile Moseley, Türk toprakları hakkındaki görüşlerini rapora katmaktadır.

Bundan sonra (17-24 sayfalar) Ermenistan, Gürcistan ve Azerbeycan'daki gözlemlere dayanılarak bu 3 bölgeye ilişkin askeri örgütlenme, askeri güç ile ilgili bilgiler gelmektedir. Yine istatistik bilgi ile desteklenen bu kısımdan sonra da mandater ülkenin üstleneceği manda yönetiminin esaslarının saptanmasına geçilmektedir.

Moseley, mandater ülkenin hiç olmazsa bir süre askeri yönetim sürdürmesi gerektiği kanısındadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin mandaterliği üstlendiği durumda, kuruluşunda kendi kolonilerinde izlediği basit askeri düzenlemelerden şaşmamasını öneren Moseley, söz konusu bölgelerin halklarının yönetilmeye zaten alışkın olup

¹⁵ Harbord, Maj. Gen. James G.: A.g.r. s. 17.

kesin kararlılık ve otoriter yöntemlerden anladıklarına işaret etmektedir. Bu durumda herhangi bir yönetim bozukluğunun ancak bölge yetkilileri arasında olası anlaşmazlıklardan kaynaklanacağını, bunun için mandater yönetim için seçilecek elemanların yetenekli ve uyumlu kimselerden oluşması gerektiğine dikkat çekmektedir. Amerikan askeri kanadındaysa bu niteliklerin zaten bulunduğunu, yani başka tür bir deneyime de gerek olmadığını belirtmektedir. Uygulama sırasında sivil ve asker tüm görevlilerin askeri yönetime bağlı olmalarını, sivillerinse askeri yetkililer tarafından eğitilmelerini ve belirli bir süreçte de yönetimin sivilleşmesini öngörmektedir.

Mandater ülkenin sağlamakla yükümlü olacağı askeri gücü işgal güçlerinin miktarına orantılı olarak hesaplayan Moseley, İzmir'e çıkarılmış 72,000 Yunan askeri dışında Karadeniz ve Güney Anadolu'da müttefiklerin yaklaşık 50,000 askeri bulunduğunu saptamıştır. Bölgede bu sayıya yakın bir güç düşünmektedir. Ancak, işgal güçlerinin bölgeye savaşıla girmiş düşman güçler olduğunu, oysa onların yerini alacak Amerikan birliklerininse istek ve çağrı üzerine geleceklerini, gelecek birliklerin avantajlı durumda olacaklarını kaydetmektedir. Amerikan askeri gücünün, yerini uzun vadede jandarmaya bırakacak polis kuvvetlerinden oluşmasını ve Türkiye'deki durumun Kafkaslardakinden daha değişik olduğundan bu kuvvetlerin ve onları örgütleyen askeri birliklerin asıl tren hatları boyunca ve mandater ülkenin saptayacağı stratejik noktalarda bulunmalarını, buralarda garnizonlar kurmalarını uygun görmektedir. Yunanlılar çekilirse, İzmir'e de ayrı bir birlik gerekeceğini de eklemektedir.

Bölgelere göre hizmet dağılımı için aşağıdaki tabloyu vermektedir:

O R D U

	Yaklaşık
Karargahlar, idari hizmetler, malzeme hizmetleri için 300	
subay 5 000 er	5 300
1 piyade bölüğü (Rumeli ve Anadolu) süvari tugayı, 75'er	
lik 2 topçu alayı ve ek bir tugay	34 000
1 mühendis tugayı: 1 trenyolu işletme taburu, 2 tren yolu	
yapım taburu	3 150

1 piyade bölüğü (Transkafkasya) Karargahıta 1 süvari alayı, 1 mühendis alayı (3 tabur) 75 lik 1 alay ve 3 piyade tugayı	25 000
Polis ve askeri hükümet için fazladan subay ve gedikliler, 500 subay ve 1500 gedikli	2 000
	69 450

Raporda bu belirlenenler dışında yalnız haberleşme için de olsa uçak gerektiği, bunların kullanımında yerli birliklerden de yararlanmanın morali yükseltme bakımından etkili olacağı açıklanmaktadır. Yerli birliklerin birinin İstanbul'daki garnizona bağlı olarak Trakya'ya hizmet vermek üzere öbürünün de icabında gerekli görülen yerlere gönderilebilmek koşulu ile Anadolu'da önceden saptanacak stratejik bir noktaya yerleştirilmesi öngörülmektedir. Baku, Batum, İstanbul, İzmir, Mersin gibi limanlarda mandater karargahı olarak kullanılacak gemilerin hazır bulundurulması, bu amaç için halen oralarda bulunan Amerikan personel yerleştirilmiş Türk gemilerinin de kullanılabileceği belirtilmektedir. Bunların dışında sağlık hizmeti verecek ve onarım gereksinimleri karşılayabilecek şekilde hazırlanmış donanma gemileri gereği de hatırlatıldıktan sonra, dış ilişkilere geçilmektedir. Mandater ülkenin bu konuda ve diplomatik ilişkilerde de tek söz sahibi ve sorumlu olmasının önerilmektedir. Ayrıca, tüm ülkelerin belirli ilkelere uyum göstermesini sağlamak için Milletler Cemiyetinden yardım isteneceği bunun dünya barışı gereği olduğu tekrarlanmaktadır.

Moseley, Türkiye için hazırlanmakta olan bu üzücü taslağa bir başka nokta daha ekleyerek Avrupa kıtasındaki Türklerin, Anadolu'ya yerleştirilmesinin yararlı olacağını, İstanbul için önermiş olduğu uluslararası statüyü hatırlatarak öngördükten sonra, Padişah'ın Anadolu'ya nakli hususunda karar vermede mandater ülkeyi yetkili kılmaktadır.

General Moseley de sunduğu hükümlerin katılığının farkındadır ve buna değinmektedir. Yine de "dünyanın kanayan bir yarasının onarılması için bu önlemlerin zorunlu olduğunun" üzerinde durmaktadır. Mandater ülkeninse, zaman zaman manda halklarının kendi kendilerini yönetebilecek kültür ve uygarlık düzeyine ulaşmış olduklarını da duyurmada serbest kalmasını istemektedir.

Manda bölgesinin Rumeli, Anadolu ve Transkafkasya olmak üzere 3 askeri valiliğe bölünmesini, İstanbul'da da her birini denetleyebilecek Genel Valilik Merkezi bulunmasını iyi yönetim gereği niteleyen raporda, haberleşme ve malzeme merkezleri olarak Rumeli için İstanbul, Anadolu için Derince ve İzmir, Transkafkasya için de Batum gösterilmektedir. Zamanla bu hizmetlerde yerli halka da ufak görevler verilebileceği belirtilmiştir.

Halkın, özellikle yeni yetişen kuşakların sağlık konusunda bilinçlendirilmelerini Anadolu'da bulunmadığını söylediği temizlik kavramı açısından zorunlu niteleyen Moseley, mandater ülkeyi sağlık ve temizlik konusunda düşünülebilecek en kötü koşullara hazırlıklı olmaya uyarılmaktadır. Amerika'nın daha önce Panama, Cuba, Porto Rico ve Filipinlerde benzeri koşullarla karşılaştığını ve başarılı da olduğunu hatırlatmaktadır.

Moseley'e göre, sunulan koşullarda bir mandaterlik üstlenmenin Amerika'ya büyük bir mali yük yükleyeceği kuşkusuzdur. Mandanın askeri açıdan maliyetini (bölgelere ayırma gereği görmeden) şöyle hesaplamıştır:

Yalnız ordu: Yıllık

Anadolu ve Rumeli olmak üzere	\$ 62 100 000
Türkiye ve Trankafkasya:	\$ 42 075 000
	\$ 104 175 000 ¹⁶

Türkiye'nin ordu ve donanmaya bütçesinde ayırmış olduğu miktarın hiç olmazsa bir kısmından mandater hesabına yararlanılabileceğini düşünmektedir. Savaş öncesi askeri alana ayrılmış Osmanlı bütçesinin \$ 61,000,000 olup bunun \$ 5,000,000 ının donanmaya ayrıldığını, şimdiki rakamın ise mandanın mali hususlarını kapsayan ayrı bir raporda saptanıp belirtildiği gerektiğini öne sürmektedir.

Moseley, raporunu hazırlarken gözlem ve incelemelerde bulunduğu bölgelerdeki izlenimleriyle kesin bir yargıya varmıştır. O da mandaterliği Amerika Birleşik Devletleri üstlenirse, manda üzerinde tek söz sahibi olmasıdır. Mandaterliği üstlenenin, mandanın tek etkili ve yetkili gücü olmasını başarı gereği görmektedir. Uluslararası yönetimlerin her zaman yetkili ülkeler arasında çıkar çatışmaları veya

¹⁶ General Harbord'un raporunda, manda maliyeti, 5 yıl için \$ 756 014 000 olarak gösterilmektedir.

rekabetler doğurduğunu, bunun da iktidarsızlığa yol açtığını Lord Cromer'den bir pasajla anlatmaktadır. Bölgenin itilaf devletlerinin ortak ilgi ve çıkar alanı olmasının türlü kargaşalara yol açabileceğini, dolayısıyla mandater gücün dışında tüm güçlerin bölgeyi terketmesi gerektiğini bildirmektedir.

General Moseley, raporunu şöyle bitirmektedir:

“Son savaşta bağlaşıklarımızla idari deneyimler geçirmiş olanlar ortak yönetimlerin getirdiği kontrol güçlüklerini bilirler. Savaş boyunca bir tek amaç vardı: O da düşmanı yenmekti. Fakat genellikle bencil girişimler ve çalışma birliğinden yoksunluk, planları ve düşünceleri saptırdı.”

“Eğer Amerika Birleşik Devletleri kendisine büyük devletler tarafından önerilen Yakın Doğu mandaterliğini kabul etmeyi bir görev bilirse, bunu tarafsız ve insancıl bir açıdan yaptığını ve bu işlevi ile ulusal siyasetinin ve geleneklerinin etkilenmeyeceğini ortaya koymalıdır”.

“Amerika halkı bu gezide bizim tanık olduklarımızı görüp tüm ümitlerini Amerika'ya bağlayan insanlarla konuşup bu uygulamanın barış içinde yaşamak isteyen binlerce insan için ne anlama geldiğini kavrayabilirse, yükümlülüğün büyüklüğüne karşın böyle bir yük altına girmekte eminim ki bir an bile tereddüt etmez. Hiçbir ülkeye böyle bir olanak tanınmamıştır. Hiçbir ülke de böylesine önemli bir işlevi başarabilmek için Amerika'nın sahip olduğu niteliklere sahip değildir”¹⁷.

Türkiye ile ilgili kısımlarını özetle sunmaya çalıştığımız Tuğ-general George van Horn Moseley'in Amerikan mandasının askeri yönü ve yükümlülüklerini belirleyen rapor, görüldüğü gibi Türkiye ile ilgili çok ağır yargılar ve hükümler taşımaktadır. Moseley'in bu raporu uzun araştırma ve incelemeler sonunda oluşturduğu kuşku götürmemektedir. Türkiye'nin özellikle savaş yılları boyunca ve savaş bitimindeki bunalımlı koşulları da dikkate alınınca, Generalin sağlamış olduğu verileri, özellikle rakamları ilgi ile karşılamamak olanaksızdır. Verilerden ve rapordaki ifadeden anlaşılan bir gerçekse, ne elindeki veriler ışığında Moseley, ne de bu askeri rapordan yararlanarak tam ve ayrıntılı raporu oluşturan General Harbord, mandayı

¹⁷ Moseley, Brig. Gen. George van Horn: A.g.r. s. 31.

Amerika'ya kesinlikle önerebilmektedirler. Nitekim Harbord, Senato'ya sunduğu raporun sonunda manda kabul etmek ve etmemek için gerekçeleri 14'er madde halinde toplamış ve bir öneri paketi haline getirmiştir. Özellikle Harbord'un raporundan da anlaşılacağı gibi, Heyet, Türkiye'ye katliamlara uğramış, Türkler elinde uzun yıllar eza cefa çekmiş, üstelik Türk topraklarında bölgesel de olsa çoğunluk oluşturan bir Ermeni milleti bulmayı bekliyerek gelmiştir. Önyargılıdır. Ancak, Heyet, gözlemleri sırasında bunları bulamadıkları gibi, türlü çatışmalarda, Harbord'un kendi ifadesine göre "Türklerin de Ermeniler kadar, hatta onlardan daha çok acılar çektiğini" öğrenmişlerdir¹⁸. Türklerin, yurtlarının haksız işgali karşısında kesin tavır takınarak bağımsızlık ve egemenlikleri için örgütlü bir mücadeleye girişmiş olduklarını görmüşlerdir.

Acı bir gerçektir ki Kurtuluş Savaşı boyunca bu savaşı yürütecek kadro içinde bile o sıralar Atatürk'ten başka hak uğruna verilecek bu savaşla Türklerin tam bağımsızlığa kavuşabileceğine inananlar pek azdır. Yurtseverliği kuşkusuz pek çok Türk aydını bile koşullarını özetlemeye çalıştığımız Amerika mandasını varlık için tek çıkar yol görmüşlerdir. Atatürk, ise NUTUK'ta da belirttiği gibi, daha mücadelesinin ilk adımında öndeki üç seçeneği görmüştü: Bunlar, bölgesel kurtuluş yolları aramak; İngiliz mandası istemek; Amerikan mandası istemektir. Birçok yakın arkadaşının özellikle Amerikan mandasına olan güven ve özlemine kesinlikle karşı duran Atatürk, bu 3 yolun dışında bir yolu, bağımsızlık yolunu seçmiş, ilk adımında "ya istiklal ya ölüm" demişti¹⁹. Nitekim bu düşüncesini General Harbord'a Sivas'taki görüşmelerinde de açıklamış, Harbord'un kendisini hayretle dinleyerek "ulusların da intihar edebileceklerini" hatırlatması üzerine, Mustafa Kemal "Bir millet mevcudiyeti ve istiklalini temin için kabili tasavvur olan teşebbüsat ve fedakarlığı yaptıktan sonra muvaffak olur. Ya muvaffak olamazsa demek, o milletin ölmüş olduğununa hükmetmek demektir. Binaenaleyh, millet berhayat oldukça ve teşebbüsatı fedakaranesine devam eyledikçe ademi muvaffakiyet mevzu-bahis olamaz"²⁰ yanıtını vermişti. Bu suretle, daha 1919 yılında, ileride tüm "mazlum" ulusların savaşı ve başarısı nitelenecek Türk zaferinin ana temasını ulusal egemenlik ve bağımsızlık olarak belirlemişti.

¹⁸ Harbord, Maj. Gen, James G.: A.g.r. s. 24.

¹⁹ Nutuk, Cilt I, s. 13.

²⁰ Harbord, Maj. Gen James G.: A.g.m. s. 188.

CİHÂNGÎROĞLU İBRÂHİM AYDIN (1874- 1948)'DAKİ MİLLÎ-MÜCÂDELE'DE KARS VE ATATÜRK İLE İLGİLİ BELGELER

Prof. Dr. M. FAHRETTİN KIRZIOĞLU

GİRİŞ

A) KARS İLİ VE ÇEVRESİNDE MİLLÎ - MÜCÂDELE TEŞKİLÂTİ (5 Kasım 1918 - 13 Nisan 1919)

İzahlarını, metin ve asıllarının klişeleri ile sunduğumuz bu belgeler, “93 (1877 - 1878) *Felâketimiz*”den sonra, “savaş tazminâtı’nın büyük kısmı yerine” *Anavatan*’dan koparılıp, Yerli - Halkın deyimiyle, “*Kırk - Yıllık Karagünler*” (1877 - 1917 Rus Çarlığı Esâreti) çağını yaşamış bulunan “*Kars - Ardahan* (Oltu dahil) - *Batum* (Artvin dahil)” gibi, “*Millî - Mîsâk*”ımızda “*Elviyei - Selâse*” (=Üç - Sancak) denilen *Anadolu*’muzun kuzeydoğu bölgesindeki “*Millî - Mücâdele*” dönemi ve *Kurtuluş* sonrasına âittir. Bu bakımdan, tanıttığımız 28 belgeden, birisi (“XXIV.”) dışındakilerin hiçbirisi, bir *Karslı* veya “*Kırk - Yıllık Karagünler*” içinde yetişmiş kimselerin kalemiyle yazılmamıştır. Çünkü, bu Üç - Sancak ve komşusu yerlerdeki *Ermeni* ve *Gürcü* gibi “*Gayri - Rus Hristiyanlar*”dan asker ve vergi alan *Çarlık İdaresi*, onların gençlerini kendi mekteplerinde okutuyor, Harbiye, Üniversite ve öteki Yüksek - Okullarında bir “*Vatandaş*” olarak yetiştiriyordu. Halbu ki, “*Müslümân - Türkler*”i, kendi masraf ve gayretleriyle, Vakıf’tan ellerinde kalabilen maddî imkânlarıyla Mahalle ve Köyleri’nde, “*Medrese*” adı verilen, ancak “*Kur’ânî - Kerîm*” ile “*İlmihâl* ve *Mevlid*” okuyabilen, “*Hâfızlık*” mesleğini başaran, harekesiz gazete ve kitapları güçlkle okuyan, imlâsı bozuk ve yanlış “*Okur - Yazar*” olarak; *Erzurum* ve *Trabzon* gibi komşu yerlerde yetişen “*İlk - Mektep*” görmüşlerin seviyesinden de aşağı bir durumda kalmaya mahkûm etmişti.

Üç - Sancak bölgemizin ve komşusu olup, 7 Kasım 1917 *Bolşevik İhtilâli*’ni müteakip, açıktan açığa korkunç *Ermeni* kıyımlarına ve sinsi *Gürcistân* saldırılarına uğrayan *Nahçıvan - Revan - Gümrü* (1837 den sonra resmen: Aleksandropol, 1924 ten beri de: Leninakan) gibi

İran'dan koparılıp *Ruslar* eline geçen bölgelerin; ve 1578 - 1828 arasında 250 yıl boyunca aralıksız “*Çıldır Eyâleti*”mizin merkezi olan *Kıpçaklı - Atabekler* ülkesi *Ahıska* ile *Ahılkelek* gibi *Kars*'la elbirliği ederek “*Millî - Mücâdele*”ye, *Türklüğü* ve *Âilesiyle Nâmusunu korumaya* girişen yerlerin yakın tarihi, halkının durumu, *İstanbul*'da basılan “*Kars*” (1943) ve “*Kars Tarihi*” (1953) adlı kitaplarımızda tanıtılmıştır. Bu yüzden, burada ayrıca anmayı, gereksiz gördük. Yine “*Kars Tarihi*”nde: 1045 yılında *Anı'nın Bizanslılar* eline düşmesinden beri artık, yarı müstakil de olsa, *Doğu Anadolu* ve bütün *Kür - Aras boyları*'nda var olmayan bir “*Ermenistan/Armenya*”nın, 1827 de *Revan Türk Hanlığı*'nı yıkıp, ülkeyi istilâ eden *Ruslar* eliyle, dışarılardan köylü ve şehirli *Ermeni* getirilip, *Türkiye* ile *Azerbaycan Türklüğü* arasını kesmek için, *Revan - Gümrü* kesimlerine nasıl yerleştirilerek yeniden kurulma siyasetinin güdülmesi, özetle anlatılmıştır.

Kuzey - Azerbaycanlılar'ın, *İstanbul*'da okuyan aydınları ile, *Kırım*'da Ulu Türkçü *Gaspıralı Mu'allim İsmâil Beğ*'in gazetesi sayesinde “uyanmış” ken: *Tiflis* ile *Baku*'da çıkardıkları Türkçe gazete ve dergilerle, konuşma ve davranışlarıyla, halkın içindeki “*Sünnilik-Şi'alık*” gibi mezhep ayrılığını ortadan kaldırmada başarı göstermesi, meyvelerini vermişti. “*Ermeni Komiteleri*”nin gizli-açık saldırıları ile, *Çarlığın* baskılı idaresine rağmen, 1905 ve 1906 yıllarında *Baku*'da, *Gence*'de, *Revan*'da ve *Kars*'ta *Müslüman - Türkleri* yok etmeye yönelik davranış ve teşkilât kurmaları da, uyuşuk olanların bile gözlerini açmıştı. Daha 1912 yılında, *Muş* ve *Bitlis*'ten cinayet ve isyanlar sonunda hududu geçip *Kars*'a yerleşen *Taşnakçı - Ermeniler*'in “*Cân-fidâ*” denilen silâhlı fedâilerine karşı, *Erzurum*'un *Eleşgert* ve *Pasın* hududlarından *Kars*'a sızan “*Teşkilâti Mahsusa*” ya bağlı gizli “*Cân-bézâr*” (=Canından - Bezen) teşkilâtımızı geliştirip, üyelerini çoğaltmak için, *Karslı Taşdan Efendi*'nin, yazıp çoğaltarak köylere gönderdiği “*Cânbezâr Destânı*”nın bir dörtlüğünde, bu milli - uyanış ve teşkilâtlanma ruhunu seziyoruz:

“*Ermeni*, ister ki, bir *Beğlik* (İstiklâl) ala;

İslâm - Milleti'ni, ayağa sala;

O da, bizim için, çok 'ayıb ola,

Bozak yığnağını, târumâr olsun” (bak. M.F. Kırzioğlu, “Edebiyatımızda *Kars - II. Kitap*”, 1958 *İstanbul*, s. 83).

1914 Kasımı başında *Ruslar*'la savaş fiilen *Anadolu* cephesinde başlarken, *Erzurum Ermeni Meb'usu Karakin PASTIRMACIYAN*'ın

başçılığında, Türkiye'den cinayet ve isyânlara katıldığından suçlu olarak kaçan ve "Kafkasya"daki *Ermeniler*'den "Gönüllü" adı altında kurulup Rus Ordusunun yanında bizimle vuruşan 6 *İntikam Taburu*, silâhsız *Yerli - Türkler*'i mezâlimle yok etmek ve yurtlarını bırakıp kaçırtmakla uğraşıyordu. Gayeleri, *Müslümanlar*'ı bu vahşî usullerle kırıp yok ederek, bir "*Ermeni çokluğuna dayanan Ermenistan*"ı oluşturmaktı. Çünkü, *Kars - Eli* şöyle dursun, Mayıs 1918 de "*Ermenistân Cumhuriyeti*" olarak ortaya çıkan eski "*Erivan (Revan) Vilâyeti*"nde bile, Ermeniler azlıkta idi. 1908 de Erivan'da basılan Rusça resmi "*Vilâyet Yıllığı*"nda belirtildiği gibi, bu vilâyetin 7 Sancağı ("Uyezd") ndan ancak: *Gümrü*, *Yeni - Bayazıt* ve Katolikosluk merkezi *Eğmiazin*'de Ermeniler çoklukta; ve öteki dört Sancakta, "*Müslüman*" (Türk) nüfusu daha çok olup, iki kavmin sayısı şöyle idi:

<i>Erivan Sancağı</i> 'nda	242	köyde :	70 643	<i>İslâm</i> ,	45 329	<i>Ermeni</i> ;
<i>Sürmeli (İğdır)</i> "	227	" :	60 374	" ,	29 027	" ;
<i>Şerür - Derelegez</i> "	163	" :	55 085	" ,	20 842	" ;
<i>Nahçıvan Sancağı</i> "	167	" :	59 503	" ,	44 616	" .

"*Sarıkamış Felâketimiz*"de kış yüzünden 90 bin Mehmetçiğin soğuk ve hastalıklar yüzünden yok olması ve "Yedi - Cephede" savaşa mecbur kalmamız yüzünden, *Rus Ordusu*, toparlanarak, Şubat 1916 da *Erzurum*'u, daha sonra da, *Görel*'e varınca *Karadeniz Kıyılarımızı*, *Erzincan*'ı, *Muş*'u, *Bitlis*'i, *Hakâri*'yi işgal edebilmişti. *Çanakkale Zafirimiz*'in neticelerinden biri olarak, 15 Mart 1917 de *Çarlık*, gününden önce çökmüş; iki mevsim süren *Kerenski Hükûmeti*'nden sonra patlayan 7 Kasım 1917 *Kızıl Bolşevik İhtilâli*'yle, *Anadolu*'daki topraklarımızdan Rus Ordusu çekilmeye başlayınca, yerlerine geçen *Ermeni Çeteleri*, *Erzincan*'dan başlayıp, *Nisan 1918* sonlarında *Arpaçayı* doğusuna kaçincaya kadar, uğradıkları şehir ve köylerimizi, yangın yerine döndürüp; çoluk - çocuk dahil, silâhsız yüzbinlerce *Müslüman - Türk*'ü kırıp bitirmişlerdi*.

Birinci - Cihan Savaşı sonunda, *Araplar*'ın büyük ihâneti yüzünden yenik düşerek imzalamaya mecbur kaldığımız 30 Ekim 1918 uğursuz *Mondros Mütârekese*si, 6 ay önce "*Kırk - Yıllık Karagünler*"deki esaretten yeni kurtulmuş bulunan *Üç - Sancak* ile, yukarıda işaret edilen eski

* Bu uğurdaki, üçü Rus kaleminden çıkma yedi ayrı eserin tercüme veya sâdeleşmesi ile yeni yazımıza çevrilmesi için bak. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, "*Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi, 1918 - 1920*", Ankara 1970 (3 Ek ve Sonsöz ile).

“*Revan Vilâyeti*” içindeki *Türklüğün* kalabalık olduğu yerler ve *Ahıska - Ahılkelek Türkleri*, *Ordumuz*’un 1914 Hudutları gerisine çekilme mecburiyeti karşısında, “sudan çıkmış balığa dönme” durumuna düşeceklerdi: Cânî, kaatil, suçlu olduklarından, buralardan kaçan *Ermeniler*, Mayıs 1918 *Batum Mu‘ahedesi*’ne göre, 10 000 Km² lik bir “Cumhuriyet” bölgesine çekilmişlerdi. Halbuki, *İngiltere* gibi bir eski-hâmî ve galip “Büyük-Devlet”, *Ermeniler*’i “Müttefik” sayıyor *Türkiye*’nin “*Altı-Vilâyeti*”ni (Van, Bitlis, Diyârbekir, Erzurum, Elaziz, Sivas) bile, *Mondros Mütâkeresi*’nin İngilizce metninde, “*Armenya*” gösteriyordu.

Bu *Mütâreke*’nin metni, *Kars*’taki *Ordumuz*’a da Kasım 1918 başında telsizle bildirilmişti. Bu umulmadık millî felâketi, çok dost saydıkları subaylarımızdan duyan *Karslılar*, hemen *Mutasarrıf Hilmi* (URAN) ile 9. *Ordu Kumandanı Harputlu Yakup Şevki* (SUBAŞI) Paşa’ya başvurarak: “*Ermeni* kurşunları ve süngüsü ile pisipisine ölmek-tense; silâhlânıp erce karşı koyarak şehîd olmayı, tercih edeceğiz” diyerek, yardım istediler; ve 5 Kasım 1918 günü, *Mutasarrıflığın* izniyle, “*Wilson Prensipleri*”ne dayanarak, “*Millî - İslâm Şûrâsı*”nın merkezini *Kars*’ta kurarak; *Nahçıvan*, *Ahıska* ve *Batum*’a kadar *Türklük* bölgelerine telgraflar ve mektuplarla, oralarda da bu millî müdâfaa teşkilâtının “*Şu‘beler*”inin açılmasını dilediler. Aynı istek ve düşünce, *Kıpçaklı - Atabekler* soyundan, Rus Hukuk ve Ziraat Fakülteleri ile *Almanya*’da Maden Yüksek Mühendisliği tahsili yapmış olup, *Eyuplu Deli - Hâlid* (sonradan “Paşa”) Beğ’in 3. Fırkası’na öncülük eden büyük Mücâhid, “*Prens*” *Osmân Server* (ATABEK) Beğ’in başçılık ettiği *Ahıskalılar*’dan da, o akşam *Kars*’a gelmişti.

Böylece, bütün *Türkiyemiz*’de, uğursuz *Mondros Mütâkeresi*’nin haftasında ve en önce, *Kars* ile *Ahıska*’da, “*Millî Müdâfaai Hukuk*” teşkilâtı kurulmuş oluyordu. Genç diplomatlarımızdan Sayın *Bilâl N. ŞİMŞİR*, 1976 da *İstanbul*’da basılan “*Malta Sürgünleri*” adlı araştırma eserinde (s. 26-27), bunu, o zamanki havayı ve duyguları dile getirerek, şöyle belirtiyor:

“*Ordu* (Mütâreke’ye göre) çekilince, meydan *Ermeni Çeteleri*’ne kalacaktır. *Ermeniler*, *İngiliz* himâyesinde yürümek ve öç almak için, sabırsızlıkla beklemektedirler. (Üç-Sancak ile *Ahıska*, *İğdır*, *Kamerli* ve *Nahçıvan*’daki) *Türk Halkı*: Cân, mâl, nâmus kaygısındadır. Çekilmemesi için *Ordu*’ya yalvaranlar vardır. *Ordu* ile birlikte (*Karlı Hâfiz Kurbân Yurtseven* gibi *Ermeni* mezâliminden gözü yılan ve

Erzurum'a) göçe kalkışanlar da, az değildir. Ama *Ordu*, çekilmek zordur ve çekilir.. Halk, kendi kendini savunmak için, tedbirler almaya çalışır. *Ahıska*'da bir de, *Geçici Hükûmet* kurulur. Bu, çekilmenin birinci safhasıdır”.

“*İngilizler*, 11 Kasım 1918 günü *Üç - Sancak*'ın yani *Kars*, *Ardahan* ve *Batum*'un da hemen boşaltılmasını isterler. *İstanbul Hükûmeti*, *İngiliz* isteğine boyun eğer. *Yakup Şevki Paşa*, bu kez daha çetin bir durumla karşı karşıya kalır: Boşaltılacak bu yerlere, *İngilizler* ile birlikte *Ermeniler*'le *Gürcüler*'in yürüyecekleri kesindir. *Yerli Türk Halkı*'nı, gözle görülür bir ölüm beklemektedir”.

“*Ordu Kumandanı*, çekilmeyi geciktirmek, zaman kazanmak ister. *Yerli Türkler*, *Ordu*'nun kalması, direnmesi için yalvarır. *Yakup Şevki Paşa*, *Hükûmet*'in buyruğuna karşı gelemez, direnişe karar veremez. Yalnız, *Yerli Türkler*'in savunma hazırlıklarına (*Ordu*'dan terhis edilen yedeksubay, top ve makineli tüfeği kullanacak çavuş, onbaşı ve erlerden “gönüllü” kalmak isteyenlere müsâ'ade ile, fazla silâh ve cephaneden, malzemeden ve paradan zimmetle verme hususunda) yardımcı olur”.

“*Kars*'ta ve *Ordu*'nun çekileceği *Ardahan*, *Oltu*, *Artvin*, *Kağızman*, *Sarıkamış* gibi yerlerde, (hepsi *Kars*'a bağlı olarak) *Millî-Şûrâ* (Şu'besi) *Hükûmetleri* kurulmasını destekler. Bu minyatür *Hükûmetler*, (*İngiltere*, *Fransa* ve *İtalya* gibi galip devletlerin, birer kanun ile kabul ettikleri “*Wilson Prensipleri*”ne dayanarak) *Ermeniler*'e karşı, kendi başlarının çâresini bulmaya ve bölgesel *Kurtuluş Savaşı*'na hazırlanırlar. Denebilir ki: *Doğu'da Kurtuluş Savaşı 1918 yılında başlamıştır*”.

(Bu gerçeği göz önünde tutarak: Batımızda, “*İlk-Kurşun*” anıtı ve törenleri; güneyimizde, “*Düşmana ilk-kurşunu, Torosların yağız delikanlıları atmıştır*” gibi konuşmalar ve yayınlar ile, 1919 Mayıs ortasından sonraki millî davranışları, “*Yurt-Bütünlüğü*” ölçüsünde öne sürmek, okul kitaplarına almak, yerinde olmasa gerektir!)

* * *

Merkezi *Kars* olan *Üç-Sancak* ve çevresindeki *Türklük* bölgelerinin 1918 - 1919 yıllarındaki *Millî - Mücadeleleri*'ne âit 82 *Belge*'nin sureti, “*Kars'ın Son - Kurtuluşu*'nun 40. *Yıldönümü dolayısıyla*” hazırladığımız ve “*Kars'ı Tanıtma Derneği*” mizin yayınlarından “2. Sayı” olarak 1960 ta *İstanbul*'da basılan “*Millî Mücadelede Kars, I. Kitap: BELGELER*”, (23 Kasım 1918 - 8 Temmuz 1919 arasındakiler) de veril-

mişti. Bu kitapçığın başında (s. 5-7), 1919 - 1957 yılları arasında, *Kars Millî-Şûrâsı* (18.1.1919 dan sonra)/*Cenûbigarbt-Kafkas Hükûmeti*’nden bahseden eser ve makalelere, işaret edilmiştir. Bunların dışında, sonradan tesbit ettiğimiz şu yayınların bulunduğunu da, belirtelim:

1) Nisan 1919 - Ekim 1920 arasında Erzurum’da çıkan “*Albayrak*” gazetesi;

2) “*Cenûbigarbt-Kafkas Cem’iyyeti İslâmiyyesi*’nin vâsıtai neşri efkârıdır” şiarını her sayısında başlığı altına koyarak Batum’da “haftada üç def’a neşr” olunan “*SADÂÛÎ MİLLET*” gazetesinin bütünü (27 Eylül 1335/1919 tarihli ve 58 Numaralı sayısının ilk sayfasının başı, ekimizde klişe olarak verilmiştir. Ancak, 5 sayısını görebildik);

3) 1919 da, “Erzurum-Onbeşinci Kolordu Matba’ası”nda basılıp, 25 Eylül 1919 da Erzurum’a gelen Amerikan Hey’eti Başkanı “Ceneral Harbord”a, Kolordu K. Kâzım KARABEKİR Paşa’nın yazıp verdiği, “*Birinci - Kafkas Kolordusu’nun 334 (1918) Senesindeki Harekâtı ve Meşhûdâtı Hakkında*”ki “*Rapor Sûreti*” (yeni yazımızla iki sureti çıkmıştır: a - Kâzım KARABEKİR, “İstiklâl Harbimiz”, 1960 İstanbul, s. 305 - 318; b - kapak klişesi ve sâdeleştirilmiş, bizim 1970’te Ankara’da basılan “Kars İli Çevresinde Ermeni Mezâlimi”ne alınmıştır, s. 80 - 95);

4) Ahıskalı, Maden Yüksek Mühendisi Osmân Server ATABEK in, “G.K.” remziyle, İstanbul’da “*YENİGÜN*” gazetesinin 3 Aralık 1919, 7 Ocak 1920 sayılarında çıkan değerli makaleleri: “*Cenûbigarbt-Kafkasya Türkleri*” (bunu, İstanbul’daki “Millî-Kongre” teşkilâtımız neşrettirmiştir, sûretini, “Kars Turizm ve Tanıtma Derneği”nin 1966 da Ankara’da bastırdığı, “Kars Eli I. Çıldır - Ardahan, Hanak - Posof” adlı kitaba, s. 9 - 13 aldık);

5) İngiliz Mütareke Komisyonu Mümessili Yarbay Alfred RAWLINSON, “*Adventures in the Near East*” (Yakın - Doğu Maceraları), 1923 London (Allahuekber’de Uzun-Eyup çetesi fotoğrafları da var);

6) *Oltu Millî-Şûrâsı*’nın genç ve gayretli rüknü olan Yasin AKDAĞ (sonra, âile adı ile, HAŞİMOĞLU) Beğ’in, “*Kurtuluş Savaşı Tarihimizde Önemli Bir Noktanın Aydınlatılması*”, Kars Halkevi aylık dergisi “DOĞUŞ”, İlkteşrin/Ekim 1939, s. 17-19; (Bu zâtın, Oltu Millî-Şûrâsı ve belgeleri üzerine yazdığı hâtıraları, 80 s. halinde daktilo edilmiş olup, belgeleri ile birlikte, Ankara’da DTCTF binasının güney kesimindeki “Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi”nde, 58. Dosyada, 17321 - 17362 sayılarda bulunmaktadır);

7) (Kars Mutasarıf V.) Sâmi Sâbit KARAMAN, “*İstiklâl Mücaselesi ve Enver Paşa*”, 1949 İzmit (1920-1921 yıllarında Kars’ın durumu ve Bolşevik propagandasını anlatır.);

8) Dr. Târik (Zafer) TUNAYA, “*Türkiyede Siyâsî Partiler, 1853-1952*”, İstanbul 1952, s. 486 - 489;

9) “Cenûbigarbi-Kafkas Hükûmeti”nin Parlamentosu’nda kâtip iken, 1921 de Posof’un kurtuluşundan sonra Askerî Okula ve Harbiyemize girerek, sonra, Emekli Jandarma Albayı olan Posof-Arela köylü Fahri AKBAŞ’ın, 1960 tan sonra Ankara’da bir akşam gazetesinde tefrika ettirdiği “*Tarihçe*”si, Millî Kütüphane’deki koleksiyonlardan araştırılarak, bulunmalıdır; daktilolu bir sureti, elimizdedir;

10) Kâzım KARABEKİR, “*İstiklâl Harbimiz*”, 1960 İstanbul (13 Nisan 1919 daki İngiliz işgaliyle Merkez Kars dışındaki “Millî-Şûrâ Şu‘beleri”nin kurduğu milislerin, Ermeniler ile mücâdelesini, yer yer anlatılmıştır);

11) 1966 da Ankara’da basılan, “*Kars İli I. Sayı: Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof*” adlı ortaklaşa yazılan kitapta, bizim makalelerimiz: “*Yüksek Mühendis Osmân Server Atabek*” (s. 54 - 58); “*Çıldırli Kahramanlar*” (s. 59-60);

12) (Oltulu Edebiyat Öğretmeni) Sami ÖNAL, “*Millî Mücadele’de Oltu*”, 1968 Ankara.

13) Gotthard JAESCHKE, “*Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros’tan Mudanya’ya kadar: 30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922*”, 1970 Ankara (yazarın, Almanya’da “28.1.1970”te “Misakı Millî’nin 50. Yıldönümü”nde bitirdiği bu değerli eseri, Nimet ARSAN Hanım dilimize çevirmiş, TTK bastırmıştır).

İngiliz belgeleri ile kaynaklarını da inceleyen G. JAESCHKE, bu eserinde şunları belirtir; ki İbrahim AYDIN ile arkadaşlarının Malta’dan Ankara’ya TBMM’ne gönderdiği dilekçedeki haberlerin takvimini tesbite yarar:

5 Kasım 1918 de, “*Harbiye Nezâreti* (ordunun) terhis emri”ni verdiği gün, “*Kars İslâm-Şûrâsı*” kuruldu. 4 Aralık 1918 de, “*Harbiye Nezâreti’nin, Şûrâ Milis Kuvvetleri’nin (ordumuzdan silâh ve malzeme alarak) Elviyei Selâse’de Türkler’i korumalarına dair emri*”. 13 Aralık 1918 de, “*General Beach (Biç), Kars’ta*”. 26 Aralık 1918, “*9 uncu Ordu’nun Kars’tan ayrılışı*”. *General Beach, Kars* (Millî-Şûrâ) *Hükûmeti*’ni tanımaya râzı olduğunu, (Kars İstasyonunda Türkler’in direkerek, 60 kişilik

“Ermeni Hey’eti”ni yanında getiren bu General’e, karşı, Wilson Prensipleri ve resmî Çarlık nüfus istatistikleri ileri sürülen onbini aşkın Halk Mitingi’ni müteakip) beyân ediyor (ve Ermeni Hey’eti’ni tirenle Gümrü’ye geri gönderiyor)”. Genelkurmayımızın 1962 de Ankara’da basılan “*Türk İstiklâl Harbi*” kitabının I. Cildinin 167. s. deki “*Cenubu Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkatai Milliyesi*”nin kuruluşunun, “1 Ocak 1919” da gösterilmesi, bu kitaba da alınmıştır ki, yanlıştır. Bak. I. Belge’miz. “18 Ocak 1919: Kars’taki Millî Şûrâ’nın esas teşkilâtı hakkında kararı” diye T. Z. TUNAYA’dan alınan haber, şöyle olmalıydı: “17 Ocak 1919 da, Nahçıvan’dan Batum’a, Iğdır’dan Ahıska’ya kadarki Türklük bölgelerinden gelen 131 Mümessilin Kars’taki Büyük-Kongresi, geceyarısını geçinceye dek sürmüş; varılan karara göre, Millî-Şûrâ adı yerine, Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti Muvakkatai Milliyesi benimsenerek, ertesi gün 18 Ocak’da, coğrafyaya uyan bir ad alınmıştır.”

6 Şubat 1919, (İngiliz Generali George) “Milne (Baku’dan dönüşünde verdiği) Rapor’u(nda), Kars’ta (Yerli Halk Hükûmeti’ne karşı) zecrî tedbir lâzımdır” (demiş). 8 Şubat 1919 da, “*Elviye Selâse*’de, millî hareketler”. 19 Şubat 1919, (Erzurum’daki 9. Ordu Kumandanı) “*Yakup Şevki*’nin, Kars Hükûmeti’nin yardım istediğine dair (Harbiye Nezâreti’ne gönderilen) Raporu”. 14 Mart 1919, (Ardahan, Artvin ve Batum’a göz koyan) “*Gürcistan*’ın, Rize’yi istemesi” (19 Aralık 1945 Ajanslarındaki haberlerin başlangıcı!).

1 Nisan 1919, (İngiliz Generalleri) “Milne ile Thompson, Batum’da. (Kafkasya İşgal Kuvvetleri Kumandanı) Thompson, Tiflis’ten takviye birliği’nin Kars’a (tirenle) yollanmasını emretmiştir”. (Tiflis’ten gelip, Kars-Dereîçi’ndeki kışlalara yerleşen İngiliz Takviye Birliği’nin, Mirlivâ Deawey’nin tertibi ile) 12 (değil, 13) Nisan 1919 da, (Millî Meclis, makineli tüfekli ve elbombalı askerlerle kuşatılarak, erkânı hile ile yakalanan) “Kars Hükûmeti’ne son verilmesi”; (ve aynı gün, önceden Tiflis’te bozuk bir Türkçe ile basılan ve uçakla şehir, kasaba ve köyler üzerine atılan) “Thompson’un Kars Beyânâmesi” (sureti için bak. “Millî Mücadelede Kars, I. Kitap BELGELER”, s. 50). Burada, “13 Nisan 1919”da, (Gümrü’den getirilmiş bulunan Ermeni Generalleri) “Osebyan ile Gargan(Korgan)of’un, Kars idaresini üzerlerine alması” deniyorsa da, yanlıştır. Bunlar, ancak 30 Nisan’da idareyi ellerine alabilmişlerdir. Bu arada, 14 Nisan’da; 6 Türk + 1 Malakan + 1 Rum’dan kurulan ve Meşhedi-Samed Ağa ile Çıldır

Dr. Es'ad OKTAY'ın Reis ve Muâvin olduğu 8 kişilik bir "*Halk İdâre Hey'eti*", aynı Meclis binasında işbaşına getirilmiş; İngiliz kılığında azar azar tirenle gelen *Ermeniler*, şehre ve eski köylerine yerleştikten sonra, adigeçen Ermeni Generallerinden birincisi, Vâli ve ikincisi Kumandan olmuş; koalisyondan savuşarak çekilen Türkler'in yerine, idâreyi ele alabilmişlerdir. Bu da, G. JAESCHKE'nin yazdığı, "27 Nisan 1919, *Milne Kars'ta*" bulunduktan iki gün sonra, olmuştur.

İngiliz himâyesinde yeniden *Kars'a* doluşan *Ermeniler*, ancak *Kızılçakçak/Şüregel-Kars-Sarıkamış* gibi demiryolu boyunca ve *Kağızman* ile *Zarşat* (1927 den beri, "Arpaçay" ilçesi merkezi) gibi yerlerde hâkim olabilmiş; *Akbaba*, *Çıldır*, *Göle*, *Oltu*, *Allâhüekber-Dağı*, *Karakurut/Ortakale* ve *Pernevut* bölgelerindeki "*Millî-Şûrâ Kuvveti*" olan milislerimizden, gözleri yılmıştı. G. JAESCHKE'nin kitabında, 30 Nisan 1919 da, "*Harbiye Nezâreti*"nin (İngiliz Amirali A.G.) "*Calthorpe*"un Notası'nda zikredilen *Şûrâlar* hakkında Kolordulardan Rapor istemesi" de, bu yüzdendir.

"*Anavatan*"ımızın bucağı olan *Üç-Sancak*, böyle millî varlık gösterme ve davranışları yüzünden, "28 Ocak 1920" günü, "*Son/IV. Os-mânî Meclisi*"nin ittifak ve coşkununla benimsediği 6 maddelik "*Millî-Mîsâk*"ımızın 2. *Mâddesi*'nde yer almıştı. Ancak, *İngilizler*'den maddî-manevî güç alan *Ermeniler*, *Kars'ta* gittikçe, kırgın ve mezâlimini arttırıyordu. Bu yüzden çok bunalan *Şüregel* köylerinden *İran* yoluyla *Millî Azerbaycan Cumhuriyeti*'ne kaçarak yardım isteyenler olmuştu. Bu *İkinci Türk Cumhuriyeti*'nin (I. si, Dağıstan'dı) Merkezi *Baku'dan*, milislerini çoğaltsın ve *Ermenilere* karşı direnmesini güçlendirsın diye, elaltından bir kuryenin getirdiği heğbe ile birkaç bin altın-ruble, *Akbaba'da* kahraman mücâhid *Hâci-Abbâsoğlu Mehmed* (AKBABA) *Beğ'e*, "yardım" olarak gönderilmişti. Şimdi bu "yardım"dan, *Azerbaycan'da* iktidardaki "ademi-merkeziyyetçi" bilinen *Müsâvât Fırkası'nın*, başka bir gaye de güttüğünü seziyoruz. O da, G. J.'nin, mühim bir İngiliz belgesinden ("Documents on British Foreign Policy, 1919 - 1939, First Series, VII. cilt, 734. s.) naklettiği, şu haberdir:

(Afşarlı Nâdir Şâh'ın geri almasıyla Gence'de kalan bir Osmanlı Topçubası'nın torunlarından olan ve iyi Fransızca bilen Ali-Merdân TOPÇIBAŞI'yı, Azerbaycan Hükûmeti, birçok belgelerle ve bir "Hey'et"in başında, Paris'teki "Sulh Konferansı"na katılarak, Azerbaycan'ın istiklâlinin tanınması ve başka isteklerinin yerine getiril-

mesini sağlamak üzere göndermişti. Ermeni zulmünden, daha yakındaki Eleşkert ve Bayazıd'a değil de, Maku ve İran üzerinden Baku'ya kaçıp barınan birkaç "Şüregelli Şi'a âile"ye bakma ve Akbabalı Mehmed Beğ'e nakdi yardıma karşılık olacak, dünyadan ve "Milli-Misâk"ımızdan habersiz bulunan, Azerbaycan Başdelegesi) "*Topçibaşef'in*", "31 Mart 1920" günkü oturumda, "*Batum ve Kars'ın Azerbaycan'a ilhâkını istemesi*". Biz, iki Türk kaynağında da anılan *Millî-Azerbaycan Cumhuriyeti*'nin bu ters-tutumuna işaret ederek; Haziran 1534 te, "Gönüllü" olarak "*Anadolu-Türk Birliği*"ne katılan ve "Doğu-Serhaddimizin bekçisi" olanların torunları *Karşılilar*'ın, "*Azerîcilik*" davranışlarına karşı çok dikkatli olmasını diliyelim:

Kolordu Kumandanı *Kâzım KARABEKİR Paşa*'nın, *Erzurum*'dan millî vazife ile *Baku*'ya gönderdiği askerî-hekim *Dr. Gençaoğlu Fuad Sâbit Beğ*, "25 Aralık 1919" da *Baku*'dan ona yazdığı ilk "*Rapor*" unda diyordu ki: (15 Eylül 1918 de, Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerine karşı kanını dökerek *Baku*'yu kurtaran Türk Ordusu, Mütâreke'ye göre geri çekilip de, İngilizler buraya geldikten sonra, iktidardaki) "*Müsâvât Fırkası*"nın ileri gelenleri", "*Türkiye*'ye karşı, nazarları hodbînâne (bakışları bencil) olan bir zümreye istinad ediyor... *Azerbaycan*'ın siyâsî menâfiini, *Türklüğ*'ün menâfii ile hemâheng telâkki etmeyüp; infirâdcı (ayrılıkçı) bir siyâsete meyyâldirler". Yine *Dr. Fuad Sâbit*, 7 Mart 1920'de *Baku*'dan yazdığı ve *Erzurum*'da *K. KARABEKİR Paşa*'ya ulaşan mektubu'nda diyor ki: "*Azerbaycan, Elviye-Selâse*'nin (*Kars-Ardahan/Oltu-Batum/Artvin*'in), kendi vesâyeti altında, *Mâverâyi-Kafkas* (yani: *Azərbaycan - Gürcistan - Ermenistan*) *Konfederasyonu*'na girmesi şartını, ileri sürüyor" (*K. KARABEKİR, "İstiklâl Harbimiz"*, 1960 İstanbul, s. 491, 520).

Yeni-Türkiyemiz'in imzaladığı 1921 *Moskova* ve 1923 *Lozan Muahedeleri*'nde Murahhasımız olan *Sinoplu Dr. Rıza NUR* da ("Resimli Türk Tarihi", 1924 İstanbul, II. 264), şunları belirtiyor: "Genç *Azerbaycan Hükûmeti*, *Ermeni* ve *Gürcüler* gibi millî düşünemiyor, öyle hareket edemiyordu; belki 'aksine gidiyorlardı. Hattâ, menfa'atlerini bilemiyor, aldaniyorlardı. *Türkiye* 'aleyhine bile düşünmüşlerdi".

"*Azerbaycanlı* kardeşlerimiz, bizim *Van* ve *Bitlis*'i vermek; bu hususta *Ermeniler*'e her suretle yardım etmek üzere, onlar ile mu'âhede bile yaptılar. *Azerbaycan*: Şimâlinde, *Dağıstan*'ı; cenûb ve garbinden de, *Türkler*'le meskûn olan *Zakatal*, *Ahıska*, *Kars* ve *Batum*'u ilhâk etmek istiyordu. O vakit *Kars* ve *Batum* taraflarında bir *Türk Cumhûri-*

yeti (Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti) vardı. *İngilizler*, oralara girip, bu *Hükûmet*'in A'zâsını *Malta*'ya götürmüş; buraları *Ermeniler*'le *Gürcüler*'e taksim edip, vermişlerdi"**.

B) CİHÂNGİROĞLU İBRAHİM AYDIN (1874 – 1948)

Klişe ve suretleriyle izahlarını verdiğimiz *Belgeler*'in sahibi ve onlarda kendisinden çok söz edilen, rahmetli *Cihangiroğlu İbrahim AYDIN*'in hâtercümesini, kısaca tanıtalım. Bunları yazarken: Kendi ağzından son yıllarında tuttuğumuz notlara, perâkende yazılı hâtıralarına, yaşdaşlarından öğrendiklerimize ve onun son 24 yılını tanımamıza dayanıyoruz***.

Osmânlılar'ın, *Anadolu*'da “*Millî-Birliği Kûrmak*” isteğiyle ortadan kaldırdığı “*Beğlikler*”den, sülâleden olanlar, *Mısır-Kölemen Devleti*'ne değil de, hep *Doğu*'ya, *Azerbaycan*'a doğru âileleriyle kaçıp, yerleşiyorlardı. 1425 de *İzmir* çevresindeki *Aydinoğlu* sülâlesinin son *Beğliği* de yıkılırken, bunlardan *Süleyman Beğ*, sâdık adamlarıyla âilesini-evini develere yükletip, koyun-sürülerini de çobanlarıyla birlikte alarak, doğuya savuşup, *Akkoyunlu* ülkesine kaçıyor. Yolda, *Yozgat*'tan boydaşı “*Pozuk*” (Bozok) obalarından da ona uyup göçenler olmuş. (Uzun-Hasan Pâdişah'ın, 1467 de *Karakoyunlular*'ı yıkmasından sonra olacak) *Aydinoğlu Süleymân Beğ* yaşlı iken, obaları ile *Eleşgert-Ovası*'na yerleşiyor. Sonradan bunun torunları, (kışlak edinen *Karakoyunlu* boyu “*Sahatlu*”dan adını alan) “*Sahat-Çukuru*” (*Revan-Ovası*)na yerleşmişken, *Afşarlı Nâdir Şâh*, (1746 *Hudut-Kesimi*'nden sonra olacak) bunlardan, *Mehmed Beğ oğlu Aydın Beğ*'i, “dayıları *Çapanoğlular*” ile birlikte, bir yanı bataklık olan *Gümriü*'ye yerleştirip, *İran* hududunu korumaya memur ediyor.

** *Baku*'yu kurtardığı gibi, *Dağıstan*'a da yardıma koşan *Osmanlı – Türklüğü*'nün *Azerbaycan*'da gönüllerde yuvalanan sevgisini unutturmak için, *Bolşevik* istilâsını müteakip, *İran-Osmanlı* “kardeş-savaşları”nın kötü hatıralarını canlandırıp yayan düşman propagandası tekerlemelerin, 1967 *Kars İl Yıllığı*'nda (s. 185, 187), (yine, 1973 *Kars İl Yıllığı*, s. 85) “*Bezbaş*” ve “*Yeke şalvar Osmannı*”, “*Şalvarı şaltaş Osmannı*” diye yeralması da, çok düşündürücüdür!..

*** Adıgeçen her iki (1967, s. 148-149; 1973, s. 103-104) *Kars Yıllığı*nda yazılan, “*Cihangiroğlu İbrahim Bey*”in iki sahifelik hâtercümesi, yanlışlar ve hayalle dolu olup, doğum (1865) ve ölüm (1949) yılları bile uydurmadır. Bu da, Samet AĞAOĞLU'nun “*Babamın Arkadaşları*” kitabındaki (s. 151-155) “*Meçhul Kahraman*” bahsinden alınmıştır.

Bir yaz, kurak geçip, çok çekirge baskınından ekinler de biçilmez olunca, kıtlık kopuyor. Tahıl kuyularını açtırıp, un yaptırarak, sac-ekmeği pişirttirip, hayrat olarak yoksullara dağıttıran bu *Aydın Bey* için, *Dilan* (Kızılçakçak/Akyaka'da yeni adı, "Sulakbahçe") köyü için söylenen şu tekerleme, *Arpaçay* köylerinde hâlâ bilinmektedir:

"Kuruldu, *Aydın*'ın sacı * Yığıldı *Dilan*'ın acı" (26 Mayıs 1948 günlü "Kars" gazetesinde çıkan, "Rahmetli Cihângiroğlu İbrâhim Beğ'in Hâltercümesi" adlı yazımız). Bu *Aydın Beğ*'in oğlu *Cihângîr*'in oğlu *'Aziz Beğ* zamanında *Ruslar*, 1827 de *Revan-Türk Hanlığı*'nı yıkıp yurdunu istilâ ederken, *Gümrü*'yü de büyücek bir köy iken ele geçiriyorlar. Buranın halkı da resmî kütüğe yazılırken, (Rusçada "H" sesi yerine "G" söylendiğinden), *'Aziz Beğ*'in âile-adı, "*Cigangirof*" (Cihângiroğlu) ve komşuları arasında da "*Cihangîrzâde*" diye yazılıp söyleniyor. Bu *'Aziz Beğ*'in oğlu *Mehmed Beğ*, *Şüregel*'de *Karakilise* köyü eşrafından *Muğan-Beğleri* âilesinden "*Şarabanı*" (Farsça: "*Şahra-Bânü*") *Hanım* ile evleniyor. Bunlardan, sırasıyla: *'Aziz*, *İbrâhîm* (r. 1290/m. 1874), *Hasanhan*, *Tükezbân* ve *Aydın* doğuyor. *Gümrü*'de, dokuz yaşına kadar "Mollalar"dan: *Kur'ani-Kerîm*, *Din-Bilgileri* ve *Farsça* okumakta olan *İbrâhîm*'in babası *Mehmed Beğ*, oradaki koyun-sürüleri ve ekinlerle uğraşmayı, amcası çocuklarına bırakarak, 1882 de *Kars*'a göçüp, *Kayabaşı Mahallesi*'nde (şimdiki Beden Eğitim Bölge binası arkasında) aldığı bir evde yerleşiyor; müteahhidlikle uğraşiyor; çocukları, *Yusufpaşa Câmii*'nde *Karlı Eşref Hoca*'nın başında bulunduğu "*Medrese*"ye devam ediyor. Üç yıl da, *Kars*'taki "*Şehir Mektebi*"nde Rusça okuyor.

Çarlık Rusyası, muvazzaf-asker (saldat) sınıfından ayrı olarak, yeni istilâ ettiği ve "*Oblast*" (Askeri-Vilâyet) usulüyle idare olunan *Kars* ve *Batum* yerli Türk halkı dışındaki eski teba'asından Müslüman ve (Rus olmayan) Hristiyan ahâlinin zengin ve eşrâf ile muteberânının oğullarını, zâtî-atları ile ve ayrı giyim-kuşamlı olarak "*Kazak*" denilen "Gönüllü-Atlı Sınıfı"na alıp, talim ve terbiye ettirirdi. Ordu müteahhidi olan "*Cigangirof*" *Mehmed Beğ*'in 15 yaşına gelen oğlu *İbrahim* de, *Kars*'taki "*Aleksandropol* (Gümrü) - *Kazak Alayı*"nın 3. Bölüğü'ne yazılıyor ve beş yıl burada süvari-kazak talim ve terbiyesi görüyor. 1903 te, "*Kazak-Subayı*" adayı çıkacakken, *Cihangiroğlu İbrahim* ile, kendisi gibi Türk olan üç arkadaşı, "*Gizli İslâm Cemiyeti*" ile ilgileri tesbit edilmiştir" diye, Bölük'ten atılıp, "*Sürgün*" cezasına çarptırılıyorlar. Bu da, Bayramlar'da, *Kars-Osmânlı Şehberderhanesi*

ile yakın ve gizli temasından ileri gelmişti. *Baku* ve *Dağıstan*'da sürgün kalan *İbrahim Beğ*, altı ay sonra, aynı yılda çıkan "Af Kanunu"ndan yararlanarak, *Kars*'a dönünce, Kasım 1903 te, "*Göle Orman Muhâfaza Memurluğu*"na tayin ediliyor; dörtbuçuk yıl bu silâhlı vazifede bulunuyor. Son bir yılını, *Göle* kadrosunda iken, *Kars* merkezinde geçiriyor. Bu arada, *Japon Savaşı*'nda *Rusya* yenilmiş; 1905-1906 yıllarında: *Baku*'da, *Gence*'de, *Karabağ*'da *Ermeni-Komitecileri*'nin başlattığı "*Ermeni-Müselman Davası*" denilen silâhlı çatışmalarda, soydaşlarını korumak için iki yıldır *Karabağ*'da çetebaşı olarak *Ermeniler*'le vuruşan *Cihangiroğlu Hasanhan* ve *Aydın Beğler*, yakalanmasınlar diye, mücâhid çeteleriyle birlikte 1906 da *Aras*'ı aşarak *Tebriz Vilâyeti*'ne geçmişlerdi.

Azıtan *Ermeni Komitecileri*'ne karşı *Türkler*'in de toparlanıp teşkilât kurmalarını teşvik eden *Kars Askerî-Vâlisi Samoylof*, burada, *İbrahim Beğ*'in de kurucularından olduğu, "*Neşri Ma'ârif Cemiyeti*"ni kurduruyor. *İbrâhim Beğ*, ayrıca, gizli olarak, *Azerbaycan*'da *Ermeniler*'e karşı kurulmuş bulunan "*Difâ'i Partisi*"ne girmiştir. 1907 yılı başlarında da, *Kars Şehbenderimiz*'in delâletiyle gittiği *Erzurum*'da, bizim "*İttihâd ve Terakkî Fırkası*"na, "yemin ederek" a'zâ olmuştur. *İki Mücâhid Kardeşi İran*'a savuşarak orada mücâdeleye devam eden "*Orman Memuru*" *İbrâhim Beğ*'in, onlarla muhâberesi ve *Şehberhane-miz*'le yeniden teması, gözebatıyor. Âile dostları olan *Gürcü* soyundan *Kars Polis Komiseri*'nin, "dostça öğüdü"ne uyarak, yakalanıp sürgün edilmemek için, 1907 yazında, "*Erzurum İttihâd ve Terakkî Şu'besi*"nden gelen talimâta uyarak, izinle *Gümrü*'ye varıp, bir sürü koyunu *Baku*'ya götürüp sattıktan sonra, ilk eşi ile çocuklarını da yanına alarak, *Karabağ* üzerinden savuşup, *Kardeşleri*'nin yanına varıyor.

Khoy'da, *Tebriz* çevresinde *Meşrutiyet* taraftarlarına yardımcı olarak, hem *Şâhçılar*, hem de *İşgalci Ruslar* ile mücâdele eden bir çetenin başına geçiyor. *Güney-Azerbaycan* müelliflerinden ünlü *Kesrevî TEBRİZİ*'nin *Tebriz*'de neşrettiği Farsça "*Perçem*" adlı büyük gazetesinin, klişesi verilen şimdiki takvimimizle, 15 Mart 1941 tarihli ve 64 sayılı nüshasının ilk sahifesindeki fotoğraf ve yanındaki kısa izahatta: "*Karlı İbrâhim Aka* ile kardeşleri *Aydın Paşa* ve *Hasan Big*"'in, h. 1326-1329 (1908-1911) yıllarındaki mücâdelede hizmetleri ve erlikleri, övülerek anlatılıyor. Bu sırada, *Türkiye*'den de, "*Teşkilâtî-Mahsûsa*" miza yazılı gönüllü subaylarımız bile, *Tebriz Vilâyeti*'ne geçerek mücâdeleye katıldığından, *İbrâhim Beğ*, onlarla da işbirliği ediyor (1924 te

Atatürk'ün Kars'a gelişinde verilen Öğle-Yemeği'ne davetlilerden olan Erzurumlu Küçük-Kâzım Beğ, o zaman Jandarma Teğmeni olup, İran'daki "Teşkilâti-Mahsusa"mız arasında idi).

"Karslı Üç Kardeş", Rus işgalci birliklerine geceleri baskın yaparak, çok zayıat verdiriyorlardı. Bu arada (Kars'tan/Türkiye toprağından geldiği ve mücâhidlerinin sayısı bini aştığı için, "Paşa" lakabıyla tanınan) *Aydın Beğ/Paşa*, *Khoy*'da 7.1.1911 de şehid oluyor. *Ruslar*, takviye birlikleri alarak *Mücâhidler*'i ezip yok etmeye girişince, *İstanbul*'dan gelen emir üzerine, Ekim 1912'de *Osmânlı Subayları* ile birlikte *İbrahim Beğ* de, eşiyle çocuklarını, Tahran'a gönderdikten sonra, 700 mücâhidle, *Van Vilâyeti* hududuna geçiyor. *Kars*'a dönen *Hasanhan Beğ*'i, *Ruslar* yakalayıp, *Ejderhan*'a sürgüne göndermişlerdi. *Van*'a kaçıp gelen *İbrahim Beğ* idaresindeki mücâhidlerin 2/3 si, az sonra izin alarak *Tebriz* ve *Karabağ* bölgelerindeki evlerine döndüler; hepsi bekâr olan 230 kadarı, kışı *Van* köylerinde geçirdiler. Bu sırada, *Birinci-Balkan Savaşı* bitmiş, 155 günlük şanlı bir müdafaamızdan sonra Edirne'yi, 25 Mart 1913 te *Bulgarlar* teslim almıştı. *İttihadcılar*, "Teşkilâti-Mahsusa"dan olan *İbrahim Beğ*'i, "Gönüllüleri" ile birlikte *İstanbul*'a çağırdılar; *Trabzon* üzerinden, oraya gemi ile gidildi. *Kaymakam Enver Beğ*'in emriyle bu "Gönüllüler", *İstanbul*'da üçbuçuk ay, "Meteris Çiftliği"nde tam bir askerî talim gördüler.

Müttefikleri *Yunanistan*, *Sırbistan* ve *Karadağ* ile rakibi *Romanya*, *Bulgaristan*'dan ve *Türkiye*'den aldığı yerlerden kendilerine komşu bölgeleri koparmak isteyince, 29 Haziran 1913 te, "İkinci-Balkan Savaşı", *Bulgarlar* aleyhine başlamıştı. *İstanbul*'dan "Kafkas-Gönüllü Taburu" ile *Kumandanı İbrahim Beğ* de, *Yüzbaşı Süleymân 'Askerî Beğ*'in *Alayı*'nın öncüsü olarak *Edirne*'yi kurtarmaya gelmişti. 21 Temmuz 1913 günü, *İstanbulkapısı*'ndan *Edirne*'ye ilk girerek, *Selimiye-Câmii* önüne varan, *Karslı Cihangirzâde İbrâhim Beğ*'in *Gönüllü Taburu* olmuştu. *Bulgarlar*, şehri boşaltarak, sahra savaşına hazırlanmıştı. *Alayı*'nın öncüsü olarak ilerleyen *İbrahim Beğ*'in *Taburu*, *Bulgarlar*'a baskın yaparak: 164 er, 4 subay ve 1 doktor ile, *Alay Kumandanı İgnazof*'u tutsak almış ve *Edirne*'de *Hurşid Paşa*'ya teslim etmişti. Bu üstün yararlığına karşılık *İbrahim Beğ*, bir "Liyâkat-Madalyası" ile mükâfatlandırılmıştı. Ağustos 1913 te *Bulgarlar* ile yapılan *İskeçe* ve *Eğridere Muharebeleri*'nde de, yararlığı görüldü. Bu sırada, *Ejderhan*'daki sürgünden kaçan kardeşi *Hasan Beğ* de, *İskeçe Muharebesi* yapılırken gelip kavuşmuştu. *Türkiye-Bulgaristan Barışı* (29 Eylül 1913 te *İstanbul*'da) imzalanınca, cepheden

Edirne'ye dönerek; oranın Eşrâfi'ndan "Koyunbabaoğlu" Emekli Yüzbaşı Şükrü'nün genç kızı Melek Hanım ile evlendi.

Bir yıl Edirne'de, "Teşkilâtı-Mahsûsa"ya bağlı olarak kalmıştı. Birinci Cihan Savaşı kopunca, işe yararlığını çok beğenmiş bulunan Harbiye Nâzırı Enver Paşa, bu İki-Kardeş'i, "Gönüllüler"iyle birlikte, 1914 Kasımında "Teşkilâtı-Mahsusa" kadrosuyla, Irak ve İran Cephesine gönderdi. Balkan Savaşımız'da "Hamidiye"nin Kahraman Kaptanı, Milli-Mücâdelemiz'in seçkin büyüklerinden rahmetli Hüseyin Rauf ORBAY, Kastamonu Meb'usu iken, "2 Haziran 1941"de, "Riyâseti Cumhur 'Umûmî Kâtipliği"nin yazdığı tezkirede sorulanlara, 4 Haziran 1941 de verdiği cevabında, bu İki-Kardeş'in, maiyetinde çalıştıkları bir yıla varan müddetteki hizmetleri için, şunları yazmıştır:

"Karşılı Cihangirzâde Bay İbrahim ile kardeşi Bay Hasan, 1914 senesi nihayetinde Irak'ta ve İran'da kumanda ettiğim kuvvetlere, iltihak ettiler. İran'da Kirint kasabası ve civarında, üstün Aşiret Kuvvetleri'yle vukua gelen şiddetli iki muharebede, emsalleri arasında dikkati çekecek mertebede, yararlık gösterdiler. Refakatimde, bir seneye yakın hizmetleri müddetinde, dürüst hareketleri ve metin ahlâkları ile de, arkadaşlarının muhabbetini kazandılar".

"Dört sene sonra da (1919 da), bu İki Kardeş'i, Malta'da Esirler Kampı'nda buldum; ve iki seneye yakın, her hareketleri görülür vaziyette, bir arada bulunduk. Çok çetin maddî müşkilât ve yoksuzluk içindeki tavrı hareketleri, diğer daha büyük mevki ve mes'uliyet deruhde etmiş bazı vatandaşların tavrı hareketlerine nazaran, dürüst ve vakurâne idi. Vatanımıza sevgileri, büyüklerine saygıları, hiçbir zaman gevşemedi".

"Benim gördüğüm ve bildiğim zamanlarda, her İki Kardeş de hizmetlerini, maddî mükâfat beklemeden ifa etmişler; büyüklerine saygı ve bağlılık duygusu, hürriyet ve istiklâl aşkı ile çalışmışlardır".

H. Rauf Beğ, Afganistan'a vazifeyle gittikten sonra da bu cephede, Filibeli Hilmi ve Galatalı Şevket Beğler'in maiyetlerinde "Fahri-Alay Kumandanı" olarak hizmet gören İbrahim Beğ, İran Cephesi'nde Ruslar'la savaştan sonra 1916 başlarında Bağdad'a gelince, "Irak ve Havâlisi Umum Kumandanı" olan Halil (KUT) Paşa'nın emrinde çalıştı. Bizden ikinci bir Madalya, ve müttelikimiz Almanlardan "Demir-Salib Nişanı" aldı. 29 Nisan 1916 da kazanılan Kut'al-'Îmâre muharebesine katıldı. Burada tutsak alınan İngiliz Generali Townshend ile maiyeti ve erlerinin muhafazasına memur edildi. 11 Mart 1917 de Bağdad düşün-

ce, elimizdeki *İngiliz Esirleri*'ni, "Garnizon Kumandanı" sıfatıyla, "Gönüllüler"inin muhafazasında götürerek, *Musul*'daki garnizonumuza teslim etti. *Araplar*, artık heryerde ısyan ederek *İngilizler*'e yardımcı olduğundan, *Irak* da bizden kopuyordu.

İbrahim Beğ'in "Teşkilâtı-Mahsusa"dan olan "Gönüllüler"i ise, dağılıp evlerine dönme izni alıyorlardı. 1918 kışı bitmek üzere iken *İbrahim Beğ*, *Musul*'dan *İstanbul*'a çağrıldı. Bu sırada, 3 Mart 1918 *Brest-Litowsk Mu'âhdesi* ile, *Bolşevik Rusya*, "Üç-Sancak" bölgesinin Anavatanımıza kavuşmasına râzı olmuş; ancak, "serbest plebisit" yapılması şartını koşmuştu. "Başkumandanvekili ve Harbiye Nâzırı *Enver Paşa*", yeni vazifeler için onu, *İstanbul*'a getirtirmişti. *Edirne*'ye dönüp, âilesine kavuştuktan sonra, 25 Nisan 1918 de *Kars*'ın İlk-Kurtuluşu üzerine, Mayıs 1918 sonunda *Trabzon* üzerinden âilesiyle birlikte, "Fahri-Alay Kumandanı" sıfatıyla *Kars*'ta 9. Ordu Kumandanlığı emrine gönderildi. Kolordu K. *Yakub Şevki* (SUBAŞI) Paşa, Haziran 1918 ortalarında *İbrahim Beğ*, *Kars*'ın "Ermenistan Cumhuriyeti" hududu boyundaki *Kızılçakçak* (Akyaka) kasabasının merkez olduğu "Şüregel Kaymakamlığı"na tayin etti; kadrosu, mülkî değil, askeri idi. Ona verilen hususî vazife de, doğup büyüdüğü *Gümrü* şehri gibi, *Arpaçayı* solunda kalıp "Ermenistan"a bırakılan yerlerdeki *Türkler*'den, beriye âileleriyle göçüp gelecekleri teşvik etmek, onlara kolaylıklar sağlamaktı. Öyle de, yapıldı: *Gümrü* ve *Revan*/*Erivan*'ın *Türkler*'i, göçerek *Türk-Bayrağı* altında, *Kars*'a yerleşiyorlardı.

Bu arada, 30 Ekim 1918 de uğursuz *Mondros Mütârekese* imzalanmıştı. Buna göre, "Doğu'daki (Tebriz'e, Baku'ya ve Dağıstan'a varmış olan) *Türk Ordusu*, 1914 Hududları gerisine çekilmek" mecburiyetinde idi. Sonu yokedici olan bu haberi duyan *Karslılar*, (İngiltere'nin de bir kanun ile benimsediği) "Wilson Pensipleri"ne göre, yukarıda işaret edildiği gibi, 5 Kasım 1918 günü, "Millî İslâm Şûrâsı" adıyla bir yerli hükûmet teşkilâtı kurup, "boşaltılacak öteki *Türk-İslâm*" bölgelerinde de, bunun şu'belerini açtırmaya çalışıyorlardı. Yedeksubaylıktan terhis edilen *Avukat Erzurumlu Hüseyin Avni ULAŞ*, *Kars*'ta; *Rusya*'da *Hukuk Fakültesi*ni de bitirmiş bulunan *Ahıskalı Maden Y. Mühendisi Osman Server ATABEK* ile *Revanlı Avukatlar* da, bu uğurda "akıl-hocalığı" yaparak, konuşmalar ve konferansları ile, halkı elbirliğine çağırıyorlardı.

Bu durum üzerine, 9. Ordu K. *Yakub Şevki Paşa*, 15 Ağustos 1918 de "Anavatan'a Katılma İstekleri Mazbataları", *Sultan VI. Mehmed Va-*

hideddin'in bir Fermânı ile kabul edilen “*Elviye-i-Selâse*”de kurulan *Yerli-Hükûmet*'in başına: *Edirne*'de, *İran* ve *Irak Cepheleri*'ndeki savaşlarda yararlılığı görülen ve “*Osmanlı-Türklüğü'ne bağlılığı*” su götürmez olan “*Cihângîrzâde İbrâhîm Beğ*”i geçirtmek için, altı ayı geçen bir müddetten beri onun Kaymakam bulunduğu *Kızılçakçak*'tan ayrılıp *Kars*'a gelmesini uygun gördü (aslında, 2/3 Kasım 1918 de İstanbul'daki “*Son İttihâdcılar Toplantısı*”nda da, Enver Paşa ve arkadaşları, bu husustaki bir kararı, Erzurumlu-Ebülhindili Kösezâde Cafer ERÇIKAN Beğ'e verip, *Ahıska*'da 3. Fırka K. Eyyublu Deli-Hâlid Beğ'e de göndermişlerdi). *Ordubad*'dan *Batum*'a ve *Kağızman*'dan *Ahıska*'ya varınca olan *Türklük bölgeleri*'nden, “*Milletvekili*” adıyla seçilen Halk-Temsilcilerinin, 30 Kasım 1918 de yaptıkları “*İkinci-Kars Kongresi*”ne, *İbrahim B.* ile birlikte, 60 kişi katılmıştı. Bu kongredeki “ittifak”la varılan karâra göre, *Cihângîrzâde İbrâhîm Beğ*, “*Fahrî-Alay Kumandanlığı*” sıfatı üzerinde kalmakla birlikte, *Kars*'taki “*Millî İslâm-Şûrâsı Merkezi 'Umûmîsi Re'îsi*” seçildi.

Klişesini verdiğimiz, 15 Ağustos 1918 de *Dolmabahçe Sarayı* önünde çekilmiş bulunan 16 kişilik “*Elviye-i Selâse* (Kars-Ardahan/Oltu-Batum/Artvin = Üç-Sancak) *Ârâyi-'Umûmiyye Mazbataları*”nı *Pâdişâha* getiren “*Hey'et*”teki 12 zât, bu 30 Kasım 1918 *Kars Kongresi*'ne, bölgelerinin “*Milletvekili*” olarak katılmış tarihi kimselerdir (öteki dört kişi: Saray Mihmandarı Nebil BUHARALI, Acaralı Khamşıoğlu Temür Paşa, Gürcü Prensi Çavakhof ve Rum Temsilcisi Kayserili Murat Bunyatof'tur). *İbrahim Beğ*'in bundan sonraki hizmetleri ve başına gelenler, klişeleriyle metin ve izahlarını sunduğumuz 1924 yılına kadarki “*Belgeler*”den anlaşılmaktadır. 1921-1927 arasında *Kars Belediye Re'îsi* olan bu zât, *Kars C.H.F. Reisi* ve çekemiyenlerin iftiralarıyla, 1927 güzünde işten el çektilmişti. Sonunda, *Ankara*'ya gidip, müdafaalarıyla, kendisini temize çıkartmıştı. *Gümrü*'de kalan atalarının emlâk ve arâzisi ile, *Kars*'ta, 25 Nisan 1918 de kaçarken *Ermeniler*'in yaktığı baba-evinin yerine, Devlet ona “*Emvâli-Metrûke*” den, uygun ve güzel bir ev ile bir tarla, ayrıca İstanbul-Sirkeci'de Aydın otelini vermişti. Başkaca, serveti yoktu. “*Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası*” da almıştı. *Melek Hanım*'dan doğan çocukları, küçük yaşta veya okuyordu. “*Kereste Ticareti*” ile uğraştı.

Malta'dan sürgünlük arkadaşı ve oradan dönüştü birlikte *Batum*'a çıktıkları *Karabağlı Müderris* ve fikir-adamı *Ahmed AĞAOĞLU*'nun da “*Kurucular*”ından olduğu “*Serbest Cumhuriyet Fırkası*”nın, 1930 ya-

zında “*Kars Vilâyet Şubesi*”ni, geniş ve elverişli bulunan evinde açtı. Kendisini sevip, sözlerine güvenen halk ve memurlardan birçoğu, gelip bu Fırka’ya a’zâ yazılmışken, Umumi Re’is *Fethi* (OKYAR) *Beğ*’in, “Fırkamı feshediyorum” demesiyle, bütün şubeleri gibi, *Kars*’taki de kapatılınca; emniyetçiler evini arayıp, birtakım belge ve evrakını da, zabıt tutmadan götürdüler... Mareşal *F. ÇAKMAK*, *K. KARA-BEKİR*, *H. Rauf ORBAY*, (1918 de *Kars* Mutasarrıfı olan) *Hilmi URAN* başta olmak üzere, birçok millî kahraman ve ilerigelenler ile mektup, tebrik ve telgraf ile muhabere edip, karşılıklarını alıyordu. Sonunda, “*Kars Hayvan Borsası Muamele Memurluğu*”na tayin edilebildi. İki oğlu, dört kızı *Melek Hanım*’dan olmuştu. İlk eşinden doğanlar, *İran*’da yerleşip kalmışlardı. Elindeki belgeleri, ve *Malta*’da yazdığı 53 s. lik *Hâtıralar*’ı, emanet vererek, suretlerini almamıza müsâade etmişti. Yabancı dillerden Farsçayı, Rusçayı iyi bilir ve yazardı, Ermeniceyi konuşurdu, yazamazdı. Son günlerinde, yatağa düşüp, hastalandı; birkaç ay, evinden dışarı çıkamadı. 19 Mayıs 1948 Çarşamba günü, *Kars*’ta “Gençlik-Bayramı Şenlikleri” yapılırken, rahmete kavuştu. *Ortakapı Mahallesi Kabristanı*’na ertesi gün, büyük bir kalabalık gelmişken gömüldü. Sonradan kardeşi *Hasanhan Beğ*’e, “Hidemâti Vataniyye”den maaş bağlanmıştı; kendisi için, böyle birşey yapılmadı.

Bugün, DDY.ndan emekli oğlu *Aydın AYDIN*, *İstanbul-Beykoz*’da; kızlarından *Ayten Makbule AYDIN* ile *Ruhiye ALACA Hanımlar*, *Ankara*’dadır. Hâtıraları, evrakı, fotoğraflar ve belgeler, kızı *Ayten AYDIN*’da bulunuyor. Bunları, *Kars Müzesi Kıtaphı*ğı veya *Ankara*’da *Millî Kütüphane*’nin ilgili bölümüne bağışlamak istiyor. *Kars Lisesi*’nden öğrencimiz olan “hayırlı-evlâd” *Ayten M. AYDIN Hanım*’a, belgeler ile fotoğrafların tanıtılmasına müsâade ettiğinden dolayı, burada çok teşekkürler ederiz. Kismet olursa, “*Hâtıralar*”ı ile, öteki notlarının da yayınlanmasına hizmet etmek, memleket tarihinin ilgili safhasını aydınlatmak bakımından, mesleki ve millî vazifemizdir****).

23 Nisan 1984, *Ankara*.

**** Burada, sürgünlere âit İngiliz belgelerinde, Rus nüfus kaydına göre, *Kars*’tan *Malta*’ya sürülen onbir kişinin, kamp sırası ile adlarının ve vazifelerinin nasıl yazıldığını verelim:

Nu.	Adı	<i>Kars</i> ’taki Vazifesi
2713	Aziz Cihangirov	‘Adâlet Mümessili (doğrusu: Müşâviri).
2714	Pavlo Camuşov	<i>Kars Şûrası</i> Rum Mümessili (Milletvekilî).

BELGELER

A. – “*Kars Millî-Şûrâsı*” / “*Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti Muvakkatai Milliyesi*” Belgeleri’nden:

I

(206 x 290 mm. boyunda, başlık, yer adı ve tarih çizgileriyle “3” [133.] yıl rakamı, yan/satırbaşı çizgisi baskılı, resmî birinci hamur beyaz kâğıda, kara mürekkeple yazılı. Yazı, Başkâtip *Hatunoğlu Mehmed Nureddin Beğ*’indir. Belgenin küçük bir fotoğrafı, 1946 da “*Kars Yaylası*”nda, s. 34 ile 1953 te “*Kars Tarihi*”nde, I. 588 ve sureti, 1960 ta “*Millî Mücadele’de Kars - I. Kitap*”ta, s. 18-19 çıkmıştır. Hep büyük harfli ibâreler, basılıdır.)

KARS MİLLÎ – ŞÛRÂSÎ
‘ADED

KARS

18-1-35 (1919)

“Bismillâh” (remizle)

Cenûbigarbî - Kafkas Hükûmeti Muvakkatai Milliye
Re’îsi Cihângîrzâde İbrâhîm Beğefendi’ye

17/18-1-35 (1919) de ictimâ’ eden *Hey’et*’in ekseriyyeti-ârâsile, *Hükûmet Riyâseti*’ne Zâtî’âlileri, intihâb ve ta’yîn kıldınız. Bu bâb-daki *Hey’eti Vukelâ* listesi, merbûtdur.

Dîger *Nezâret Mümessilleri*’nin, derhâl vezâifi me’mûre ve mühim-melerine mübâşeret etdirilerek; umûri idârenin hüsni sûretle tedvîri hususuna müsâ’ade buyurulması.

2715	Hasanhan Cihangirov	Harbiye Mümessili.
2716	Mehmed Bey Alibegov	Kars Mülki Vâlisi.
2717	İbrahim Cihangirov	Kars Şûrâsı Re’îsi.
2720	Musa Bey Salakhov	Kars Polis Müdiri.
2721	Yusuf Bey Yusupov	Kars Şûrâsı İ’âşe Mümessili.
2722	Tavkhitgin Memleyef	Kars Emniyet (‘Umûm) Müdiri.
2725	Raçinski Matvey	Kars Şûrâsı Rus Mümessili (Polonez).
2726	Vafyades Stefani	Kars Şûrâsı (Sağlık ve) Sosyal yardım Mümessili
2727	Muhlis Bey Memedov	Kars Şûrâsı P.T.T. ‘Umûm Müdiri

(Bilâl N. ŞİMSİR, “*Malta Sürgünleri*”, 1976 İstanbul, s. 126-127, 420, 475. İstanbul’dan Amiral CALTHORPE’un Ek Listesi ile, 28.8.1919 Raporu’ndan alınma).

*Mülhakaat Hükümetleri*¹ muhâberâtının, fimâba'd Makaaminız vâsitasile cereyânı tabî'î bulunmağla; bu emri mühimmin de, ta'mim etdirilmesi.

Tefrîki Vezâif Kunûni Medenîsi'ne tevfikân, her *Mümessil*'in, *Dâiresi*'ne 'aid vereceği *Büdc*e ile; *Vâridâtı* 'Umûmiyye *Kaanûnu* olarak kaleme alınacak *Lâyiha*'nın, berâyi tasdik, *Meclis*'e tevdî'i 'arzolunur. Ol bâbda.

Meclisi Millî
Hey'eti İdâre Re'isi
Vekîli

(İmzâ, Kağızmanlı) '*Alt Rizâ* (ATAMAN)
(Ortası Ay-Yıldızlı Mührün yazıları) MİLLÎ İSLÂM ŞÛRÂSİ
MERKEZİ 'UMÛMÎİ KARS
1334 (1918)

II

(Yukarıdaki belgede anılan "liste". Aynı baskılı resmî kâğıda, kara mürekkeple Hatunoğlu Mehmed Nureddin'in kalemiyle yazılmıştır²).

KARS MİLLÎ - ŞÛRÂSİ
'ADED

KARS
-- 3 (1335)

Cenûbigarbt-Kafkas Hükümeti Muvakkatai Milliyyesi

Hükümeti Muvakkata Re'isi

(ve) Dâhiliyye Mümessili

Cihângîrzâde İbrâhîm (AYDIN)
Beğfendi.

Hâriciyye Mümessili

(Pîroğlu) *Fahreddin* (ERDOĞAN)
Beğ.

Harbiyye Mümessili

Cihângîrzâde Hasan(han)
(AYDIN) *Beğ*.

'Adliyye   "

Ağabababegof 'Abbâs '*Alt Beğ*.

¹ "*Mülhakaat Hükümetleri*": Batum, Ahıska, Artvin, Ardahan, Oltu, Kağızman, Sürmeli (Kulp/Tuzluca - Iğdır - Aralık), Kamerlü/Serdarabâd ve Nahçıvan ile Ordubad gibi bölgelerdeki "*Millî-Şûrâ*" Şu'beleri İdârecileri yerine geçen: Vâli, Mutasarrıf ve Kaaimmakamlar'ın makamları, demektir.

² Bu belgenin sureti de, 1960 ta "*Millî Mücadelede Kars-I. Kitap*"ta, s. 19 yayınlanmış olup, sâbit kalemlle yazılan Alman Mühendis'in adı, yanlış olarak, "*Klançer*" diye okunmuştu.

Ma'ârif	"	(Kayserili Rum Öğretmen) <i>Ksenofon ANDERYANOF</i> ³ .
Telgraf, Posta, Telefon Müdürü		(Bolşevikliği sevmiyen Rus kadını) ARLOF.
Mâliyye Mümessili		<i>Hudâdâdzâde Mehmed Beğ.</i>
Nâfi'a	"	(Revanlı) Mühendis <i>Mahmûd Beğ.</i>
"	"	(Azerbaycan Hükûmeti'nin tavsiye mektubuyla gelerek hizmet isteyen, Alman Mühendis) (sâbit kalemle yazılı) FLAVMER.
İ'âşe Mümessili		<i>Hasanbeğzâde Mehmed Beğ.</i>
Zirâ'at, Ticâret, Orman Mümessili		(Ressâm, Kâzım) 'Alt-Ekber (MUGAN) <i>Beğ.</i>
<i>Hey'et Karârî</i> 'na mutâbıkdır 18-1-35 (1919).		(Mühür)

MİLLÎ İSLÂM ŞÛRÂSII
MERKEZİ 'UMÛMÎİ KARS
1334 (1918)

III

("Millî İslâm Şûrâsı" yazılı resmî mühür bırakılarak, yeni ada ve yıla göre kazanmış mühür vurulan, 200 x 300 mm. boyundaki ikinci hamur ve satırların yerini belirten yeşile çalan mavi çizgili kâğıda, yine Başkâtip Hatunoğlu Mehmed Nureddin'in yazdığı.)

"Bismillâh"

Kars

20-1-335 (1919)

Cihângîrzâde Hasan(han) Beğ'e

'Avn u 'inâyeti Barî ve imdâd-i rûhâniyyeti Peygamberî ile, teşkîline muvaffakiyyet hâsıl olan, *Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti İslâmiyyesi*; 17/18-1-335 (1919) de tecemmu' eden *Hey'eti Milliyye*'sinin Karârile, senâverleri *Hükûmet Riyâseti*'ne intihâb ve ta'yîn kılındığını nâtik *Tezkire-i Maḥsûsa*'ya rabten mersûl *Hey'eti Vûkelâ* listesi mücebin-

³ Az sonra bunun yerine, Tiflis Rus Öğretmen Okulu Mezunu, Zarşatlı "Mu'allim" *Kocaoglu Mehmed* (KOCA) *Beğ* tayin edilmiştir.

ce; *Nezâret Mümessilleri*'nin, vezâîfi me'mûre ve mühimmelerine mübâşeret eylemeleri lüzûmu daîhi beyân; ve Zâtivâlâları — 'uhdei liyâkatinize ('askerî) *Kaaîmmakaamlık* rütbesi tevcihile —, *Harbiyye Mümessiliği*'ne ta'yîn kıldıkları, dermiyân olunmaktadır.

Tevfikaati Sübhâniyye ve imdâdi Nebeviyye'ye bilistinâd, vezâîfi *Umûri Riyâseti* 'uhdei emânete aldım. Sizi de, *Meclisi Millîmiz*'in ekseriyyeti-ârâ ve karârile, bugünden i'tibâren, vazifei me'mûrenize da'vet; kavânîni mevzû'ai 'adâlet ve medeniyyete ri'âyeten, ilhrâzi muvaffakiyyât eylemeleri du'âsını, ref'i Bârigâhi-Ahadiyyet eylelerim.

Tarihi-Hakk üzerinde bulundukça, Hazreti Allâh, cümlemizin mu'înidir.

Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti
Re'îsi

(İmzâ) *İbrahim AYDIN*
(Yeni mühürdeki yazı:)

CENÛBIGARBÎ – KAFKAS HÜKÛMETİ. 335 (1919).

B. – Malta Adası'nda sürgünde iken, İbrahim AYDIN ve arkadaşlarının Malta İngiliz Vâlisi'ne (Plumer'e) ve Ankara'da "Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri" delâletiyle "Büyük Millet Meclisi"ne gönderilen dilekçeleri:

IV

(30 satırda, ince mavi çizgili bir kâğıda, imlâsı düzgün Türkiyeli bir sürgünlük-arkadaşının yazdığı ve İbrahim AYDIN'ın imzaladığı, Malta Vâlisi'ne verilen dilekçenin sureti. Bunun cevapsız kaldığını, söylemeğe gerek yoktur.)

Malta Vâlî 'Âlîsi'ne

Vâlî Beğfendi Hazretleri

Ben, cürüm ve cinâyetle 'alâkadâr bir kimse değilim.

Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti Riyâseti'ne, ârâyî mahalliyye ile ta'yîn kılınmış bir insânım.

Vatandaşlarımın ârzû ve tensibile, 'uhdei emânete aldığım vazîfeyi, *Kavânîni Mevzû'ai Medeniyye*'ye ve *Kavâ'idî Meşrû'ai Hukuukîyye*'ye istinâden ifâya; ve bu sûretle, mıntakamın âsâyîşi mahalliyyesini te'mîn ve idâmeye sâ'î iken, her ne sebebe mebnî ise, *İngiliz Hükûmeti Fahîmesi*'nce, (13 Nisan 1919 günü tevki'fimizden sonra) on refikimla birlikte, derdestle *Malta*'ya getirildik!

Esnâyî derdestimizde: Ne eşyâ, ne para, ne hiçbir şey yanımıza almağa müsâ'ade edilmedi; "*İhtiyâcınız te'mîn ve tedârük edilecektir*", denildi. Bunu söyleyen, bir *Devleti-Mu'azzama'yı* Temsil eden bir lisân idi. Biz de, bu lisânın te'mînâtî vâkı'asına, kemâli emn ü i'timâd ile i'tikaad eyledik.

Fakat, ma'alesef; sekiz aydan fazla bir zamândır —kaz sürüsü gibi— bir mahbese kapatıldık! Ne soran oldu, ne de arayan!

Muzâyakamız artık, insânlığın tahammül derecesini aşdı. Birkaç def'a *Kamplar Kumandanlığı*'na mürâca'at etdim; bir netîcei mu'âvenet göremedim.

Ricâ ederim, bana bildiriniz:

Kabâhatim, cürmüm nedir? Bize ne için, hayvânâtî vahşîyyeye bile tatbîkten, vicdânî hâzıraî medenîyyetin hazer eylediği bir mu'âmele, revâ görülüyor?

Mücrim bir âdem isem, cürmümün lâyıknı verecek bir *Mah-kemei 'Adâlet'*e sevk-ediniz; sudûr edecek hükme, râzı ve mutî'im. Ancak, böyle nâlâyık ve vicdân-sûz ezâlara, mütehammil değilim.

Ben ki, dün bir *Hükûmet*'in *Re'îsi* idim; bugün *İngiltere Hükûmeti Faîmesî*'nin, hakkımda nâbecâ bir sûretde revâ gördüğü mu'âmele ile; bir kat çamaşıra, bir dilim ekmeğe, bir tek sigaraya müftakirim. Bu mu'âmele, pek yanlış bir hatâ, büyük bir günâh olsa gerek.

Binâ'en-'aleyh, ne yapacaksanız, bir ân evvel yapınız. Ve bana, isterseniz, *Memleketim*'e gideceğim vakıt, 'aynen i'âde etmek üzere, bir mıkdar pâra verip, ihtiyâci vâkı'amızı tehvîn ediniz. İsterseniz, i'âne sûretile, insânîyyet nâmına, mu'âvenet ediniz. Ve, lûtfen, işimizin bir ân evvel halline tavassut buyurunuz.

Ümîd ederim ki, bu feryâdıma nazari insâf ve 'adâletle bakar; bana, lisânî hak ve nısfetle, i'tâyî cevâb ve izhârî mu'âvenet lûtfedersiniz ricâsile, te'yîdi hurmet eylerim, Efendim.

18/Kânûniyevvel/335 (1919)

Cenûbigarbt-Kafkas Hükûmeti Re'îsi
(İmzâ) *İbrâhîm*

V

(30 Ekim 1920 de Kars'ın Son-Kurtuluşu'ndan sonra, 23 Şubat 1921 de barış yoluyla Ardahan ve Artvin bölgelerinin de Gürcü

işgalinden kurtulmuş olmasının haberleri, Malta'daki Karşılar'a umut veriyordu. Birinci İnönü Zaferimiz ile Yunanlıların yenilmesi, ilk defa Ankara Hükûmetimiz'in İtilâf Devletleri'nce tanınmasına ve 21 Şubat 1921 de başlayan "Londra Konferansı"na çağrılmamıza yol açmıştı. Bu arada TBMM Hâriciye Vekili Bekir Sâmî (KUNDUK) ile İngiltere arasında, 16 Mart 1921 de imzalanan anlaşmaya göre, Malta'dan 64 Türk serbest bırakılacaktı. İşte bu sıralarda Malta Sür-günü olan Kars "Hükûmeti Muvakkata"sı erkânından dört kişi, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde okunmak üzere, İlk-Dilekçe'yi, yine kitâbeti iyi bir Türkiyeli'ye yazdırmışlardı. Fakat, aynı 24 Mart 1921 günü ajanslardan, 23 Martta Yunan Ordusu'nun ilerlediğini ve sonra da 26 Martta taarruza geçerek İkinci-İnönü Savaşı'na başladığını duyunca, bu İlk-Dilekçeyi göndermeyi sonraya bırakmışlardı. 200 x 258 mm. boyunda, tek yüzü ince mavi çizgili ve marjlı mektup kâğıdına-marj çizgisi tersine yanı solda kalarak— 2 sahifeye kara mürekkeple yazılmıştır. İlk kâğıtta 25, ikincide 7 satır bulunmaktadır. İkisi de, sonradan dosyalanırken, sonlarından delinmiş de, deliğe gelen kelimeler okunabiliyor.)

"Bismillâh"

Ankara'da Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri'nin Delâleti Sâmîyyeleri'le Büyük Millet Meclisi Hey'eti 'Umûmiyyesi'nin Nazargâhi 'Âlîsi'ne

Ma'rûzi 'âcizânemizdir:

Senelerden beri yekdiyerine hasret kalan öz-evlâdlarını biribirine *Kars'da, Ardahan'da* kavuşduran *Harbi - 'Umûmî*; singirleri za'fa dûçâr olan (müttefikimiz) *Bulgar* ve *Alman Milletleri'nin* ef'âlile, onların ve binnetice *Türkler'in* 'aleyhlerine nihâyetlendi. Bu vaz'iyet karşusunda, Kardaşı'ndan ayrılmamak mecbûriyyetinde olarak, mevcûdiyyetini ihsâs ârzûsunda bulunan *Karşılar*; (9. Ordu Kumandanı Harputlu Ya'kuub) *Şevkî* (SUBAŞI) *Paşa'nın*, kendülerini (Ocak 1919 başlarında Mütarekeye uyararak artık) terkederken, taleb etdikleri yardımları, kalblerinin istediği gibi istihsâl edememişler idi.

Bu hâle karşı, *Kars* ve (Batum-Artvin, Ahıska-Ahılkelek, Sürmelü-Nahçıvan ve Kamerlü/Serdârâbâd ile Ardahan, Oltu ve Kağızman Sancakları gibi) *Tevâbi'i Ahâlîsi*, dûçâri nevmidi olmadıktan başka; (17 Ocak 1919 da) intihâb cyledikleri yüzotuzbir *A'zâ'dan* mürekkeb *Meb'ûsân* ve onsekiz *A'zâ'dan* mürekkeb *Şûrâyi-Millî*

ile teşekkül eden *Hükûmetleri*, kalblerinin fevânını ve *Türklüğ'e* merbûtiyyetini, mâddeten ve 'alenen izhâr etdiler. İşte o *Hükûmet'in A'zâsı* olan 'âcizlerle arkadaşlarımızın gaayesi: *Türklüğ'ün*, *Kars* ve *Tevâbi'i*'nde ebediyyen idâmesi ve *Anavatan'a* irtibâtı idi.

Mütâreke'yi müte'âkıb o havâliyi istilâ eden *İngilizler*, *Türk Milleti* yerine *Ermeniler'i* idâme için, *Harbi-'Umûmî'*deki zâhiri gaali-biyyetlerinden mağrûr; ve emeli siyâsilerinin bilâmüşkilât husûlünden mutma'in bulunuyorlar idi. Haşikati hâle gayri mutâbık dost (luk)larile kâzib 'adâletlerine inanan bir kısım cühelâ, var idi. Ve hattâ bizler bile, o inanan cühelâdan başka bir sûretle düşünmüyor idik. *Ermeniler'i Kars'da* ikaame ve teksir etmek; ve milliyet prensiplerile singirlerini gevşetdikleri mağlûplarını, daha ziyâde aldatmak fikrinde oldukları, bilâhîre anlaşıldı. Ancak, mâzinin yalancı propagandasile dimâğları dolmuş olanları, iğfâl edilmekte olduklarına iknâ' bile, kolay olmadı.

13 Nisan (1919)da, (Mondros Mütârekesi'ne göre Kars Müstahkem Mevki'inde bir Müfreze İngiliz askeri ile yerleşmiş bulunan) *İngiliz Murahhası 'Askerîsi* (Ceneral Divi), 'âcizlerle refiklerimi, evvelce verdiği ma'lûmâta ibtinâen, *Meclisi Millî*'de dostâne ziyâret ederken, ansızın süngülü 'askerlerle kuşatdırdı. Ve, *Hey'etimiz'i* tevkîf ederek, *İstasyon'a* sevķ-edip; sâhibsiz kalan biçâre *Kars Ahâlîsi'ni*, kahren ve cebren *Ermeniler'in* tâbi'i kıldı. *Kars'dan* bu sûretle ayrılmamızı müte'âkıb, *Ermeniler'in* hâkimiyyeti, *İngiliz* kuvvetlerle (Nisan 1919 sonunda) te'sis olundu.

Hepimiz oradan, (demiryoluyla Gümrü-Tiflis-Batum'a, buradan da gemi ile) *İstanbul'a* getirilerek, (Sirkeci'deki) *Arabyan Hanı'n*da kırkbeş gün tevkîf olunduktan sonra, *Malta'ya* sevķ-edildik. Ve (İstanbul'dan gemi ile ayrılacağımız) o gün, *İstanbul* (İ'tilâf Fırkası) *Hükûmeti'nin* teslim ettiği "hârici ez-millet" denilen (Ziya Gökalp ile öteki Türk Aydınları ve İttihâd Fırkası ileri gelenlerinden 67 kişilik) *Żevât* ile, (28 Mayıs 1919 günü sa'at 18 de Galata-Rıhtımı'ndan kalkan "Princess Ena" adlı İngilizler'e âit) vapurda birleşdik.

Bundan dokuz mâh akdem (Temmuz 1920 ortalarında), hiçbir günâ mûcibi tuhmet ve mu'âheze hâlimiz olmadığından dolayı, sebilimizin tahliyyesine *Britanya Hükûmeti'nin* karâr verdiği, resmen tebliğ olundu. Bu tebliğaat defa'ât ile tekrâr ve muhtelif tarzı iğfâlkârâne ile tahrîf ve tağyir edilerek; gâh ümîdvâr ve gâh nevmîd

edildik, ki tafsîl ve izâhı, bunca meşâgûlî mühimme ve ‘âliyyeleri arasında, mûcibi tasdi‘ olacağından, sükûtu ihtiyâr tabi‘idir.

Ahîren *Kars*’ın (30 Ekim 1920 de Ermeni işgalinden kurtarılarak) *Anavatan*’a kavuşup, *Meb’ûsları*’nı *Büyük Millet Meclisi*’ne gönderdiğini, kemâli fahr ile işitdik (bu sırada *Kars*’ta ve *Ardahan*’da henüz seçim yapılmamış; Millî-Şûrâ bölgelerinden, Son/IV. Osmanlı Meclisi için seçilen *Oltu*’dan 2 ve *Batum-Artvin*’den 5 *Meb’ûs*, 13 Mayıs ve 3 Haziran 1920 de *Ankara*’daki TBMM’imize katılmışlardı).

Şu ma‘rûzâtımızın gaayesine nakli kelâm edilince (2. sayfa):

Evvelen, *Malta*’dan tahliyyemizin çâresine tevessül buyurulması; *sâniyen*, ilk ve serî‘ vâsıta ile, nakden burada bizlere mu‘âvenet edilmesi; *sâlisen*, evlâd ve ‘iyâlimizin, nerede bulunduklarının tahkîkile, *Kars*’da iskânlarının te‘mîn edilmesidir.

Bu metâlibâtımızın sâha-ârâyi husûl olabilmesi, *Hey’eti ‘Âliyei Hükûmetiniz*’in mesâ‘îi mütemâdiyyesine müftakır bulunduğunun ‘arzile; *Müslümânlar*’ın sa‘âdet ve selâmeti ‘âliye ve müstakbelesini, eltâfi İlâhiyye’den tazarru‘ eyler; ve hakkımızda, ibzâlîi ‘âtıfet ve uhuvvet buyurulmasını, ricâ ederiz. Ol bâbda emr ü fermân, veli-ülemringdir.

Fî 24 Mart sene 337/(1)921.

Kars Hükûmeti Muvakkate Re’îsi Sâbıkı
Cihângîrzâde İbrahîm (AYDIN)

Hükûmeti Sâbıkı
İ‘âşe Nâzırı
Yûsufzâde Yûsuf
(ARPAÇAY)

Kezâ
Harbiyye Nâzırı
Cihângîrzâde Hasan
(AYDIN)

Kezâ
Cihângîrzâde ‘Azîz
(CİHANGİR)

VI

(İki mislimizi aşan Yunan Ordusu, 31 Mart/1 Nisan 1921 gecesini İkinci İnönü Zaferi’imizle yenilip, 8 Nisan 1921 de *Ashhanlar Savaşı*nı da biz kazanmıştık. Bu çok sevindirici haberler üzerine *Malta*’daki “Sâbık” *Kars Hükûmeti Erkânı*, Nisan 1921 ortalarında, yeniden ve daha uzun bir dilekçeyi, yine Türkiyeli bir sürgün arkadaşına yazdırtmış ve onu, *Ankara*’ya postalamışlardı. Bu “İkinci-Dilekçe”nin, elimizde iki nüshası var: Birisi müsvedde olup, üzerinde, kaleme alan tarafından çizikler ve düzeltmeler yapılmıştır, en başta “Bes-

mele" remzi konmamıştır. Bu müsvedde, iki yüzünde ince 34 satır çizgisi bulunan 211 x 337 mm. boyundaki kalınca bir mektup kâğıdının iki yüzüne, kara mürekkeple ve çok okunaklı biçimde yazılmıştır. İlk sahifede 37, arka yüzünde 33 satır bulunmakta olup, dilekçe sahiplerinin adları yoktur. Her iki sahifede de, kâğıdın başlık kesimi, alta gelmiştir. "24 Mart 1921" tarihli İlk-Dilekçe'de, "Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri" için, Sadria'zamlara mahsûs "Sâmî" sıfatı kullanılmışken, bunda, Devlet-Re'isi oluşunu belirten, "*Devlet-Penâhî*" denilmesi, dikkate değer).

Müsveddenin sol üst köşesinde, 4,5 satırcık hâlinde, eski-yazıya elverişli olmayan ince uçlu bir kalemle ve soluk kara mürekkeple, İbrahim AYDIN'ın elyazısıyla, şu not bulunmaktadır:

"Mart sene 336 (1920) târihinde, (galiba, 16 Mart İstanbul İşgali üzerine) serbestiyetimiz, tebliğ olunmuş idi. Fakat bilâhireden, *Gürcü* ve *Ermeniler*'in teşviğ ve ifsâdâtile, 'azîmetimiz terkile kezâ te'ahhür eyledi".

(Bu müsveddeden, yazısı kolay okunmayan başka birisi, aynen temiz bir sûreti, 203 x 303 mm. boyunda, çizgisiz iki kâğıda kara mürekkeple yazmıştır. Klişesi verilen İkinci-Dilekçe'nin temiz nüshasının başında "Besmele" remzi vardır. İlk yaprakta 26, ikincisinde 28 ve arka yüzünde 1/4 satırda son ibâreler yer almaktadır. Müsvedde, dosyalanmak için delinmişse de, bunda delme makinesi kullanılmamıştır. Başlığın yanına, kırmızı kurşun kalemle, "*Nîsân 1921*" yazılmıştır.)

"Bismillâh"

Ankara'da Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri'nin Delâleti Devlet-Penâhîlerle Büyük Millet Meclisi Hey'eti 'Umûmiyyesi'nin Nazargâhi 'Âlîsi'ne

Hayâtda, kâğıda dökülmüş uzun derdlerin dinleyicisi, okuyucusu azdır. Velez öz-kardeş, yâ dindaşın bile olsa. Fakat, bu elim 'âdetde *Sizler*'in bir istisnâ teşkil edeceğinizi umduğumuzdan; ilk müsâ'id vesileden (Londra Konferansı sırasında TBMM Hükûmeti Temsilcisi Bekir Sâmî KUNDUK'un, İngiltere ile yaptığı 16 Mart 1921 tarihli "Mukaavele" ile esir ve sürgünlerin, karşılıklı olarak bırakılması mümkün olurken) istifâde etmeğe, teşebbüs etdik.

Bizim derdlerimiz de, o kadar derin ve onulmazdır ki, ancak, yüreklerinize düşünecek bir tutam insâf ve mürüvvet âteşile şifâ bulur. Bunları: *MEDHAL*, *ESÂS* ve *NETİCE* olarak, üçe tefriğ etdik; ve mümkün mertebe, hûlâsasını 'arzetmeğe çalıştık.

MEDHAL. – Zırde vâzi ‘ulimzâ olan bizler, *Karslı*’yız. *Mütâreke*’den biraz evvel (doğrusu, az sonra, 5 Kasım 1918 de Kars’ta kurulan “Millî İslâm-Şûrâsı”, teşkilâtını genişleterek, doğugüneyde Nahçıvan ve Ordubad’a, kuzey batıda Ahıska ve Batum’a kadar Yerli-Türkler’in eliyle “Şu‘beler” açmışken, 9. Ordu Kumandanı Harputlu) *Ya’kuub Şevki* (SUBAŞI) Paşa’nın kumandasındaki *Kafkas Türk Ordusu*, *Erzurum* üzerine (1914 Hududları gerisine) çekilmeğe başlarken; *Memleket*’i idâresiz ve (saldırmağa hâzır Ermeniler ile Gürcüler’e karşı) müdâfa‘asız bırakmamak için, *Merkez*’i *Kars* olmak üzere, (17/18 Ocak 1919 gecesi biten “Büyük-Kars Kongresi” kararı ile) “*Cenûbigarbt-Kafkasya Hükûmeti*” nâmı altında ve *Halk*’ın ârzûsile (geçici olarak) bir *Hükûmet* teşekkül etmiş idi. (Şimdiki: Arpaçay, Susuz, Kars/Merkez, Selim ve Sarıkamış İlçelerini içine alan “Kars Sancağı” ile; Çıldır, Ardahan/Merkez, Göle, Hanak ve Posof İlçelerini içine alan “Ardahan Sancağı” çekirdek olmak üzere) buna iştirâk eden yerler, şunlardır:

Batum, *Murgul* (Göktaş), (*Borçka*), *Ardanuş* (Ardanuç), *Artvin*, (Çürüksu dahil, Aşağı – ve Yukarı –) *Acara*, *Şavşed* (bu sayılanların hepsi, “Batum-Sancağı” mız sayılıyordu; 1918 de kurtulunca Mutasarrıfı, sonradan İstanbul Ü. nin ilk Rektörü olan, Cemil BİLSEL idi), *Ahıska*, *Ahılkelek* (en kuzeydeki bu iki “Kazâ”, 250 yıl boyunca merkezi Ahıska olan “Çıldır Eyâleti” mize bağlı ve Kıpçak-Türkleri bölgesi iken, pek şanlı bir müdafaamızdan sonra 1828 Ağustosunda ilk defa Rus Çarlığı’nın işgaline geçmiş ve 1829 Edirne Mu‘âhedesi ile, “Savaş Tazmînâtı yerine” Çarlığa bırakılmışken, yine de “Yerli-Türk Müslümânlar”ın sayısı, çoklukta idi. 1945 te Stalin, buralardaki 250 000 Türkü, Ortaasya ve Sibir’e sürdürerek, “Gürcistan”ı diken-siz” duruma getirdi), *Oltu* (Erzurum’a bağlı Şenkaya ve Olur İlçeleri dahil), *Kağızman* (Digor ilçesi dahil), (1746 da Afşarlı Nâdirşâh ile yapılan Antlaşmaya göre İran’a bırakılmışken, 1559 da Kanûnî’nin oğlu Şehzâde Bâyezîd ile birlikte Konya’dan İran ülkesine kaçan “Turgutlu” oymakbeğleri neslinden bir “Hanlık” idaresinde iken, 1827 de Rusların istilâ ettiği “Revan Vilâyeti”nden) *Gümrü* (1924 ten beri, “Leninakan”), *Erivan* (Revan), (Sürmelü-Sancağı merkezi ve bugünkü: Aralık, Igdır, Tuzluca İlçelerini içine alan) *Igdir*, (Aras solundaki “Serdârâbâd” merkezi) *Kamerlü* (bu dördü, eski “Revan-Hanlığı”ndan iken, yine de Türklük sayısı çoklukta idi), *Nahçıvan*,

(Şarur/Şeril), *Ordubad*⁴. Buraları, 130 (bir de Kars Temsilcisi ile= 131) *Meb'ûs* intihâb edüp, *Kars*'a göndererek; 18 *A'zâ*'dan 'ibâret, bir *Şûrâyi-Millî* (asıl adı, "Cenûbigarbi-Kafkas Hükûmeti Muvakkatai Milliyyesi"ni) teşkil etdiler. Ve *Meclisi Vükelâ Riyâseti*'ne, zirde vâzi'-ulimzâ olanlardan, *Cihângîrzâde İbrâhîm Beğ*'i ta'yîn eylediler. Diğer *Rüfekaa*'nın esâmîsi, zirde yazılıdır.

Hükûmet, bu sûretle te'essüs ve teşekkül etmiş ve işe başlamış olduğu bir sırada (40 000 Km² olan arâzide: 1 535 824 Türk-Müslüman ve 227 324 — Rum, Asori/Süryanî, Malakan, Ukraynalı/Khakhhol gibi — Gayrimüslim = 1763148 nüfuslu 34 idare bölgesi, hep *Kars*'a bağlı iken), *Mütâreke* oldu (doğrusu, Mondros Mütârekesi'ne göre) ve *İngilizler*, *Batum*'a (yeniden) 'asker çıkardılar. Bir gün (13 Ocak 1919 da), *İngiliz Murahhâsi 'Askertsi General Biç* ("Beach"), (tirenle) yanında (getirdiği, 60 kişilik) bir *Ermeni Hey'eti* olduğu hâlde, *Kars*'a geldi. Maksudı, *Kars*'da bir *Ermeni Hükûmeti* te'sisi imiş.

Fakat, orada müşekkel ve müteşekkil bir *Hükûmet* görünce, (uzun münakaşalar ve *Kars İstasyonu*'nda yaptığımız büyük Miting'den sonra) *Hey'et*'i, gerigönderdi. Ve *Hükûmetimiz*'i, resmen tanıdı.

O günlerde idi ki, (*Mütâreke*'ye göre, Türk Ordusu'nun 1914 Hudûdları gerisine çekilişini fırsat bilen Ermeniler, yeniden silâhlalanıp saldırış ve mezâlime başlayınca) *Milli* (Millü/Milân) '*Aşîreti*'nden (Aras kuzeyindeki Burukanlı Boyundan) onbinden fazla(sı) (ile) *Zengi-Basar* (yani, Gökçeğöl'den gelen Zengi/Hurasdan çayının *Revân*'dan aşağı ilkbaharda kabarıp yayıldığı yerler) ve *Eçmiyazın* (*Revân-Üçkilisesi/Valarşabad*) ve *Gümrü* gibi yerlerde, çok *Müslümân ve Türk* nüfusu, *Ermeniler*'in bıçakları altında cânverdiler. Bu hâli, (*Kars Müstahkem Mevki*'i'nde oturan) *Ceneral Biç*'e bildirmek üzere ve *Hükûmet Re'îsi* sıfatile, mürâca'at etdim. *Yâver*'i, "ne 'arzedeceğimi" sordu; söyledim. Şu cevâbı verdi:

"*Türkler*, *Ermeniler*'i kesdiler; tabi'idir ki, şimdi de *Ermeniler*, *Müslümânlar*'ı kesecekler!"

Ceneral'e mülâkı olduğum zamân, *Britanyalılar*'ın bu zihniyyetinden şikâyet etdim. Hiçbir cevâb vermedi. Ba'dehu *Ceneral* bize,

⁴ Fahrettin ERDOĞAN'ın, 17 Nisan 1919 da Erzurum'da bastırıp, "*Aşâir Rûesâsi*"na da gönderdiği "*İntibâhnâme*"de, yukarıdaki yerlerden başka: "*Kars*, *Ardahan*, *Borçka*, *Çürüksu*, (Arpaçayı başlarındaki) *Ağbaba*, *Penek*, *Horasan* (Karaurgan Bucağı), *Digor*, *Şarur*, *Şahtahtı*, *Yenice* (Nahçıvan Merkezi) ve *Culfa*" da yazılıdır ("Millî Mücadele'de Kars, I. Kitap", s. 55-56).

aslâ icrâ etmediği birçok va‘adlerde bulunarak, ıknâ‘ etdi. Ve *Kars*’da kalacak olan *Mîralay Tanperli* (“Tamperly”) ile teşriki mesâ‘î etmemizi tavsiye ederek, döndü gitdi.

İki ay sonra, (1919 Şubat sonlarında) *Ceneral Ayser* (“?”) geldi. O esnâda, ‘askerî ve mülkî esâslı teşkilâta başlamış idik; ve *Hükûmet*, muntazaman işbaşında idi. Bu *Ceneral* de, çok durmadan gitdi; ve yerine, bir *Mîralay* gönderdiler. Bunların hepsi de, (Mondros Mütârekkesi’ne göre Ordumuz’dan teslim aldıkları Kars Müstahkem Mevki’inde, Batum-Tiflis-Gümrü üzerinden tirenle gelen İngiliz – Hindli ve şimdiki Pâkistanlı – Müslümân erlerinden kurulu müfrezele-riyle kalan) bir ‘*Askerî Murahhas* sıfatını hâiz idiler. *Meclisi Millîmiz*, hâli ictimâ‘da olduğundan (bu son ibâre, müsveddede var, temizde atlanmış), birkaç def‘a da *İngiliz Zâbitânı* geldiler; ve *Sâmi‘în-Mahallî*’nden, müzâkerâtı dinlediler.

12 Nisân (1919) da, o *İngiliz Murahhası ‘Askerîsi* (Mirlivâ Ceneral Divi) de, (Hükûmet Tercümânı olan, 200 yıllık mühtedi İngiliz “Robenson” âilesinden ve Yedeksubaylıktan Kasım 1918 de Kars’ta terhis edilince 100 lira maaşla bu hizmete alınan İstanbullu Ahmed ROBENSON, ile gönderdiği bir resmî tezkire ile) *Meclisi Millî*’yi ziyâret edeceğini bildirdi. Ve ertesi (13 Nisan Pazar) günü, geldi. *A‘zâ*’yı kendisine takdim esnâsında, (dışarıda Meclis Muhâfız Polislerimizden, Ortakapı Mahalleli — şimdiki “ÇİÇEK” soyadlı âilenin dedesi — Karşlı Mamo-oğlu ‘Âkif Ağa’nın oğlu Arslan Efendi’yi, içeri dalmak isteyen İngiliz Çavuşu’na karşı tabancasına davranırken, tüfek kurşunları ile şehid etmişler; ayrıca üç polisimizi yaralamışlar; telefon tellerimiz kesilmiş; zırhlı otomobillerle makineli-tüfekli ve elbombalı, piyade toplu İngiliz erleri, cadde kavuşaklarını tutmuşken, şimdiki Kâzımpaşa-Hâlidpaşa Caddeleri kavuşağındaki Belediye binası damına çıkmağa davranan bir İngiliz erini hançeriyle öldüren Jandarmalarımızdan Çıldırılı bir genci de, tüfekle şehid etmişken) gördük ki, (sâ‘at 16 da) *Meclisi Millîmiz*, süngülü *İngiliz ‘Askerî* tarafından ansızın kuşadılmış! Ve (Bir İngiliz uçağı, Kars’a, kasabalara ve büyük köylere, “Tiflis Şark Matba‘ası”nda basılı bozuk türkçeli olan İngiliz Kafkas Ordusu Kumandanı Ceneral Thompson imzâlı “*İ‘lân*” başlıklı beyânnâmeyi atmakta ve büyük gürültüsüyle Halkı ürkütmekteyken), *Hey’eti Hükûmeti* tevķif ederek, cümle-

mizi, zırhlı otomobiller içinde *İstasyon*'a sevķ-etdiler⁵. 'Askerlik, merdlik, siyâset gibi şey'lerle kat'iyen uymayan (2.s.) bu arkadan ta'arruzu protesto ettiğimiz zamân, merkuum *Mîralay* (Mirlivâ Ceneral Divi), *Meclisi Millî* huzûrunda 'alenen bize, her dürlü ve bin dürlü te'minât vermeğe başladı:

⁵ İyi bir fotokopisi 1983 yazında, "*Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı*" Kütüphanesi'ne verilen, Orenburglu Davâvekili ve Kars Hükûmeti Polis 'Umûm Müdürü *Mamiloglu Tevhididdin*'in Malta'da, kendi Başkırt-Türkçesi karışığı ile yazdığı 80 sahifelik "*Hâtıralar*"ında (s. 1-2), *İngilizler*'in, *Kars*'ı hile ile işgali ve *Hükûmet Erkânı*'nı tevkif ile *Gümrü*'ye sürmesi, şöyle anlatılıyor:

1919 târihinde Abril (Nisan) 13 de, (öğleden sonra) sâ'at üçyarımda, *Kars*'-da olan *İngiliz Murahhası*, (Ceneral Divi) tarafından, *Hükûmet Tercümânı* (200 yıldan beri İstanbul'da yerleşip, Müslümân olan İngiliz "Robenson" âilesine mensup ve 1918 Kasım başında yedeksubaylıktan terhis edilince, Kars Millî-Şûrâsı'nda 100 lira aylıkla hizmete alınan) *Ahmed* (ROBENSON) *Big* vâsıtasile, bir kâğız göndermişti. (Bunda) "Sâ'at 4 de, *Parlame(n)t*'e keldikten (geleceğinden) heber vermişti: *Hükûmet Re'isi* ve *Hey'eti İdâresi*, berâber olmalı; ve *A'zâi Meclisi Meb'ûs*, cem'eten orda olmalıdi. Onları, ziyâret edecegem".

Hükûmet Re'isi İbrâhîm Big, emir vermişti ki: "*Parlame(n)t* ve *Hükûmete mahsûs olan Memûrîn*, hâzır olsun".

1919 târihde, Abril 13 de, sâ'at 4 de (16 da) *Kars*'da *Cenûbigarb-Kafkaz Hükûmeti* deyen (denilen) *Parlame(n)t Konağı*'nda (şimdiki, Vâli lojmanı'nda), *Hükûmet Re'isi İbrâhîm Big* ve *Hükûmet Hey'eti* ve (bir kelime, okunmuyor) ve *Meb'uslar*'dan bir cem', *Parlame(n)t*'i muhâsara edüp, dutublar (yani, Meclis'te hâzır bulunuyorlardı). Esmâları, aşaka (aşağı)da zikr-olur:

Hükûmet Re'isi, İbrâhîm Big Cihângîrzâde;
Harbiye Nezârî (Nâzırı), *Hasan (Han) Big Cihângîrzâde*;
Kars Vâlisi, (İğdırlı) *Mehmed Big 'Alibigof*;
Polis ('Umûm) Müdürü, (Orenburglu) *Tuhafdîn Mamilof*;
Muhâcir Müdürü, (Rum) *İsteban Efendi Pafyadi*;
Mâliye Nezâreti A'zâsı'ndan, '*Aziz Big Cihângîrtrof*;
Kars (Polis) Komiseri, (Digorlu Salâhoğlu) *Mûsâ Big*;
Ahâlî'den (Rum Milletvekili), *Pavli Camasof*;
Parlame(n)t A'zâsı'ndan, (Polonyalı göçmen, terzi) *Simon Raçinski*;
Dâhiliye Nezârî, (Kağızmanlı) '*Alt Big İsmâilzâde*.

Abril 13 de 1919 târihde *Kars*'da, özge bir hâl oldu: *İngiliz 'Askerler*'i, *Kars*'da küçe (câdde)leri kesdiler (geçişî yasakladılar), küçeleri tutdular. Zırhlı avtambil (otomobil)ler, küçenin her tefinde, geşt ü güzâr edirler.

O vakt, zırhlı avtambil tahtı muhâfazasında, o yukarıda zikr-eyledigimiz *Hükûmet Re'is* ve *Nezârları* (nı), berâber bir avtambilde, *Koburnator* (Gubernatör/Vâli Konağı) küçesinden (şimdiki Ordu Câddesinden) düz-doğru *Demiryol İstasyon*'a, orda mahsûs (hâzırlanmış) olarak bir katar vakonları vardı, o sâ'at bindi(rdiler).

Sâ'at yedide (19 da), ordan hareket edüp, sâ'at 12'(24) de *Gümrü'*de, bir *İngiliz Kaptan* ("Captain" = Yüzbaşı), *Hukûmet Re'isi İbrâhîm Big'e* tabanca çekip:

"Bu sâ'at, seni vuracegem" (dedi). O da cevâbında:

"Vuraceksen, vur!" söyledi.

* * *

Ashında 13 Nisan 1919 da *İngilizler'in Meclis'ten* yakalayıp, demiryolu ile *Batum'a* gönderdikleri kişiler, 12 dir. Rahmetli *Mamiloğlu*, çok yaşlılığından olacak, yukarıdaki 10 kişiye, *Yusufzâde Yusuf* ile *Mehmedzâde Muhlis Beğler'in* adlarını katmayı unutmıştır. Bunlardan, *Kağızmanlı 'Ali Beğ, İstanbul'dan* geri *Batum'a* getirilmişken, bir yolunu bulup kaçarak, *Kağızman'a* gelmiş; ve buranın (Şimdi *Sarıkamış'a* bağlı en güneydeki) *Ortakale* köyünde kurduğu, sayıları bazen 200'ü bulan gönüllü milislerle, *Ermeniler'le* savaşmış, onların *Karakurut* (yanlış resmî adı, *Karakurt*) *Bucağı* güneyine geçmelerine engel olmuş; ve 1920 de *Kağızman'ın* *Kurtuluşu'*nda, milisleriyle ordumuza öncülük etmiş; *Digor'u* da kurtardıktan sonra, oraya "*Nâhiye Müdürü*" tayin edilmiş; 1921 seçiminde de, *Birinci Dönem Kars Meb'ûsu* olmuştur.

Çarlığ'ın, Azerbaycan ile Anadolu Türklüğü'nün arasını kesmek üzere *Kars İli'ne* getirip yerleştirdiği *Anadolu Rumları'ndan* olan *İstefan Vafyadis* ile *Pavli Camuşof, Malta'ya* vardıklarından bir yıl sonra, *İngiliz* makamlarına, başvurarak, serbest kalınca, *Yunanistan'a* gitmiş ve *Göle* ile *Sarıkamış'taki* köylerinden âilelerini de yanlarına götürmüşlerdi.

Yine *Çarlığ'ın Kars'a, "Khakhol* (Ukraynalı), *Malakan* (kilise, haç bilmeyen, domuz ve içkiyi sevmeyen çoğu, "*Çeremis*"li *Fin* kolundan yarı-hıristiyan + yarı-putatapan), *Dukhobor*" denilen "*Rus-Koloni*" unsurları arasında getirip yerleştirdiği, "*Polyak*" da denilen azlık *Polonyalılar'dan* *Simon RAÇİNSKİ* ise, *Malta'da Türk* arkadaşlarından ayrılmayıp, buradan kurtulan ilk 40 kişiden birisi olarak, o zaman hâlâ *Rus* pasaportu taşıdığından "*Agayef*" soyadıyla anılan *Ağaoğlu Ahmed* ve *Karşlılar'la* birlikte, *Batum'a* çıkıp, oradan *Kars'a* dönmüştü. *Kars'ta Belediye'ye* âit "*Bit-pazarı*"ndaki bir dükkânda, hâzır-elbisecilik yaparak geçiniyordu; *Karşlılar'ın* dostluk ve sevgisini kazanmıştı; *Kars'ta* öldü.

Onun *Malta'daki* geçim yolunu, Gazeteci *Ahmed Emin TALMAN*, şöyle anlatır: "(Eski *Sadria'zam Sa'id Halim Paşa'nın* evlâdlığı 16-17 yaşlarındaki *Yemenli*) *İslâm*, (*Malta'daki* Sürgünlerin bulunduğu kale olan) *Polverista'nın* da tellâlı idi. Kimin satılık birşeyi olsa, *İslâm'a* verir, sattırırdı. (Onun) asıl mühim işi, *Kafkasyalı* bir *Rus* (doğrusu *Polonez*) terzi ile olan şirketti. Bu *Rus Terzi* (*Polonez* *Simon Raçinski*), *Kars Muvakkat Hükûmeti'nin* kurulmasıyla ilgili olmasından dolayı, *İngilizler* tarafından *Malta'ya* sürülmüştü. *İslâm'la* berâber, *Kamp'ın* çamaşır ve ütü işlerini görürler ve bu işleri resmen gören bir *Maltalı* (Maltalı) kadınla, fiat kırmak suretiyle rekabet ederlerdi."

"*Karşlılar*, on-oniki kişilik bir gruptu. Nasılsa, *Malta'ya* yollandıktan sonra, orada unutulmuşlardı. *Dilekçeleri'ne*, vapurla serbest bırakılacakları hakkında cevap verilmişti. Bu ilk vapur (Ekim 1919 da gelecekken), birbuçuk yıl yollarda kaldı! Nihayet *Karşlılar* da, hepimizle beraber, (30 Nisan 1921 de gemiye binince) serbest bırakıldılar" ("*Takım Tarihinde Gördüklerim ve Geçirdiklerim*", Cilt: 2 [1918-1922], 1970 İstanbul, s. 176).

"Haysiyetimizin, 'âilemizin, mâl ve cânımızın ve ihtiyâcâtımızın kat'ıyyen te'mîn ve muhâfaza olunacağını; her nereye sevk-olunsak, hiçbir zahmet çekmiyeceğimizi", 'ilâve etdi. Ve bütün bu te'mînâtı, mensûb olduğu *Büyük Britanya Hükûmeti* nâmına beyân etdi. Hâlbu ki:

ESÂS. – Bu, bir *Devlet* nâmına verilen sözlere rağmen, *evvelâ Gümrü İstasyonu*'nda (tam yarıgecede), silâhlarımızı aldılar. *Sâniyen*, yarım sâ'at sonra (rusça) *İstasyon Kumandanı* olduğunu söyleyen bir *İngiliz Zâbiti* geldi; alnıma tabancasını dayayarak, koynumdaki birçok ruble ve (türk lirası) banknotları soydu. Ve, daha birçok işkenceler yapılacağını söyledi ki; şimdiye kadar verdikleri ve söyledikleri sözlerin yalnız bu kısmı, tamâmen ve hattâ fazlasile tatbik olunmuş ve olunmaktadır.

Mes'ele, bütün *Ermeniler* üzerinde dönüp, dolaşıyordu. Her yerde, her işde, her *İngiliz*'in yanında, *Türk* kanına susamış, *Müslümân* bağrını deşmeğe hâzır bir *Ermeni*, karşımıza çıkıyordu. Ve söz, *Büyük Britanya Kumandanları*'ndan ziyâde: Tercümân, Arabacı, Gardöfren, hüviyeti mechûl *Ermeniler*'in idi.

Sâlisen, (14 Nisan 1919 günü sabah sâat 11 de, ayni tirenle) *Tiflis*'e sevk-olunarak, (İngiliz Kafkas Ordusu Kumandanı Ceneral Thompson'un, İstasyon'a gönderdiği bir) *İngiliz Hey'eti* karşısına çıkarıldık. İlk hitâb:

"—*Kars*'a, niçin *Ermeniler*'i kabûl etmediniz?" oldu. (Bu Hey'et'e:)

"Bunun, sırf bir idâre işi olduğunu; *Ermeni* zulmüne uğramamış, 'âilesinden, en az iki-üçünü kurbân vermemiş *Müslümân 'Âileleri*'nin (son kelime, temiz nüshada atlanmış) hissiyâtını; zamânın, her hissi örtmeğe kaabiliyyeti olduğunu; hâzır bir sükûn devresi hâsıl olmuşken, yeniden alevlendirmenin muvâfık olmayacağını" anlatmak, kaabil olmadı.

Ve, dâcâr olduğumuz hakaaretlerle, uğradığımız gasb ve gaa-retlerden şikâyet etdik. "Hiçbir hakkın zâyi' olmayacağı"nı, 'alel-usûl bildirdiler. Fakat bugüne kadar, ihkaak edilen değil, 'akla bile getirilen bir mu'âmeleye nâil olmadık: En soğuk bir zamânda üzerimize, tüy kadar hafif olsun, bir örtü (bile) vermeden, mevâşi gibi *Batum*'a ve oradan da (vapurun etlik hayvanlar konulan yerine dolurularak) *İstanbul*'a götürdüler.

(İstanbul'da, *Kars*'tan çıkışımızdan beri) kırkbeş gün (*Sirkeci*'deki) *'Arabyan Hanı*'nda kapadıldıktan sonra, (28 Mayıs 1919 günü

sâ'at 18 de, Galata Rıhtımı'ndan kalkan "Princess Ena" adlı İngiliz vaporu ile) *Malta*'ya sevķ-etdiler. O gün, bugün hiçbir yerden, hiçbir vâsıta ile, ne haber aldık ve ne kimseye sesimizi işitdirebildik.

Çoluk-çocuğumuz, nerede ve ne hâlde? Ahvâlimiz, ne olacak? Sefâletimize, ne vakıt nihâyet verilecek? Bunlar, bizim için o kadar mechûl kalmışdı ki, her düşünüşde, yüreklerimizin üzerine bir kan-pıhtısı katarak, sabr-etmeğе çalışıyorduk.

İki senedir bir pârasız, bir yardımsız; *Züintikaam* olan *Taîrî-muz*'ın verdiği bir mıkdar tevekkül ve tahammül ile, yaşayabiliyoruz. Her mürâca'âtimiz, müstehzî bir sükût; her sükûtumuz, başka bir i'tisâfla karşılanmaktadır. Yerden yere vurularak, zindândan zindâna atılarak, sefâletten sefâlete kakılarak; ve feryâdlarımız, kan-ağlayan vicdânlarımızda boğularak, yaşamak; yaşamaksa, bizler de yaşıyoruz demektir!

Bugüne kadar birkaç def'a, (Ankara'da Büyük Millet Meclisi-miz'e) mürâca'ate niyyet ve teşebbüs etdik. Vâsıtasızlıktan evvel, karşımıza, yâ bir *Kaporal* ("Caporal" = Çavuş), yâ bir *Meycur* ("Magor" = Binbaşı), kal'a gibi dikildi. Ve, *Hükûmeti Metbû'aları*, za'iflere ve pençesine düşmek gafletinde bulunanlara karşı, minelezel tutduğu tarzi hareketden, yarım pus ayrılmadı.

Fakat bugün, *Büyük-Milletimiz*'in (Kars'ın Ermeniler'den savaşıla, Ardahan ve Artvin'in Gürcüler'den barışla kurtarılması; 16 Mart 1921 Moskova Mu'âhede'si'yle Karadeniz-İran arasındaki Türk-Sovyetler hududunun kesilmesi; Batı-Cebhemiz'de Yunanlılar'a karşı I. ve II. İnönü Zaferlerimiz'in kazanılması gibi) 'azmi ve *Büyük Meclis*'in himmetile, zindânımız, Aylı ve ışıklı bir göğе, ilk pencereyi açdı. Ve biz buradan, Gayretullâh'ın doğuşunu seyrediyoruz!..

Bizim-Eller'den de *Meclisimiz*'e (Oltu'dan iki, Artvin-Batum'dan da beş) *A'zâ* geldiğini, işitdik; ve bu sefer gözlerimiz, ilk def'a sevinç-yaşları dökdü. (Yukarıda, "MEDHÂL"deki) Bu ahvâli, onlar da bilir. Elbette, göğüslerinin içinde çarpan bir yürek taşırlar; sorarsanız, tafsîlât verecekleri şübhesizdir.

Yalnız, şimdiye kadar neden böyle, zindân ve hicrân içinde bırakıldığımıza da yandığımızı, söylemekden kendimizi alamayız. *Türk Vatanı*'nın ve *İslâm 'Alemleri*'nin uğrunda sarfetdiğimiz mesâ'imizi, *Allâh* bilir; ve *Milletimiz* takdîr eder. *Bütün Türkler'in Büyük Millet Meclisi*'nden istirhâmımız, neticeten, şudur:

NETİCE. – 1) Evlâd ü ‘iyâlimizin, nerelerde bulunduklarının, sağ kalup – kalmadıklarının tahkîkile; *Kars*’da iskânları. 2) İlk ve serî‘ vâsita ile, nakden bize mu‘âvenet edilmesi. 3) Buradan kurtarılmaklığımız(ın), çâresine tevessül.

Bunlardan mâ‘adâ, birşey’ istemiyoruz. Hemân *Taîrî-Ta‘âlâ*, bütün *Türkler*’i ve bütün (2. sahifenin arkasında) *Müslümânlar*’ı, selâmet ve sa‘âdete kavuşdursun. (? Nisan 1921).

[“Kars Hükûmeti Muvak-

kata Re‘isi Sâbıkı	: <i>Cihângîrzâde İbrâhîm</i> (AYDIN).
Harbiye Mümessili	: <i>Cihângîrzâde Hasan</i> (AYDIN).
İ‘âşe Mümessili	: <i>Yûsufzâde Yûsuf</i> (ARPAÇAY).
‘Adliye Mümessili	
Müşâviri	: <i>Cihângîrzâde ‘Azîz</i> (CİHANGİR)
Kars Vâlii Sâbıkı	: <i>‘Alîbeğzâde Mehmed</i> (ARASLI).
Polis ‘Umûm Müdiri	: <i>Mamilöğlü Tevhîdiddîn</i> .
Kars Polis Komiseri	: (Camadanlı) <i>Salâhoğlü Mûsâ</i> .
Posta ve Telgraf ‘Umûm	
Müdiri	: <i>Mehmedzâde Muhlis</i> (ATAMAN).
Parlamento A‘zâsı’ndan	: (Polonez) <i>Simon RAÇİNSKİ</i> .]

C. — *Malta’dan Dönen İbrahim Aydın’ın, Trabzon’dan Mustafâ Kemâl Paşa’ya yazdığı Şûkrân Telgrafı ve Cevabı:*

(“II. İnönü Zaferimiz” üzerine “Londra Konferansı”na göre Malta’dan kurtulup gemiyle yurda dönen Karşılar’a İngilizler, “Rus Teba‘asıdır” diye İstanbul’a ve Trabzon’a çıkarttırmayıp, Batum’da bırakmışlardı. 23 Haziran 1921 de Trabzon limanında gemi demirlerken, Liman Memurlarımızdan birisine İbrahim Aydın’ın gizlice verdiği 36 kelimelik telgraf, o gün Ankara’ya yazılmak üzere telgrafhaneye geldiyse de, Kastamonu üzerinden ancak 28 Haziranda yerine ulaştı. İbrahim Aydın da Tiflis’e varmış olduğundan, Mustafa Kemal Paşa’dan telgrafla gelen cevabı, alamadı. Merhum İ. Aydın, Trabzon’dan Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı “Şûkrân Telgrafı”nın müsveddesi yazılı defterinin, 1930 yılında “Serbest Cumhuriyet Fırkası”nın Kars İli Kurucusu ve Başkanı iken, bu partinin kapanması sırasında, evi aranıp alınan “evrâk”ı arasında gittiğini; fakat, Mustafa Kemâl Paşa gibi büyük bir Zâtın, o telgrafı cevapsız bırakmamış olacağını, söylerdi. Biz, her ikisini de, “Çankaya-Atatürk Arşivi”nde bulduk: Bu Arşiv’de birincisinin aslı, iki yaprak resmî telgraf kâğı-

dında ve "A. III; D. 18; F. 55"te; ikincisinin, Atatürk'ün düzeltmesini gören müsveddesi de, "A. III; D. 18; F. 55-1" dedir. 1969 da, her ikisinin mikrofilmmini, 1983 te de fotokopisini aldık).

VII

(İki resmî telgraf kâğıdında).

MAHRECI: TRABZON. NUMROSU: 1746. KELİMESİ: 36. TARİHİ: 23-5-37 (1921). VÂSITA MERKEZİ: Kastamonu. ALINDIĞI TARİH: Minhu (1337/1921 Mayıs) 28.

*Ankara - Büyük Millet Meclisi Re'isi Devletlü Mustafâ
Kemâl Paşa Hazretleri'ne*

Hükûmâtî İslâmiyye 'adedinin teksiri emeliyle, bundan ikibuçuk sene evvel *Kars*'da, (Millî-Şûrâ adıyla) bir *Türk Hükûmeti* teşkiline muvaffak olmuş iken; *Ermeniler*'in ifsâdâtile, *İngilizler*'in hışm u kahrine uğrayarak; oniki kişiden mürekkeb *Hey'etimiz*, *Kars Meclisi Millîsi*'nde hâli ictimâ'da iken, bağtaten ve mahfûzen *Malta*'ya sevk; ve tahti esârete alınmış idik.

Bugüne kadar, hiçbir zâtdan ve şahısdan, mu'âvenet görmek şöyle dursun, ilelebed rehâmız dahî zâil olmuş iken; *Büyük ve Asîl Türk* olan enzârî hamîyyet ve şükrânî önünde parlayan *Seyfî Celâdeti Hayderâneleri* sâyesinde, altmışdört kişi miyânında kurtulduğumuzun edâyî şükrânını, tekmil arkadaşlarım nâmına, *Zâti Devletiniz*'e 'arz ve iblâğımı, vecîbeden (s. 2) 'add-eder. Bundan böyle, mâl ve hayâtımızla, *Hükûmetimiz*'e hizmet eylemeğe âmâde bulunduğumuzu 'arzile, kesbi şeref eylerim, Efendim.

*Sâbık Cenûbigarbî Kafkas Hükûmeti Re'isi
Cihângîrzâde İbrâhîm (AYDIN)*

(En altta, Atatürk'ün, elyazılarıyla notu:)

"Eyi bir cevâb yazalım". *Tahrîrât'a*, 28-5-37 (1921). Mahallî Yazı, 3/3503.

BELGELER

قارص

۳ - -

قارص ملی

شوراسی

عدد

جنوب غربي نائقسا حکومت سوتہ میکر

حکومت سوتہ میکر { جہانگیراؤہ ابراہیم بے افندہ
داغدی شمس

قرالہ بے بک

خارجہ شمس

جہانگیراؤہ حسہ بیک

حریب

اغا بابا بکوف حبس عدیب

عدیب

قہ قوتون بیگی اہ یا نوقہ

مصارف

آلوف

نلقار، بوشہ، نلقون بیک

خدا دار بیکاردہ مسکوبیک

مالک شمس

سینہ مسکوبیک

نائقسا

فلاخیر

سارخ

حسہ بیکاردہ مسکوبیک

اعا شمس

عدیب اکر بیک

زیات، خیانت

اریات مسکوبیک

۴۵ - - - ۱۸

لجنہ فائینہ مطابقہ

II. Belge

تاریخ
۱۰۰ - ۱ - ۱۰۰

جوانگیر زاده حسنه

عموم و عنایت باری و امداد رحمتی میفرماید که کلمه موقیبت حاصل اولی . جناب غی
قافقای حکومت اسد میسی : ۱۳۸۸ / ۱ / ۱۰۰ به جمع این هکت میسک قرار
تا واری حکومت ریاسته آحاب و قیبه قند یعنی الحود تذکره مخصوصه ربغه رسول
هکت و کوالیسی میفرماید : نفه به مملکتینک و فیه لفظاً موره و مملکتینک به اشتراک الیامدی
از روی رخی مان و زانه والای - عهده لیا قنده قاعقه لعود ربی تو صیریه -
حریر مملکت قیبه قند قندی درینا اولمقه در .
توقیقه سحابه و امداد و بهر بهر بناد و طائف امور ریاستی عهده اماته الیم ؛
سزی ده ، مجلسی میزن اکثریت آرا و قراریه بگویند اعتباراً و لفظاً ما مور و لزه و عوه ؛
قوانیه موضوع عدالت و مدینه حایه اجاز موقیقه الیامدی دعائی رفع بار لاه احدیت ایدم
طیبه عه اوزنده برلند قح - مضه انه - جمده نیک سفید .

مفتی غی
قافقای حکومتی
III. Belge

ماله والى عليه

والى بنى الله

ب. جرم و جانیته جلوت دار برگیره و کلم .
 شعبه خبی قافعی کلوتی ریاسته . اولی محمد ایلله قلمه قلمه برافانم .
 و لایزاله آرزو و قیلید خیده امانت اولیم قیلید : قوایه مشروطه مدتی به و قوایه مشروطه
 حقوقیه استناد ایفایه و دیمور منقوله آسیه محبتی تأیید و ازاله به سطح اینه
 هر نسبه بی اینه انقلابه حکومت خیمه نجه . اونه رفیقهد برکده در دسته عالمه کله !
 انام در دسته : نه آسیه . نه پاره . نه چو کسی یا نه امله معده ایلد :
 احتیاجه تأیید و تاراج ایلر کله و خیلدی : بوی سولیه . بدوت معطره قبیله
 برسان ایلد : زود ایلرک تأیید و افسوس کلک امر و اعتماد ایلله احقاد ایلد .
 فقط سولوسف : مسد اینه فقط بر زماندر - قاز سولوی کی - به محبه
 قیامه کله ! نه دوران اولی . نه ده آرایان !
 ضایعیز آینه . ان خفت تحمل و برسی آندی . برنج و نه مایه قیامه
 راجعت ایم : نجه معاونت کوردهم .
 عا ایه م بلا بیلدیریز :
 قیامه . جرم نه در : بزم نه ایمون حیوانه حسیه بیه قیامه و جرمه
 مدتیته حذر ایلدی به معلم روا کورلور ؟
 مجرم بر آدم ایم . جرمه لایقی ویه جنگ بر حکم خلاصه سوه ایلر . عذر ایه و حکم
 احض و طبعیه : آینه . بویه نالایه و ویدلور ازاله محبت و کلم .
 برکده . دن برکده رئیس ایم : بولون . انقلابه حکومت خیمه نجه
 ناجا برکده روا کورلور معلم ایه : رفاهه جیمه نجه . بر دیم امله
 برکده سفارده مقدم . برکده . بیک پاکله به دفعه . برکده کینه
 اوله کرک .
 بنازید . نه بایا جکر بر آن اول ایلر و بلا ایلر سکر مملکت کیه جرمه
 عینا ایلده ایلر بر مقدار ایلر و راجعت احتیاج و افسوس نه بیه ایلر . ایلر
 احاطه سولیه ان غایت نامه معاونت ایلر و لطف ایلر بر آن اول علم قیامه
 برکده .

ایم ایم کله . بویاوی قیامه و ایلر بافار بلا . ان عذر و دفعه ایلر
 و ایلر معاونت لطف ایلر . ایلر تأیید و ایم ایم .

ایم ایم

Belge IV. 1/1/1911

سپتامبر ۱۹۷۱

VI. A Bridge

۱۰۰۰

۱۶

۵۵

۱۸

۲۷

۲۸

۲۹

۳۰

۳۱

۳۲

۳۳

۳۴

۳۵

۳۶

۳۷

۳۸

۳۹

۴۰

۴۱

۴۲

۴۳

۴۴

۴۵

۴۶

۴۷

۴۸

۴۹

۵۰

۵۱

۵۲

۵۳

۵۴

۵۵

۵۶

۵۷

۵۸

۵۹

۶۰

۶۱

۶۲

۶۳

۶۴

۶۵

۶۶

۶۷

۶۸

۶۹

۷۰

۷۱

۷۲

۷۳

۷۴

۷۵

۷۶

۷۷

۷۸

۷۹

۸۰

۸۱

۸۲

۸۳

۸۴

۸۵

۸۶

۸۷

۸۸

۸۹

۹۰

۹۱

۹۲

۹۳

۹۴

۹۵

۹۶

۹۷

۹۸

۹۹

۱۰۰

۱۰۱

۱۰۲

۱۰۳

۱۰۴

۱۰۵

۱۰۶

۱۰۷

۱۰۸

۱۰۹

۱۱۰

۱۱۱

۱۱۲

۱۱۳

۱۱۴

۱۱۵

۱۱۶

۱۱۷

۱۱۸

۱۱۹

۱۲۰

۱۲۱

۱۲۲

۱۲۳

۱۲۴

۱۲۵

۱۲۶

۱۲۷

۱۲۸

۱۲۹

۱۳۰

۱۳۱

۱۳۲

۱۳۳

۱۳۴

۱۳۵

۱۳۶

۱۳۷

۱۳۸

۱۳۹

۱۴۰

۱۴۱

۱۴۲

۱۴۳

۱۴۴

۱۴۵

۱۴۶

۱۴۷

۱۴۸

۱۴۹

۱۵۰

۱۵۱

۱۵۲

۱۵۳

۱۵۴

۱۵۵

۱۵۶

۱۵۷

۱۵۸

۱۵۹

۱۶۰

۱۶۱

۱۶۲

۱۶۳

۱۶۴

۱۶۵

۱۶۶

۱۶۷

۱۶۸

۱۶۹

۱۷۰

۱۷۱

۱۷۲

۱۷۳

۱۷۴

۱۷۵

۱۷۶

۱۷۷

۱۷۸

۱۷۹

۱۸۰

۱۸۱

۱۸۲

۱۸۳

۱۸۴

۱۸۵

۱۸۶

۱۸۷

۱۸۸

۱۸۹

۱۹۰

۱۹۱

۱۹۲

۱۹۳

۱۹۴

۱۹۵

۱۹۶

۱۹۷

۱۹۸

۱۹۹

۲۰۰

۲۰۱

۲۰۲

۲۰۳

۲۰۴

۲۰۵

۲۰۶

۲۰۷

۲۰۸

۲۰۹

۲۱۰

۲۱۱

۲۱۲

۲۱۳

۲۱۴

۲۱۵

۲۱۶

۲۱۷

۲۱۸

۲۱۹

۲۲۰

۲۲۱

۲۲۲

۲۲۳

۲۲۴

۲۲۵

۲۲۶

۲۲۷

۲۲۸

۲۲۹

۲۳۰

۲۳۱

۲۳۲

۲۳۳

۲۳۴

۲۳۵

۲۳۶

۲۳۷

۲۳۸

۲۳۹

۲۴۰

۲۴۱

۲۴۲

۲۴۳

۲۴۴

۲۴۵

۲۴۶

۲۴۷

۲۴۸

۲۴۹

۲۵۰

۲۵۱

۲۵۲

۲۵۳

۲۵۴

۲۵۵

۲۵۶

۲۵۷

۲۵۸

۲۵۹

۲۶۰

۲۶۱

۲۶۲

۲۶۳

۲۶۴

۲۶۵

۲۶۶

۲۶۷

۲۶۸

۲۶۹

۲۷۰

۲۷۱

۲۷۲

۲۷۳

۲۷۴

۲۷۵

۲۷۶

۲۷۷

۲۷۸

۲۷۹

۲۸۰

۲۸۱

۲۸۲

۲۸۳

۲۸۴

۲۸۵

۲۸۶

۲۸۷

۲۸۸

۲۸۹

۲۹۰

۲۹۱

۲۹۲

۲۹۳

۲۹۴

۲۹۵

۲۹۶

۲۹۷

۲۹۸

۲۹۹

۳۰۰

۳۰۱

۳۰۲

۳۰۳

۳۰۴

۳۰۵

۳۰۶

۳۰۷

۳۰۸

۳۰۹

۳۱۰

۳۱۱

۳۱۲

۳۱۳

۳۱۴

۳۱۵

۳۱۶

۳۱۷

۳۱۸

۳۱۹

۳۲۰

۳۲۱

۳۲۲

۳۲۳

۳۲۴

۳۲۵

۳۲۶

۳۲۷

۳۲۸

۳۲۹

۳۳۰

۳۳۱

۳۳۲

۳۳۳

۳۳۴

۳۳۵

۳۳۶

۳۳۷

۳۳۸

۳۳۹

۳۴۰

۳۴۱

۳۴۲

۳۴۳

۳۴۴

۳۴۵

۳۴۶

۳۴۷

۳۴۸

۳۴۹

۳۵۰

۳۵۱

۳۵۲

۳۵۳

۳۵۴

۳۵۵

۳۵۶

۳۵۷

۳۵۸

۳۵۹

۳۶۰

۳۶۱

۳۶۲

۳۶۳

۳۶۴

۳۶۵

۳۶۶

۳۶۷

۳۶۸

۳۶۹

۳۷۰

۳۷۱

۳۷۲

۳۷۳

۳۷۴

۳۷۵

۳۷۶

۳۷۷

۳۷۸

۳۷۹

۳۸۰

۳۸۱

۳۸۲

۳۸۳

۳۸۴

۳۸۵

۳۸۶

۳۸۷

۳۸۸

۳۸۹

۳۹۰

۳۹۱

۳۹۲

۳۹۳

۳۹۴

۳۹۵

۳۹۶

۳۹۷

۳۹۸

۳۹۹

۴۰۰

۴۰۱

۴۰۲

۴۰۳

۴۰۴

۴۰۵

۴۰۶

۴۰۷

۴۰۸

۴۰۹

۴۱۰

۴۱۱

۴۱۲

۴۱۳

۴۱۴

۴۱۵

۴۱۶

۴۱۷

۴۱۸

۴۱۹

۴۲۰

۴۲۱

۴۲۲

۴۲۳

۴۲۴

۴۲۵

۴۲۶

۴۲۷

۴۲۸

۴۲۹

۴۳۰

۴۳۱

۴۳۲

۴۳۳

۴۳۴

۴۳۵

۴۳۶

۴۳۷

۴۳۸

۴۳۹

۴۴۰

۴۴۱

۴۴۲

۴۴۳

۴۴۴

۴۴۵

۴۴۶

۴۴۷

۴۴۸

۴۴۹

۴۵۰

۴۵۱

۴۵۲

۴۵۳

۴۵۴

۴۵۵

۴۵۶

۴۵۷

۴۵۸

۴۵۹

۴۶۰

۴۶۱

۴۶۲

۴۶۳

۴۶۴

۴۶۵

۴۶۶

۴۶۷

۴۶۸

۴۶۹

۴۷۰

۴۷۱

۴۷۲

۴۷۳

۴۷۴

۴۷۵

۴۷۶

۴۷۷

۴۷۸

۴۷۹

۴۸۰

۴۸۱

۴۸۲

۴۸۳

۴۸۴

۴۸۵

۴۸۶

۴۸۷

۴۸۸

۴۸۹

۴۹۰

۴۹۱

۴۹۲

۴۹۳

۴۹۴

۴۹۵

۴۹۶

۴۹۷

۴۹۸

۴۹۹

۵۰۰

۵۰۱

۵۰۲

۵۰۳

۵۰۴

۵۰۵

۵۰۶

۵۰۷

۵۰۸

۵۰۹

۵۱۰

۵۱۱

۵۱۲

۵۱۳

۵۱۴

۵۱۵

۵۱۶

۵۱۷

۵۱۸

۵۱۹

۵۲۰

۵۲۱

۵۲۲

۵۲۳

۵۲۴

۵۲۵

۵۲۶

۵۲۷

۵۲۸

۵۲۹

۵۳۰

۵۳۱

۵۳۲

۵۳۳

۵۳۴

۵۳۵

۵۳۶

۵۳۷

۵۳۸

۵۳۹

۵۴۰

۵۴۱

۵۴۲

۵۴۳

۵۴۴

۵۴۵

۵۴۶

۵۴۷

۵۴۸

۵۴۹

۵۵۰

۵۵۱

۵۵۲

۵۵۳

۵۵۴

۵۵۵

۵۵۶

۵۵۷

۵۵۸

۵۵۹

۵۶۰

۵۶۱

۵۶۲

۵۶۳

۵۶۴

۵۶۵

۵۶۶

۵۶۷

۵۶۸

۵۶۹

۵۷۰

۵۷۱

۵۷۲

۵۷۳

۵۷۴

۵۷۵

۵۷۶

۵۷۷

۵۷۸

۵۷۹

۵۸۰

۵۸۱

۵۸۲

۵۸۳

۵۸۴

۵۸۵

۵۸۶

۵۸۷

۵۸۸

۵۸۹

۵۹۰

۵۹۱

۵۹۲

۵۹۳

۵۹۴

۵۹۵

۵۹۶

۵۹۷

۵۹۸

۵۹۹

۶۰۰

۶۰۱

۶۰۲

۶۰۳

۶۰۴

۶۰۵

۶۰۶

۶۰۷

۶۰۸

۶۰۹

۶۱۰

۶۱۱

۶۱۲

۶۱۳

۶۱۴

۶۱۵

۶۱۶

۶۱۷

۶۱۸

۶۱۹

۶۲۰

۶۲۱

۶۲۲

۶۲۳

۶۲۴

۶۲۵

۶۲۶

۶۲۷

۶۲۸

۶۲۹

۶۳۰

۶۳۱

۶۳۲

۶۳۳

۶۳۴

۶۳۵

۶۳۶

۶۳۷

۶۳۸

۶۳۹

۶۴۰

۶۴۱

۶۴۲

۶۴۳

۶۴۴

۶۴۵

۶۴۶

۶۴۷

۶۴۸

۶۴۹

۶۵۰

۶۵۱

۶۵۲

۶۵۳

۶۵۴

۶۵۵

۶۵۶

۶۵۷

۶۵۸

۶۵۹

۶۶۰

۶۶۱

۶۶۲

۶۶۳

۶۶۴

۶۶۵

۶۶۶

۶۶۷

۶۶۸

۶۶۹

۶۷۰

۶۷۱

۶۷۲

۶۷۳

۶۷۴

۶۷۵

۶۷۶

۶۷۷

۶۷۸

۶۷۹

۶۸۰

۶۸۱

۶۸۲

۶۸۳

۶۸۴

۶۸۵

۶۸۶

۶۸۷

۶۸۸

۶۸۹

۶۹۰

۶۹۱

۶۹۲

۶۹۳

۶۹۴

۶۹۵

۶۹۶

۶۹۷

۶۹۸

۶۹۹

۷۰۰

۷۰۱

۷۰۲

۷۰۳

۷۰۴

۷۰۵

۷۰۶

۷۰۷

۷۰۸

۷۰۹

۷۱۰

۷۱۱

۷۱۲

۷۱۳

۷۱۴

- ۱۶ -
 به آید - یوسه لوله های دیاگنوستیک خنک کننده آسانه
 بولند یونیم همه ایدیه کسیر فیلتر قلم
 سلیقه جیون غری قفقاز همدیگر
 جلیقه نایه ابرو
 ایدیه یونیم
 خنک کننده
 ۱۶ ۱۰ ۱۶
 ۱۶ ۱۰ ۱۶
 ۱۶ ۱۰ ۱۶

VII: B
Belge

...	...
...	...
...	...
...	...
...	...

...	...
...	...
...	...
...	...
...	...

تاریخ
۰۴۳۷ / ۰۱ / ۸۸

مردود ملک مجلی ریاستی

مخصوص مدونی

عدد
۲
۵۹۴

طیروزه :
سید عزیز غیاث قفسه حکومتی

VIII. Belgie

مستند نامه ایاجیم به

A	III - 7
D	18
F	55 - 1

16

تقریر

۲. ۸۸ / ۰۱ / ۰۴

اولیای تقیر ببار طایفه تقیر خدمه نمایند در لایحه
تعمیم کردن قدس مقام ایاز اقامه مسکن
اشخاص و طایفه مدیون بدارائی زن کی عیضات برونه جنبه و
موجود نبه ایام خدمه آماده برونه قدس جنبه کما شایسته و غیره

شماره تقیر -

بهمین اوقات برگشته شده حاله جالشیخیه با فیه بر آینه
آمال مدیه مشورع منک خیاره جمل اول جنبه الطاف سبحانه در
نویس بر بزرگ من محبت

مأمور دستف در آنم

مستند نامه
۷۴

ف ۲

جواباً بایزیه بنی اوراقه : جواب اولدی عذر آنک نراجه و تومرودت درو حاکم

ARŞIVİ

ДОСЛѢДСТВО
цного Национ.
рания Турции
в
етской Грузии
1-го июля 1921 г.
г. Тифлис.

تفليس
۱۷/۲/۸

تورکیا
ب. ۴، ۲، ح.
م. کوردجان متلکی
نومرد ۱۹۲۰

Удостоверение

Предъявитель сего турешко под-
данный *Морашин Рамзан*
Заде слет на
родину в туршию.

Для безпрепятственного следова-
ния на. место своего постоянного
жительства ему *Морашин*
Раманшр Заде выдано это
засвидетельствованное подписью и
приложением належащей печати
удостоверение.

تورک تبعه شدن اولوب مالاده مودتد باکریه
متلکته کیمک اینین *م. ر. موراشین*
موراشین
خاصه ترکجیلده عزیزته ممانت اولمالماسی ایچون بو
وثیقه ۱۷/۲/۸۸ م. بالتصیر اعطا ایدلدی.

تورک-سوویت کوردجان
متلی و کیلی

IX. A
Belge

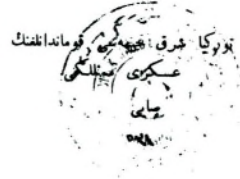
Представитель Бoльшoгo Национ.
Собран. Турции в Сов. Груз.: *Грандестро*

Fahrettin Kırzioğlu

[illegible]

نفس
۲۲۷ خیران

انجمن مرفعه مله فن ایمنه سپه بی شواکندیشی براندرزاده ابراهیم
مله دن غله ایلم برک فقیه مکتبه کندیله آفتک لریقه فارمکنی
فرضه کی آرزوی هیکل نسب ایلم برک اناسی رصده کندیله ایجاب
ایست مسنون درعادتک ابرازیه درساتک فقیه عکریه دن استغوا مانیه
فصله نامدریه عکریه رملکون رچا اولور

X. Belge

کودولته - ۲۷/۶/۱۰۸

داره عدد و کمرش

نشان
تبعه

حفظه زاده ابراهیم

XI. Belge

نورس
۲۱۵۴

«ص» نسخی موجود است که در کتابخانه کتبات و ادبیات زاده ابراهیم
اعماله انتخاب اولیفته شده معلوم می‌گردد لیاقت واحد نیزه باز عدی ،
یا اینکه عمده اولیفته شود و در اینجا موضوع مناسب برگزیده و طبعه زکوره همواره
باشند و خواننده ضروری را زاده و انقای طبعه است و محتاج عمده بولانه
مسلک تنظیر و طبعه و عدی است و در اصل زاده شده نیزه به طبعه
بدل معنی جری نیزه ها ایدیم افیم

XII. B
Belge

توزیع قیادیتہ
۲۷/۱۱/۴۷

نیز در دست - ۱۹
۷۱
قاری
شیرازی
اعوان

در دست - ۱۹
۷۱

مرد و ملت - ۱۹
مکتبہ - ۱۹
۷۱

در دست - ۱۹
مکتبہ - ۱۹
۷۱

بدینوسیله اعلام میگردد :

۵۷۷

۵۷۱۹/۱۱۱۱ بر حسب کتب اوقاف ده صد هفت و نه
موقوفه معاهده شده مقصد موقوفه نون و روس
کتابخانه آرد شده ابرسم محفوظه نفاطی ایدیه فخره
اوسم مذکوره به ملکوتخانه ائذان ایدیه ملک آلتی ذات
میاننده ذات علی بنده ده بولونسی تیب ایدیه
اوقاف ده صد هفت و نه ملکوت اوقاف ادره ستمه فخره
بوروسکی شما و . ۵۷۱۹/۱۱۱۱
فخره و

XIII.
Belge

قاری قولیانی را یکی کوزه فرجام اولی آورده در . کون بقوله ایکنه بولنه معصومه بعدجه معصومه و کرکه قافس
چهارتری حقیقت وجهه ایله عود نونه روهانی کرامت و شیشه بابا بقدر .

۱- معصومه بعدا معصومه :
آه قولیانی دانه سید بولونه دمی مقلد ده کی برانقده بیاده ساری و لوی قضا نه و کر بولونه اولی طریقه کار
تفصیل بار بولونه ازوم بولونه با عکس اعدادی و شیشه و افریزی دانه ازوم بولونه اولی قافس و سب روهانه بولم

۲- ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر :
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
عنی زمانه و قولیانی دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
بریه حدیث دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۳- حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر :
حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . حکم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
و حکم افریزی دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . حکم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۴- ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر :
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
طریقه ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۵- معصومه بعدا معصومه :
معصومه بعدا معصومه . معصومه اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۶- ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر :
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۷- معصومه بعدا معصومه :
معصومه بعدا معصومه . معصومه اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۸- ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر :
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۹- ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر :
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

۱۰- ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر :
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی
ایلم حکم و حکم دانه به مواضعه راسر اجزای ایلم بقدر . ایلم اولی حقه و قولیانی دانه اولی حقه و قولیانی

اعلىٰ جہتی ریاست بین الاقوامی

XV. Belge

۷۷۸

کرن تقسیم ایلمکده مع ۱۰ ساله به جملہ سہ و کرن ق رمی قولانی جہت و خیر لہ خود کرن
 بایکده راسم عقدہ کریمہ عدلی قریبہ ازینک ۹ قریبہ ادنیٰ تقویٰ و حوزاتی و لوی کورولی .
 اربوریتک احفانہ کریمہ تا بنی و جہا ۱۰/۱۲/۷۷
 مقوف

قادر متصرفتی

نعمت مہربانی
 عدد

عددی

خصوصی

۵.

جلد بیسی الہیم بباختہ
 قارص
 ۷۷ - ۱۱ - ۱

بلک

ق ریمہ رکت کنی زہی اہمی دو کو بکر زہا زہا بلدی کہ جہت و علم و عوامہ اراہ
 قریبہ رمی رلہ نہ استفادہ بہ شہا بایکدور . کنی زہا عدلی بباختہ
 ادلی . مقصدی استفادہ لایکدور سہ جہتی شرفیورولی جہا کنی بباختہ
 تیزی اہمی لایق اذن دانہ اعضا لہ رمہ قریبہ رلہ بایکدور رمی زہا عدلی و بایکدور
 ارجون و جہا زہا عدلی ارجون قریبہ استفادہ لایکدور بباختہ

XVI. Belge

قارص و عدلی

قا-ص ۳۷/۴/۱۸

قامصی بلدیئیی جیرانگیرئاده ابراهیم بک

افندییم
تغیلیس متلن متنا - «خا-یهیه متنا-ی عباد و باطوم با سه سندی
دوقتو- ابراهیم طلیع بک افندیلر یا-یه « ۳۷/۴/۱۹ » قا-صه
کام هکاردنه ده-ه ایچینه جیه قرا-کاضک بولوندنن بوقه کلام
بناسنده ادکار یکن بیر کده بیکه اد-ه ملکت بیر مکراره
تشریفاری متناد- شوه جیه س قومانانی
فندی

XVII. Belge

کتابخانه

۱۷۰

مستمسک

۱۷۰

از مریک نه دوری اشغال فایده مرود و تداوایم کر
 لکت عمیده اوتوند و طه امینک لایقک عضو قیادار
 بولیه و تابه خوص و استرا / بکونک مجار له نک
 الک مهم اساده برنی تکلی ایلیایه اومر حقه
 تکیا بولک محسنه بو نه بار غنی حله
 جیب اولدند عصب و تاهیه ادرم

بولک مستمسک
 یسین سفار کای

۱۷۰

XVIII.
 Belge

۵۰

طریقه نونه ریش چهره نازی سلفه لایق خندان

سای و عذری نفل ننه و لطف نایم بود و نیکو - بخت نایم خندری محو اولاده
فقط عین یار نیکو - اچنان افضله بنود و ارفقه نفل و موقوفه و عاقلان
اوز و نه نزل انبیا و بچین اواره ای افنده ایش بود و آنا و لطف خا و ست نه
و نوز فلفله الم و اعلای بیضا کورک و کدانی باله نفل و کور کزده حرمه
افک بجه طریقه نونه خنده افک - بیو بجه فلفله خا و خنده و و ام و نفل فلفله
نانه عینه ننه الم ایدم افتم

مکتب فلفله نانه عید

ریش

XIX. Belge ۱۰۱

انهم

ریش چهره باتا حصر نری

قارصه کلم لری ۶ ده ساعت ۱۲ ۶۰ دم

۶-۶-۶

۹.

تودیکه جهودی

قارص ولایتی

تعمیرات نعلی

عدد

۱۹۷۷ خصوصی

۷۷۶۶ عمومی

۱۳۹۰ - ۱۰ - ۲

خلاصه :

سیدیه - رباطه

بیش مجبور از غازی باشا فرزند سیدوز ریا اولوسیده کده هکدره نظر ابر
ایده جدید واسه انقباض به سوا این فطه فروک لغا سارا قضا اقم . صحت والی و

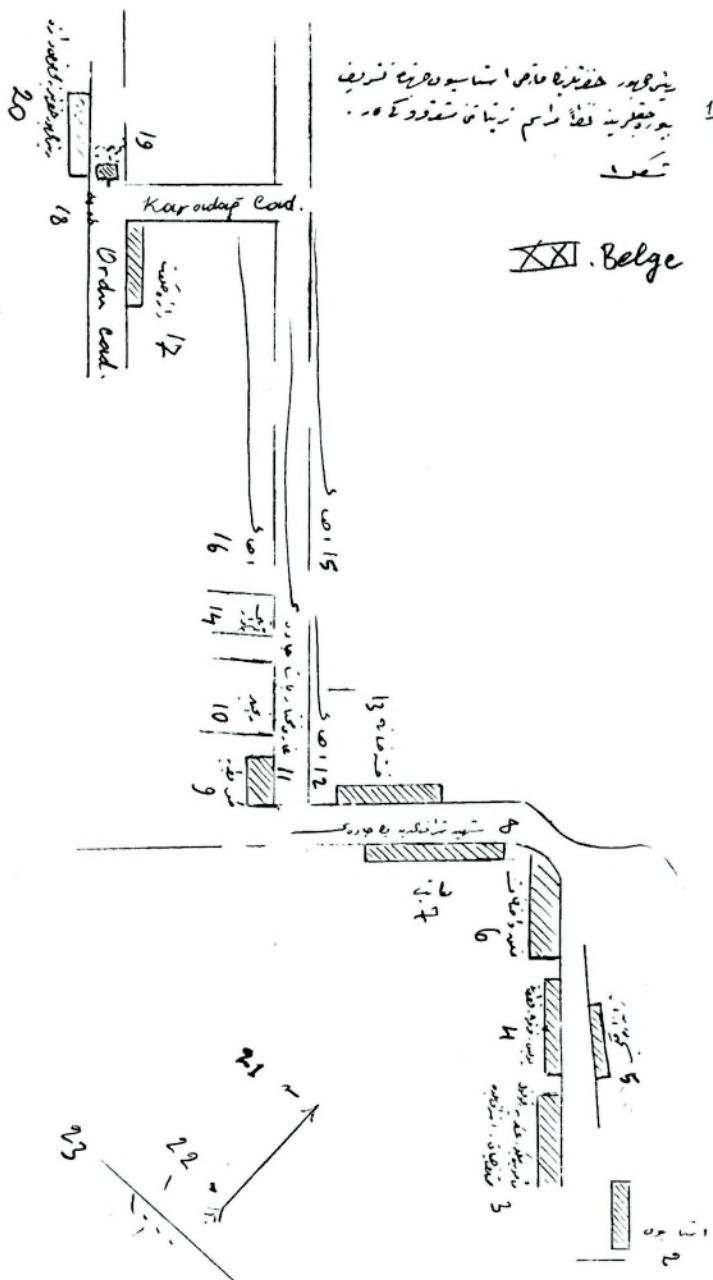
XX. Belge

ایشین مجبور باشا حضرتی

قارصه کلیری ۱۳۹۰/۱۰/۲

ساعت ۵۳ ۲/۱۴

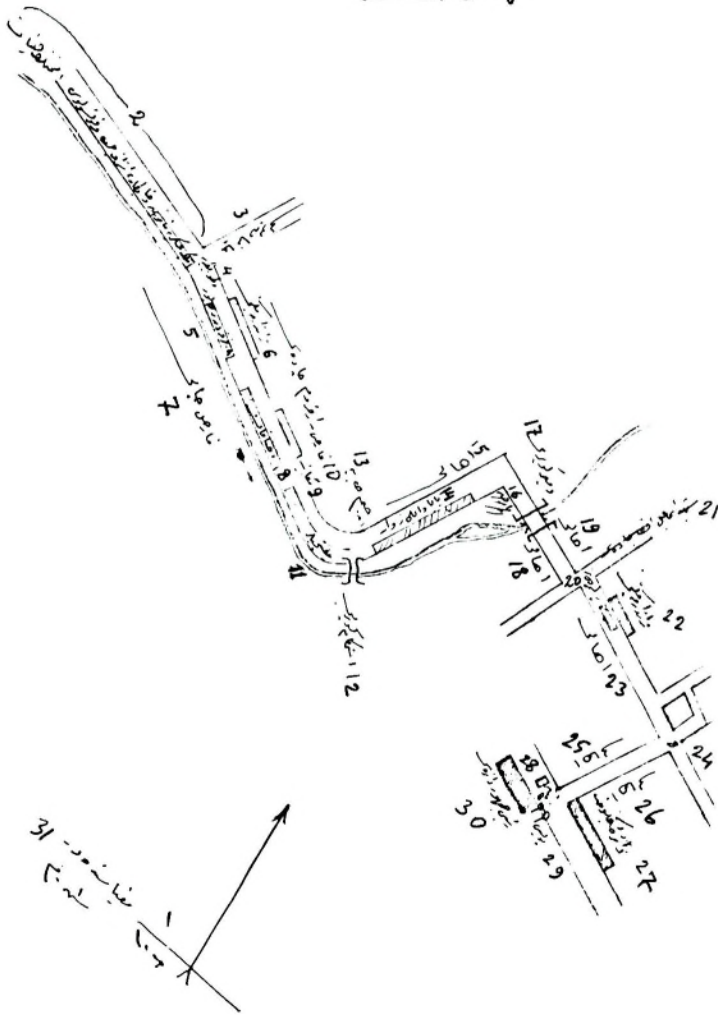
ابر

1
نیرم بهور قطری فارسی ولاد فارسی فرزند نیرنگ ابره قطریه نقاش
فرستادگی نیرنگان مقدر و کبر

مکتبہ

XII, Belge

XXIV. A

- ۱- کاظم بی
- ۲- توفیق بی
- ۳- حیات افندی
- ۴- علی افندی حضور
- ۵- ابراهیم بی
- ۶- صمد بی
- ۷- اسماعیل بی ابرونی
- ۸- کریم ای عباسی
- ۹- کریم رحیم بی
- ۱۰- حیات بی
- ۱۱- باقر کاظم ابراهیم

۱۲- علی موسی

۱۳- ضرری افندی

XXIV. B

Belge

- ۱۴- کاظم بی
- ۱۵- قهرمان بی

انذره ده : رئیس هیئت رئیسه مجلس شورای اسلامی

XXXV. A

Belge

این نامه از ساعات دوله بدیهه بخاطر استناد شده لم نظر اولیایه تعلق آید
شماره اولیایه اولیایه اولیایه بخاطر استناد شده است
زمانه سلامت مواهده شده در اولیایه سوریه استناد شده است
در مقدمه هیئت رئیسه استناد شده است

فایز
رئیس هیئت

۱۳۴۱/۱۰/۲۱

انذره ده : رئیس هیئت رئیسه مجلس شورای اسلامی
لطفه خاتم اقتدیه

XXXVI. A

Belge

اولیایه یاد و تدوین در مقدمه دسید داد و تقاضا شده است
بویژه هیئت رئیسه هیئت رئیسه هیئت رئیسه
تقاضا شده است در هیئت رئیسه هیئت رئیسه
ایده تو سلفه هیئت رئیسه هیئت رئیسه

فایز
رئیس هیئت

۱۳۴۱/۱۰/۲۱

تقرر افاده

۷۶۶

۱۳۰۲

خاتمه جلسه ۱۳۰۲

معا	تاریخ	آقای علی	مکتوب	تاریخ	کلی	نومردی	شماره
۱۳۰۲	۱۳۰۲	۱۳۰۲	۱۳۰۲	۱۳۰۲	۱۳۰۲	۱۳۰۲	۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

XXVII. Bulge

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مکتوب تاریخ ۱۳۰۲/۱۳۰۲/۱۳۰۲

مرحومہ

فأجابني في ذلك اليوم

[illegible]

الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين هم خير خلقه على وجه الأرض
والسموات والارضين

الحمد لله

XXVIII. Belgje

مطبعة دار

104-105

بهای اقشار
سالانه ۱۳۴۰ ریال نقش ماهه ۷۸۸ ریال
سه ماهه در همه جا ۴۰۰ ریال
بهای آسمی
هرسفری: سلسله دوم ۴ ریال سلسله سوم ۲ ریال
سلسله چهارم ۲ ریال

I-۷۱۱, sayı 46

دازنده و نویسنده کسروی بزرگی
Cumartesi (15 Mart 1941) ایشبه ۲۴ اسفند ماه ۱۳۲۰

ابراهیم آقا و دسته او

(آنکه دو میانه نشسته ابراهیم آقا است)

پس از آنکه دو میانه نشسته ابراهیم آقا است. این بیکره را برداشت اند. به یارهای او که بودند یارهای آن با دوسه نیز شرکت کرد و با معاهدان تیر و کوچیده باستانی برفت. گویا اکنون دو قفقاز است و چنانکه گفته میشود دخترانی از دو تهران میباشند. کسانیکه در مکتب ابراهیم آقا دیده میشوند هر یکی از معاهدان و لیر بنام آذربایجان بودند.

ابراهیم آقا و برادرانش
آبدین پاشا و حسن بیگ
از مردم قزلباش بودند.
در سال ۱۳۲۶ که تبریز
با لشکرهای محمد علی
میرزا جنگ برداشت بود
و از قفقاز بیاری آمدند
این برادران نیز آمدند
و در جنگها بسیار دایری
از خود نشان دادند و کم
کم از سردستان گردیدند
آبدین پاشا پس از
پایان جنگهای تبریز به
خوی رفت و در آن بیرامون
حاکم گشته گردید. ولی
ابراهیم آقا بود تا در سال
۱۳۲۹ که صد خان بر
سر تبریز آمد و دوباره
جنگهای آغاز شد این
دو آن جنگها نیز شرکت
داشت و دلیرانه میبود.
مکتب بالا دو هشت سال
پس از پایان یک جنگ
برداشت شد (جنگ شام
عراق) چون دو آبرو
یکه نیروی باقی بودند یارهای آن این بیکره را برداشت اند.

1. - Tebriz'de çıkan farsça "PERÇEM" gazetesinin pazar 24 İsfendmâh 1320 (16 Mart 1941) tarihli 46. sayısının ilk sahifesinde: "*İbrâhîm Aka ve Onun Takımı*" başlıklı toplu fotoğraflı yazıda, Ortada başı açık ve dürbünlü olan zât, *İbrâhîm Beg'dir*. Haber yazısında: *İbrâhîm Aka ile kardeşleri Karlı Aydın Paşa ve Hasan Beg'in*, h. 1326 (1908) yılında gönüllü takımıyla gelip *Tebriz'de* hürriyet mücadelesine katıldığı ve h. 1329 (1911) yılına kadar bu uğurda savaştığı, kardeşi *Aydın Paşa'nın Khoy'da* (6 Muharrem 1329) şehid düştüğü anlatılıyor.

2.-24 Mayıs 1918 de Gümri'de Türk Kumandanları, sağdan sola: Kâzım Karabekir Paşa, Şevki (Subaşı) Paşa, Ordu K. Mehmed Vchib (Kaç) Paşa, Kurmay Başkanı Husrev (Gerede) Beğ, arkada iki yâver.

Fahrettin Kırzioğlu

3. - Kars Milli Islâm Şûrâsı Reisi
Cihângiroğlu İbrâhim (Aydın) Beğ (1918 yılında)

Fahrettin Kırzioğlu

Klişe/gurup Fotoğrafı altına:

4. - Kars'ta, 30 Kasım 1918 “*Büyük Millî İslâm Şûrâsı Kongresi*” ile, 17 Ocak 1919 daki “*İkinci-Büyük Kars Kongresi*”ne katılan “*Üç Sancak*” *Bölgemiz Mümessilleri*’nden bir topluluk. 12 Haziran 1918 Üç-Sancak “*Ârâ-yi Umûmiyye*” (Plebisit) sonu tutanaklarını ve Anavatan’a Katılma İstekleri’ni İstanbul’da 15 Ağustos 1918 de Pâdişâh’a sunan, “*Elviye-i Selese Hey’eti*”ni oluşturup, birer “*Mecidiyye Nişânı*” alanlar (2 Eylül 1918 tarihli ve 1 sayılı “*Yeni Gün*” gazetesinde de çıkan Dolmabahçe Sarayı’nda çekilmiş, “*Phebus*’un fotoğrafı).

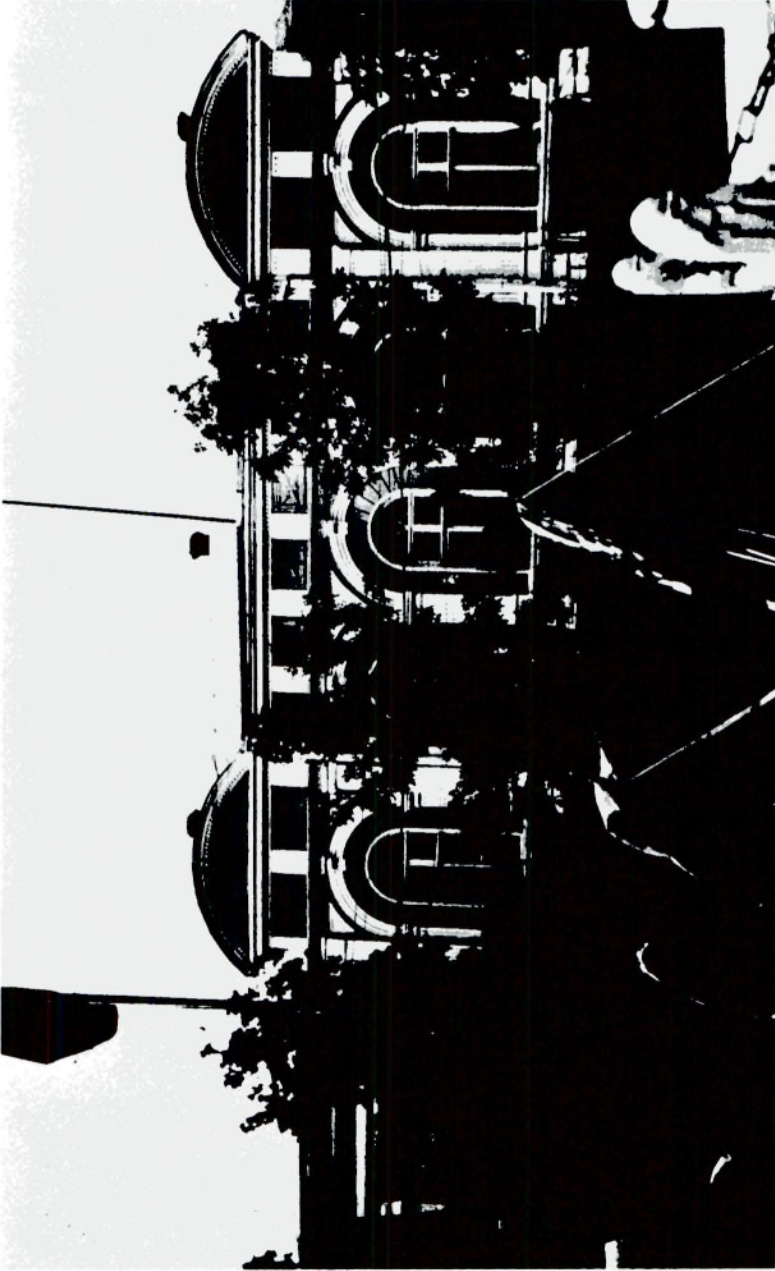
Sağdan sola doğru, Öndekiler: Kars Mümessili-Akbalı *Hâciabbâsoğlu Kerbelâi Mehmed (AKBABA) Beğ*; 2 - Artvin Mümessili-Civanoglu *Mehmed Efendi*. Ortada oturanlar: 3 - Kars Mümessili-Sarıkamış Bozat köylü (“*ÖĞÜN*” soyadını alan âileden) *Yunus Beğ*; 4 - Kağızman Mümessili-Abiloğlu *Musa Beğ*; 5 - Oltu Mümessil-Hâşimoğlu’lardan *Tâhîrbeğzâde Yusuf Zîyâ Beğ*; 6 - Saray Mihmandarı *Nebîl (BUHARALI) Beğ*; 7 - Ardahan Mümessili - *Hâci Mehmed Emin Efendi*; 8 - Kağızman Mümessili- (“*ATAMAN*” soyadlılar’dan) *İsmâilbeğzâde Mehmed Beğ*; 9 - Ardahan Mümessili - *Khamşioğlu Râsim Beğ*. Arkadakiler: 10 - Artvin Mümessili-Maradetli (Murathlı) *Helvacızâde İshak Efendi*; 11 - Batum Mümessili - *Sancakbeğizâde Yusuf Beğ*; 12 - Artvin Mümessili - *Ardanuçlu Kaymakam İsmâil Beğ*; 13 - Oltu Mümessili - *Penek Beğleri*’nden ‘*Asker Beğ* (uzun boylu); 14 - Acara Mümessili - *Khamşioğlu Temür Beğ / Paşa*; 15 - Batum Mümessili - *Gürcü Prensi Cavakhof*; 16 - Batum Mümessili - *Rum* (Tütün Fabrikatörü, sonra “*Pontosçu*”) *Murat Bunyatof*. (Nebîl Beğ ile son iki kişi, Kars Kongrelerine katılmamışlardır).

Fahrettin Kırzioğlu

5 - 13 Nisan 1919 günü İngilizler'in Kars Parlamento Konağı'nı baskınla işgali sırasında şehid edilen, Koruma Polisi Karşı ("ÇİÇEK" Soyadlı âileden) Âkif oğlu Arslan Efendi.

6. - Kars, "Cenûlgarbi-Kaşkas Hükümeti" (17 Ocak - 13 Nisan 1919)
Parlamento Konağı. 1921 Kars Muâhede-i Konferans Dairesi. Şimdi Kars Vâilieri Konağı.

7 - Kars'tan 13. IV. 1919'da İngilizler'in tevkif edip Malta'ya sürdükleri Hükümet erkânı ve yüksek mamurlar. Soldan sağa, oturanlar: 1 - İbrahim (Aydın) Beğ. 2 - (resmi kesilen) Orenburglu Mamiloglu Tevhiddin Beğ. 3 - Rum Temsilcisi Stefan Balyadis 4 - Polonez Matvey Raçinski. Ayaktakiler: 5 - Hasanhan Beğ. 6 - Karşılı PTT Umum Müdürü Atamanoglu Muhlis Beğ. 7 - İğdirli Kars Vâlisi Mehmed (Araslı) Beğ. 8 - Digorlu Camadanlı oymağından Kars Polis Komiseri Salâhoğlu Musa Beğ.

8. - Önceki toplu Malta sürgünleri fotoğrafında, en yaşlı zât olan (1345 doğumlu) Mamiloğlu Tevhiddin Beg'in kesilmeyen resmi

برنجی سه

۲۷ ايلول ۱۳۳۵

محل ادارہ مس

سید نبوت علی خاں مس ۱۰

آئوہ شریانی

ملوہ شہری و لاسی ایچون بر آلیہ ۵۰

ایچی آلیہ ۱۰۰ اوچ آلیہ ۱۵۰ سطر

ایلامات جاتی ادارہ فرار لاندی لور

نسخہ ۲ منظر

جمہوریہ ترکی

نمبر ۵۸

۱ محرم ۱۳۳۸

صداقت

جمہوریت سلاطہ سابق بائیر بیول اولور

کودر یلک عیال آچی کرکے پارلیمنر

درج اواسانار اوقاق ایلادہ عدلیہ

کودر یلان بائیرک اوقاقی اولسی شریوطر

میراف آدرسی : ملوہ مسالی ملک

نسخہ ۲ منظر

شعبہ جنوب غربی قتالی جمہوریت اسلامیت سلاطہ ایشیہ انکاریدر

شدیدک ہتھدہ اوچ دفعہ نشر اولور

خلافت معظمہ اسلامیہ نیک حمایتیہ سندہ قارص ، باطوم ،
اردہان یکو جود بر مختاریت ایچون ہم فکر درلر!

دری و ہمد کورسی پروا غلامی لور
چوہرین ، چوہرینہ چکندور .
چوہرک زبانیہ چنر ، شانیق عیالہ
استحقاق کب ایلادہ ، ویکانچون
حر و آسودہ بر مختاریت ادارہ یا
تہنیز ایچون ایلمہ سلاطہ لور
سارردہ اولامینر والام .

محدث مالک ولیدمتن دولای باطوم
لوسی اسلامی سلاطہ لور یان قد
برات و ہمد شکران لور .
مستمر اسلام فرہنگ لور
حسب طرہدن شانیق عیالیہ
چرال پتندہ چرال ایلم سلاطہ
لور محسوسہ شریوطر . موی
سلاطہ لور .

سال جدید و عرض تبریکات

تاریخ ہجریہ : فجر کلاذات اقدمز شریکریک ایو یلک اوچچوز

اتوز یدلہی سنسی فی الحیۃ الشریفہ سنک حمہ کوئی غلام بولسہ

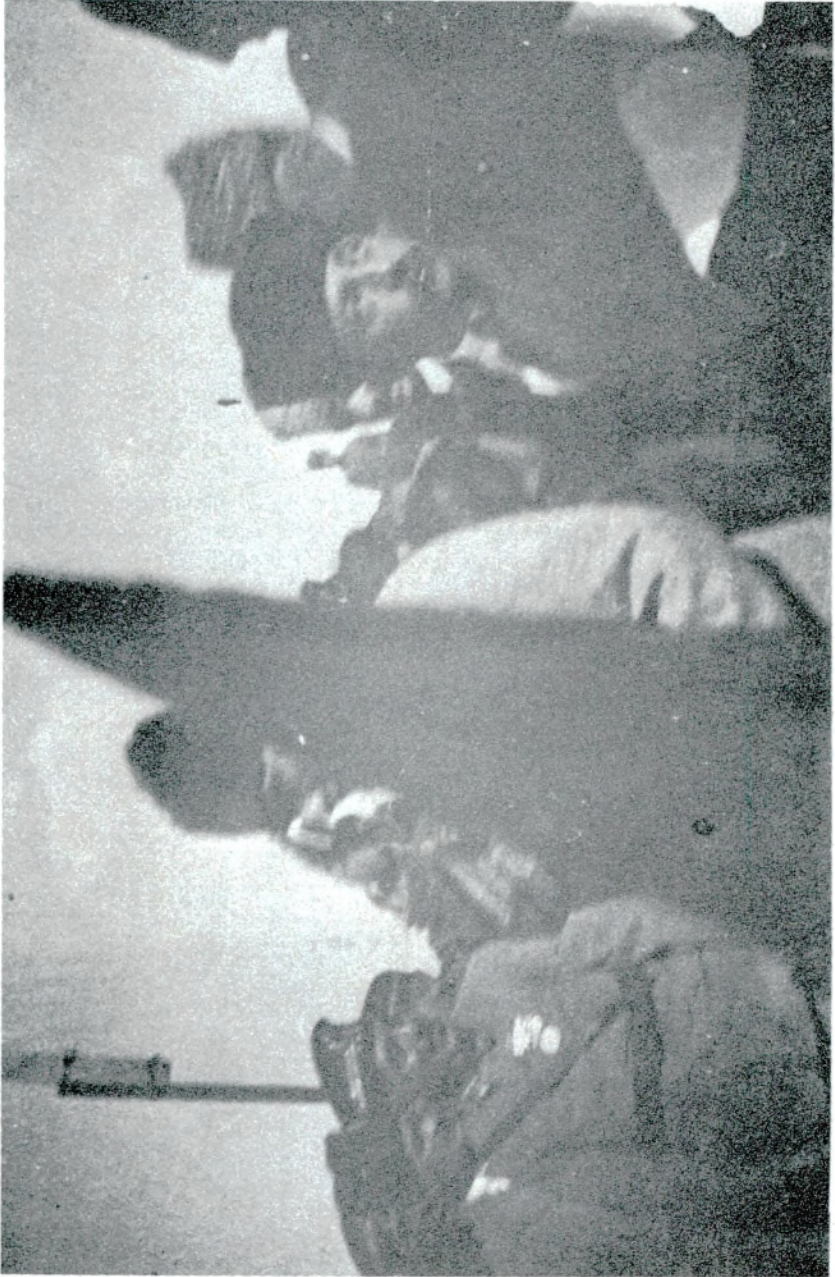
۱۳۳۵

9. - Merkezi Kars olan “İslâm Millî Şûrâsı”, 17/18 Ocak 1919 gecesi sabaha kadar devam eden “İkinci/Son-Büyük Kars Kongresi”nde varılan karar ile, “Cenûbigarbi Kafkas Hükûmeti” adını almıştı. Doğuda Ermeniler’e ve kuzeyde Gürcüler’e karşı, Nahçıvan’dan Batum’a ve Azgur’dan Iğdır’a varınca yayılan Türklük Bölgeleri’ni korurken, 13 Nisan 1919 günü İngilizler’in hile ile Kars’ı işgali üzerine, iki-üç hafta sonra Kars-Sarıkamış ve Kağızman Ermeni, Ahılkelek ile Ahıska ve Ardahan Gürcü askeri işgali altına düşmüştü. Böyle iken, “Millî- Şûrâ Şubeleri”: Nahçıvan, Kulp/ Tuzluza, Ortakale/ Karakurut, Allâhuekber Dağı, Oltu Sancağı, Arpaçayı başlarında Akbaba’da, Ermenilere karşı çete savaşlarına devam ediyordu. Çıldır’daki teşkilâtımız ise, güneyde Ermeni ve kuzeyde Gürcülere karşı koymaktaydı. Artvin, Batum, Acara bölgeleri de, Batum’da gürcü parasıyla yayınlanan türkçe “İslâm Gürcistânı” gazetesiyle mücadele için, haftada üç defa çıkan, “Sadâyi Millet” gazetesiyle, Türklerin haklarını korumayı üzerine almıştı. 19 Mayıs 1919 başından beri Batum’da çıkan bu gazetenin, Eylül 1919 sonundaki 58. sayısında, Anavatan’a bağlılık ve Türklük duygularının nasıl dilegetirildiğini, nakledelim: “SADÂYİ MİLLET, Cenûbigarbi-Kafkas Cem’iyyeti İslâmiyyesi’nin vâsıta-i neşr-i efkârıdır. Şimdilik haftada üç defa meşrolunur. Numro 58. Cumartesi. birinci Sene. 1 Muharrem 1338/27 Eylül 1335 (1919). Cem’iyyetimizin mesleğine muvâfık yazılar, kabûl olunur. Gönderilecek makaalât, açık-türkçe yazılmalıdır. Derc olunmayan evrak, i’âde edilmez. Gönderilen yazıların, okunaklı olması, meşrûtdur. Telgraf adresi: Batum SADÂYİ MİLLET (Her sayıda tekrarlanan şi’ârı)

Hilâfet-i Mu’azzama-i İslâmiyye’nin himâyesinde KARS, BATUM, ARDAHAN yekvücûd bir Muhtâriyyet için hemfikirdirler!”

Haber olarak, Batum’a yeni gelen İngiliz Generali Cook Kollisi ile bizim, “Cem’iyyet tarafından müntahab (seçilmiş) Hey’et ile, (bu) General beyninde (arasında) cereyan eden müzâkerât” verilmiştir. Ayrıca, “Gürcü Propagandacıları’na aldanılmaması gereği bildirilerek: “Hür ve âsûde bir Muhtâriyyet-i idâre’ye nâiliyyetimiz için, icâb ederse, muhâliflerimizle mübâriz de olacağız, vesselâm”, deniyor.

10. - Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin, 6 Ekim 1924 öğle vakti Kars İstasyonu'nda karşılanması. Sağdan sola: 1 - H. Subhî (Tanrıöver), 2 - Vâli I. Edhem (Aykut), 3 - Rauf (Benli), 4 - Gazi, 5 - Miralay Nâzım B., 6 - Kılıç Ali (Kılıç).

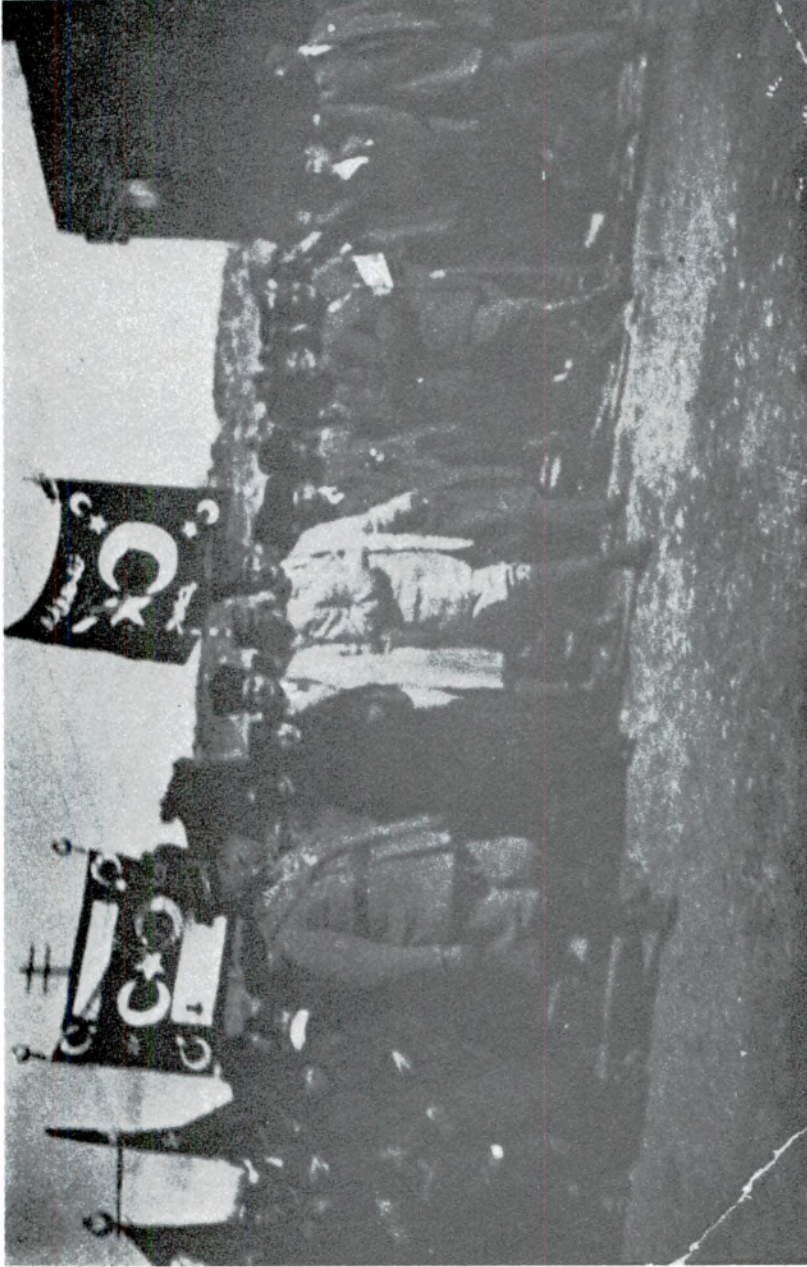
11. - Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Eşleri Lâtime Hanım ile birlikte, 6.X.1924 günü Kars İstasyonu'ndan İnönü Meydanına doğru gelirken karşılanışı.

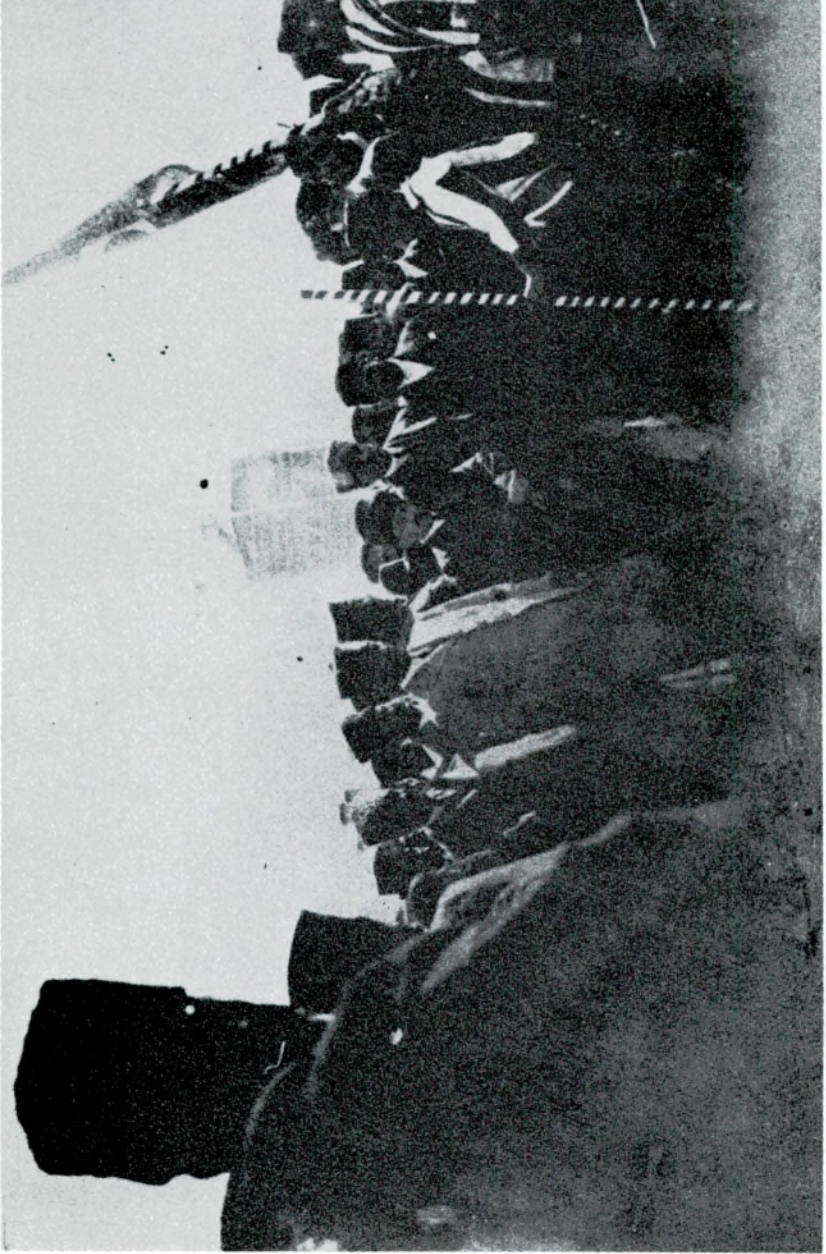

12. - Gazi ve Eşi Lâtife Hanım, İstasyondan İnönü Meydınına yürürken.

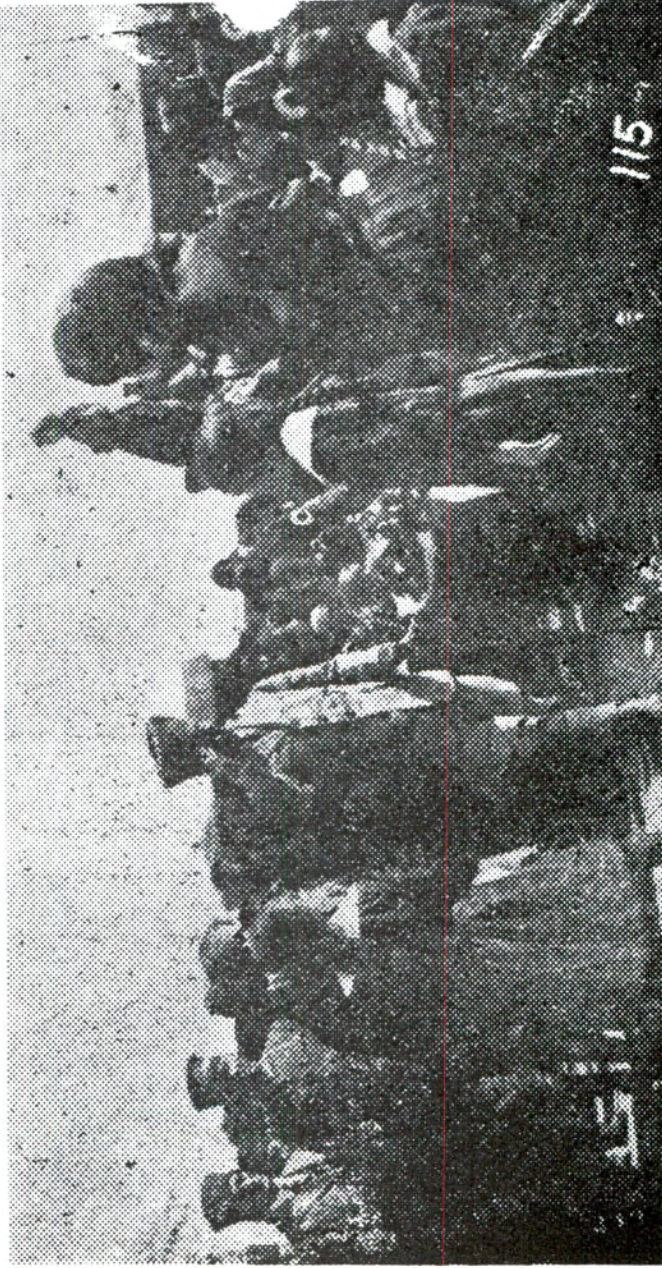

13.- Gazi ve Eşi Lâtife Hanım, Kars İstasyonundan İnönü Meydanı'na gelirken. soldan sağa:
Miralay Nâzım B., Lâtife H., Ali Kılıç, Gazi Hz., Kars Vâlisi, Elinde kâğıt Mıralay Emin B.,
Yürüyen uzunboylu zât Belediye Reisi İbrahim (Aydın) B.

14. -Gazi Hz., Kars İnönü Meydanı'nda, İzçiler Temsilcisinin konuşmasını dinliyor.

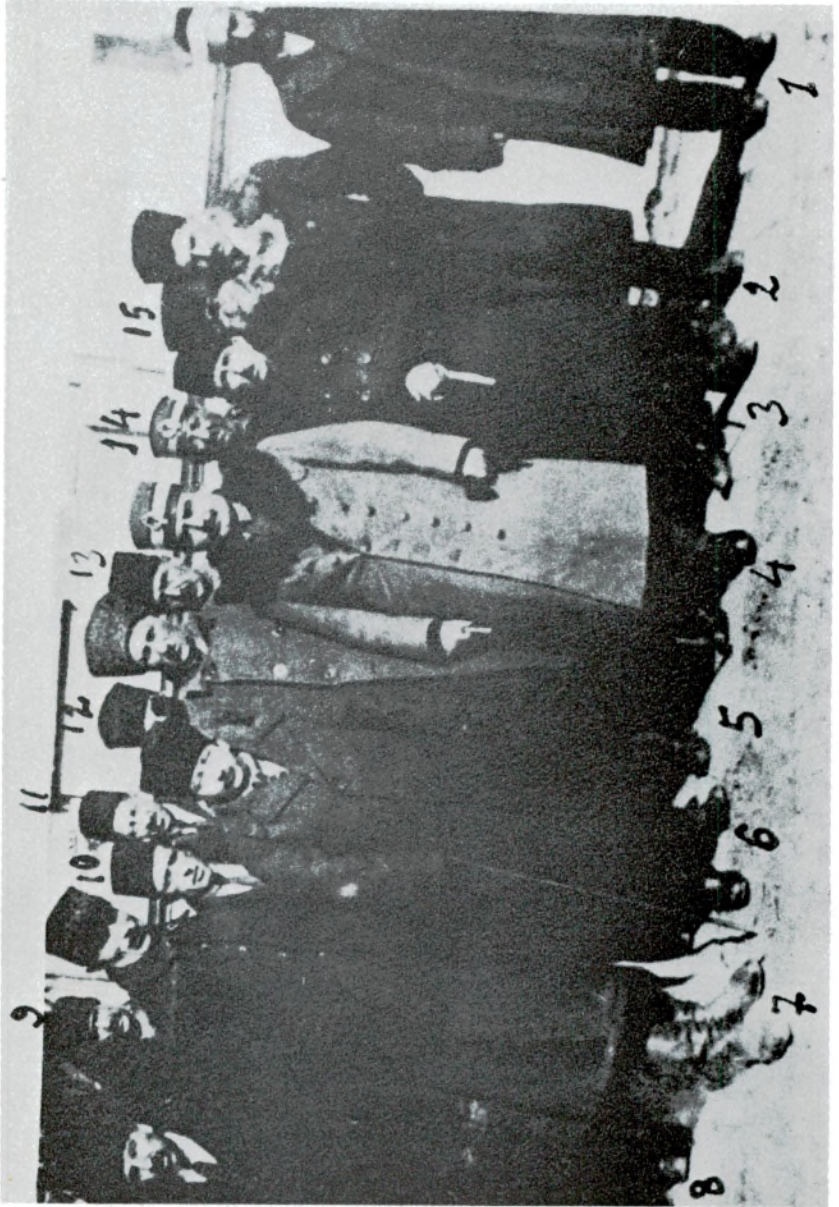

15. - Gazi Hz., Kars Kız İlkmeçtebi'nde karşılanırken.

Fahrettin Kırzioğlu

16. - *Gazi Hazretleri* ile 6 Ekim 1924 günü Belediye Öğle Yemeği Ziyafetinde bulunanlardan bir topluluk (Kasım 1924 te çekilmiştir).

Öndekiler: 1 - Belediye A'zâsı'ndan (13.IV.1919 da İngiliz İşgali günü Parlamento'yu korurken şehid edilen Polis Arslan Efendi'nin babası) *Mamooğlu Âkif Ağa*; 2 - Kurtuluş'tan sonra İlk Kars Belediye Reisi Yenigazi köylü, *Hayrullah* (DAĞLI) *Beğ*; 3 - Erzurumlu Em. Yarbay Kazanasmazoğlu "*Küçük*" lakaplı *Kâzım* (YURDALAN), *Beğ*; 4 - *Müstahkem Mevki Kumandanı Mtralay* "*Kara*" lakaplı *Emîn Beğ*; 5 - Belediye Reisi *İbrahim* (AYDIN) *Beğ*; 6 - Vâli "*Topal*" lakaplı *İbrahim Edhem* (AYKUT) *Beğ*; 7 - Cumhuriyet Halk Fırkası Kars İli Başkanı, *Sarıkamış-Hamamlı Köylü, Kubadoğlu Bekir Sıdkı* (KUBAT) *Beğ*; 8 - Hâkim *Hilmi Beğ*; 9 - Millî Şûrâ'dan beri (1918-1935 arasında) Belediye Tahsildarı *Kırzioğlu Mehmed Derviş Efendi*; 10 - Müddeiumumi *Cemî Beğ*; 11 - Maârif Müdürü *Sâbit Beğ*; 12 - Muhâsebeci *Derviş Beğ*; 13 - Tutak'taki Karapapak Hamidiye Alayı'ndan Emekli Binbaşı *Kahramân* (BAHADIR) *Beğ*; 14 - 29. Alay K. Kaymakam *Tevfik Beğ*; 16 - (yüzü çıkmamış) Türkocağı Reisi *Kara-Hamid* (ERSÖZ) *Beğ*.

17. - Cihângiroğlu İbrâhîm Aydın'ın eşi,
Edirneli Koyunbabaoğlu Yüzbaşı Şükrü kızı *Melek Aydın Hanım* (1896-1975)-1924'te

18. - Gazi Hazretleri şerefine Kars Belediyesi'nin verdiği öğle yemği ziyâfesinde, (Azerbaycan, İran ve Tiflis'te, hattâ Çarlık Rusyası'nda da "Karski Kafkaski Şaşlık" diye) ünlü "Kars Şiş Kebabı"nı yaparak çok beğendiren, Karşı Lokantacı Şahmurat Usta (Ankara'ya götürülmek istenmişse de, âile mazeretinden gidememişti).

VIII

(Resmî başlıklı kâğıda yazılmıştır. Hep büyük harfliler, basılıdır.)

TÜRKİYA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYÂSETİ

KALEMİ MAHSÛS MÜDİRİYYETİ ANKARA

‘ADED

29-5-337 (1921)

6

592

“Bismillâh”

Telgraf *Trabzon*:

Sâbık Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti Re’îsi

Cihângîrzâde İbrâhim Beğ’e (müsveddede, çizilen ibâreler [ ] içine alınarak gösterilmiştir)

C(evâb) 23-5-37 (1921) Tele:

Oniki refikınızla berâber [Malta zindânlarından] halâsa nâiliyyetiniz dolayısile, [gerek şahsım, gerek Mukaddes Milletim hakkında] ibrâz [olunan] buyurulan hissiyât[i bergüzîdeye]a, teşekkür ederim.

İstihlâsi vatana ma’tûf mücâdelâtımızda, sizin gibi hamiyyetmendânın, bütün hayât ve mevcûdiyyetleri ile hizmete âmâde bulundukları hakkındaki te’mînâtı vatanperâneleri, sezâvâri takdîrdir.

Bil’umûm efrâdi *Millet*, bir kütlei müttehîde hâlinde çalışdıkça, pek yakın bir âtîde, âmâlî milliyeyi meşrû’amızın, hîz-ârâyî husûl olacağı, eltâfi Sübhâniyye’den me’mûl ve muntazardır, Efendim.

(Kâtib adının baş harfleri ve kaydı:) *Türkiye Büyük Millet Meclisi Re’îsi*

F H

Mustafâ Kemâl

Yazdım fî minhu (1921 Mayıs) 31.

Ç. — *İbrahim Aydın’ın, Tiflis’ten Kars’a Gelişinin İlk Yılına Âit Belgeler*:

IX

(1 Haziran 1921 tarihli belgenin sağında türkçe, solunda rusça yazılar basılı olup, bizim Gürcistân-Tiflis Mümessilimiz Kâzım Dirik’in Vekilinin imzasını taşıyor. Bunun arkasında, herbiri onbir satırlı ve rusça - türkçe resmî mühürlü üç “Viza” kaşesi, silikçesine vurulmuştur. Bunlardan: Haziranın 2 sinde Tiflis’ten ayrıldığı, 13 te Ba-

kû'ya vardığı, 20 sinde Bakû'dan döndüğü belirtiliyor. *İtalik dizilen* ibâreler, kara mürekkepli olup, ötekiler basmadır. Eşi, Edirneli Melek Hanım, 13 Nisan 1919 da birbuçuk yaşındaki büyük oğlu İsmail ile savuşturulabildiği Gence'de, İlkokul Türkçe Öğretmenliği yaptı. Gence Vâlisi Hudâdâd Beğ'in himayesinde eşini bulan İbrahim Beğ, takmaadla onu, güvenilir kişilerle Gümrü üzerinden Kars'a gönderdi. Ermeni şerrinden kendisi, Tiflis - Ahıska - Posof yoluyla Kars'a dönmeği uygun gördü).

Türkiye

B.M.M.H.

So(vyet) Gürcistân Mümessilliği
Numro 192

Tiflis

1/6/37 (1921)

Türk Teba'asına Maşûs Vesika

Türk teba'asından olup, *Malta'dan 'avdetle Bakû'ya gitmek isteyen Cihângîrzâde İbrâhîm Beğ'in Bakû'ya, ba'dehu Kars'a Türkiye'ya 'azîmetine mûmâna'at olunmaması için bu vesika, 1/6/37 (1921) de bittemhîr, i'tâ edildi.*

Türkiye - Sovyet Gürcistân

Mümessili Vekili

(İmzâ, Yüzbaşı) Hüsâmeddîn (TUGAÇ)

X

(Eski Millî-Şûrâ Meclisi Reisi Çıldırılı Dr. Esat OKTAY ile birlikte Baku'dan Tiflis'e gelen İbrahim Aydın, Gence'den tirenle buraya getirdiği çocuklarını, yine tirenle Kars'a gönderip, kendisi ve Dr., "Ermeni belâsı"ndan çekinerek, karadan geliyordu. Bu belge, basılı resmî başlıklı kâğıtta, hem başlık üzeri, hem de sonu mühürlü Kars'a dönüşü âit olup;. 230 x 350 mm. boyundadır.)

TÜRKİYA ŞARK CEBHESİ KUMANDANLIĞI'NIN

'ASKERİ MÜMESSİLLİĞİ

Tiflis

SAYI

23 Haziran 337 (1921)

531

İngilizler tarafından Malta'ya nefy-edilen, sâbık Kars Şûrâ Hükûmeti Re'si Cihângîrzâde İbrâhîm Beğ, Malta'dan tahliyye edilerek Tiflis'e gelmiştir. Kendilerinin, Ahılkelek tarikiyla Kars'a gitmesi husûsundaki ârzûsu, Hey'et'çe tensib edilerek. Esnâyi râhda, kendi-

lerine icâb eden teshilât ve mu'avenetin ibrâzı; ve vesâiti nakliyyei 'askeriyyeden istifâde etdirilmesi husûsu, *Memûrîni 'Askeriyye ve Mülkiyye'*den ricâ olunur.

Mümessil V(ekili) Nâmına
(İmzâ) *Hayreddîn*

(İmzâ ve başlık üzerindeki mühürde: ortada Ay-Yıldız, onun dışındaki küçük halka içinde rusça ve onun dışındaki büyük çenberdeki türkçe yazı.)

TÜRKİYA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ
SOVYET GÜRCİSTAN MÜMESSİLLİĞİ

(Sol alt köşede, kurşun kalemle) Görülmüşdür, 29/6/37 (1921)
(Posof'ta, yeni adı "Türkgözü" olan köy) *Badele Hudûd Bölüğü*

Kumandanı

Yüzbaşı

(İmzâ) *Memdûh*

XI

(Sarıkamış'ta "Şark Cebhesi Kumandanı" Kâzım KARABEKİR'in tavsiyesi ile, "Belediye A'zâlığı"na seçilmiş bulunan İbrâhîm Aydın'ın, Kars Mutasarrıfı eski Kars Eşrâf âilesinden Hatunoğlu Behcet Beğ tarafından, "Belediye Re'isliği"ne ta'yininin belgesi. 180 x 230 mm. boyunda kâğıda, mor mürekkeple yazılı.)

Cihângîrzâde İbrâhîm Beğ'e

Numro, 2152

337 (1921) senesi için (Kurtuluş'tan sonra Kars'ta ilk olarak icrâ kılınan *Beledî İntihâbâtı*'nda, Zâti-Vâlâları da ihrâzi ekseriyyetle, A'zâlığ'a intihâb olunduğunuzdan; ma'lûm ve müsellemler olan iktidârınıza binâen, *Beledî Riyâseti*'nin 'uhdei-vâlâlarına tevdi'i, *Maakaam*'ca muvâfık ve münâsib görüldüğünden; vazîfei mezkûreye hemen mübâşeret; ve Kavânini Mevzû'a dâiresinde ifâyî vazîfeye himmet; ve muhtâci 'umrân bulunan (1918 Nisanı 24-25 inde kaçarken Ermeniler'in yakıp-yıktağı) memleketin, tanzîm ve tanzîfine; ve Beledî Vâridâtının, usûl dâiresinde tezyidile, hüsni muhâfazasına, bezli makderet buyurmanızı ricâ ederim, Efendim. 9 Temmuz sene 337 (1921).

Mutasarrıf

(İmzâ) *Behcet (HATUNOĞLU)*

XII

(Ancak 1921 Temmuzunda başında Kars'a gelebilen İbrahim Aydın, Belediye Meclisi Seçimine katılıp, Reis tayin edildiği gün, Sarıkamış'tan XV. Kolordu ve Şark Cebhesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, onu ve Milli-Şûrâ Hükûmeti erkânından "İ'âşe Mümessili" iken Malta'ya sürülüp dönen, rusça yüksek tahsilli Gümrülü Yusufzâde Yusuf ARPAÇAY [1888-İstanbul 1942]1, Sarıkamış'ta yanına çağırıldı. 25 Ağustos 1921 de Sarıkamış'ta haftalık (9.1.1922 den sonra, haftada iki defa) olarak çıkarılacak "VARLIK" gazetesinin, "Müdür-i Mes'ûl ve İmtiyâz Sâhibi", aynı zamanda Kolordu'da rusça yayın ve haberlerin uzmanı olarak, Yusuf ARPAÇAY'ın ta'yini düşünülmüyordu. Her ikisinin, tirenle gidiş-dönüşlerinin ücretsiz ve itibarlı olması için, aşağıdaki belgeyi, "Kars Mütahkem Mevki'i Kumandanı", Erzurumlu Rüşdi Paşa vermişti. Mor mürekkeple ve Rüşdi Paşa'nın elyazısıyla yazılı olup, boyu 144 x 220 mm. dir. Arkasında, beş ayrı kayıt bulunmaktadır.)

"Bismillâh"

Kars sâbık Şûrâ Re'îsi İbrâhîm Beğ, Malta'dan 'avdet etdiğinden, Cebhe (Kumandanlığı) Karârgâhı'na 'azîmet ve 'avdet edecektir.

Mûmâileyh İbrâhîm Beğ, bir refiği (Gümrülü Yûsufzâde Yûsuf Beğ) ile tirenle, Cebhe Kumandanı Kâzım (KARABEKİR) Paşa Hazretleri'ni görmek üzere, Sarıkamış'a 'azîmet ve 'avdet edecektir. Ücret, alınmayacaktır. Salonla veyâ mevki' vagonile gönderilecektir.

9.7.37 (1921)

Mevki'i Mûstahkem Kumandanı

(İmzâ) Rüşdi

(Arkayüzündeki kayıtlar:)

(Mor mürekkeple) "Merkez'ce kayd-edilmiştir". 9 Temmuz 37 (1921)

(Mühür) KARS MEVKİ'İ MÜSTAHKEM KUMANDANLIĞI.
(Koyu mor mürekkeple) Numro 71. Görülmüştür. Fi 9 Temmuz sene 37 (1921).

Kars İstasyon K(umandanı)

(İmzâ) 'Ömer 'Âtîf

(Soluk kara mürekkeple) Görülmüştür. Fi 10 Temmuz sene 37.

Sarıkamış-Sekizinci Şu'be M(üdiri) V(ektli)

(İmzâ) (Okunmuyor)

(Sâbit kalemle) Görülmüşdür. Fî 11 minhu (Temmuz 1337).

(İmzâ) *Fikrî*

(Yazı sâbit, imzâ kurşun kalemle) Görülmüşdür. 11/7/37 (1921)

Sarıkamış İnzibât Zâbiti

(İmzâ) *Hüseyn Münîr*

XIII.

(16 Mart 1921 de Sovyet Rusya ile imzaladığımız Moskova Mu'âhede'sine göre: Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri Murağhasları, "Me'mûr ve Müstağdemleriyle yüzelli kişiyi geçen" bir kalabalıkla Tiflis'ten 26 Eylül 1921 günü, husûsî tirenle Kars'a gelerek, hem o Mu'âhede'nin tasdikli suretlerini bize verdiler, hem de Karadeniz-İran arasında bugünkü devlet hududumuzun son biçimini verecek olan "Kars Mu'âhede'si"nin hazırlığına başlandı. Bununla ilgili aşağıdaki belge, 101 x 170 mm. boyunda olup, mor mürekkeple yazılmıştır.)

"Bismillâh"

(Kars Mutasarrıflığı)

(Numro) 2573

Belediye Re'îsi İbrâhîm Beğ'e

22/9/37 (1921) Perşembe günü öğleden sonra sâ'at dörtde, *Moskova Mu'âhede'si*'nin musaddak sûretleri, *Türk ve Rus Hey'etleri* arasında, merâsimi mahsûsa ile te'âtî edileceğinden; merâsimi mezkûreye *Hükûmet* (Kars Mutasarrıflığı) nâmına iştirâk edecek altı zât miyânında, *Zâti'âlîleri*'nin de bulunması, tensîb edilmiştir.

Öğleden sonra sâ'at üçde, *Hükûmet Dâiresi*'ne (Kars Mu'âhede'si'nin görüşüldüğü, Ordu ve Karadağ Caddelerinin kesiştiği yerdeki 1981 den önceki eski "Hükûmet Konağı"nın üst katına) teşrîf buyurulması, mütemennâdır.

Fî 21/9/37 (1921)

Mutasarrıf V(ekili)

(İmzâ, 6. Süvârî Fırkası Kumandanı Mîralay)

Sâmi Sâbit (KARAMAN)

XIV

(Sultan II. Abdülhamîd'in, yüksek rütbe ve makamdaki Devlet Memuru Ermeni yurttaşlara rağmen, konuşma dili ve edebî ermeniceyi öğrenmek üzere, "Kîsei-Hümâyûn"dan İzmit Ermeni Lisesi'nde okutturduğu Amasyalı "Şirvanlılar" adlı göçmen Türkler'den merhum Mülkiyeli Ahmed Es'ad URAS, "Kars Mu'ahedesi" sırasında, buraya Mutasarrıf tayin edilmişti. "Ermenistan Murahhasları"nın, ara vermede ve kendi aralarında, konuşmalarının mâhiyetini, Türkiye Başmurahtası Kâzım Karabekir Paşa'ya, elaltından bildirsin diye⁶ gönderilmişti. Merhum A. Es'ad URAS bu hususları, 1951

⁶ *Kars Konferansı'nın yapıldığı salon, Mutasarrıf'ın odasına bitişikti A. Esat URAS, "evrak alıp-vermek" üzere duvara iki karış eninde ve boyunda bir "mazgal" açtırtmıştı. Ermeni Murahhaslarının aralarında Ermenice konuşmalarının mâhiyetini, "Kahveci" ile buradan, Kâzım Karabekir Paşa'ya ulaştırıyordu!..*

Rahmetli A. Es'at URAS, *Kars Konferansı* sırasında *Ermenistân Murahhasları'nın*, 16 Mart 1921 de imzalanan *Moskova Mu'ahedesi* müzâkerelerinde bile bizden koparılmak istenen ünlü "*Anı Şehri Örenleri*" üzerine aralarındaki konuşmaları ve yapacakları teklifi, merhum Kâzım KARABEKİR Paşa'ya, şöyle ulaştırmıştı: "1877 den önce *Türkiye*'ye ait olan ve Akbaba Nâhiyesi adıyla *Kars'a* bağlı bulunan *Arpaçayı* başları sağındaki 32 dağ-köyünün *Ermenistan'a* bırakılması yerine, buraların yine eskisi gibi *Kars'a* ve *Türkiye*'ye kalmasına karşılık, — *Kars'a* 40 Km. uzaklıkta ve *Arpaçayı* sağındaki— kiliseleriyle ünlü *Anı Şehri Harâbeleri'nin*, çevresiyle birlikte *Ermenistan'a* verilmesi teklifi, şimdiki celsede gelecektir!"

Fakat, *Moskova Mu'ahedesi*'ni *İkinci Murahhasımız* olarak imzâlayan Dr. Rizâ NUR'un yurda dönüşünde, 25 Mayıs 1921 de *Trabzon'dan* bu "*Anı üzerine*" kendisine yazdığı mektuba, 8 Haziranda şifreli telgrafla cevap vermiş bulunan Kâzım KARABEKİR Paşa ("*İstiklâl Harbimiz*", 1960 İstanbul, s. 964-965, 1025), bu hususta kararlı ve cevabı hâzırdı; *Ermeni Delegeleri*'ne, şu doğru ve tarihî karşılıkta bulunarak, onların tekliflerini reddetmişti:

"*Selçuklu Sultânı Alparslan'ın Fethi'nden beri Anı*, bir Türk — İslâm beldesi olmuştur. Buradaki *İslâmî eserler*, küfî kitâbeler ve birisini (en yüksek ve sekiz köşeli Boz-Minâre) onbeş sene kadar önce fıtnalı bir kış günü dinamitle yıkmış olduğunuz *iki koca Minâre* ve kış-yaz çevre köylülerinin gelip — keçe ve halılar sererek— *Cuma ve Bayram — Nâmaazları'nı* cemâ'atle kıldığını, (Anı'da kazılar yapan Profesör Nikolay MARR'ın "*Müze*" yapması sâyesinde) sağlam kalabilmiş bir *Câmi'imiz* (Manu-çâhr-Mescidi) vardır. Biz, *Anı* ve çevresindeki *Şüregel Köyleri'nin* asırlardan beri cemâ'atle toplanıp *Namaz kıldıkları ve İslâm eserleriyle, Âyeti-Kerîme ve Besmeleler*'le, sanduka biçiminde *İslâm kabirleriyle* dolu böyle bir *Tarihî Şehrin Harâbeleri*'ni, *Ermenistân'a* veremeyiz!". Rahmetli Paşa, *Selçuklu Melikşâh* (1072-1092) çağından *Akkoyunlu Uzun-Hasan'a* (1453-1478) kadar on Türk hükümdarı adına *Anı'da* bakır, gümüş ve altın paralar kesilmiş olduğunu (bak. M. Fahrettin, Kırzioğlu "*Anı Şehri Tarihi*", 1982 Ankara, s. 55, 115-116), bilseydi, onu da söylerdi.

de Ankara'da kendi evinde hâtercumesini yazdığımızda, bize anlatmış; ve, yine Sultan Abdülhamid'in, "İstanbul Nureddin Beğ" adlı bir genci de, aynı gaye ile İstanbul'daki bir Ermeni Lisesinde, kendi parası ile okutmuş olduğunu, ilâve etmişti. Aşağıdaki çifte belge, 211 x 338 mm. boyundaki birinci hamur "esericedid" kâğıda, mor mürekkeple ve aynı elle yazılmıştır).

(İlk belge, "Şark Cebhesi Kumandanlığı"mızın, Kars'taki 'askeri ve mülki sekiz makaama, telefonla yazdırarak, 'acele ta'mim ettiği, "*Kars Konferansı*" sonunda yapılacak *Resmî Merâsimin Programı*'dır. Son yarım satırı, arka sahifeye gelmiştir).

"Bismillâh"

(Kars Konferansı Sonunda ve Mu'âhede'nin İmzâsı Sırası ile, Kafkas Cumhuriyetleri Murahhas Hey'etleri'nin Dönüşleri'nde Yapılacak Merâsim ve Uğurlama Programı:)

Kars Konferansı, bir-iki güne kadar hitâm bulmak üzeredir. Gerek tasdik edilmekte bulunan *Mu'âhede*'nin hini imzâsında ve gerekse *Kafkas Cumhuriyetleri Hey'eti Murahhasaları*'nın 'avdetlerinde, bervechi âti *Merâsim ve Teşyi*' yapılacaktır.

1 — *Mu'âhede*'nin *İmzâsı*'nda (eski elifbâ sırası, şimdikine çevrildi):

a) *Konferans Dâiresi*'nin bulunduğu *Meydanlık*'da (asker elbiseli ilk Atatürk Heykeli'nin bulunduğu demir parmaklıklı bahçenin yerinde): *Piyâde*, *Süvârî* ve *Topçu Kıt'âtı*'ndan mürekkep bir *Müfreze* ile — top ve makineli tüfeklerin berâber bulunmasına, lüzûm yoktur — ('Askerî) *Mektebi İ'dâdî* (Lise) ve *Ta'limgâh Efendileri*, *Jandarma* ve *Polis Kıt'aları*, münâsib bir sûrette tanzim edilecekler. Ve *Hey'etleri*'nin, *Dâire*'ye (şimdiki, Vâli Lojmanı'na) muvâsalatlarında, râsime ihtirâmı ifâ eyleyeceklerdir.

'Aynı zamanda 9. *Fırka*'dan bir *Batarya*, *İçkal'a*'da ihzâr olunacak; ve *Konferans Dâiresi* üzerinden filâma ve telefonla verilecek işâret üzerine, yedi top endâht edilecektir. Bunların tertib ve tanzîmi, 9. *Fırka* tarafından der'uhde edilecektir.

b) *Hey'etleri*'nin *Dâire*'ye dühûlünü müte'âkıb, *Merkez Kumandanlığı* tarafından, orada mevcûd *Kıt'ât*'dan silâhsız olarak birer *Nefer* ve *Mekteb Efendileri*'nden on kişilik bir *Kıt'a*, *Konferans Salonu*'na idhâl olunacaktır.

c) *Ahâlî*'nin, işbu *Merâsim*'e iştirâkleri te'mîn edilecek; ve *Kıta'âtı 'Askeriyye*'nin hizâları hâricinde, münâsib mahallerde ikaame edileceklerdir. Bu *Halkı Temsil* edecek bir *Hey'et*, *Me'mûrîn* ve *'Askeriyye Hey'etleri*'le birlikde, *Konferans Dâiresi*'nin cenûbîşarkî tarafındaki (bugün de Vâlilerin kullanageldiği) kapusundan, *Salon'a* gireceklerdir.

ç) *Memûrîni Mülkiyye Hey'eti*, *Mutasarrıflık*'ça; *'Askerî Hey'et*, *Müstahkem Mevķî*' *Kumandanlığı*'nca ta'yin olunacaktır.

d) *İmzâ'yı* müte'âkıb, *Konferans Dâiresi*'nden verilecek emir üzerine, *Cebhe* (Kumandanlığı) *Muzıkası* tarafından, *Kuvâyi-Millîye*⁷ ve *Enternasyonal Marşları* çalınacak ve ayakda dinlenecektir.

e) *İmzâ*'dan sonra, mezkûr *Dâire*'de, *Hey'eti Murahhasalar*'la *Med'ûvvîn'e* (Davetlilere), çay ve pasta tevzî' olunacaktır. Çayı müte'âkıb *Hey'etler*, *Konferans Dâiresi* önüne çıkacaklar; ve oradaki *Kıta'ât*, *Hey'et*'in önünde geçid-resmi yapacaklardır. Bu sûretle, *Merâsim*'e hîtâm verilecektir.

f) *Merâsim*'de hâzır bulunacak *Mekteb Talebeleri*'le *Kıta'ât Efrâdî*'na, hemân orada limonata tevzî' olunacaktır. İşbu limonata, *g. Fırka*'ca te'mîn edilecek ve istihkaakdan fazla masraf olursa. *Cebhe* (Kumandanlığı) *Levâzımı*'ndan alınacaktır.

g) *Mu'âhede'nin İmzâsı* günü (13 Ekim 1921) ve akşamı, *Şehir*, bayraklarla donadılmış bulunacak; ve *Mevķî'i Müstahkem*'ce, (Dere-içi'ndeki Elektrik Fabrikasından) tenvirât yapılacaktır.

2 — *Hey'et*'in (150 kişiden çok idi) *Kars*'dan mufâratkelerinde daħi, gerek *Kars İstasyonu*'nda ve gerek en son istasyon olan *Kızılçakçak* (yeni adı, Akyaka) da, *g. Fırka* tarafından ayrıca *Merâsimi Teşyî'iyye* yapılacaktır. *Kars İstasyonu*'ndaki *Merâsim*, muhtelif sınıflardan mürekkeb olmak üzere, *İstasyon Binâsı*'ndan i'tibâren, *İstasyon Binâsı*'nın şarkışimâlindeki rampaya kadar olan mıntakayı dolduracak kadar bir *Müfreze* ihzâr olunmak; ve *Ahâlî* ile, vazîfeye hâlel gelmeyecek sûretde, bütün *Me'mûrîn* ve *Zâbitân*'ın iştirâki te'mîn edilmek üzere, *g. Fırka Kumandanlığı* ve *Mutasarrıflık*'ça ihzâr olunacaktır.

⁷ 12 Mart 1921 günü Büyük Millet Meclisi'mizde, ayakta dinlenerek, alkışlarla kabul edilen *Mehmed Âkif*'in yazdığı "*İstiklâl Marşımız*"ın notası, bu tarihte henüz yazılmadığından, onun yerine, "*Kuvâyi-Millîye Marşı*" çalınıyordu.

3 — *Merâsim*'in gün ve sâ'atleri, ayrıca bildirileceğinden, şimdiden lüzümlü ihzârât yapılmalıdır.

4 — İşbu Emir: *Kars Mutasarrıflığı*'na, 9. *Fırka*, 6. *Süvârt Fırkası* ve *Mevkî'i Müstahkem Kumandanlıkları*'na, *Ta'lîmgâh Kumandanlığı*'na, *Kars Merkez Kumandanlığı*'na, *İ'dâdî 'Askerî Müdiriyyeti*'ne, *Konferans İ'âşe Hey'eti Riyâseti*'ne tebliğ edilmiştir. (9.10.37/1921).

(Şark Cebhesi Kumandanı Ferîk/
Orgeneral, Kâzım Karabekir)

XV

(Kars Mutasarrıflığı'nın, yukarıdaki Ta'mim Emri'nin sureti altına, Kars Belediyesi'ne yazıp gönderdiği tezkire.)

(KARS MUTASARRIFLIĞI)

(‘ADED)

2678

Belediye Riyâseti'ne

Gerek tasdik edilmekte bulunan *Mu'âhede*'nin hini *İmzâsı*'nda ve gerek *Kars Konferans Hey'eti Murahhasaları*'nın *'Avdetleri*'nde yapılacak *Merâsim* hakkında, *Şark Cebhesi Kumandanlığı*'nın, 9 Teşrinievvel sene 37 (1921) Telefon sûreti, merbûten gönderildi.

Emir buyurulan ihzârâtın, şimdiden te'mini mercû'dur.

Fi 10/10/37

Mutasarrıf

(Kâtibin işâreti:)

Ş(arif)

(İmzâ) (Ahmed) *Es'ad* (URAS)

XVI

(Son Kurtuluşu'nun I. Yıldönümü'nde, “Kars'da bir “Memleket Kütübhânesi” açılması sırasında yapılan “Kütübhâne Nizâm-nâmesi”ne göre, Kurucular Hey'eti'ne katılma ve A'za'nın çoğaltılma çağrısı için, Mutasarrıflığın yazısı.)

KARS MUTASARRIFLIĞI
TAHRİRÂT MÜDİRİYYETİ
‘ADED

KARS
1.11.337 (1921)

“Bismillâh”

‘UMÛMÎ
HUSÛSÎ

Belediye Re’îsi İbrâhîm Beğefendi’ye

Beğefendi,

Kars’da bir *Memleket Kütübhânesi* açmağı düşündüğümüz zamân, Zâtî‘âlileri gibi hamiyet ve ‘ilm ü ‘irfân erbâbının tecrübe ve mü-mâreselerinden istifâdeye, şitâb ediyoruz. *Kütübhâne Nizâmnâmesi*, leffen takdim olundu.

Maksadı istihsâl ve *Müessisler Hey’eti*’ni şereflelendirmeleri ricâsına, *Kütübhâne A‘zâsı*’nın teksiri için, lâakall on zâtın a‘zâ olarak kaydine delâlet buyurmalarını da ‘ilâve; ve işbu emri-hayrin vücûduna mas-rûf olacak kıymetli mu‘âvenetlerine, intizâr eylerim, Efendim.

Kars Mutasarrıfı
(İmzâ) *Ahmed Es‘ad* (URAS)

XVII

(Şark Cebhesi Kumandanımız’ın, Tiflis ile Batum’a gitmek üzere Ankara’dan Kars’a gelen üç diplomatımız şerefine vereceği resmî öğle yemeğine, Belediye Reisini de çağırma tezkiresi. Mor mü-rekkeble yazılmıştır.)

Kars, 18/12/37 (1921)

Kars Belediye Re’îsi Cihângîrzâde İbrâhîm Beğ’e

Efendim,

Tiflis Mümessilimiz (eski, Hâriciye Vekâleti Müsteşârımız, Ahmed) *Muhtâr, Hâriciye Müsteşârı Su‘ad* ve *Batum Başşehbenderi* (Dr.) *İbrâhîm Talî‘* (ÖNGÖREN) *Beğefendiler*, yarın — 19.11.37 (1921) — *Kars*’a geleceklerinden, *Dereîçi*’nde (İçkale-Eñsesi’nde) *Cebhe Karârgâhu*’nın (bugün, Zırhlı Tugay Komutanlığı’nın) bulunduğu *Mevkî‘i-Müstahkem Binâsı*’nda, öğle yemeğini birlikde yemek üzere, sâ‘at bir sonrada (13 de) teşrifleri mütemennâdır.

Şark Cebhesi Kumandanı Ferîk
(İmzâ) *Kâzım Karabekir*

XVIII.

(İzmir'in, Yunanlılar tarafından İşgali fecâ'atinin üçüncü yıldönümü dolayısıyla, Kars Belediye Reisliği'nin, Ankara'da Büyük Millet Meclisi Reisimize yazdığı, yakında kurtuluş umudumuzu belirten Telgrafına gelen cevap. 133 x 202 mm. boyundaki basılı resmî telgraf kâğıdının arkasına, sâbitkalemle yazılıdır.)

Millet Meclisi

(Nu.) 306/100

(Alındığı Sâ'at) 9,30 Fî minhu

27 (Mayıs 1922) (İmzâ, Memur) *Kâmil*

Kars Belediye Riyâseti'ne

İzmir'in Senei Devriyyei İşgaali münâsebetile mevrûd *Telgrafnâmeniz, Hey'eti 'Umûmiyye'*de (B.M. Meclisinde) okundu.

Vatani-Aslî'nin lâyenfek 'uzvi kıymetdârı bulunan ve, te'mini halâs ve istirdâdı, bugünkü *Mücâdele'nin* en mühim esâslarından birini teşkil eyleyen *İzmir* hakkında, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin*, bütün *Millet'*le berâber 'aynî hisle mütehassis olduğunu 'arz ve te'mîn eylerim.

18/20.5.38 (1922)

Büyük Millet Meclisi Re'isi
Mustafâ Kemâl

D. — “*Re'îsiciümhûr Gaazî Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri'nin, eşleri Lâtîfe Hanımefendi ile Kars'a gelişlerine ve dönüşlerine 'âit belgeler*”:

(*Kars* şehri, rahmetli Atatürk'ün türlü vesileler ile görüp bulunduğu coğrafyasının, en doğusundadır. Bu “*Atatürk Coğrafyası*”nın en batısında, Paris'in kuzeybatısında bir bölge olan *Picardie*; en kuzeyi *Berlin* ve en güneyi de, Afrika'nın Bingazi/Libya kesimindeki *Tobruk* olsa gerektir).

XIX

(Gaazî Hazretleri, 1340/1924 Eylülü 11 inde Mudanya'dan kalan “*Hamidiye*” zırhlısıyla, eşleri “*Lâtifei-Gaazî*” ile birlikte, güz

* *Gaazî'nin, Sarıkamış ile Kars'a gelişlerine âit ilk olarak yayınladığımız belgeler ve “Hoş gelişler ola Mustafa Kemâl Paşa” adlı oyun türküsünün aslı ve metni için, şu iki makalemize bakınız: “Atatürk'ün Kars'a Gelişi ve Kemal Paşa Oyunu”, Türk Dili dergisi, Kasım 1965, sayı 170, s. 111-115; “Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri, Eylül-Ekim 1924”, Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, 1974 Erzurum, I, s. 152 - 160, 183-188.*

gezilerine çıktı. Anadolunun Karadeniz ve sonra da Akdeniz kıyılarındaki şehir ve kasabaları görüp, ahâlisine, daha bir yılını doldurmayan “Cumhûriyetimiz” ile, ondan önce ve sonraki inkılâbların yüksek değerini anlatmak ve başta, “‘Âile’de Kadın-Erkek Eşitliği”nin, artık “Harem-Selâmlık” gözetilmeden topluluk ve toplantı yerlerinde hanımların, yüzlerini kapamadan kocalarıyla birlikte bulunmalarına alışarak, belirtilmesini istiyordu. Kendileri, Trabzon’da iken, [26 Ağustos 1919 gününden beri resmen “Fahri-Hemşehri”si bulunduğu] Erzurum’da 13 Eylül 1924’te depremin büyük yıkımlara yol açtığını duyarak, gezilerini yarıda bırakıp; yaralarını sarmak üzere, Erzurum’a geleceğini, 17 Eylülde bir Telgrafla, oranın Belediye Reisi Nâfiz Beğ’e bildirmişti. Bunu duyan Karşılar da, o depremden az da olsa zarar gördüklerinden, Gaazî Hazretlerinin, Kars’ı da şeref lendirmesi için, Belediyece davet edilmesini, dilediler. Bu dileği kabul eden Gaazî, IV. Sultân Murâd’ın 1635 Revan-Tebriz Seferi’nde “Sancağı-Şerif,” ve ordu ile gelişinde 17 - 19 Temmuz günleri Kars’ın tahkimi ve ihtiyaçlarını görmesinden sonra, 1924 te ilk olarak buraya gelen Türk Devlet Başkanı oluyordu. Belge, mor mürekkeple yazılan Telgraf suretidir).

“Bismillâh”

Trabzon’da Re’îsicümhûr Gaazî Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri’ne

Siyâsî ve ‘Askerî Muzafferîyyet’le, Vatan’a te’mîn buyurduğunuz bekaanın şükrânile kalbleri memlû olan Halkımız, son yaptığınız İctimâ’î İnkılâb’a, bütün varlığıla müzâhir; ve muvaffakiyyetinize du‘âhândır.

Uzun senelerin (1877-1917 Rus Çarlığı İstilâsı) istibdâdile Ecnebi İdâresi altında ezilen ve *Anavatanı’na* kavuşan *Vilâyetimiz Halkı’nın*, elem ve ıztırâbını yakînen görmek; ve şükrânını, bizzât Huzûrunuzda ‘arz-etmek için, *Trabzon’a* kadar ihtiyâr buyurulan külfetin, *Kars’a* kadar devâm ve temdîdini, *Memleket nâmına* ‘arzi istirhâm eylerim, Efendim.

Fî 20 Eylül 1340 (1924)

Memleket Halkı Nâmına Belediye Re’îsi
(İmzâ) İbrâhîm (AYDIN)

(İbrâhim Aydın'ın, altta mor mürekkeple üç kısa satırdaki kayıtları:)

Re'îsicümhûr Paşa Hazretleri

Kars'a gelmeleri (Teşrinievvel/Ekim) 6 da, sâ'at 12,30 da (tirenle)

6.10.340 (1924).

XX

(Gaazî'nin Kars'a telgrafla cevabı, Belediye Arşivinde kalmış olmalı. Karşılıkların bugün bile, köklü icrâat ve memurları ciddiyetle çalışmağa mecbur kılmasından, — bir ayağı hafif aksak olduğundan — “Topal Vâli” diye çok saygı ile andıkları İbrâhim Edhem AYKUT, henüz Vâli-Vekili iken, resmî basılı başlıklı kâğıda mor mürekkeple yazılan aşağıdaki tezkireyi, Belediye'ye göndererek, hazırlıklı olunmasını istemiştir).

TÜRKİYA CÜMHÛRİYYETİ

KARS VİLÂYETİ

TAHRİRÂT KALEMİ

‘ADED

1372 HUSÛSÎ

7266 ‘UMÛMÎ

LEFFİ

“Bismillâh”

3-10-1340 (1924)

HULÂSA:

Belediye Riyâseti'ne

Re'îsicümhûrumuz Gaazî Paşa Hazretleri'nin, Şimendüfer veya Otomobil'le geleceklerine nazaran, icrâ edilecek Merâsimi İstikbâliyye'yi müş'ir iki kıt'a Kroki, leffen irsâl kılındı, Efendim.

Vâli - V(ekili)

(Kurşunkalemle imzâ) *Edhem (AYKUT)*

(Bunun altında dört satırcık hâlinde, İbrahim Aydın'ın kurşun kalemle notu:)

Re'îsicümhûr Paşa Hazretleri

Kars'a gelmeleri 6/10/1340 (1924)

Sâ'at 12,30 da.

(İmzâ) *İbrâhîm*

XXI

(Yukarıki belgede anılan I. Kroki, Sarıkamış'tan demiryolu ile gelişte Kars İstasyonu'ndan karşılamaya göredir. Gazi, bu yolla gelmiş ve eski İnönü Meydanı'ndaki "Mekâtib" sırasında, biz de İlk-mekteb İkinci Sınıfindayken karşılayanlar arasındaydık. Kroki'de yazı ve taramalar, mor mürekkeple, çizgiler ve yön oku ile ölçek, kurşun kalemledir. Biz, kurşun kalemle yazılara sıra vererek, yeni yazımıza aktarıyoruz.)

1) *Re'îsicümhur Hazretleri'nin Kars'ı İstasyon* cihetinden teşrif buyuracaklarına nazaran, *Merâsim* tertibâtını müş'ir *Kroki*'dir. Şekil 1. 2) İstasyon. 3) Me'mûrîni Mülkiyye, 'Askeriyye, Konsol(os), Muhtelif Hey'ât (Kazâlar'dan gelenler), Eşrâfi Belde. 4) Polis, 9. Fırka Kıta'âtı. 5) Jandarma Mektebi. 6) Halk ve Esnâf. 7) Mekâtib. 8) Şehid-Şerâfeddin Beğ (sonraki: Fâikbeğ) Câddesi.

9) 1 Batarya Top. 10) Rencberler (Halılar, İpek-Başörtüleri ve Aynalarla süslü at ve öküz arabaları ile). 11) Gaazî Muhtar Paşa Câddesi. 12) Ahâlî. 13) ('Askerî) Hastahâne. 14) Atlı Züvvâr. 15-16) Ahâlî. 17) Dâirei Hükûmet (1981 den önceki Vilâyet Konağı). 18) T.T. (belki Sivil-Polisler remzi) 19) J(andarma) Takım. 20) *Re'îsicümhûr Hazretleri'ne mahsûs Dâire* (eski, "Kars Millî-Şûrâ Meclisi yeri, sonra ve bugün, Kars Vâli lojmanı). 21) Ş(imâl/Kuzey). 22) C(enûb/Güney istikameti işaretleri). 23) 1/1000 (ölçek).

XXII

(İkinci Kroki. teksir makinasıyla çıkarılmış olup, yazıları mor mürekkepledir; "Şekil 2" yazısı kurşunkalemle, "Muhtelif Hey'ât" ise, sâbit kalemle yazılmıştır).

1) *Re'îsicümhûr Hazretleri Kars'ı, Vlâdi-Kars* (köyü, 1878 den sonra Rusların taktığı "Kars'a Hâkim" anlamdaki bu ad, 1960 ta eskisi gibi, "Künbetli" olmuştur) cihetinden teşrif edeceklerine nazaran, *Merâsimi İstiğbâliyye* tertibâtını müş'ir *Kroki*'dir. Şekil 2. 2) Mülkiyye, 'Askeriyye, Me'mûrîn ve Zâbitân, Eşrâfi Belde ve Konsolos, Muhtelif Hey'ât (Kazâlar'dan gelenler). 3) Çakmak (köyü) Yolu. 4) Top Bataryası. 5) 9. Fırka'dan bir Tabur. 6) Jandarma Mektebi. 7) Kars Çayı. 8) Esnâfât. 9) Mekâtib. 10) Kars-Erzurum Câddesi. 11) Çiftçiler. 12) İstihkâm Köprüsü (ağşap olan bu gerekli köprüyü, 1921 de rahmetli Kâzım Karabekir Paşa, İstihkâm Bölüğümüze yaptırtmıştı.

Yerine, 1946 Yılında betonu yaptırılınca, adı: “Kâzım Karabekir Paşa Köprüsü” kondu). 13) Çim-Tabya. 14) Yaya ve Atlı Züvvâr. 15) Ahâlî. 16) Park (Millet-Bahçesi). 17) Demirköprü. 18-19) Ahâlî. 20) Bir Takım J(andarma). 21) Şehid-İsmâ'il Efendi Câddesi. 22) Jandarma Mektebi. 23) Ahâlî. 24) 8 (rakamına benzer bir remiz). 25-26) Ahâlî. 27) Dâirei Hükûmet. 28) Takım J(andarma). 29) Polis. 30) *Re'îsicümhûr Dâiresi* (Vâli Konağı, lojman). 31) 1/1000 Mıkıyâsındadır. 1. Şube M(üdiri).

XXIII

(Belediyenin, Gaazî Hazretleri ve maiyetindekilere verdiği öğle yemeğine çağrılan, resmî sıfatlı mülkî ve askerî şahıslardan 45 kişilik liste. Tarih rakamları kurşun kalemle, metin ise mor mürekkeple yazılı.)

“Bismillâh”

Re'îsicümhûr Hazretleri'nin şerefine, Kars Belediyesi tarafından ve-rilecek çay ve yemek ziyâfetine da'vet olunacak Zevâtın esâmisini müş'ir listedir. [5/10/1340 (1924)].

Re'îsicümhûr Hazretleri ve 'Âilei Muhteremeleri'le Ma'iyeti Zevât 20; Kars Vâlisi (İbrâhim Edhem AYKUT) Beğefendi 1; Mevki' (i-Müstahkem) Kumandanı, Mîralay (Kara-) Emîn Beğefendi 1; 9. Fırka K., Mîralay Kâzım Beğefendi 1; 9. Fırka Piyâde K., Mîralay Mustafâ Beğefendi 1; 17. Alay K., Kaaimmakaam 'Ali Beğ 1; 29. Alay K., Kaaimmakaam Tevfik Beğ 1; 9. Fırka Topçu Alayı K., Kaaimmakaam Râgıb Beğ 1; Tâlî Tecrübe Hey'eti Re'isi, Mîralay Edîb Beğefendi 1; Mevki' Birinci Ağır Topçu Alay K., Kaaimmakaam Fevzi Beğ, 1; Mevki' Birinci Şu'be Müdürü, Yüzbaşı İsmâ'il Hakkî Beğ 1; ('askeriyye, burada bitiyor) (II. Dönem) Kars Meb'ûsu, (Kağızmanlı İmâmzâde) 'Ömer (TARIM) Beğ 1; Belediye Re'isi, (Gümrülü Cihângiroğlu) İbrâhîm (AYDIN) Beğ 1; (I. Dönem'den) Sâbık Meb'ûs, (Kağızmanlı İsmâ'il-beğzâde) 'Alî (Rizâ ATAMAN) Beğ 1; Ticâret Osadı Re'isi, (Karslı İmâm-Şâir) Hâfız (Kurbân YURTSEVEN) Efendi 1; Muhâsebeci, Derûş Beğ 1; Ma'ârif Müdürü, Sâbit Beğ 1; Sıhhiyye Müdürü, (ad yeri boş) Beğ 1; Türkocağı Re'isi, (Gümrülü, “Kara” lakaplı) Hamîd (ER-SÖZ) Beğ 1; Halk Fırkası Re'isi, (Millî-Şûrâ'da Sarıkamış Kaymakamı, Sarıkamış-Hamamlı köylü, Oslu-Digor kolu Kubadoğlu oyma-ğından İsmâil oğlu) Bekir (Sıdkı KUBAT) Beğ 1; Mahkemei Asliyye

Re'isi, *Hilmî Beğ* 1; Cinâyet Müdde'î-Umûmîsi, *Cemî Beğ* 1; Tüccâr'-dan (Emekli Jandarma Kaaimmakaamı ve Kars'ın 1918 ile 1920 deki Kurtuluşları'nda hizmeti geçen, Erzurumlu Kazanasmazoğlu, "Küçük" lakaplı) *Kâzım* (Konya'da menkûb iken "EPKEM", 1939 dan sonra YURDALAN soyadlı) *Beğ* 1; Hilâlihahmer (Cem'iyeti Kars Şu'besi) Re'isi, (değerli Mücâhid ve Erzurum Kongresi'ne "Nağçıvan" adına katılmak için telgraflarla başvurup, alınamayan, Nağçıvanlı) *Hâci-Cebbâr* (KÖMEK) *Efendi* 1; (Sovyet) *Rus Konsolosu ve Başkâtib*(i) 2. (Hepsi) = 45 (kişi).

XXIV

(Yukarıdaki, Kars Vâliliği'nden yazıldığı anlaşılan resmî Öğle-Yemeği da'vetileri listesine topluîgne ile ekli bulunan, 117 x 158 mm. boyundaki bir bloknot kâğıdının önyüzüne sâbitkalemle 25 ve sonradan arkayüzüne de kurşun kalemle 4 kişinin adları, rahmetli İbrâhîm AYDIN'ın eliyle yazılı liste, Gaazi'ye Belediyece verilecek "İkinci-Çayı"na çağrılanları gösteriyor. Bu çaydan sonra Kars Türkocağı binâsına gidilince, oraya Gümrülü ve Revanlı göçmenlerden çalgıcı ve oyuncular da çağrılmış; ve sonradan sözleri ve oyun biçimi çok değişikliklere uğratılan, hattâ göğüste/koyunda saklanan Türk-Bayrağı da çıkarılıp oynanma garâbetine düşülen, "*Hoş-gelişler ola, Mustafa Kemal Paşa*" türküsü, Nisan 1918 de kırk-yıllık esâretten kurtuluşu üzerine, Yavuz Zırhlımızla *Batum*'a gelen "*Başkumandanvekili Enver Paşa*" için orada söylenen: "*Hoş-gelişler ola, Kahramân Enver Paşa*" diye başlayan ve sonra iki kişilik halk oyununa yakıştırılan "*Türkü*", bu küçük listede adıgeçen *Revanlı Şâir* "*Mîr-Mehmed*" *TÜRKEL*'in kalemiyle adapte edilerek, Gümrülü *Halıcı Himmet Ağa* ile Gümrü-Mollamusâ köylü tulu'âtçı "*Artist*" *Takî OŞENTÜZEN* ve *Revanlı Akordeoncu Mehmed oğlu Seyit AĞDAM* tarafından, yeni bir oyun ve beste hâline getirilmiştir. *Kars Türkocağı*'ndaki konuşmalar ve eğlence için *Gaazi Hazretleri*, 7 Ekim 1924 te *Sarıkamış*'tan *Ankara*' da "*Başvekil* '*İsmet Paşa*'"ya gönderdiği Şifre-Telgrafında, şöyle diyordu:

"Bilhâssa *Türkocağı*'nda, kesif bir gençlik (üzerini çizdiği müsvedde) de de ise: "*Türkocağı*'nda Âzerî millî-oyunları ve sâire sûretile") pek ziyâde hassâsiyyet gösterdi"⁹. *Belediye Re'isi*'nin, eşlerinin yüz-

⁹ Bu "Şifre - Telgraf"ın çözülmüşünün ve öteki belgelerin kışeleri için bakınız: Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, "*Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri, Eylül - Ekim 1924*", Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, 1974, Erzurum I., s. 183-185.

leri peçeli ve ağızları yaşmaklı *Yerli Türkler*'den çok, *Gümrü* ve *Revan Türkleri* gibi "*Muhâcirler*"den olanları eşleriyle birlikte çağırması, bunlara "emvâlî metrûke"den: Ev, değirmen, dükkân ve arâzi verilmesini daha da genişletmek içindir. (Bu 29 kişiden, *Kars* için tarihî hizmeti geçenlere işaret ederek, kurşun kalemle koyduğumuz sıraya göre tanıtalım).

1 — (9. Fırka Kumandanı, Mîralay) *Kâzım Beğ* (ilk listede de vardı); 2 - (29. Alay K., Kaaimmakaam) *Tevfik Beğ* (ilk listede de vardı); 3 - *Cemâl Efendi* (?); 4 - (Kars Müftisi, Ahıskalı) '*Alî Efendi Mazrûb/Dede*'; 5 - (Cihângiroğlu) *İbrâhîm* (AYDIN) *Beğ*; 6 - (Kars Millî-Şûrâsı Harbiyye Mümessili, Cihângiroğlu) *Hasan* (AYDIN) *Beğ*; 7 - *İsmâ'îl Beğ İrevanî*; 8 - (Revanlı) *Kerbelât 'Abbâs 'Alî Ağa*; 9 - *Gümrülü Rahîm* (EKİNCİ) *Beğ*; 10 - 11 - (Husûsî Muhâsebe Müdürü) *Hikmet Beğ* (adının başına, "2" rakamı konmuş); 12 - (Belediyede) Başkâtib, *İbrâhîm*; 13 - (Revanlı Rahimoğlu) *Rahîm* (KARABAĞ) *Beğ*; 14 - (Revanlı) *Sâdık* (ULUHANLI) *Beğ*; 15 - (Revanlı, "Seyyid" sayılan) *Mîr-Fethullâh* (YALÇINKAYA); 16 - (Revanlı Şâir, Gazete Bâyii ve "Seyyid" sayılan) *Mîr-Mehmed* (TÜRKEL) *Ağa* (bu listede "İbrâhîm AYDIN Beğ'in "Ağa" diye yazdığı sıfat, İran ve Azerbaycan'da, Türkiye'deki "Beğ" yerine söylenen Türkçe "Aka" yerine kullanılmıştır); 17 - (Halk Fırkası Re'isi) *Bekir Beğ* (ilk listede de vardı; 13 Nisan 1921 İngilizler'in Kars Baskını'ndan sonra, Ermeniler ile mücâdeleye devam etmiş; yeni haberleri Hudud Telefonlarımızla Erzurum'da Fahreddin ERDOĞAN'a ve "ALBAYRAK" Gazetesine ulaştırmıştır); 18 - (1921 den 1928 güzüne kadar Kars'ta "Gölyeri"nde cumaları oynanan ve çok sevilen "Cırıt-Oyunları"nda, solak olduğundan, bir Cırıtçıyı yaralayıp, bu oyunların Emniyetçe yasak edilmesine sebep olan, Otelci) *Hakkî Beğ Bayburt* (lu); 19 - *Kerîm* (TAŞDEMİR), Gümrülü Bakkâl; 20 - (Revan'ın batısında ve Elegez'in güneyindeki Talın Kasabası "Han" âilesinden, rusça Ortaokul tahsilli; Millî-Şûrâ'da Kızılçakçak/Şüregel Kaymakamı ve Ermenileri tirenle beriye geçirtmemek için yaptığı mücâdeleyi kazanınca, Ocak 1919 da Kuyumcu Mehmed Tuğcu'ya yaptırılan 4 aded gümüş "Cenûbigarb-Kafkas Hükûmet. Sene 1335" ibareleri savat/karartma ile yazılı "Hâdimi Millet ve Vatan" Madalyası'ndan birisini almış bulunan; sonradan 1927 de Kars Belediye ve 1932-1943 te Halkevi Başkanlığı yapan, "Han-Emi" lakaplı) *Hüseyin* (han) (TALINLI) *Ağa*; 21 - *Hüseyin Efendi, Kağızman* (lı); 22 - (Kars'ın

eski Za'im Eşrâfından, arâzi ve emlâki bol "Atbaşoğulları"ndan olup, 5 Kasım 1918 de "İslâm Millî-Şûrâsı"nın kurucularından; ve 93/1877 den önce Kars'ta iyi bir medrese öğretimi gördüğünden, imlâsı düzgün olduğu için, 1921 ilkbaharında Muhtarlarla birlikte, Kars Mahal-lelerini kapı-kapı dolaşarak "Nüfus-Kütükleri"ni yazan yaşlı zât; Kars Hükûmeti'nin İstanbul Elçileri'nden, rusça Lise tahsilli Âsaf ATBAŞ'ın babası *Nazîf Efendi*; 23 - *Muzaffer Beğ*, (Emekli) Yüzbaşı; 24 - *Celîl* (GÖKTAN) *Beğ*, İrevanî; 25 - (Karşlı, İbrâhîm adlı milliyetçi ağabeğisi 1914 güzünde Ruslarca sürgüne gönderilerek, 1917 İhtilâlinde sonra Astarkan yoluyla kaçıp gelen) *Hamza* (KÖSE) *Efendi*; 26 - (Amasya'da yatan ve geçen yüzyılın büyük Mutasavvıf-Şâiri sayılan "Mir-Hamza Nigârî Hazretleri"nin tarikat-hâlifelerinden olup, onun vasiyetine uyarak, Borçalı-Kazak bölgelerinden Sünnî-Karapapak/Terekeme uruğundan onbinlerce Türkün, Bolşevik idaresinden kaçarak Kars'a gelip yerleşmelerinde öncülük eden) *Hâcî-Mûsâ* (YENİARAS); 27 - (Sorgu Hâkimi, Kağızmanlı) *Sabrî* (YÜCE) *Efendi*; 28 - (Karşlı) *Nâzım Beğ*; 29 - (Ardahan'ın, 13 Nisan 1919 dan sonra Gürcülere ve Ermenilere karşı direnişinde çalışan; 23 Şubat 1921 de Ardahan barışla kurtulunca, Şark Cebhesi Kumandanı Kâzım KARABEKİR Paşa'ya ve BMM Riyâsetine şükrân telgraflarında imzası bulunup, 1939 da Kars Milletvekili olan, Ardahanlı tâcir) *Kahraman* (ARIKLI) *Beğ*.

XXV

30 Eylül 1924 gecesi, "Riyâseticümhûr Başkâtibi Tevfik" (BI-YIKLIOĞLU) imzâsıyla, Başvekil İsmet Paşa ve Dâhiliye Vekili Receb (PEKER)e yazılan acele telgrafta:

"*Re'îsicümhûr Hazretleri*, 30 Eylül akşamı *Erzurum*'a vardılar. Lâakal üç gün *Erzurum* hareketi-arz mıntakası'nda; beş gün *Kars*, *Ardahan* havâlisinde meşgul olacaklarını, 'arzederim', deniyordu.

Fakat, *Başvekil*'den 6 Ekim 1924 (Salı) günü *Kars*'ta *Gaazi*'ye gelen acele bir şifre-telgrafta, (Millî-Misâkımız hududları içine alınıp, Lozan Mu'âhdesi'nde, zengin petrol kaynakları yüzünden İngilizler'in halk-oylamasına yanaşmadıkları) "*Musul Cebhesi*"ndeki vaz' iyyetin, kesbi ciddiyet ettiği"nden, hemen *Ankara*'ya dönmeleri rica ediliyordu. Bu yüzden, *Kars*'ta ancak 12,30 - 21,00 arasında 8,5 sâ'at kalan *Gaazi*, o gece tirenle *Sarıkamuş*'a döndü. Ertesi gün, 7

Ekim 1924 (Çarşamba), Gaazi'nin kendi imzâsıyla buradan "*Başvekil İsmet Paşa Hazretleri*"ne yazdığı şifrede, şunlar belirtiliyordu:

"6.10.340 (1924 Salı) sabâhı, tirenle *Sarıkamış*'dan *Kars*'a gitdik. *Kars*'da (sa'ât 12,30 da) bütün *Halk*, *Köyler*'den arabaları (ve azıkları) ile gelen *Çiftçiler* ve *Garnizon* '*Âileleri* tarafından, pek samimî tezâhürâtda bulunuldu. *Kars Vilâyeti Kazâları* (Merkez, *Sarıkamış*, *Kağızman*, *Şüregel/Kızılçakçak*) ve (*Artvin*, *Oltu*-*Şenkaya*-*Olur* ile *Göle* ve *Çıldırı* da içine alan) *Ardahan Vilâyeti*, da'vet ve 'arzi-ta'zîmât için, *Kars*'a *Husûsî Hey'etler* göndermişlerdi. Bütün (bu) *Serhad - Vilâyetleri-miz*'i (Susuz/*Cılavuz-Zarşat*/*Arpaçay-Çıldır-Gölebert*/*Çamlıçatak-Ardahan*, oradan *Düz-Ardahan-Türkeşen Boğazı-Göle/Merdinik-Buğatepeler-Cılavuz* üzerinden dolaşp *Kars*'a gelmek üzere, bir yolculuk plânı yapılmışken, buraları) görmeğe vakıt müsâ'id olmadığına, pek müte'essirim".

Türkocağı'nda bulunulurken, *Lâtîfe Hanımefendi*'yi, yakında *Ankara*'da yapılacak olan "*Türkocakları Kongresi*"ne, "*Kars Türkocağı Mümessili*" seçtiklerini arzile, kendilerine "memnûniyyetle kabûl" ettirmişlerdi (Bu husus, "*Türk Yurdu*" dergisinde, *Türkocağı Kongresi* vesilesiyle belirtilmiştir).

O gece, *Gaazî Hazretleri*'nin, acele ile *Sarıkamış*'a döneceği haberine çok üzülen *Karlılar* ve *Ardahanlılar*, *Lâtîfe Hanım*'a "hâtıra" olarak, değerli bir *Halı-Seccâde* ile, "kaz-göğsü tüğleri" ile doldurulmuş işlemeli iki "*Gelin-Yastığı*"nı, armağan sundular.

* * *

(50 gün süren gezilerinden sonra *Gazi* ile *Eşleri*, 18 Ekim 1924 te *Ankara*'ya dönmüşlerdi. Ertesi günü Ajans Haberleri'nden bunu öğrenen *Kars Belediye Re'isi İbrâhim AYDIN* ve *Eşi Edirneli Melek Hanım*, onlara birer teşekkür Telgrafi göndermişlerdi. Eldeki *Kars* "Posta ve Telgraf Makbûzu" nda, "984 Mersûle numrosu" bulunanı, "*Melek Hanım*"ın, "*Ankara-Lâtîfe Hanımefendi'ye*", 21.10.40 [1924] günü gönderdiği telgrafın, "63 kelime"li ve ücretinin "126 gurûş" olduğu; "985 Mersûle numrolu" makbuzda da, "*İbrâhîm Beğ*"in, "*Ankara-Gaazî Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri*"ne yazdığı telgrafın, "46 kelime" olup, "92 gurûş"a gittiği, belirtiliyor. Biz, hem Telgraf sûretlerinin, hem de makbuzlarının bitişik klişelerini veriyoruz. Makbuzların elyazıları ve Telgraf sûretleri, sâbit kalemle yazılmıştır. Sûretler, Belediye Başkâtibi'nin elyazısıyla olsa gerektir.)

“Bismillâh”

Tel

Ankara’da: Re’îsiciümhûr Gaazî Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri’ne

Pek kıymetdâr sâ’ati Devletleri’nden birkaçının, iştîyâkı şedîdle muntazır bulunan *Halkımız* arasında güzêrânı, ilelebed unutulmaz bir hâtıra bırakmış olduğundan, şükrânlarının; ‘aynî zamânda, selâmeti muvâsalâtlarından dolayı da, sürûrlarının irsâline, vesâteti ‘âcizî ve hurmetlerimin kabûlünü, istîrhâm eylerim. (21/10/1340 [1924])

Kars Belediye Re’îsi
(İbrâhîm)

XXVI

Tel

Ankara’da Re’îsiciümhûr Gaazî Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri’nin ‘Âilei Muhteremeleri Lâtîfe Hanımefendi’ye

İlelebed yâd ü tezkâr ve hurmetlerimize vesîle ve unutulmaz kıymetdâr bir hâtıra olan seyâhat yorgunluğunu, bizim için iktihâmıla, birkaç sâ’at aramızda bulunmak gibi, büyük lûtuflarınızdan dolayı, *Kars Hanımları’nın* duymuş oldukları neş’e; ve selâmeti muvâsalâtlarından dolayı da, sürûrlarının iblâğına tavassutumla, hurmetlerimin kabûlünü, istîrhâm eylerim. (21/10/1340)

Kars Belediye Re’îsi’nin Haremi
[Edirneli, Öğretmen] (Melek)

XXVII

(Gaazî’nin cevâbı, İstanbul “Matba’ai ‘Âmire” baskılı “Telgrafnâme” kâğıdına, sâbit kalemle yazılmış olup, “260” sırası, mor mürekkeple konmuştur. Telgraf’ın çıkış numrosu olan, “aded 6/796” işâreti, Kalemi Mahsûs’a âittir).

MAHRECI: Ankara. NUMROSU: 8391. KELİMESİ: 39. TÂRİHİ: 23/10(1924). ALINDIĞI SÂ’AT: 8,20 (20,20). İMZÂ: (Alan) Sıdkî.

Kars Belediye Re’îsi İbrâhîm Beğ’e

C(evâb). Orada bulunduğum zamânı, dâimâ meserret ile yâdeceğim. *Kars’ın Muhterem Halkı’na*, gösterdikleri samîmî hissiyâtdan dolayı, teşekkür ve selâmlarımın tebliğini, ricâ ederim, Efendim.

Re’îsiciümhûr
Gaazî Mustafâ Kemâl

XXVIII

(Lâtife Hanım'ın, Melek Hanım'a cevap Telgrafı da, sâbit kalemle ve "269" sıra rakamı, mor mürekkeple yazılıdır.)

MAHRECİ: Ankara. NUMROSU: 5-235. KELİMESİ: 30. TÂRİHİ: 23/10 [/340]. ALINDIĞI SÂ'AT: 8,5 (20,5). İMZÂ: Sıdkî.

Kars Belediye Re'îsi İbrâhîm Beğefendi'nin Haremi Melek Hanımefendiye

C(evâb). Aralarında güzel sâ'atler geçirdiğim *Kars Hanımları'nın*, izhâr eyledikleri âsâri nezâket ve samîmiyyete, teşekkür ederim, Efendim.

Lâtîfei Gaazî Mustafâ Kemâl¹⁰.

EK: Yukarıda s. 7 de, G. JAESCHKE'nin eserine, 14) olarak: "*Kurtuluş Savaşı ile İlgili İNGİLİZ BELGELERİ*", türkçeye çeviren, Cemal KÖPRÜLÜ, TTK. Yayını, 1971 Ankara, s. 42-44, 102, 105, 129, (Maltadaki Karşlı esirlerin adları, bozuk imlâ ile) 190, 282 - 283.

15) Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU, "*Cenubigarbî Kafkas Cumhuriyeti/Kars Millî - Şûrâ Hükûmeti*", aylık TÜRK KÜLTÜRÜ dergisi, Ankara Ekim 1968, Sayı 72, s. 60-68.

16) Öğ. Ütğm. (Oltulu) Sami ÜNAL, "*Oltu Şûrâ Hükûmeti ve Oltu'nun Anavatan'la Birleşmesi*", aynı sayı TÜRK KÜLTÜRÜ, s. 81-95.

17) Sami ÖNAL, "*Dr. Esat Oktay, 1885-1972*" ("Eski Cenubigarbî Kafkas Hükûmeti Parlamento Başkanı"), TÜRK KÜLTÜRÜ, Ağustos 1972, Sayı 118 s. 233-234).

18) Doç. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU, Millî Kuruluşumuza Çalışan Cemiyetler'in ilki, "*Kars'ta Millî İslâm Şûrâsı*", TÜRK İNKILÂP TARİHİ DERS NOTLARI, Atatürk Üniversitesi Yayını, 1977 Erzurum, s. 20-22.

¹⁰ *Lâtife Hanım*'ın bu imzâsı, o çağdaki basında da kullanılır olmuştu. Evli kadınların, kocalarının adını kullanmaları, aydınlarımız arasında, *Tanzimât*'tan sonra moda hâline gelmişti. 1934'te çıkan *Soyadı Kanunu*, işi kökünden çözerek, bu duruma sağlamlık ve resmîlik getirmiş oldu.

1919 DA AYVALIK SAVUNMASI İLE İLGİLİ ANILAR

Yazan : A. HİLMİ ERGENELİ

1889 - 1955

Düzenleyen : Prof. ADNAN ERGENELİ

G İ R İ Ő

Bu anılar, 1919 yılında Balıkesir Mutasarrıfı olan babam Ahmet Hilmi (Ergeneli) tarafından yazılmış olup 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra Balıkesir Müstakil Mutasarrıflığına bağlı bir kaymakamlık olan Ayvalık'ın da işgal edilmek istenmesi üzerine yapılan savunma ve kurulan Kuvvayı Milliye teşkilatı ile ilgilidir. İstilacı Yunan ordusuna karşı küçük bir muntazam Türk askerî kuvveti ve hemen kurulan Kuvvayı Milliye örgütünün işbirliğiyle yapılan ilk direniş ve o zamanki İstanbul hükümetinin politik girişimler ve protestolarla yetinilerek saldırının önleneyeği ve silahlı karşı koyma ile büyük İtilaf Devletlerini kızdırmanın doğru olmayacağı yolundaki inanç ve iddialarına karşı bir yandan silahlı savunmayı ve Kuvvayı Milliye'nin kuruluşunu gerçekleştirmek ve öte yandan da İstanbul Hükümetini oyalayarak bu savunma hareketlerini kırııcı girişimlerini boşa çıkarmak için yapılan uğraş ve çabalar, belgelere dayanılarak anlatılmaktadır. Bu anılar, Hilmi Ergeneli'nin Balıkesir'deki faaliyeti hakkında kendisinden hesap sorulmak üzere Dahiliye Nazırı Ali Kemal tarafından İstanbul'a çağırılması ve İzmit Mutasarrıflığına nakledilmesi kararlaştırılmışken Ali Kemal'in istifası üzerine ona vekâlet eden Şurayı Devlet Reisi Etem Bey'in anlayış göstermesiyle tekrar daha büyük bir hevesle çalışmak üzere Balıkesir'e dönmesine kadar geçen olayları kapsamaktadır. Halbuki bundan sonra, Birinci Balıkesir Kongresi'nin toplanması, Kuvvayı Milliye'nin ve savunma teşkilâtının daha geniş ölçüde yayılması, eski Edremit Kaymakamı olan Burhaniye Kuvvayı Milliye Kumandanı ve Çanakkale'de Akbaş'taki Fransız cephaneliğini basarak silahları kaçıran Hamdi Bey'in Anzavur çeteleri tarafından öldürölüşü, Hilmi Bey'in Ferit Paşa hükümeti tarafından azledilerek muhafaza altında İstanbul'a götürölmesi emri verildikten sonra kabine değişmesiyle kendisinin Kırkkilise

(yani şimdiki Kırklareli) Mutasarrıflığına tayini gibi olaylara ait anılarını, ne yazık ki, toparlayıp yazmaya olanak bulamadan rahatsızlanmış ve 1955 yılı başında vefat etmiştir.

Vefatından sonra elime geçen bu anıları ve bunların ekleri olan her türlü evrak ile telgrafları, bazı gazete kupürlerini ve fotoğrafları, Kurtuluş Savaşımızın başlangıcı ile ilgili ve belki de karanlıkta kalmış olabilen bazı noktaları aydınlığa kavuşturur ümidiyle Türk Tarih Kurumu'na sunmayı düşündüm. Anılarla birlikte Hilmi Ergeneli'nin bir de kısa biyografisini sundum. Gerek anılar, gerekse dayandığı belgeler, o zaman kullanılan Osmanlıca terimlerle dolu oldukları için, belki de bunları bugünkü dilimize çevirerek yayınlamak düşünülebilirdi. Fakat bunu yaparken, özellikle o zaman yazılmış olan orijinal telgraflardaki bazı cümlelerin anlamını tam olarak yansıtamamak kaygısı ile ana metine hiç dokunmadım; fakat bu metinde geçen ve bugün artık hiç kullanılmayan arap ve fars asıllı birtakım sözcük ve deyimlerin anlamını açıklayan ve alfabe sırası ile düzenlediğim çok ufak bir sözlüğü yazının sonuna ekledim. Böylece metinde geçen birtakım ifadelerin daha kolay anlaşılması sağlanmış olacaktır.

Bu anıların Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TÜRK TARİH KURUMU tarafından yayınlanması hususunda yardımlarını esirgemeyen eski Başkan merhum Ord. Prof. Enver Ziya KARAL'ın aziz hâtırasını saygı ile anarken, anıların yayımının daha fazla gecikmemesini sağlayan sayın Başkan Prof. Dr. Yaşar YÜCEL'e sonsuz şükranlarımı sunarım.

Nişantaşı, Aralık 1984

Adnan ERGENELİ

Hilmi ERGENELİ'nin kısa biyografisi

Ahmet Hilmi Ergeneli 1305 (miladi 1889) yılında Edirnenin halen sınırlarımız dışında kalan Ortaköy kasabasında doğmuştur. Uzunköprü nüfusuna kayıtlıdır. 1322 yılında Edirne idadisinde mezun olduktan sonra mülkiyeye girmek üzere müracaat etmişse de, yaşı küçük görüldüğünden bir yıl beklemesi gerekmiş ve bu bir yıl içinde Darülfünun Rıyaziye Bölümüne devam etmiş, sonra da 1323 yılında Mülkiyeye girmiştir. Mülkiyeden mezun olunca, o yıl ilk defa kurulmuş bulunan ve yüksek öğrenim görmüş kimseler için mecburi olmayan Beylerbeyindeki (İhtiyat Zabıt Mektebi)'ne kendi isteğiyle

kaydolmuş ve 1327 yılı temmuz ayında ihtiyat mülâzim-i sanisi (teğmen) rütbesiyle mezun olmuştur.

1327 yılı başında evlenmiş ve aynı yıl, yani 1911 yılı ağustos ayında (Cezair-i Bahri Sefit) Vilayeti maiyyet memurluğu görevi ile vilayet merkezi olan Rodos'a gönderilmiş, eylül ayında İtalyanların harp ilan etmesi ve daha sonra Adalar bölgesine taarruz hareketlerinin başlaması üzerine Rodosta yedek subay olarak askeri göreve nakledilmiş ve hamile olan eşini İstanbula gönderip kendisi Rodos savunmasına katılmıştır. Rodosun İtalyanlar tarafından işgali sonunda, bağlı bulunduğu taburla birlikte 1328 (1912) mayıs ayında esir alınıp İtalyada Palermo'ya gönderilmiş ve sekiz aylık bir esaretten sonra, 1912 yılı sonlarına doğru memlekete dönmüş, fakat bu kez, Balkan savaşı sürdüğünden dolayı, Edirnenin geri alınmasına kadar askeri görevde kalmıştır. 1913 yılı başında terhis edilerek Edirne Nüfus Müdürlüğüne atanmıştır. 1914 yılı şubat ayında Enez Kaymakamlığına ve kısa bir süre sonra Foça ve aynı yıl içinde Gemlik Kaymakamlığına atanmış, 1915 te Kartal Kaymakamlığına nakledilmiştir. Daha sonra Mülkiye Müfettişi olarak 1919 yılına kadar çeşitli yerlerde dolaşmış ve 1919 yılı nisan ayında Karesi Sancağı (yani Balıkesir) müstakil mutasarrıflığına atanmıştır.

Balıkesire bağlı bir Kaymakamlık olan Ayvalık Yunanlılar tarafından işgal edilince Balıkesirde Kuvvayı Milliye teşkilâtı kurmak, Ayvalık savunmasına yardım etmek, milli hareket tarafından 26 Temmuz 1335 (1919) tarihinde toplanan Birinci Balıkesir Kongresi'ne katılmak gibi vesilelerle Damat Ferit Paşa hükûmeti tarafından azledilerek tahtelhıfz İstanbula gönderilmesi emredilmişse de bu emri yerine getirmekle gene kendisi görevli olacağı için böyle bir emir yerine getirilmemiş, fakat daha sonra Ali Rıza Paşa Kabinesinin kurulmasında, 1920 yılı başlarında Kırkkilise (yani şimdiki Kırklareli) mutasarrıflığına atanmıştır. Damat Ferit Paşanın tekrar Sadırâzam olması üzerine Kırklareli mutasarrıflığından da azledilmişse de, Trakya savunmasını sağlamaya çalışan Trakya-Paşaeli Cemiyetinin girişimiyle yerinde bırakılmıştır. (Bu münasebetle, Refi Cevat (Ulu-nay)'ın sorumlu Müdürü bulunduğu (Alemdar) gazetesinin 23 nisan 1920 cuma günlü sayısında "Kırkkilise Mutasarrıflığı" başlığı ile yayınlanan ve Hilmi Beyin bu görevden alınmasını öneren imzasız bir yazı sureti, anıların sonuna EK I olarak eklenmiştir).

Trakyanın Yunanlılar tarafından işgali üzerine Kırklarelinden ayrılarak İstanbula dönen Hilmi Ergeneli, bir süre sonra Anadolu'ya geçmeyi başarmış ve Eskişehir Mutasarrıflığına atanmıştır. (Bu sırada Ankarada yayınlanmakta olan "Yeni Gün" gazetesinin 1 Nisan 1921 cuma günlü sayısında Hilmi Beyin bir fotoğrafı ile birlikte çıkan "Eskişehir Mutasarrıfı" başlıklı ve kendisini öven bir yazının sureti de EK II olarak eklenmiştir).

İkinci İnönü muharebeleri ve onu izleyen Eskişehirin boşaltılması ve Sakarya muharebeleri sırasında ve Yunanlıların Sakaryadan geriye çekilmelerine kadar Eskişehir Mutasarrıflığı üzerinde kaldığı halde çeşitli yerlerde çalışmış ve 1921 eylül ayında Yozgat Mutasarrıflığına atanmış ve o sırada anıların sonuna koyduğumuz EK III te görüleceği gibi Balıkesir'deki çalışmalar hakkında Milli Savunma Bakanlığından bilgi üstlenmişse de bunları düzenlemeye vakit bulamadan 26 Ağustos 1922 de Büyük Taarruzun başlaması ile 1 Eylül 1922 de Yunan işgalinden kurtarılan Kütahya Mutasarrıflığına ve 1923 mart ayında terfian Bursa Valiliğine, 1924 te de Amasya Valiliğine atanmış, Şurayı Devletin (yani Danıştayın) kurulması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisinin 23 haziran 1927 günlü toplantısında Danıştay Üyeliğine seçilmiştir. Gene aynı yıl sonlarına doğru İç İşleri Bakanlığı Müsteşarlığına tayin edilmiş ve beş yıl bu görevde çalışmıştır. 1933 te terfian, merkezi Diyarbakırda bulunan Birinci Umumi Müfettişliğe atanmış, iki yıl sonra Büyük Millet Meclisinin beşinci seçim döneminde Çanakkale Milletvekilliğine seçilmiştir. Üç seçim devresinde Çanakkale Milletvekili olarak kalmış, yedinci devrede otuz yıllık hizmet sütesini bitirmiş olduğundan emekliliğini istemiş ve sekizinci seçim devresinde de Milletvekili seçilmiştir.

Balıkesir Mutasarrıflığı sırasında Ayvalık savunması, Kuvvayı Milliye teşkilatının kurulması ve Birinci Balıkesir Kongresi ile ilgili anılarını yazmaya başlamış, fakat bu anıların ancak birinci kısmını bitirebilmiş, 1950 yılında hastalandığı için ikinci kısmını tamamlayamadan 1955 yılı başında vefat etmiştir.

Yaptığı hizmetlere mukabil önce beyaz şeritli İstiklal Madalyası ile taltif edilmişse de daha sonra, birlikte Ayvalık savunmasında çalıştıkları Ali Çetinkayanın ve Kâzım Özalp Paşanın girişimleriyle, kendisine kırmızı şeritli İstiklal Madalyası verilmiştir (EK IV).

A. ERGENELİ

ANILAR

Üçyüz otuz beş senesi (Milâdi 1919) mayısının onbeşinci perşembe günü İzmirin Yunanlılar tarafından işgal edilmekte olduğu ve bu esnada cana, mala ve ırza tecavüz gibi fecayiin de cereyan etmekte bulunduğu haber alındı. Bâbîâli telgrafhanesinden öğleden sonra saat birde çekilen Dahiliye Nazırı Mehmet Ali imzalı telgrafta işgal keyfiyeti şöyle izah ediliyor:

“İngiliz kuvayı askeriye kumandanı Amiral *Galtrop* tarafından Aydın Vilâyetine dün tebliğ olunan notada mütarekenamenin yedinci maddesine istinaden İzmir istihkâmlarının işgal edileceği bildirilmiş ve Hükûmet-i Seniyyece de bu zaruret kabul edilmişti. Bu kerre İzmirle İtilaf ve Yunan askerlerinin çıkmakta oldukları Aydın Vilayeti-nin iş’arından anlaşılmış olduğundan, Hükûmet bu babta hukukunun muhafazası için uhdesine terettübeden vezaifi ifaya teşebbüs etmiştir. Matbuata bir tebliğname dahi verecektir. Keyfiyetin lisan-ı münasiple icabedenlere tebliğini ve sükûn ve vekardan inhiraf edilmesini rica ederim. 15 Mayıs 335.”

Gene 15 Mayıs 335 tarihli ve Dahiliye Nazırı Mehmet Ali imzalı, fakat bu defa Bâbîâli telgrafhanesinden değil, umumi telgrafhaneden verildiği Der’aliyye mahreçli olmasından anlaşılan ve 16 Mayıs 335 günü öğleden evvel dokuz ellide çekildiği telgrafnamede mukayyet diğer bir telgrafta da şöyle deniyordu:

“İngiliz kuvayı umumiyesi kumandanı Amiral *Galtrop* Cenapları tarafından Aydın Vilayetine dün sabah tebliğ olunan notada Paris Sulh Konferansının mukarreratına ve Mütarekenamenin yedinci maddesine istinaden İzmir istihkâmlarının işgal edileceği ve öğleden sonra verilen ikinci notada dahi Mütarekename ahkâmına müsteniden İzmir şehrinin Yunan asâkiri tarafından işgaline Düvel-i Mü’telifece karar verilmiş olduğu bildirilmiştir. Hükûmet bu babda hukuk-u millet ve devletin muhafazası için uhdesine terettüp eden vezaifi ifaya teşebbüs etmiştir. 15 Mayıs 1335.”

Bu telgrafta Yunan askerlerinin İzmirle çıkmakta olmalarından bahsedilmemesine nazaran bu ikinci telgrafın daha evvel yazıldığı, fakat İstanbul telgrafhanesinden ertesi günü çekildiği anlaşıyor.

Nitekim, mahreç numaraları da, birincisinin 669 ve ikincisinin 679 dur.

İzmirin işgaline takaddüm eden günlerde dahi Ayvalık kasabası, Livanın en çok üzerinde durduğu bir yerdir. Her tarafta olduğu gibi bilhassa mühim bir kesafet arzeden Ayvalık rumları günden güne şımarıklıklarını artırmaktadırlar. Yunan Salib-i Ahmeri yardım heyeti sıfatını takınarak Ayvalığa gelmiş ve yerleşmiş bulunan Yunan zabıtları, hakikatte Yunan ordusunun pişdarlarıdır. Muavenet-i sıhhiyye için muktazi ecza ve edevat-ı tubbiyye yerine silah ve teçhizat-ı askeriyye ithaliyle meşgul olan ve müteaddit def'alar Bab-ı Âlinin nazarı dikkatini celbettiğim bu heyet, İzmirin işgalinden sonra faaliyetini büsbütün artırmıştır. Artık silah kaçakçılığını alenen himayeye ve hattâ zabıtamıza müsellahan mukavemet ve mukabeleye kadar cür'et göstermektedirler.

Bunların direktifleriyle hareket eden Ayvalık rumları da bilhassa an'asıl İzmirli olup Livaca müfrit rum ve Yunan tarafdarlığıyla şöhret alan İngiltere hükûmetinin Ayvalık mümessili Hadkinson'dan kuvvet ve cesaret almaktadırlar. Esasen iradesi zayıf olan kaza kaymakamı (yüzelliliklerden Osman Nuri) günden güne fenalaşan vaziyet karşısında şaşırmıştır. İzmir işgalinin ertesi günü, yani 16 Mayıs 335 te Livaya yazdığı bir telgrafta "Asker olmaları dolayısıyla alacakları emre tevfiakan kuvve-i askeriyye dahile çekilecek olursa fikdan-ı vesaitten dolayı temin-i asayişe cihet-i mülkiyece imkân olamayacağından" memurin-i mülkiyenin ne yolda hareket edeceğini soruyor.

Ayvalıkta hazeri kadrodan pek çok zayıf, hatta bir tabur mevcudundan daha az kuvvette bir alay vardır. Alay Kumandanının unvanı da "Ayvalık mıntaka kumandanı"dır ve İzmirdeki fırkaya merbuttur.

Kaza Kaymakamı, İzmirin işgali üzerine Ayvalıktaki bir avuç askerin de her ihtimale karşı geri alınacağını zan ve tahmin ediyor ve Kazanın kırk iki kadro mevcutlu jandarması ile dört polis ve bir komiserden ibaret zabıta kuvvetiyle Ayvalıkta temin-i inzibatın bilhassa bugünkü şerait altında mümkün olamayacağından bihakkin endişe ediyor.

Mıntıkası geniş olan Livanın zabıta kadrosu esasen ihtiyacın çok dünündadır. Hiç bir yerden yardım imkânı da mevcut değildir. Maddî kuvvetten ziyade Devlet otoritesinin elden çıkarılmaması

suretiyle vaziyete hâkim olmak icabediyor. Kaymakamın mâneviyatını takviye için, askerin geri çekilmesi mevzubahis olmadığını ve elbirliğiyle asayişin hüsn-ü muhafazasına itina edilmesi icabettiğini bildiriyorum.

Dahiliye Nezareti, İzmirin işgali ve müstevliler tarafından ika' edilen fecayi üzerine yer yer duyulmakta olan heyecan ve galeyanın önüne geçmek maksadı ile 17 Mayıs 335 günü şu şifreli telgrafi yazıyor:

"İzmirin Yunan askeri tarafından işgalini hükûmet, düvel-i Mütelife mümessilleri nezdinde şiddetle protesto etmiştir. Bu protestonun Paris ve Londraya tebliğ edilmiş olduğuna şüphe yoktur. Kuvve-i galibeye mukavemet-i maddiye mümkün değildir. Fakat bu kuvvete serfüru etmek hiçbir vakit hakkindan fâriğ olmak mânasını tazammun etmez. Maamafih böyle mühlik ânlarda âkıbetin tavazuhuna intizaren vekar ve sekineti muhafaza etmek de bir vazife-i vatanperverî ve bir mükellefiyettir. Ahalinin her tarafta görülen tezahürat-ı vatanpeverranesi şâyan-ı takdirdir. Ancak, hükûmet bunun şu ânda sükûnetle ifasını ve meselâ Dersaadet İtilaf mümessillerine ve Amerika mümessiline telgrafnameler keşidesi suretiyle ifasını daha muvafık görüyor. Diğer cihetten, İzmirden bu gece alınan haberlere nazaran yedi saat devam eden işgal ameliyesinden sonra muhabere-i telgrafiyyenin teessüs ettiği, hükûmet-i mülkiyemizin tekrar ifayı vazifeye başladığı ve en bariz alâim-i hakimiyet olan polis ve jandarmamızın dahi vazifesini ifaya devam eylediği anlaşılmış olduğundan bu cihetlerin dahi oradaki hamiyetmendana beyanı suretiyle teskin-i heyecanlarına himmet buyurulması"

Diğer taraftan İzmirde cereyan eden hadisatı merakla tâkib ediyoruz. Etraftan haberler soruyoruz. Livanın İzmir vilâyetiyle yakından alâkası bulunan Ayvalık kaymakamından 17 Mayıs cumartesi günü makina başında malûmat istiyorum:

— Nasılsınız? Ne haberleriniz var? İzmirde dair ne mâlûmat alabildiniz?

— İzmir hakkında iş'arat-ı âlilerinden başka mevsuk mâlûmatımız yoktur. Ancak bu sabah İzmirden gelip Dersaadete gitmek üzere limanımıza uğramış olan *Jan* namındaki İtalyan vapuruna kadar gittim, Vapur İzmirden yolcu almamış, bir tek kadın bir suretle gelebilmiş. Onunla görüşen bir Ayvalıklıdan aldığım mâlûmata göre

Yunan askerinin hîn-i hurucunda başta bir hoca, elinde siyah bir Hilâlahmer bayrağı olduğu halde Redd-i ilhak cem'iyeti namına ahaliyi silaha dâvet ederek asker üzerine ateş açmışlar ve bir hayli müddet mukabele devam etmiş ise de daha o akşam sükûn teessüs etmiş ve bu hareket merkezinin KÖYLÜ Gazetesi idarehanesi olduğu anlaşılmış ve müşevvikler derdest olunmuştur. İki beyinsiz adamın yüzünden mâsum ahaliden de bir hayli maktul ve mecruh vukua gelmiştir. Bir müddet inkitaa uğramış olan telgraf muhaberatı dün İzmirle İstanbul arasında doğru hat üzerinden tekrar cereyana başlamış, ta gece yarısına yakın bir zamanda hat serbest kalarak muhabere memurlarından havadis almaya çalışılmış ise de mezun olmadıkları cevabı alınmıştır. Bergamaya gelmiş olan ZEYBEK gazetesi müdürüne gece servis tarikiyle vaziyet sordurulmuş, yalnız buhranın zail ve İzmirin bizim olduğu yolunda muhtasar bir cevap alınabilmiştir. Hükûmet-i mülkiyenin İzmir'de elyevm mevcut olup olmadığı asıl calib-i merak nokta ise de, buna dair bir mâlumat alamadık. Yalnız Bergama ve Ayvalık'ın resmî telgraflarının dün akşam üzeri çekildiği, fakat mukabeleten devair-i resmîye namına telgraf alınmadığı vâki sual üzerine Bergamadan anlaşılmıştır. Bergamanın heyecanı dahi ziyade olduğu ve oraca da mukavemet vukuu hiss olunuyor. Edremit'i dahi iyi görmüyorum. Bugün Zeytinlik kariyesinden pomak muhacırları hemşehrilik dolayısıyla bana adam göndermişler, ne yapacaklarını soruyorlar. Bittabi selâmetin sükûn ve itaatte olduğu nasayihinde bulundum. Lâkin Edremit'te ve belki Burhaniye'de de bâzı tahrikât olduğu anlaşıyor. Şu sırada bu iki mühim Kazanın iyi idare memurlarından mahrumiyeti cidden dâî-i mehaliktir. Bizim rumlarda şimdilik her vakitten ziyade bir sükûn görülüyor. Hükûmete riayet ve itaatte kusur etmiyorlar. Kazamızda yalnız yüz elli hane kadar Kolaşın'lı boşnak muhacırlarını havi olan Küçükköy ahvalinden korkulur. Akşam o civardaki kışladan gelmekte olan askerî mekkâri efradının hayvanları boşanarak mezkûr kariyeye kaçmış ve askerler tarafından takîbedilmiş oldukları esnada jandarma devriyemiz tarafından hatâen asker üzerine ateş edilmişse de yanlışlık derhal anlaşılarak lehülhamd bir kaza olmamıştır. Geçen gün bu köye İngiliz kumandanı ile beraber gittik ve her iki tarafa da bir hayli nasayihde bulunduk ise de rumlar gene boşnaklardan şikâyetle bulunduklarından yarın da gideceğim. Evvelki gün Kazâımıza hemcivar olan Ayazment köylerini de dolaştık. Bunlar tarafından bir tehlike melhuz değildir. Gömeç

köylerinde bir hayli boşnak ve adalı müslümanlar bulunduğundan, o taraftan bir parça korku vardır. Lakin mahalli hükümet, tedabir-i ciddiye ile teskin-i ezhana kudretiyab olabilir. Çünkü yerli ahaliyi bu gibi tahrikâta müsteit görmedim.

— İzahatınıza teşekkür ederim. Memleket pek nazik dakikalar geçiriyor. Kabine istifa etti. Resmen de tebliğ edeceğim. Vekâleten idare-i umur ediyorlar. Her vesile ile sükûn ve vezaif-i mevduaya fart-ı merbutiyyet ve gayret tavsiye olunuyor. Müslümanların korku hasebiyle hicretlerine, yerlerinden oynamalarına mâni tedabir itti-hazı lâzımdır. Rumlar sükûn ile hareket ederlerse müslümanlar için de korku kalmaz. Müslüman ekseriyyetini, memlekette küçük bir hadisenin pek büyük zararlar tevhit edeceğinden bahisle sükûn ve itidale dâvet ve vaziyetin inkişafına, hükûmetin tebligatına intizar eylemelerini tavsiye muvafık olur. Cıvarda muhill-i asayiş hiçbir vak'amız yoktur. Hadkinsonun İzmir mukadderatı hakkında mâlûmatı yok mudur? İstanbuldan ne haberler alıyor?

— İşgal meselesini telgrafname-i devletleri üzerine bendeniz kendisine söyledim. Hayretler ile telâkki etti, hattâ inanmak istemedi ve bizim hanedeydi, hemen Dersaadete bir şifre yazdı. Cevabını almadığı için akşam da bir şifre yazdı. İzahat istedi. Bugün ayak üzeri yolda tesadüf ettim. Cevap geldiğini ve görüşmekliğimizi söyledi. Şimdi gidip kendisini göreceğim. Maiyyetindeki emirber çavuşun Sadettin efendi zimmetindeki parasına büyük ehemmiyet veriyor. Çünkü vaktiyle cebren ve kerhen alındığına kaani olmuştur. Bunun için bu paranın bir an evvel gönderilmesine delâlet buyurulursa pek ziyade memnun kalacaktır. Her vakit mutedil, adaletperver ve Osmanlı hükûmeti ile müslümanlara karşı hüsn-ü nazar sahibi bir zattır. Burada müslüman olarak kasabadaki memurlardan başka kimse yoktur. Onlar da ailelerini civar müslüman kazâlarına gönderdikleri için müsterihtirler. Ancak, burada yarınki pazar günü bir işgal veya ilhak vukuu rumlar arasında söyleniyormuş. Bunun bittabi ne derecelere kadar ciddi olduğu bilinemezse de zaman mümtenii mümkün kılacak bir kabiliyetle ilerliyor.”

Kaymakama sükûn, itidal ve metanet tavsiye ederek Hadkinson'la görüşmesi neticesi hakkında vereceği mâlûmata intizar ettiğimi bildirdim.

Hadkinson rolünü iyi oynuyor. İzmirin işgalini haber alamamış da kaymakam haber verince hayretle telâkki etmiş. Sonra İstanbul-

dan şifreyle malûmat istemiş, cevap alamamış, tekrar bir şifre daha yazmış! (Kaymakam, Hadkinsonun bu şifrelerinin İzmir işgali hakkında malûmat istemekten ziyade Ayvalık vaziyetine dair raporlar olduğunu ya bilerek saklıyor, yahut da bilmiyor, fakat bilmiş olması daha kuvvetli. Çünkü Hadkinson'dan şüphelenmiyeyim, diye bana onu methediyor. Bir sürü laf ve güzaftan sonra da ehemmiyetsiz bir şeymiş gibi, yolda ayak üzeri kendisine tesadüf ettiğini ve Hadkinson'un cevap aldığını bildirerek görüşmeye çağırdığını söylüyor ve bütün bunlar arasında da Ayvalığın işgal ve ilhak şayialarından bahsediyor.

Nihayet gece, 17/18 Mayıs 335: Kaymakam, Hadkinsonla mülakatı neticesini bildiriyor:

"Bugün Hadkinson beyle görüşüldü. İzmirde vâki olduğu gibi Ayvalığın da aynı âkıbete mâruz kalması ihtimal dahilinde gösterildi. Daha doğrusu Midilli'de vukua gelen hazırlıkların böyle bir âkıbeti teyit etmekte olduğu anlaşıldı. Verilen karar, öyle bir hal vukuunda kuvvei işgaliyenin tesis-i sükûn etmesine değin kuvvayı Osmaniye tarafından her türlü fedakârlık mukabilinde muhafaza-i âsayaşına itina olunacak. Bu müddet zarfında dahilden harice ve hariçten dahile hiçbir şüpheli ve müsellah şahıs bırakılmamak için şehrin harici âdeti kordon halinde askeri devriyeleri tarafından muhafaza edilecek. Asıl vukuat zuhuru muhtemel bulunan Küçükköy karakol efradı takviye olunarak orada Jandarma Kumandan Muavini Mülazim Âtuf efendi bulundurulacaktır. Keyfiyet Mıntaka Kumandanına söylenildi ve suret-i resmiyede yazıldı. Fakat jandarma kumandanı, burada kuvvet olmadığından bahisle Küçükköy karakolunun takviyesini ve kumandan vekilinin merkezden ayrılmasını terviç etmiyor. Bahusus bu akşam hapishanede mevkuf bulunan iki rumun gûya ahali tarafından hücum ile kaçırılmış oldukları haber veriliyor ise de jandarmaların böyle bir hal vukuundan korktukları için bunu kendilerinin yaptığını hissediyorum. Ancak şimdilik hüsn-ü muamele ile istihdamlarına çalışılmaktan başka çare yoktur. Zira bu gece yedi jandarmanın silahlarını alarak firar eyledikleri bildirildi. Bu halin diğerlerine de sirayet etmesinden korkuluyor. Mıntaka kumandanlığınca mümkün mertebe hükûmet-i mülkiyenin emrine fazlaca efrad-ı askeriye verilmesi suretiyle inzibatin temini, merciinden tebliğ edilse fena olmaz zannedirim. Bu gece dahi sükûn içindedir. Şimdi devre çıkacağım. İnşallah bir fenalık vuku bulmayacaktır. Yalnız, Küçükköye bir bölük ikamesi

hususunun fırkaca Mintaka kumandanlığına emir verilmesi tehlikeyi bertaraf edecektir. Oraya kuvvayı işgaliye pişdarlarının geldiği söyleniyor. Doğru olamamakla beraber endişemizi mucip oldu. Bir de İzmirde hükûmet-i mülkiyenin mevcudiyetini teyit eder birşey yoktur.”

*

* *

İki gündür Ayvalık Kaymakamı ile muhabereden edindiğim intiba: Ayvalıkta tertip edilmiş muntazam bir plânın tatbikatına geçilmiştir. İngiliz mümessili Hadkinson, bu plânın tatbikinde Yunan Salibiahmer heyetiyle kaymakam arasında fikir ve hareket mutabakatını tesis ve temine çalışmaktadır. Bir taraftan da işgale dair şayiaları tahkika lüzum bile hissetmiyor, Livanın anlamak istediği şeylere fazla ehemmiyet vermiyerek Livanın da vaziyeti sükûnet ve atâletle telâkkisini temine ve Ayvalığın kendilerince bozulması matlup olan asayiş ve inzibatını korumaya matuf tedbirlerini önlemeye gayret ediyor hissini uyandırıyor. Henüz ihanetine kaani olmuyorum, fakat jandarmaların kaçması, mahpuslardan birkaçını kaçırmaları gibi sükûntüye ve yıkıntıya müntehi olacak hadiseleri bile ehemmiyetsiz ve âdi vak'alar gibi hikâye ediyor. İşgal vukuu takdirinde tarz-ı hareketi bile kararlaştırıyor. “Kararımız,” yahut “verilen karar” dediğine göre, bu kararı kiminle müzakere edip veriyor? Hadkinsonla olduğu anlaşılıyor. Karar muhteviyatı da bizim askerimizin işgal kuvvetlerinin tesis-i sükûn etmesine muavenetten ve her türlü müdahaleye mâni olmasından ibaret. Askerî Mintaka kumandanının elindeki kuvveti de parçalayarak elden geçirilmesine çalışıldığı, fakat Mintaka Kumandanı Kaymakam Ali Rıza beyin Kazâ Kaymakamı ile teşrik-i mesai etmediği anlaşılıyor. Bilhassa bu kadar şayialar çıkar, hattâ Yunan pişdarlarının karaya çıktığı şâyi olur da Mintaka Kumandanı âtil ve hareketsiz kalır mı? Bir mâna veremiyorum. Kaymakamın heyecan ve korku sâikası ile can kaygısına düştüğüne ve vukuunu muhakkak addettiği işgal esnasında Hadkinsonun himayesinden istifadeyi temin fikriyle idarenin dizginlerini Hadkinsonun ve bilvasıta Yunan Salibiahmer heyetinin eline teslim ettiğine zahip oluyorum.

Telgrafi tekrar tekrar okuyorum. Bütün gece bâzan müspet, bâzan menfi mülâhazalarla kaymakamın işgal vukuunu haber verdiği sabahı, 18 Mayıs pazar sabahını bekliyorum.

18 Mayıs 335 pazar. Ayvalık kaymakamının müstacel telgrafını alıyorum:

“Ahval kesb-i vahamet etmiştir. Ayvalığın işgal edileceği anlaşıyor. Her ne kadar resmî bir tebliğ yoksa da akşamdanberi 10 jandarma firar etti. Hükûmet her türlü vasıta-i icraiyye ve inzibatiyyeden mahrumdur. Bu sabah cami imamı ile diğer üç müslüman hanesi birtakım rumlar tarafından yağma edilmiştir. Bir polis ile gönderilen dört asker de, biz bu işle başa çıkamayız, diye polisi terk ve Mıntaka dairesine savuşmuşlardır. Bugün kasaba dahilinde temin-i sükûn için mes’uliyetim tahtında istihdam edilmek üzere asker istedim. Kaabil-i istimal mevcudun ancak yüz kişiden ibaret olduğu ve bunların da Mıntakadan ayrılmalarının mümkün olmadığı gibi askerin işe müdahale ettirilmesinde birtakım hezele tarafından üzerlerine ateş edilerek mukabeleten büyük bir yangının zuhuruna sebebiyet verilmiş olacağı bildirildi. İngiliz kumandanı Hadkinson bey de bu mütalâadadır. Kan çıkacak olursa pek fena olacaktır. Bendeniz de gerek Mıntaka, gerekse İngiliz kumandanlarının mütalâasını vârit görüyorum. Esasen işgal edileceği anlaşılan bir memlekette anarşi ihdası ile katl-i nüfusa sebebiyet vermek muvafık-ı akl-u basiret olmasa gerektir. Son karar, bugün islâm ailelerinin bir kısmı asker muhafazası altında Gömec’e naklettirilecektir. Kalan aileler de İngiliz kumandanının hanesi karşısında bir haneye nakolunanarak Salibiahmer efradı tarafından muhafaza ettirilecek ve onlar da yarın naklolunacaktır. Memurin geceleri Mıntakada kalmak suretiyle vazifelerine devam ettirilecek ve nihayet şehri işgal ve askerin ihraç emri verilecek olursa, cümlemiz birlikte askerle beraber dahile çekileceğiz. Bu suret tensip olduğu takdirde hemen icrasına teşebbüs edilmek üzere emirlerinize muntazırım.”

“Ahval kesb-i vahamet etmiştir, Ayvalığın işgal edileceği anlaşılmıştır.” diye başlayan Kaymakamın bu telgrafını okurken “Yunan harp ve nakliye gemileri Ayvalık önündedir” diye bir fıkra beklerken, Ayvalık bozguncularının tertipleriyle karşılaştığımı görüyorum. Tertip ve plan tatbikatı benim de tensibime arz olunuyor. Birkaç jandarmanın kaçması, birkaç eve taarruz, işgal vukuuna delalet ediyormuş demek. Şehrin işgal ve askerin ihraç emri verilecek olursa hep beraber çekileceklermiş. Bu emirleri kim verecek? İhraç edileceği bahsedilen askerden meydanda eser yok. Makam-ı Livaya akıl ve basiret de tavsiye olunuyor; esasen işgal edileceği anlaşılan bir mem-

lekette anarşi ihdası ile katl-i nüfusa sebebiyyet vermek akıl ve basirete muvafık değilmiş ve bilhassa Hadkinson bey de bu mutalâadaymış. Kaymakamın anarşi hakkındaki telâkkisi de çok garip. Zabıta cerai-mine karşı hükûmet zabıtasının hareketi meğer anarşi tevhit edermiş. Öyle ya, anarşi ihdas etmemek için Kaymakam, Yunan Salibiahmer efradını hükûmet zabıtası yerine ikame etmek istiyor!

Telgrafhaneye giderek Kaymakamı derhal makina başına çağırdım:

— “Ayvalığın işgal edileceğine dair ne gibi delâil ve emarat mevcuttur ki bugün yahut yarın işgal edileceğine kanaat hâsıl ettiniz? Hadkinsonun beyanatı ile mi buna karar verdiniz?”

— “Mumaileyhten Midilli’de vapurların hazırlıklarını anladım. Gerçi kendisine bir emr-i resmî gelmemiş ise de bu istihbar mev-suk, Salibiahmer ile buradaki rumların hazırlıklarıyla müeyyettir. Ailelerin tecavüzden vikayeleri için de buradan bu suretle nakledil-melerinden başka bir çare göremiyorum. Her ihtimale karşı memurîn vazifeleri başında ve tahtı muhafazada olarak son dakikaya kadar çalıştırılacaktır. Mesele İhimize neticelenecek olursa bu tedbir-i muvakkatte bir mahzur görmüyorum. Bendeleri bütün memurların şimdiye kadar telaş ve heyecanına asla ehemmiyyet vermiş olmayıp . . . (Muhabere burada kesildi. Telgraf muhabere memuru kaymakamın Hükûmete gittiğini, rumların Hükûmete hücum ettiklerini ve müsa-deme olduğunu haber veriyor).

Mıntaka ve jandarma kumandanlarını da makina başına dâvet etmiş bulunduğum için muhaberenin Mıntaka kumandanı tarafından yapılmasını bildiriyorum. Mıntaka kumandanı:

— “Kaymakam bey Hükûmete gitmiştir. Ne emirleri varsa bu-yursunlar.” diyor.

— “Ne gibi vukuat cereyan ediyor? Asker ne yapıyor?”

— “Bu hususta Kaymakam beyin kâfi derecede arz-ı malûmat ettiğini okudum. Binaen aleyh ahval saatten saate kesb-i vahamet ediyor. Eldeki kuvvetle bir dereceye kadar vaziyeti idame edebilmek ve neticeye intizar eylemek istiyorum. Vaz’iyyetin idamesi için dahi en ziyade tasmin ettiğim maksat, tarafeyn için kan dökülmesine ve işin büsbütün çığrından çıkmasına meydan vermemek ve sebep teşkil etmemektir. Bununla beraber hükûmetin maksat ve siyaseti hakkında

sarih bir mâlûmatımız olmaması ve merciinizin sâkıt olması hattı-hareketimizde bizi biraz tereddüde sevk ediyor efendim.”

Bu ifadeye çok canım sıkılıyor. Mıntaka kumandanı bana merciimin sâkıt olduğunu söylüyor. Acaba Kabinenin istifa etmiş olmasından Livanın re's-i idaresinde mes'ul bir adamın bulunamayacağını mı zannediyor? Kaymakam rütbesinde bir kumandanın hükûmet teşkilâtından bu derece bibehre olmasına imkân ve ihtimal veremiyorum. Her halde maksadı bu değildir, diyorum. Fakat hükûmetin maksat ve siyasetini bilmediği için tereddüde düştüğünü de söylüyor. Kaza Kaymakamı ile aralarının iyi olmadığını ve bunda pek haklı olduğunu biliyorum. Kaymakamdan esasen ben de şüpheleniyorum. Hadkinson ile münasebetleri lüzumundan fazladır. Fakat Kumandan, Livanın Mutasarrıfına karşı da şüphelerini ızhardan çekinmiyor. Bir bakıma haklı olduğunu düşünüyorum. Çünkü İtilâf ve Hürriyet devrindeyiz. Kabinenin takip ettiği siyaseti bu zat da her halde benim gibi görüyor. Bununla beraber, mıntakasinda askerin müdahalesini icabettiren bir hadise vardır. Rumlar hükûmete hücum etmişler. Hattâ silah sesleri bile işitilmiş. Kaza Kaymakamı kendisiyle birlikte makina başında Mutasarrıfla muhabere-deyken muhabereyi habersizce keserek Hükûmete gitmiştir. Öyle ya, İtilâf ve Hürriyet devrinde Karesi Müstakil Mutasarrıflığının başındaki adamın da her halde bir İtilâfçı olması lâzımdır. Belki de böyle düşünerek çekingen davranıyor. Beni müşkil mevkie koymak istiyor. Yahut da benden birşeyler anlamak emelindedir

Mıntaka Kumandanına Hükûmetin sâkıt olmayıp vekâleten idare-i umur ettiğini, memleketin hükûmetsiz idare edilemeyeceğini ve bunu neden böyle düşündüğünü izah ettikten ve sorduktan sonra, rumların cemmi gafir halinde Hükûmete geldiklerini öğrendiğim için kendisinden malumat istediğimi, halbuki bana vaziyetin idamesinden bahsolunduğunu, hükûmetin her türlü hareketleri bastırmaya kâfi kuvveti mevcut olduğunu ve sorduğum vukuat hakkında sarih ve kat'i malumat vermesi icabettiğini ve ancak bu suretle kendisine de kat'i emirler ve talimat verilebileceğini yazdıktan sonra, “Hamîyet-i vataniyenizi gözönüne getirin. Ortada birşey yokken işgalden bahsetmek ve olacak diye korkmak muvafık mıdır?” kaydiyle Kumandanın hamîyetini ve cesaretini tahrik ettim ve “Kuvvei işgaliye meydanda yokken hükûmeti acz içinde terk edip çekilmek hamîyet-i diniye ve vazife-i vataniyye ile kaabil-i telif midir?” diye müessir

bir cümle de ilave ettim. Bu ifadem lâzım gelen tesiri yapmıştı. Mıntaka Kumandanı Kaymakam Ali Rıza bey derhal cevap yazıyor ve

- Beyefendi, merciimizin, yani İzmirin bizimle muhaberesinin münkatı olmasını size arz ediyorum. İfademi not eden muhabere memuru “merciimizi”, “merciiniz” yazmıştır. Vaziyetin idamesinden maksadım dahi hükûmetin tamamen ifayı vazife etmeye devamını temin etmek demektir. Maksat yanlış telakki buyurulmasın.”

dedikten sonra,

- “Bendeniz hamiiyet-i vataniye ve diniyemi birçok fevkalâde hizmetlerle şimdiye kadar isbat ettim, Allah gene utandır-mayacaktır.”

diyor. Cevaben, merci olarak Bandırmada Nizamiyye Fırkasına (61 inci Fırka. Kumandanı Miralay Kâzım Bey. “General Kâzım Özalp”) merbutiyetinin temin edildiğini ve orası ile muhabere etmesini bildirdikten sonra,

— “Hükûmet önünde neler oluyor? Buna dair cevap vermiyorsunuz.” dedim. Cevap veriyor:

- “Hükûmet önünde birşey olmamıştır. Başka bir mahalde olduğu anlaşıldı.”

Hayret ve taaccübüm artıyor. Vak’a izah olunuyor:

- “Kasaba dahilinde geçmekte olan dört mekkâri efradından birisi tarafından bir rum üzerine ateş edilmiş ve cerh edilmiş, vak’a tahkik ediliyor. Asker tevkif ve şiddetle muamele-i kanuniyesi yapılacağı tabiidir.” diyor. Hükûmete hücum ve müsademe haberlerinin mahiyeti anlaşılıyor. Muhabere memurunun kulağına müsademe sesleri nereden gelmiş diye taaccüp ediyorum. Kaymakam beyin tekrar makina başına geldiğini muhabere memuru bildiriyor. Bunun üzerine muhaberenin Kaymakam tarafından yapılmasını söyleyerek,

- “Demin yazmakta olduğunuz şeyleri ikmal etmediniz ve Hükûmete gittiniz. Devam ediniz.” diyorum. Cevap veriyor:
- “Bendeniz rumlardan bir cemmi gafirin Hükûmet önüne toplandığını haber alarak gittim. O civarda iki müsella suvari

mitralyoz askeri tarafından bir rum vurulmuş olduğu için zaten mevcut olan galeyan kesb-i şiddet etmiştir. Askerin mavzerle müsellağ olmasına ve tabip tarafından verilen henüz şifahi raporda maktulün sol gözünün üzerindeki fethanın oldukça büyük olmasına nazaran bunun, askerin müruru esnasında mürettep bir katil olması da varittir. Arzettiğim vaziyette iki yol vardır. Ya burada kan dökülmesine sebebiyet verildikten sonra işgal kararı henüz verilmediyse intağ ettirmek, yahut şimdiden hakikati derpiş ederek kan dökülmeksizin Salibiahmer heyetinin muavenetine ihtiyaç göstermektir, ki bu da neticeten hükûmetin takrir-i emn-ü asayişe gayr-ı muktedir bir vaziyette bulunduğunu itiraf demektir ki gene neticesi işgaldir. Birinci şık kabul edildiği takdirde burada kalmış olan birkaç memur ailesi ile memurların ve belki de o esnada mürettep olarak rumlardan da birçok ma'sumların kanlarını feda etmek lâzım gelecektir, ki bunun neticesinde gene mevcut kuvvetle temin-i asayişin kaabil olamayacağı Mıntaka Kumandanının zâtîlilerine vermiş olduğu izahattan anlaşılmalıdır. Bendeniz bunun mesuliyetini kabul edemem. İkinci şikka gelince, bu da bir memleketin işgaline sebebiyet vermek demektir ki bu dahi ihanet-i vattandır. Binaenaleyh hamiyetli bir Türk evlâdı gibi son dakikaya kadar taraf-ı Devletlerinden alacağım emri hafriyyen icra edeceğim. Arz ve seri' bir emre intizar etmekteyim, efendimiz." diyor.

Artık mesele sarahaten anlaşılmalıdır. Ayvalık rumları gürültü ve patırdı ile Ayvalıktaki hükûmet kudret ve kuvvetini kaçırtmak ve işgali emrivâki yapmak istiyorlar. Kaymakama artık açık ve kat'i söylemek icabetmiştir:

— "İzahatınızdan şunu anlıyorum: Demek istiyorsunuz ki," diyorum, "Asayiş temine kuvvetim kâfi değil. Ya kan dökerek ölmek, yahut hükûmeti mahalli ahalisine terketmek lâzım. Hükûmet orada böyle birşey kabul edemez. Ahali kan dökmesini istiyor mu? Hükûmeti cebren almak istiyorlarsa hükûmet de lâzım gelen mukabelede bulunur."

dedikten sonra işgal meselelerinin mevzubahis edilmesine hayret ettiğimi, idare-i umurda kemal-i metanetle ibraz-ı gayret ve feda-

kârî edilmesini ve asayîşi ihlale teşebbüs edenlerin tecziyesi hususunda da ihmal olunmaması lüzumunu tebliğ ettim.

Kaymakam bey tekrar cesarete gelmiştir. “Bendelerinin vazifem emr-i âlilerine son damla kanıma kadar sadık kalmak olduğunu müdrikim” demekle beraber, “kuvvayı askeriye'nin bütün mevcudunu bu uğurda istimal etmek üzere henüz makina başında bulunan Mıntaka Kumandanı beye de tebliğ edilmesini istirham ederim.” demekten sarfınazar edemiyor. Derhal cevap veriyorum:

- Memleketin sükûn ve asayîşini temin hususunda size verilen emirlerin Mıntaka Kumandanlığına da şümulü tabiidir. Mıntakanın vazifesi temin-i âsâyîş değil midir? Kendisine merci dahi gösterilmiştir. Babdurmada Nizamiye Fırkası ile bilmuhabere oradan telakki edecekleri evamirin dahi infazı zaruridir. Size yazdığım şeylerin bir suretini ve yahut hulâsasını Mevki Kumandanlığına tebliğ edebilirsiniz.”

Bu defa Mıntaka Kumandanı Kaymakam Ali Rıza bey tekrar yazıyor:

- “Evvelki mâruzatımın vehlei ûlâda yanlış anlaşılmış olması bendeniz için mucib-i teessürdür. Bunun için cereyan-ı ahvali şimdilik biraz arz ediyorum; Bu akşam mahpuslar hükûmet binasından pek kolaylıkla bırakılmış ve muhafazalarına jandarmaca layıkıyla himmet edilmemiştir. Akabinde jandarmalardan birçoklarının firar ettiği haberi verilmiştir. Elhâletühâzihi 6 jandarma kaldığı hakkında bana rapor verilmiştir. Bununla beraber, her türlü zahmet ve fedakârlığa katlanarak askeri, her an ve her suretle asayîşe hasrettim ve şunu kat'i olarak arz ederim ki, zelilane bir surette emrivâkiler hudûsüne tahammül edemem. Bu cihetten suret-i kat'iyyede zatîlîlerini gerek şahsen ve gerekse resmen temin edebilirim efendim.” diyor. Bu güzel ve ümitbahş teminata mukabil ben de:
- “Vazifenizi hüsn-ü ifaya gayret edeceğinize emniyyetim berkemaldir. Teşekkür ederim. Bütün ümitlerim sizlerdedir. Akşama gene ayrıca görüşürüz.” diyorum. Muhabere nihayetlendiği halde bir müddet sonra Kaymakam ilâve ediyor:
- “Tebliğat-ı âlileri üzerine hamîyyet ve dirayeti müsellemler olan Mıntaka Kumandanı bey ile son neferimizin istimali ve son

damla kanımızın fedası için aramızda muvafakat hâsıl olmuştur. Son dereceye kadar silah istimalinden tevakkî olunarak nasayih-i lâzime ile teskin-i galeyana çalışılacak ve bir taraftan da elli, altmış nüfustan ibaret olan müslüman aileleri taht-ı muhafazada emin yerlere gönderilecektir. Şayet galeyanın iyilikle önü alınmazsa ve istimal-i silaha onlar tarafından ibtidar olunursa mukabeleten bütün kuvvetimizi sarfedeceğiz. Şimdi Metropolit vekili ile rum muteberanını berayı nasayih dairei hükûmete celbediyorum. İdarei örfiyyenin teşdidi ilan olunacaktır. Akşam üzeri tesirat-ı vâkıadan ve vaziyetten arz-ı malumat ederim efendim.”

Bu makina başı muhaberesi neticesinden seviniyorum. Kaza Kaymakamının mâneviyatı kuvvetlendirilmiş ve bilhassa Mıntaka Kumandanı ile aralarında işbirliği temin olunmuştur.

Telgrafhanede beraberimde Liva Jandarma Kumandanı Hurşit Bey de vardır. (Sonradan Ankarada Jandarma Umum Kumandanı olan Miralay Hurşit Bey). Mıntaka Kumandanı Kaymakam Ali Rıza Beye hitaben yazdığım kelimeleri biraz ağır bulduğunu, çünkü Ali Rıza Beyi şahsen tanıdığını, kendisinin hakikaten kıymetli ve fedakâr bir asker olduğunu, Osmanlı ordusunda arkadaşları arasında şöhreti bulunduğunu söylüyor. O dakikaya kadar bilmediğim Mıntaka Kumandanı Kaymakam Ali Rıza Bey, meğer İstanbuldan tanıdığım Ali Beymiş.* Bunun bu hüsn-ü tesadüfle anlaşılmasından çok memnun oluyorum ve ben de kendimi Ali Beye tanıtıyorum. Meğer o da Balıkesire henüz bir ay gibi kısa bir müddet evvel gelmiş olan Mutasarrıfın, herhangi bir Hilmi Bey olması ihtimaliyle meşreb ve mesleğini bilememesinden mütereddit ve çekingen bir vaziyet almış imiş. O da bu tanışmadan çok memnundur. Bana, benim ifadelerimden kuvvet ve cesaret aldığını yazıyor. Benim de istikbaldeki hadiselerle daha kuvvet ve metanetle karşı koyabilmek cesaretim ve itimadım artmıştır. Benim için Ali Bey Ayvalıkta başlı başına bir kuvvettir, diyorum.

Yunan Salibiahmerinin, İngiliz mümessili Hadkison ile birlikte hazırlamış olduklarına tamamen kani olduğum bu pazar günkü faaliyet ve hareketin önüne geçildiğinden dolayı da münşerih ve müs-

---

* Ali ÇETİNKAYA

terihim. Akşam üzeri Ayvalık Kaymakamının raporunu alıyorum. Telgrafında şöyle diyor:

— “Avn-i hak ile sükûnet-i tamme iade edilmiştir. Herkes iş ve gücü ile meşgul oluyor, türkçe ve rumca lisanları üzerine neşrolunan beyannamelerle hükûmetin en son şiddetle hareket edeceği ilan olunmuş, bütün kuvayı askeriye'nin istimaline Mıntaka Kumandanlığı ile itilâf-ı tam hâsıl olarak işe başlanmıştır. Müslüman ahali ve memurin dahi hükûmetimizin emriyle ölünceye kadar muhafaza-i mevki etmeye karar vermiştir. Bugün askerin taht-ı muhafazasında Gömeç'e kadar gönderilen sekiz, on muhacir kadın ve çoluk, çocuk müstesna olmak üzere kimsenin yerinden oynatılmasına şimdilik lüzum görülüyor. Son bir fert kalıncaya kadar bütün müslümanlarla memurinin ölmeye karar vermiş olduğu ve fakat bunun da hak dâvasında bulunanların gayelerine muvafık düşmeyeceği hakkındaki teşrihat ve tebligat icabedenlere fevkalâde surette tesir etmiş ve sükûnetin iadesinde Metropolit Vekili Efendinin pek ziyade gayreti görülmüştür. Bugün teşdid-i heyecanı mucip olan rumun katli meselesine gelince, caddeden hayvan üzerinde geçmekte olan dört müsellaḥ mitralyoz neferinin deniz tarafından üzerine ansızın çıkmış olan biri gra ve diğeri revolver ile müsellaḥ iki rumun ateş etmeleri üzerine efrattan birinin elindeki mavzeri ateş etmiş olduğu sabit oluyorsa da bunun müdafaaten vukuu anlaşılmakla beraber, yaranın suret-i vukuuna ve fethanın büyüklüğüne nazaran bunun diğeri tarafından atılan gra veya Karadağ tabancası kurşunu ile vurulmuş olduğu istidlal edilmektedir. Bu noktai nazar Kumandan Hadkinson Bey tarafından dahi kabul edilmekte ve asker tarafından vurulmuş olsa bile mukabeleten atılan kurşundan kazara vurulduğu teslim olunmaktadır. Bugünkü vukuatta beş islam hanesine duhul edilerek eşyaları yağma edilmiş ve diğeri iki haneye tecavüz vâki olmuş ise de men'edilip duhule muvaffak olunamamıştır. Düñki gün Malmüdüdü Nail Efendinin boş kalan hanesinin kapusu kırılmak suretiyle gasp olunan eşyanın bir kısmı bulunmuş ve faili derdest olunmuştur. Bugün Rüşumat memurlarından bâzılarının korkudan terk-i memuriyet ettiği istihbar kılınması ile bütün memurinin vazifeleri başında bulunarak

her türlü mehalik ve muhatarata karşı muhafaza-i mevki etmeleri hükm-ü kanun, menafii Devlet ve evamir-i hükûmetten bulunduğu hakkında bilumum rüesa-yı memurin-i mülkiyeye tamimen tebligat icra edilmiştir. Jandarmalardan firar eden iki kişi Gömeç'te yakalanmış ve orada birtakım heyecan-amız işaat-ı kâzibede bulundukları haber alınması ile teskin-i heyecan için Bergama, Edremit, Burhaniye kazaları ile Ayazment ve Gömeç Müdiriyetlerine telgraflar keşide edilmiş bulunduğ u mâruzdur Efendimiz.”

Makina başında cevap yazdırıyorum:

- “Gayretinize teşekkür ederim. Jandarma kuvvetiniz tezyit olundu. Ora asayişinin muhafazasında bütün Liva alâkardardır. Ona göre mevkiinizden emin olarak ifa-yı vazifede ciddiyet ve metanet ibraz etmenizi tekrar ederim. Firari jandarmaları Jandarma Kumandanı vasıtasıyla celp ve evrak-ı tahkikiye tanzim ve bittevkif mahfuzen sevkediniz. Diğerleri de her halde o cıvar halkındandır, onların dahi derdestine ve sevkine himmet ediniz. Buradan da lâzım gelen mahallere yazılmıştır. Eşya gasp edenlerin, hanelere duhul edenlerin dahi tecziyesini talep ederim. Eşya bilistirdat eshabına iade olunmalıdır.”
- “Emr-i âlileri başım ile beraberdir. Bugece fevkalâde devriyeler dahi tertip olunarak kasabanın dahil ve harici taht-ı emniyete alınacaktır. Yine bizzat vazifeyi teftişiye ifa edeceğimi arzederim. Başka bir emr-i âlileri var mıdır Efendim?”
- “Hayır, yoktur.”

Beklenilen 18 Mayıs pazar günü hadisesi bu suretle kapanmış oluyor.

*

* *

Artık Ayvalıkta hükûmet kuvvet ve nüfuzu kendini hissettirmektedir. Kaymakam harekete geçerek evlere giren ve yağma yapan rumlar yakalanmış ve tevkif olunmuştur. Aradan henüz bir gece geçtiği halde bu rumların hükûmet tarafından tevkif edildiği, icabedenler tarafından yine icabeden makamlara bildirilmiş olacak ki, 19 Mayıs pazartesi günü Kaza Kaymakamı yine makina başında Ayvalık li-

manına bir Yunan torpidosunun girdiğini ve suvarisinin Kaymakama tebligatta bulunarak, İzmirde bulunan Amiral Galtrop tarafından memuren geldiğini ve mevkuf faillerin İzmirde müteşekkil Yunan divanîharbine sevkleri zımnında almak istediğini bildirmiştir. Kaymakama derhal Yunan torpidosuna menfi cevap vermesini ve faillerin Osmanlı kanunlarına tâbi bulunmaları hasebiyle Osmanlı makamları tarafından haklarında muamele yapılacağını tefhimini ve bunların mahfuzen Liva merkezine sevklerini bildirdim. Bu tecrübeden de eli boş çıkanlar artık sinmiş görünüyorlar. Yunan torpidosu Ayvalıkta kalmıyor. Menfi cevap alınca çekilip gidiyor. İngiliz mümessili Hadkinson da bu defa açık olarak teşebbüste veya delâlette bulunmuyor. Fakat İzmir işgalindenberi Ayvalık limanına ilk defa gelmiş bulunan bu Yunan torpidosu ile faaliyet, bu defa karadan denize intikal etmiş oluyor. Ayvalıkla Midilli arasında torpidolar, harp gemileri, nakliye gemileri zaman zaman görülüyor.

Bir hafta Ayvalıkta sükûnetle geçiyor. 26 Mayıs 335 pazartesi günü Kaymakam, işgal şayialarının tekrar kuvvetlendiğini bildirdikten sonra Ayvalık limanına bir İngiliz torpidosunun geldiğini ve suvarisi miralayla muhabere ettiğini, miralayın âsayişi sorduğunu, açıkta bir Yunan zırhlısı ile nakliye gemisi bulunduğunu ve asker çıkaracağı zannolunduğunu haber veriyor. Kaymakama evvelki iş'ar ve kararlardan bahsederek kuvvetli bulunmalarını tavsiye ediyorum. İngiliz miralayının asayıştan bahis açmasının işgale delâlet etmediğini ve bu vaziyetten istifade ederek Kaza dahilinde emniyet ve asayişin her zamandan ziyade müemmen olduğunun miralaya telkin ve temini lüzumunu bildiriyorum.

26/27 Mayıs gece yarısı Kaymakam beni gene makina başına çağırıyor. Telgrafhaneye gidiyorum. Muhabere ediyoruz. Şunları söylüyor:

- “Akşam saat yedi buçukta bir Yunan torpidusunun delâletiyle içi dolu bir Yunan nakliye sefinesi limanımıza girmiştir. İngiliz miralayı kendisine karaya asker ihracı için Sulh Konferansının henüz bir kararı tebliğ edilmiş olmadığından asker ihracına mümanaat edilmiş ve bu gece limanda kalmak üzere vâki olan talebe de rû'yi muvafakat gösterilmediğinden sefine hemen limandan ihraç edilmiş ve keyfiyet mumailayh miralay tarafından İzmirde bildirilip yalnız muhtasarca “İyi ettiniz”

cevabını almıştır. Asayiş bahsine gelince, bunun son dereceye kadar muhafazası menfaat-i vatan iktizasından olduğunu tamamen müdrik bir vicdan ile çalışıyorum. Mâhâza bu akşam, bilmem neden, Mıntaka Kumandanı Bey efrad-ı askeriye-yi topladığından kasaba devriyesiz kaldı. Jandarma Kumandanı ile muavininin ve benim emirberlerimiz dahi dahil olmak şartıyla, elde sekiz jandarma ve dört polisimiz vardır. Bunların hepsini devriyeye çıkardım. Bendeniz de Jandarma Kumandanı ve polis komseriyle devriyedeyiz. Ancak bu sekiz jandarmanın gece gündüz bila-istirahat çalışmaları mümkün olamayacağı gibi memleket inzibatsız kalmıştır. Emniyet-i mal ve can ve namus yoktur. Binaenaleyh, işgal edilsin, diye İngiliz Kumandanına ahaliden bir heyet gidip işgal teklifinde bulunacağından bihakkın korkulduğu cihetle yarın musırren Kumandanı kuvve-i askeriye istiyeceğim. Kendisi her halde bildiğinden ayrılır bir zat olmadığından bu hareketin vehameti hakkında taraf-ı devletlerinden kendisine tenbihat-ı kat'iyede bulunulmasını istirham eylerim."

Kırk iki mevcutlu jandarmadan elde sekiz nefer kaldığı hakkındaki bu ifadeden korkuyorum. Jandarmalara ne oldu? Demek mâneviyat gene bozulmuş. Mıntaka Kumandanı da vaziyeti ciddi gördüğü için askerini elden kaçırmamak ve icabında müdafaa yapabilmeyi temin için askerini toplu bulunduruyor. Kaymakamın yanında makina başında olduğunu öğrendiğim Kaza Jandarma Kumandanını isticvap ediyorum. Liva Jandarma Kumandanı Kaymakam Hurşit Bey bir, iki gün evvel muhabere ederek Ayvalığın jandarma vaziyetini tetkik etmişti. Kaza Kumandanı şimdi bana vetdiği mevcut listesinde muhtelif vazifelerde hizmette bulunanlarla beraber elde bulunan sekiz nefer ve bir başçavuşla cem'an yirmi yedi neferin hesabını veriyor. Kırk ikiden on beş noksan. Bunları soruyorum. Firardır diyor ve işin içinden sıyrılmak endişesiyle bunların firar jurnalının Tabura bildirildiğini söylüyor. Alay Kumandanı Hurşit Bey bana bundan hiç bahsetmemiştir. Çok sıkılıyorum. Kaymakamın tahmin ettiğini söylediği gibi asayişsizlikten Ayvalık rumlarının heyet halinde işgal talebinde bulunmaları tehlikesini düşünüyorum. Zemin hazırlamak için kasabanın inzibatsız bırakıldığı şüphesi gene içime geliyor. Her halde jandarmaları firara teşvik eden propagandalar var. Kaymakama talimat veriyorum:

- “Mıntaka Kumandanına evelce lâzım gelen talimat verilmiştir. İnzibat ve asayişle kendisi alâkadardır ve bundan mes’uldür. Suret-i münasebede kendisiyle anlaşılırsa bildiğinden ayrılmaz bir zat olmadığı anlaşılır. Her halde vaziyeti kendisiyle görüşüp ve müzakere edip icabeden tedbirleri ittihaz edersiniz. İngiliz Miralayının bu sırada orada bulunmasının büyük bir hüsn-ü tesadüf olduğu anlaşılıyor. Vaziyetin bu şeklinden istifade edilmeli, asayiş ihlal için sa’yedenlerin bütün ef’ali kendisine izah edilmelidir. Yarın jandarma meselesini burada halledeceğim. Yarın sabaha kadar devriyenizle mevkii ve vaziyeti muhafazaya çalışınız. Alessabah Mıntakadan asker alınız. Devriyeleri kuvvetlendiriniz. Jandarma kadronuzun ikmaline yarın çalışılacaktır.”

diyorum. Kaymakam cevap veriyor ve

- “Şimdi gene Mıntaka Kumandanı ile görüştüm. Yarın vaziyet tavazuh edince kemafissabık devriye için kuvvet verebileceğini vaadediyor. Vaziyet tavazzuh etmezse de gene biz kendi vesaitimizle çalışacağız.”

diyor. Ertesi gün 27 Mayıs 335. Kaza Kaymakamı Ayvalık kıışlasından şu müstacel telefonu yazdırıyor:

- “Bugün saat bir buçukta limanda bulunan İngiliz torpidosu Kumandanı, hükûmet-i metbuasından aldığı emir üzerine limanı terk ile Ayvalığın işgal mesailine İngilterenin müdahale etmediğini Yunan kuvve-i işgalıyesi kumandanına bildirmiştir. Bunu müteakip limanın haricinde beklemekte olan Yunan zırhlı ve nakliye vapuru da görünmez olmuştur. Bir saat zarfında kasabanın işgaline intizaren memurların kasabada kalanları da Gömeç’e hareket etmiştir. Jandarma, kasabada askeri kıışlada kalmış ve evamir-i askeriye intizar etmiştir. Ben bizzat kasabanın üzerindeki tepede polislerle birlikte tarassutta bulundumsa da Yunan vapurları bir daha görülmemiştir. Şehir ve kasabaya girerek devriye vazifesi temin edilmiş, jandarmalar dairelerine yerleştirilmiştir. Ondan sonra İngiliz mümessiliyle temasta bulundum. Kendisi Yunanlıların işgal teşebbüsüne nezaret edemiyeceği gibi gördüğü ve İzmirde vâki olan hareket üzerine İngilterenin bu işe karışmayacağı ve Sulh Konferansınca da böyle bir karar

verilmemiş olduğunu söyledi. Aynı zamanda millet-i Osmaniye Ayvalıkta mal ve can ve ırza tecavüz etmedikçe hak olan davalarını meşru bir surette müdafaada kazanacaklarını kendisinden anladım. Şimdi Kumandan Beyle kışladayım. Tertibat-ı harbiye alınmış olmakla beraber imkân dahilinde devriyelerimizi askerle takviye ederek mevkiimizi muhafaza etmeye son derece çalışacağız. Şayet işgal teşebbüsünde bulunurlarsa bunu harp sebebi telakki ederek harbe tutuşacağız. Asker, zabıt, bütün kuvvetlerimizi meşru mübareze-i vatan için hazırlanmasını hükûmet-i merkeziye ve kazalara ibzal buyurulması (burada bir, iki kelime hatâsı veya noksanı olacak). Şimdi limanda kalmış olan Yunan torpidosunun dahi savuştuğunu haber aldık. Keyfiyyet mâruzdur.”

Kaymakamın, bu telefonunu, yazdığı telgraflardan farklı buluyorum. Bunda, telefonun Ayvalık kışlasından ve Ali Beyin yanında yazılmış olmasının büyük tesiri var. Kelimeler ve cümleler arasında Ali Beyin kontrolünü sezer gibi oluyorum. İşgal teşebbüsünde bulunulursa bunun harbe ve müdafaaya sebep olacağı ve bütün kuvvetle vatan mübarezesine atılacakları sarahaten ifade olunuyor. Ayvalıktakiler de artık bu kat'i kararı anlamış veya hissetmiş olacaklar. İngilizler işe müdahale etmeyeceklermiş. Torpidoları ve kumandanları Ayvalıktan ayrılmışlar. Eğer doğru ise bizim Hadkinson Beyin dahi lisânı değişmiş, bilhassa Yunan torpidosu da limandan savuşmuş, liman açıklarında da hiçbir gemi görünmüyormuş.

Bu vaziyet bizim için emniyet verici olmakla beraber bir bakımdan aksi mütalaaya da imkân verecek mahiyettedir. Yunanlılar işgal hazırlığındadırlar. İngilizler de kendilerini bu işle alakasız göstermeye çalışıyorlar, yahut, Yunanlılar işgal teşebbüsünde bulunacaklar, biz karışmayız, demek istiyorlar. Maamafih ne de olsa bizi Yunanlılarla başbaşa bırakmaları da gene bir faydadır.

Kaza Kaymakamı, Mutasarrıflığın ve Mıntaka Kumandanlığının esası ve kat'i tedbir ve kararlarına ayak uydurmuş görünmekle beraber hükûmet-i merkeziyenin buna tarafdar olmayacağı kanaatinde dir. İş'arlarında bir taraftan vatan müdafaasının lüzum ve meşruiyetinden bahsederken biraz sonra lüzumsuz masum kanı döküleceğinden dem vurur, hattâ bu rikket ve merhametini Ayvalık rumlarına bile teşmil eder. Hadkinson vasıtasıyla Yunan salibiahmer heyeti

ile sıkı temastadır. Ali Beyin bana yazdığı şifreli bir telgrafla bildir-
diğine göre Kaymakamın bir telefon muhaveresini tellerin karışık
olmasından dolayı tesadüfen dinlemiştir. Kaymakam, Hadkinsona,
Yunan askerlerinin Ayvalığa ihracının tehlikeli olduğunu, çünkü
Ayvalıktaki kuvvetin mukabele ve müdafaa edeceğini, bunun için
Ayvalığın arkasından, meselâ Burhaniye iskelesi taraflarından ihraç
yapılmanın daha muvafık olacağını söyleyerek âdetâ Yunan askeri-
nin erkânharplığını deruhte etmiştir. Kaymakam hakkında herhangi
bir muameleye zaman ve ahval müsait değildir. Teşebbüsümüzden
suret-i hususiyede Nezareti veya İstanbuldaki İtilaf ve Hürriyet ma-
kamlarını haberdar ederek işimizi işkâl edebilecek bir vaziyettedir.
Mâmafih, Mıntaka Kumandanı Ali Bey vaziyete hâkimdir. Alayına
yardımcı olacak gönüllü tedariki için de faaliyet göstermektedir.
Bize canla, başla müzahir olacak kuvvetli ve vatanperver elemanları-
mız da vardır. Çok seviştığımız mektep ve sınıf arkadaşım Hamdi,
mütarekenin akabinde Edremit Kaymakamlığından azledilmiş (An-
zavur müsademesinde Gâvur İmam tarafından şehid edilen, Bigada
medfun Akbaş kahramanı Hamdi Bey merhum), Burhaniyede ora
eşrafının himayesi ile ufak tefek zeytinyağı ticareti yaparak hayatını
ve maişetini temin ediyor, İstanbulun, derdesti ile mahfuzun sevki
hakkındaki emirlerini infaz etmiyerek himaye ediyorum. Tehcir
mesailinden dolayı hakkında takibat yapılmak isteniyor. Uzun-
ca bir rahatsızlık geçirmiştir ve bu esnada tıraşı uzamıştır. İz-
mir işgali münasebetiyle vatanın istihlasına kadar sakalını tı-
raş etmemeye karar vermiştir. Bu bile, “Hamdi Bey sakal bırakmış,
dağa çıkacakmış” tarzında İtilafçıların dedikodularına ve İstanbula
ihbarlara sebep olmuştu. Burhaniyede olduğu gibi bilhassa Edremit
Kazasında kendisini sevenler çoktur. Mıntakam dahilindeki halka
itimadım var. İtilaf ve Hürriyet klüplerinin Liva dahilinde hiçbir
nüfuzu yoktur. Esasen mensupları da pek mahdud bir zümreye inhi-
sar etmektedir. Balıkesir merkezinin benden şikâyet için merkez-i umu-
milerine gönderdikleri murahhaslar, maksatlarına muvaffak olamadan
avdet ettikten ve bilhassa bu teşebbüs üzerine Dahiliye Nazırı Mehmet
Ali Beye bu adamların sözü ile hakkımda bir muamele yapılacaksa
şerefimle çekilmeyi tercih ettiğim yolunda yazdığım telgrafa, kemal-i
metanetle vazifeme devamımı tavsiye eden cevaptan sonra her vesile
ile üzerlerindeki tazyiki artırarak halk nazarında büsbütün sukut
etmelerini temine muvaffak olmuştum.

Bütün bu mülâhazalar, yakın bir âtîde karşılaşacağımı tahmin ettiğim mühim ve nazik vaziyetlerle başa çıkabileceğim yolundaki itminanı kuvvetlendiriyor. İzmirde vukua getirilen fecayi, halk üzerinde dehşet ve korkudan ziyade vatan müdafaasına mâtuf bir galeyana ve heyecan tevhit etmiştir. İzmirden kaçıp gelenlerin hikâyeleri, Redd-i ilhak teşkilâtının hergün adım adım artan propagandaları maksat ve gayemizi kolaylaştırıcı âmillerdendir. Fakat İzmir işgali üzerine istifa eden kabinede Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Beyin yeri, yeniden teşkil edilen kabinede Ali Kemale verilmiştir. Ali Kemal malum olan siyasi kanaatini düşünerek işlerimize şiddetli surette mâni olacağını zan ve tahmin ediyorum. Bütün endişem hükûmetin müzaheretini, hiç olmazsa hüsn-ü telakkisini elde etmektir. Ayvalık Kaymakamının telefonunda da hükûmet-i merkeziye diye bir fıkra var. Yalnız benim değil, hükûmet-i merkeziyenin de ümit ve cesaret verici iş'arlarına intizar ediyorlar. Hakları da var. Vatanın bütün bir husumet dünyasına açık bir sahilinde giriülecek mübarezenin idamesi için etrafta ve arkada henüz kuvvetli mesnetler yok. Bunu temin edinceye kadar hükûmetin hiç olmazsa menfi bir vaziyet almaması bir kazanç telâkki olunuyor.

İzmirin işgalinden evvel Ayvalık rumlarının taşkınlıkları ve bilhassa Yunan Salibahmer heyetinin mahiyet ve faaliyetleri günü gününe Dahiliye Nezaretine bildirildiği gibi, işgalden sonraki vaziyetler ve hadiseler dahi günü gününe yazılmıştı. 26/27 Mayıs gece yarısı Kaymakamla makina başında geçen muhaberenin sonunda da hemen bu muhabere hulâsasını Nezarete bildirmiş, Kaymakamın verdiği malumatı ve buna mukabil tarafımdan verilen talimatı yazdıktan sonra şu fıkraları bilhassa ilâve etmiştim: "Yunanlıların emrivâki ihdası arzuları artık taayyün etmiş demektir. Karib bir âtîde âni bir emrivâki karşısında kalınmaması için son derece müteyakkız bulunulmakta ise de Nezaret-i celilece de muktezaya müsaade buyurulması". Nezaret, mütemadi iş'arların hâsıl ettiği tesir ile Ayvalıkta bir emrivâki hudusüne kaani olmuş olacak ki, Ayvalık Kaymakamının telefonundan sonra gene o gün, 27 Mayıs salı günü gayet müstacel kaydı ile şu açık telgrafi alıyorum:

Gayet müstaceldir.

Karesi Mutasarrıflığına

Bâbîâli 1257

Merkezden bir emr-i sarîh ve İngilizlerden Konferansın mukar-reratına dair tebliğ-i kat'î olmadıkça asla Yunanlılar tarafından asker ihracına ve işgale müsaade edilmemesi ve iktiza ederse her türlü kuvvetlerle mukavemet olunması lâzımdır. Gerek Ayvalık Kaymakam-lığına ve gerek diğer sevhale bu hususun tebliği. 27 Mayıs 335

Dahiliye Nazırı Ali Kemal

*
* *

Nezaretin bu emrini derhal Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Erdek ve Bandırma Kaymakamlıklarına tebliğ ediyorum. Nezareti de temin ve takviye için "tekrar mülhakata o yolda tebligat ifa kılındığını, Ayvalıktaki kıt'a-yı askeriyenin her türlü mukavemete müheyya bir halde bulunduğunu ve emrivâki ihdas ettirilmeyeceğine emin bulunulmasını" yazıyorum.

28 Mayıs çarşamba günü sükûnetle geçmiştir. 29 Mayıs sabahı Ayvalık Kaymakamının Gömeç'ten yazdığı "Dakika tehiri caiz değildir." kayıtlı telgrafını alıyorum:

- "Evelisi gün liman açıklarında uzaklaşmış olan Yunan nakliye gemisi dün akşam saat beşte yine görünmüştür. Mezkûr sefineyi himaye eden torpido derhal limana girerek İngiliz kumandanı Hadkinson'u görmüş, Hadkinson da tekrar bizim haneye gelerek Ayvalığın İtilaf devletlerinin muvafakatiyle işgal edileceğini ve fakat memurin-i mülkiyenin vazifelerine hâlel gelmeyeceğini tebliğ etmiştir. Kendisinden bir teblig-i tahriri talebinde bulunulmuş ise de vermekten imtina etmektedir. Tabii bu tebliğe karşı protestoda bulundum. Aynı zamanda Mıntaka Kumandanına da malûmat verdim. Mir-i mumailiyh aldığı emir üzerine ateş edeceğini suret-i kat'iyede beyan etti. Kasaba rumlarına gizlice icra ettirilen tenbihat mucibince bugün müsademe olması ihtimalinden nâşi kilise çan çalmadıkça kimsenin hanesinden dışarıya çıkmaması tenbih edilmesine nazaran, işgalin bugün vukuu muhakkaktır. Şimdi aldığım malûmattan Ayvalık önünde iki nakliye sefinesinin bulunduğu ve top ve tüfek seslerinin de geldiği anlaşıldı. Hükûmet-i Osmaniye bu işgali Konferans kararına müstenit olmadığı için bittabi kabul edemez ve kuvve-i harbiyesi ile mümanaat etmekte olmasına rağmen hükûmet-i

mülkiyenin vazifesi başında kalması, bir taraftan mümanaatte bulunduğ u ve binaenaleyh muharip vaziyeti aldığı bir meseleyi diğer cihetten zımnem kabul ve tasdik demek çıkacağı gibi, bilumum memurinin esir-i harp vaziyetine duçar olmalarını da intaç eder. Üçüncü nokta da, bendeniz elde edilem diğer kazalar ahali-i müslimesini de bu tarz işgal, daha doğrusu iltihaka ikna ve irza için bir âlet olarak da istimal edilmekliğ im kaviyyen melhuzdur. Mıntaka Kumandanı Bey çekilmeyi muvafık buluyorlar. Bu gece, sabaha kadar avdet etmek üzere buraya gelmeye mecbur oldum. Ayvalık ile Gömeç arasındaki teller sâikalıdır. Şimdi mâruz mehazire nazaran hatt-ı hareketimin tayinine makina başında muntazırım. Şimdi gelen sahil devriyelerinin ifadelerine nazaran Gömeçle Ayvalık arasında Gümüşlü mevkiinden düşmanın askerini de çıkarmış olduğ unun anlaşıldığı mâruzdur.”

Birtakım lüzumsuz mütalaalardan sarfınazarla anladığım şey, Ayvalıkta mücadelenin başlamış olduğ udur. Kaymakam, hattı hareketinin tayinini de istiyor. Hatt-ı hareketini kendisi tayin ve tatbik etmiştir ve daha geceden Ayvalıktan çıkıp Gömece gelmiştir. Hemen telgrafhaneye koşuyorum ve Gömeçte Kaymakamı makina başına çağırıp izahat istiyorum. Mıntaka Kumandanından henüz bir haber yoktur, esasen de olamaz. Çünkü her halde Ayvalıkta kasaba haricinde muharebe ediyordur. Kaymakama soruyorum:

- “Asker nerede? Ne yapıyor? Ayvalıkta kimler kaldı? Memurin ve müslüman ahali ne oldu?” Cevap veriyor:
- “Ayvalıkta bir iki aile kaldı. Onlar da İngiltere Konsoloshanesine ve İngiliz devletinin namusuna tevdi olundu. Hadkinsondan kendisi ölmedikçe bu ailelere birşey olmayacağına dair kat’i teminat alındı. Memurinden Tahrirat Kâtibi, Düyun-u umumiye Müdürü ve birkaç Rüşumat kolcusu kalmış, diğerleri daha evvelden civar Kazalara çekilmiştir. Askerimiz kasabaya hâkim olan sırtlardadır, karargâh sırtların arkasında ve Ayvalığ a yirmibeş dakika mesafede kâin Yeni Kışladadır. Birinci müsademe ihraç hareketinin iptidasında yapıldıktan sonra orada tutunmak mümkün olmazsa altı saat mesafede ve dağların yamacında bulunan Kozak kariyesidir ki mevkiin hakimiyet ve menaat-i fevkaladesi ile beraber

cıvardaki köyler kâmilten müslüman köyleridir ve ahalisinin şecaati meşhurdur. Askerin alessabah başlanacak olan ihraç harekâtına karşı tüfek, bomba ve mitralyoz ile ateş açması mukarrer idi. Gece yarısından sonra Ayvalıktan çıkmış olan telgraf memurları ile diğer kimselerin ifadelerine nazaran müsadememe alessaheer başlamıştır. Birinci noktada dahi arzolunduğu üzere ahali-i müslime bir, iki müslüman ailesi ile üç, dört memurdan ibaret olup bunların da İngiliz Devleti Konsoloshanesine tevdi edildikleri arzolunmuştur. Ayvalığa bir buçuk saat mesafede Muradeli namındaki küçük müslüman köyü ahalisinden bir hayli kimseler müsadememeye iştirâk etmiş oldukları gibi, şimdi Gömece tabi ve şecaatleriyle maruf Karaağaç ahalisi müracaat edip müsadememeye iştirâk için nereye gitmelerini sordular. Ben de ikinci hatt-ı müdafaanın Kozak olduğunu bildiğim için askerimizin Kozaga ric'atini temin etmek üzere Ayvalıkla Kozak arasındaki yolun hakim noktalarını tutmalarını söyledim. Kırk, elli ve belki de daha fazla dilâver hemen hareket etmek üzere hazırlanmakta oldukları mâruzdur."

Ayvalıkta asker harbederken Kaymakamın, müracaat edenleri başka tarafa sevketmesi doğru değildir. Derhal cevap veriyorum:

- "Köylülerin, bütün müslümanların hamiyyetlerine müracaat ediyorum. Eli silah tutanların vatanın tahlisine, namus-u milliyi muhafazaya koşmalarını rica ederim. Kahraman askerlerimizi takviye edelim ve hain düşmanın bir adım bile ilerlemesine, namusumuzun, ırzımızın payimal edilmesine mâni olalım. Gönüllü ahali, askerın ric'atini teminden ziyade takviyeye sevk olunmalıdır. Peyderpey iş'aratınıza intizarda yım. Nezarete de malûmat verdim. Alacağım emirleri ve cevapları bittabi size de tebliğ edeceğim."

Telgrafhaneden ayrılmadan makina başında Dahiliye Nezaretine de "Dakika tehiri caiz değildir" kaydiyle şu telgrafi yazıyorum:

- "Ayvalık işgal ediliyor. Evelisi gün liman açıklarında uzaklaşmış olan Yunan nakliyesi dün akşam saat beşte yine görünmüş, sefineyi himaye eden torpido derhal limana girerek İngiliz mümessili Hadkinson'la görüşmüş, Hadkinson Kaymakama gelerek İtilaf devletlerinin muvafakatı ile Ayvalığın işgal

edileceğini, fakat memurin-i mülkiyenin vazifelerine halel gelmiyeceğini tebliğ etmiştir. Kendisinden bir teblig-i tahriri istenmişse de imtina etmiştir. Bu teblig-i şifahiye karşı protestoda bulunularak Mıntaka Kumandanına malûmat verilmiş, Mıntaka Kumandanı ateş ile mukabele edeceğini suret-i kat'i yede beyan etmiştir. Kaymakam ve memurin Ayvalığın gerisinde Gömeç kariyesine gelmişlerdir. Bu malumat Gömeç'ten ita edilmektedir. Nakliye sefinesinin iki tane olduğu bilahara anlaşılmıştır. Kuvve-i askeriyemiz vaziyet-i harbiye almış, kasabaya hâkim tepeleri tutmuş ve bugün alessheher ihraçla beraber müsademe başlamıştır. Ayvalığın arkasındaki köyler dilaverleri peyderpey müdafaaya koşuyorlar, vatanlarının bu mübarek parçasını düşmana çiğnetmemek için feda-yı hayata teşne bulunuyorlar. Memurinden Tahrirat Kâtibi, Düyun-u umumiye Müdürü ve birkaç Rûsumat kolcusu Ayvalıkta kalmışlar, birkaç müslüman ailesi de İngiltere Konsoloshanesinin himayesinde hayatları taht-ı temine alınmıştır. İrade-i Nezaretpenahilerine makina başında muntazırım."

Bunu yazdıktan sonra Ali Beyden de şu telgrafi alıyorum. Gömeçten çekiliyor. Anlaşıldığına göre telgrafnamesini suvari ile göndermiş:

— "Dün yine Yunan hükûmetinin iki torpidosu ve iki nakliye gemisinin hamil oldukları kuvve-i askeriyesi Ayvalık limanı haricine geldi. Demir attı ve İngiliz mümessili ile bu kuvvetin kumandanı görüşerek mumaileyh mümessil vasıtasıyla Ayvalığı işgale memuren geldiğini ve memurin-i mülkiyenin yerlerinde ibkası ile yalnız kuvve-i askeriyenin kan dökülmeye mahal kalmadan çekilmelerini hükûmet-i mülkiyeye ve bilvasıta bize tebliğ etti. Bu defa ihraç ve işgal hareketinin kat'i olacağını anladım. Düşman kuvvetinin fazla olmasıyla beraber şehrin vaziyetini nazar-ı dikkate alarak işgali men' ve mukabele etmek üzere tertibat aldım ve bunda indel'iktiza Kozak nahiyesine doğru çekilmeyi esas ittihaz ettim. Sabah oldu. Şafakla şehirde müteşekkil salibahmer efrat ve zabitanı ile şehire çıkarılmış olan Yunan askeriyle takviye edilmiş olan kuvvetle müsademe başladı. Düşmanın asıl büyük ihracı kasabanın şimalinde yapmakta olduğu görülüyordu. Bu ihra-

cın hitamı ile beraber yandan sağ cenahımıza bir tesir icrası suretiyle kuvvetimizi geri atmak ve müsademeyi şehrin haricine sevk ve ikame etmek isteyecekleri görülüyordu. Bu hal karşısında zevale kadar bâzı hafif ve bâzan şedit ateş devam etti ve Alayımın efrat ve zabitanı tamamen vazifesini yaptı. Mâruz istikamette zeytinliklere tedricen çekilmek zamanı geldi ve o suretle çekildik. Zeytinlikler kenarında ahz-ı mevki olundu ve şu suretle Ayvalık sukut etmiş oldu. Bundan sonra düşman üzerimize gelmedi ve şehrin üzerindeki sırtları işgal ile iktifa etti. Tarafımızdan kıymettar bir zabitimiz şehit ve birkaç mecruh vardır. Diğer tarafın dahi her halde fazlaca zayıatları olduğu muhakkaktır. Şehir dahilinde ancak birkaç Osmanlı memuru ve müslüman kalmıştır, diğerleri kâmilten çekilmiştir. Berveçh-i mâruz temas muhafaza edilmektedir. Karargâh Murateli kariyesine nakledilmiştir. Maalesef şimdiye kadar mıntakam dahilinde bulunan Edremit, Burhaniye ve Bergama Kazalarından hiçbir şekil ve surette olarak kuvvetle muavenet icrası için teşebbüslerime karşı daima ihmal ve taallül ile mukabele gördüm, şimdilik kuvvetimin fazla sarsılmasına meydan vermiyerek gerek kuvve-i askeriye ve gerekse biraz tedarik edilmeye başlayan gönüllü kuvve-i milliye ile vaziyeti muhafaza ve işgalin tevessüünü men' ve Ayvalığı tazyik altında tutmak esasını tâkip ettim ve edilecektir. Mevadd-ı askeriye-den bir miktar erzaktan başka Yunanlıların eline hiçbir şey terkedilmemiştir. Muhaberenin şimdilik Burhaniye Kazası vasıtasıyla yapabileceği mâruzdur."

29 Mayıs 335

Ayvalık Mıntaka Kumandanı Kaymakam Ali

Dahiliye Nezaretinden henüz hiç ses, seda yok. Fena bir haber ve tebliğ çıkmasından korkuyorum. Birinci telgrafıma lâhika kaydı ile Nezarete şunu yazıyorum:

— "Harp bütün şiddetiyle berdevamdır. Cephemiz geri ile irtibat tesis etmiştir. Kuvva-yı muavene peyderpey gidiyor. Teşci' buyurmanıza makina başında intizardayız."

29 Mayıs 335

Çetin ve müşkil bir işe girişmiş olduğumuzu düşünerek uçan kuştan yardım ümidindeyim. Nikbin olmak için hep iyi vaziyetleri hatırlıyorum. Müdafaa ve mücadeleye girişmemiz hususunda nihayet hükûmetin de emir ve tebliğini almış bulunuyoruz, her halde bunun icabını ve idame için muktazi tedbirleri de hükûmetin esirgemeyeceğini ümit etmek istiyorum. Çünkü Alay namı verilen bir avuç askerin malzeme-i harbiyesi nihayet tükenecektir. Gönüllülerimizin kendi silah ve cephaneleri de ne kadar bir zaman için müessir olabilecek. Memlekette henüz mücadele teşkilâtı şümullenmiş değil, hiçbir taraftan kuvvet ve cesaret verici bir ümit şulesi bile sezilmiyor. Ayvalık gibi memleketin bir kenarında, sahilde, düşmanla en yakın ve en kolay münasebeti olan açık bir kapuda boğuşmak zorundayız. Bu şerait ve bu vaziyet karşısında her halde düşünüleceğimizi ümit etmek istiyorum. İşte bunun için hükûmeti, kuvvet ve cesaret verici haberlerle harekete getirmeye çalışıyorum, fakat hiçbir cevap alamıyorum. Nazırı Bâbîâli telgrafhanesinde makina başına çağırarak muhabere etmek zarureti hâsıl oluyor. Çünkü Ayvalık müdafaasının başladığı artık şehirde şâyî olmuştur ve halk içtima halinde hükûmetin nokta-i nazarını merakla anlamak istiyor. Maneviyatı yükseltecek birşeyler söylemek lâzım. Bâbîâli telgrafhanesinde muhabere memuru, Nazır Bey namına Kalem-i Mahsus Müdürü Beyin hazır olduğunu ve “Bir emirleri varsa yazsınlar” dediğini bildiriyor. Bu sabah Ayvalığın vaziyeti hakkında bir telgraf yazdığımı, onu müteakip yazdığım lâhikada dahi vaziyeti tekrar izah ettiğimi, Nazır Beyefendi Hazretlerinin evelce tebliğ buyurdıkları emir mucibince Yunanlılar Sulh Konferansının mukarrereatına tebaan olmayıp hodbahod Ayvalığın işgaline teşebbüs ettikleri için Ayvalık Mintaka Kumandanının kendi merciinden dahi telâkki ettiği emir ve talimat veçhile müdafaayı kabul ettiğini, cıvar ahalinin dahi muavenet için hamiyet ve vatanperverlik saikası ile cepheye şitap eylemekte olup müdafaaya iştirâk ettiklerini yazıyor ve hükûmetin müzaheretini istiyorum.

Kalem-i Mahsus Müdürü Nazırın cevabını bildiriyor ve,

— “Mümessiller nezdinde şiddetli teşebbüsât-ı kat’iyyede bulunduk, onlar da taaccüp içindedirler. Neticeden sizi bir, iki saate kadar haberdar ederiz. Revîş-i ahvale dair malumat veriniz. Bu saatte asker ve ahali müdafaa ediyor mu? İşgal kuvvetinin mikdarı hakkındaki mâlûmatınız nedir? Ayvalıktan ne vasıtalarla haber alabiliyorsunuz? Kaymakam

memlekette mi, yoksa askerle beraber müdafaa hattında mıdır?”

diyor. Bu kadar iş'ara rağmen hâlâ askerle ahalinin müdafaa edip etmediğini, Kaymakamın nerede bulunduğunu soruyorlar. Canım sıkılıyor. Biraz aksi cevap veriyorum:

— “Mümessillerin taacübüne biz de taaccüp ediyoruz. Reviş-i ahvalden malûmat vereceğim. Bu saatte asker ve ahali müdafaa ediyor. İşgal kuvvetinin mikdar-ı hakikisi muayyen değildir. Sabahki telgrafımda da yazdığım veçhile iki vapur gelmiştir. Ayvalık kasabası rumlarından da yardım görülmektedir. Ayvalıkta kimse yoktur. Memurlar kâmilten geri çekilmiştir. Kaymakam Gömeçte bulunuyordu. Gömeç, Ayvalığın gerisinde nahiye merkezidir. Şimdi civar köylere gittiğini haber aldım. Cepheye bulunmuyor. Cephe ile Gömeç arasında irtibat tesis ettik. Gömece suvarisi ile haber geliyor. Gömeçten buraya telgrafla muhabere ediyoruz.”

diyorum.

— “İki saat sonra kat'i malumat vereceğiz. Şimdilik hüsn-ü idare ediniz.”

diyorlar.

Bir taraftan da Balıkesir Redd-i İlhak heyet-i milliyesi telgrafhaneye gelmişlerdir. Başlarında Vehbi Bey vardır. Ya Ali Kemal Beyle, yahut da Adliye Nazırı Vasfi Efendi ile görüşmek istiyorlar. Kalem-i Mahsus Müdüründen soruyorlar. Ahali müdafaaada devam etsin mi, yoksa askerden tecrit etmek mi lâzımdır? Ahali askerden ayrıldığı takdirde esasen gayr-ı kâfi olan kuvve-i askeriye kâmilten sukut edecektir, diyorlar. Kalem-i Mahsus Müdürü sabır tavsiye ediyor ve “Nazır Beyefendi şimdi Meclisi Vükelâya girdi. Bir, iki saate kadar kararı tebliğ edeceklerini emir buyurdular, şimdi Meclis-i Vükelâ toplandı. İlk kararı malûmat vereceğiz. Asker ve ahali cepheyi bozmasınlar, müdafaa etsinler, heyet de telgrafhanede beklesinler” diyor.

Merkezin, asker ve ahalinin cepheyi bozmamasını ve müdafaaada devamını iltizam ettiğini hemen mülhakata tamin ediyorum. Biraz sonra Nafia Nazırı Ferit Bey makina başına geliyor. Meclis-i Vükelâdan gönderildiği anlaşılıyor. Vehbi Beyle muhabere ediyor: Ayvalığın bu sabahtan itibaren işgal edildiğini ve askerle bir kısım

ahalinin müdafaada bulunduklarını, fakat bu vesaitle Yunan hükûmetinin muntazam ve her an takviyeye müsait ordusu ile başa çıkmasına imkân bulunamayacağını yazıyorlar. Ferit Bey; hükûmetin İtilaf Devletleri mümessilleri nezdinde protestoda bulunmak suretiyle siyasi teşebbüsatta bulunulduğundan bahsediyor. Gene soruyorlar: Acaba işgal sahası yalnız Ayvalığa mı münhasırdır? Ferit Bey işgal sahasını nereden bilsin. Bittabi adem-i malûmat cevabı veriyor. Elhasıl Heyet de sadra şifa verecek bir malûmat elde edemiyor.

Gece Meclis-i Vükelâ kararı tebliğ olunuyor:

- “Hükûmet Yunanistanla hal-i harpte olmadığı için işgal-i vakıa karşı mademki fiilen de protesto edildi, artık müsademededen tevakki olunması ve nezdinizdeki İtilaf Mümessilleri vasıtası ile asayişin ve hukuk-u ahalinin temin edilmesi ve askerın Harbiye Nezaretinden gönderilmek üzere bulunan emre imtisalen geri çekilmesi Meclis-i Vükelâ kararı ile tebliğ olunur.

29 Mayıs 335

Nazır Ali Kemal.”

Telgrafı tekrar tekrar okuyorum. Nezdinizdeki İtilaf Mümessilleri kimler? Yalnız işgal edilmiş olan Ayvalıkta İngiliz mümessili Hadkinson var. Bunun vasıtasıyla mı asayiş ve hukuk-u ahaliyi temin edeceğiz. Hadkinsonun bulunduğu Ayvalıktaki ahali rumlardır ve bunların hukuku değil, arzuları ve emelleri tatmin edilmiştir. Onlar bizden hangi haklarının teminini isteyecekler? Nezarete tekrar yazıyorum:

- “Meclis-i Vükelânın emri mülhakata tebliğ olunacaktır. Ancak burada İtilaf Mümessilleri yoktur. Binaenaleyh bunlar vasıtasıyla asayişin ve hukuk-u ahalinin temini hakkındaki fıkranın tavih buyurulmasını istirham eylerim.”

Gece saat dokuzda yazdığım bu telgraf üzerine Nazır Beyi aradılar. Nihayet Beyoğlunda Serkldoryanda bulmuşlar. Telefonla kendisine malumat verildiğini Bâbîâli tegratphanesi haber veriyor. Gece yarısı Nazırın cevabı geliyor:

- “Burada İtilaf Mümessillerine müracaat edilmiştir. Ümit ederiz ki Yunan kuvve-i işgaliyesiyle beraber onlardan da mürahhaslar gelirler. Onlarla müzakerede bulunulması mü-

nasiptir. Her halde tedabir-i siyasiyeye tevessül ederek artık resmen protesto ile iktifa edilmesi ve sefk-i demaya mahal verilmemesi mülhakata da ekiden tebliğ olunsun. Merkezce hukuk-u devlet ve milletin muhafazası için ne lâzımsa yapıldı ve yapılmaktadır. Ayvalık Kaymakamlığına da bu cihetleri bildiriniz, işgalin nerelere kadar ilerlediğini de peyderpey yazınız.

Nazır Ali Kemal''

Meclis-i Vükelâ kararını ve Nezaretin bu telgrafını Kazalara tebliğ ederek sabahtanberi kaldığım telgrafhaneyi terk ediyorum.

Artık hükûmetten hiçbir ümit yok. Mâmafih askerler her halde hükûmetin bu tebliğine ehemmiyet vermiyeceklerdir. Ayvalık Mıntaka Kumandanı Ali Bey olsun, Bandırmadaki Fırka Kumandanı Miralay Kâzım Bey olsun eski azim ve kararlarında sebat edeceklerdir. Başlanmış bir işten geri dönmek ve memleketin içerlerine doğru nereye kadar gideceği belli olmayan Yunan akınına müsaade etmek hatıra bile getirilemeyecek bir ihanet olur. Tebliğde Harbiye Nezaretinden verilecek emirden bahsolunuyor. Hükûmet bu emri de derhal tebliğ etmediğine nazaran Harbiye Nezaretinin de bu mukaddes cidale tamamen taraftar bulunduğu kaani olmak istiyorum. Askerin mukavemeti karşısında halkın da müdafaa hislerinin kuvvetlendirilmesi kolay olacaktır. Bâbîâliyi, ipi koparmadan oyalamak ve idare etmek güç olsa da yapacak başka çaremiz yoktur. Bâbîâli için artık Ayvalığın işgali değil, daha başka nerelerinin işgal edileceğinin beklenmekte olduğu anlaşılıyor. Çünkü işgalin nerelere kadar ilerlediğini peyderpey bildiriniz, diyorlar.

Meclis-i Vükelâ kararı müdafaa mıntakasına civar Kazalarda menfi tesir yapacaktır. Bunu izale lâzımdır. Nezaretin tebliğinde mevzubahs ettiği temas ve müzakereyi vesile ederek Edremit ve Burhaniye yolu ile cepheye gitmem lâzım geliyor; oralarda suret-i hususiyede icabedenlerle temas ederek cepheyi takviye etmek, teşkilâtı kuvvetlendirmek ve bilhassa Ali Beyle görüşmek istiyorum. Ertesi günü 30 Mayıs Cuma. Ayvalık Kaymakamının Gömeçten yazdığı bir telgrafi eve getiriyorlar. Kaymakam, Meclis-i Vükelâ kararını öğrendikten sonra, tahmin ettiğim veçhile ilk iş olarak askerın müdafadan çekilmesini temin etmek telaşındadır. Şöyle yazıyor:

- “Vaziyet pek mühimdir. Düşmanın kuva-yı muntazamasını bu müsademede pek istimal etmediği anlaşılıyor. Şayet müsademenin devamını Ayvalık rumlarına karşı bir tecavüz addederek kuva-yı mühimme ile Burhaniye, Edremit Kazalarının harben işgaline fırsatıab olursa mukadderat pek elim bir âkıbeta duçar olmuş olacaktır. Bunun için, mademki merkez-i hükûmet müsademenin tatilini iltizam ediyor, vaziyete hâkim olan Mıntaka Kumandanlığına Harbiye Nezaretince evamir-i lâzîmenin sür’at-i mümkinine ile tebliği lüzumu ehemmiyetle mâruzdur.”

Bu telgrafi müteakip diğer bir telgrafını daha alıyorum. Nezaretin iş’arındaki Mümessillerle temas kaydından istifadeyi de düşünerek Ayvalığa gitmek ve Hadkinson ile görüşmek istemiş. Ali Beyin karargâhına gitmiş, fakat Ali Bey, pek haklı olarak kendisini ileriye bırakmamış, gûya kendisine müzakere ve müdahale için emir vermişim gibi buna imkân-ı maddi olmadığını yazıyor. Doğrudan doğruya Nezarete de yazdığını bildiriyor. Nezarete neler yazdığını bilmiyorum, fakat satvet-i milliyeden, her taraftan gönüllü efrad geldiğinden bahsederken yine Mıntaka Kumandanının Harbiye Nezaretinden emir almadığını hatıra getirmeyi unutmuyor. Telgrafında aynen şöyle diyor:

- “Liva vasıtasıyla bugün tebellüğ ettiğim emr-i âli-i Nezaret-penahi üzerine (dün geceki telgrafi bugün aldığı anlaşılacaktır) Mıntaka Kumandanı ile görüşerek kuvve-i işgaliye kumandanı ve İngiltere Devleti Mümessili ile temasta bulunmak için karargâha gittim. Müsademe elyevm Ayvalığın üzerindeki tepelerin sath-ı maili üzerinde devam ediyor. Her taraftan gönüllü efrat geliyor, satvet-i milliyemiz önünde düşman Ayvalıktan ilerleyememiştir. Mıntaka Kumandanı henüz Harbiye Nezaretinden müsademenin tâtili için bir emir almamış olduğundan, bir asker gibi bittabi ilk emir mucibince hareket etmekte mâzurdur ve vaziyete hâkim olduğundan bendelerinin emr-i âliniz mucibince müzakere ve müdahalede bulunmaklığıma imkân-ı maddi olmadığı ve keyfiyetin doğrudan doğruya Nezarete de arzeldildiği mâruzdur. 30 Mayıs 335 Ayvalık Kaymakamı Osman Nuri.”

Burhaniye ve Edremitten de halkın heyecanını bildiren telgraf-lar geliyor. Bilhassa kadın, çoluk ve çocuğun daha gerilere muhacerete

hazırlandıkları bildiriliyor. Bu vaziyet, müdafaa kudret ve kuvvetimizi zaafa uğratabilir. Eli silah tutanlar dahi, nihayet, ailelerinin yanına gitmek isteyebilirler. Bu muhaceret daha gerilerde de endişe ve heyecanı tevhit edebilir. Bunu tanzim etmek lâzım. Esasen, Ayvalık Kaymakamının telgrafında da bildirdiği üzere, Yunanlılar Ayvalıktan daha ileriye gelemiyorlar. Belediye Dairesinde Balıkesir ileri gelenleriyle müzakere ediyoruz; muhaceretin men'i hakkında tedbirler düşünüyoruz. Nihayet, benim mıntakaya gitmem muvafık görüyor. Makina başında Gömeçte muhaceret hareketlerinin başladığını bildiren Ayvalık Kaymakamına, bizzat oralara geleceğimi, muhacerete son gayretle mâni olmaya çalışmasını yazıyorum. Cevap olarak,

- “Gömeçte kimse kalmamıştır. Fikr-i muhaceret Burhaniye’ye de sirayet etmiş olduğu haber alınıyor. Dünkü gün gerek ben, gerek Nahiye Müdürü ahalinin hicretini men’ etmeye çalışmış isek de, hükûmetin bu gibi teminatı şimdiye kadar pek çok müessif esaret ve felâketlere müncer olduğunun ahalice acı tecrübeler neticesinde anlaşılmış bir hal olduğundan, bilhassa burada kimsenin önüne geçmek kaabil değildir.”

diyor.

Dahiliye Nezaretine bu muhaceret cereyanlarından bahsederek vaziyetin nezaketi hasebiyle yarın sabah Liva Jandarma Kumandanı Kaymakam Hurşit Beyi tevkil ederek hareket edeceğimi bildiriyorum.

31 Mayıs cumartesi. Balıkesirden hareketim ânında Ayvalık Kaymakamının yine Gömeçten yazdığı telgrafi aldım:

- “Bugün alessabah başlamış olan müsademe tevessü ederek şiddetli bir muharebe şeklini almıştır. Düşmanın resmî ve millî kuvvetleri, büyük çapta zırhlı topları, Nordenfield ve mitralyözleri ile de himaye edilmiş ve fasılasız top ateşi devam etmişse de piyade kuvveti yine Ayvalıktan ilerleyememiştir. Mukaddes toprakların müdafaası için gayr-ı müsavi kuvvetlere karşı çarpışarak ölmeye karar vermiş olan bu mâsum milletin kanına Avrupa medeniyeti acımayacak mı? İnsaniyet ve milliyet prensipleri eğerçi müslümanlar hakkında ca-yı tatbik görmeyecek ise de elinde tüfeğinden başka vasıta-i müdafaası olmayan bir ahaliye karşı müteaddit zırhlıları

ile top yaylın ateşi etmekten utanmayan ve buna rağmen üç gündenberi Ayvalıktan dışarıya çıkmaya kudret göstere-miyen Yunanlıların bu memleketlerde tesis-i hakimiyet edemiyeceğini, hiç olmazsa kuvvet prensiplerine tevfikan medeni Avrupa hâlâ takdir edemiyor mu? Bugün galeyan-ı millinin önüne güçlkle hükûmet geçebiliyor. Buraya akın akın gelen gönüllüleri zorlukla çevirebiliyorum. Bu işe nihayet verilmezse milli kuvvetlerin önüne geçemeyeceğimden dolayı deruhde-i mesuliyet edemeyeceğim ehemmiyetle mâruzdur.”

Bu iş’ar biraz edebi olmakla beraber hoşuma gidiyor. Bunun bir suretini eğer Kaymakam son günlerde edindiği bir huy ile doğrudan doğruya Nezarete de yazmış olsa bile benim tarafımdan da artık yolda Edremitten ve yahut Burhaniyeden yazılmasının iyi olacağını düşünerek yola çıkıyorum. Havran’da jandarma dairesi önünde halk ile konuşuyorum. Şimdi bilhassa buralarda açık konuşmak lâzımdır. İzmir faciasından bahsederek düşmanın ve Ayvalık rumlarının feci ve müthiş niyetlerini tasvir ediyorum. Hükûmetten hiçbir fayda beklenilmemesini, işin başa düştüğünü, her türkün ve müslümanın silahını kapıp vatan müdafaasına koşması lâzım geldiğini açıkça tavsiye ediyorum ve ‘Hükûmet infisah etmiştir,” diyorum. Edremitte de bu vadiye beyanatta bulunuyorum. Burhaniyeye muvasalatımda Ayvalık Kaymakamının telgrafını Nezarete bildiriyorum. Gece diğer bir telgrafla da yarın Ayvalık Kazasına merkez ittihaz edilen Gömeç’e gideceğimi yazdıktan sonra ilave ediyorum:

— “Ayvalık Kaymakamının telgrafnamesinden de anlaşılacağı veçhile kuva-yı milliye müsademedede berdevamdır. Yunan kuvvetlerinin taarruzlarına karşı Hükûmetin terk-i muhasamat hakkındaki evamirine inkiyad etmemekte oldukları anlaşılıyor. Bu vaziyetin devamı Hükûmetin nokta-i nazarına tevafuk edemeyeceği tabii ise de adem-i inkiyaddan dolayı istimal-i cebr-ü şiddet dahi mümkün değildir. Yarın nasayih-i lâzıme icra edilecek ve mukabil tarafta dahi teşebbüsatta bulunulacaktır. Nezaret-i celilece de Mümessiller nezdinde galeyan-ı millinin derecesi izah edilerek keyfiyetin hüsn-ü neticeye iktiranına müsaade buyurulması ehemmiyetle mâruzdur.”.

Geceyi Burhaniyede geçiriyorum ve arkadaşlarla müdafaa işleri üzerinde konuşuyorum. Hamdi Bey cephede gönüllülerin kumandasını

deruhte etmiştir. Çalışmalar yolunda gidiyor. İşgalin vuku bulduğu günün telaş ve heyecanı zail olmaya başlamıştır.

Ertesi günü Burhaniyeden hareketle Gömeç'e geliyorum.

1 *Haziran 335 Pazar*. Gömece gelir gelmez, telgraf memuru, İstanbuldan makina başına çağırıldığını haber veriyor. Telgrafhaneye gidiyorum. Posta ve Telgraf Müdür-i Umumisi Refik Halit Bey * benimle görüşmek istiyormuş. Kendisiyle daha evelden, İstanbuldan muarefemiz var. Ailelerimiz komşuluk münasebetiyle tanışıyorlar. Refik Halit Bey şunları yazıyor:

— “Öğle üzeri Dahiliye Nazırı ile görüştük, sizi tanıdığımı söyledim. (Her halde Ayvalık müdafaasından bahis açılmış olacak,) Bana dedi ki: Gerek Mutasarrıf Bey, gerek Kaymakam, tarafımdan verilen evamir haricinde hareket ediyorlar. Hükûmetin çizdiği hat dahilinde kendilerine pek büyük mes’uliyet teveccüh eder. Bâdema Merkezin verdiği evamir dairesinde çalışmalıdırlar. Ben Nazırın söylediğini işte size söylüyorum. Bu salâhiyeti de bana o verdi. Bu ciheti size ayrıca resmen de bildirecektir. Bir mütalâanız varsa bildiriniz.”

İstanbulun bu haberi iyi birşey değil. Vaziyet ve hareketlerim tâkibolunuyor ve şüpheler tevlit ediyor demek. Nezarete yazdıklarında kuşkulandıracak birşey olduğunu tahmin etmiyorum. Havran ve Edremitten henüz yeni geçtiğim için oralardaki ağır beyanatım henüz İstanbula yetiştirilememiştir. Bu ilk ihtar ve tehdidi, biraz sert ve mukabil hücumla karşılamak icabediyor. Şöyle bir cevap yazıyorum:

— “Şimdiye kadar hakikatten inhiraf etmedim. Bidayette Ayvalıkta cereyan eden hadisatı dakikasında Nezarete bildirdim. Talimat istedim. Sulh Konferansının karar-ı kat’isi ve Hükûmet-i Merkeziyenin emr-i sarihi olmadıkça Yunan işgaline karşı her türlü kuvvetlerle mümanaat ediniz, emrini aldım. Bu cevabı koynumda taşıyorum. Bilahara asker ve ahali müsademeye başladı. Çünkü işgal, Nezaretin târif ettiği şekilde değildi. Yine yazdım. Meclis-i Vükelâ akt olundu, makina başında muhabere edildi. Asker ve ahali müdafaas etsin, cep-

* Refik Halit Karay

heyi bozmasın, denildi. Bu da koynumda mahfuzdur. Balıkesir Heyet-i Milliyesi de makina başında muhabere ettiler. Bilahara Meclis-i Vükelâ terk-i muhasama kararı verince derhal mülhakata tebliğ ettim. Harbiye Nezaretinden askere emir geç geldiğinden o dahi bir müddet sonra ateşi kesti. Şimdi asker ateş etmiyor, fakat ahali, her milletten gönüllüler, arnavutlar, çerkesler, boşnaklar muharebe ediyor. Ben buna mâni olamıyorum. Mâni olurum ümidiyle de, işte buralara geldim. Biraz sonra mahall-i müsademeye de gideceğim. Ben de canımı süprüntülükte bulmadım. Ben de bu vatanın evlâdıyım. Buralara kadar ateş altına girmekliğim münhasıran hükûmetin bana tevdi ettiği vazifeyi ifa içindir. Buraya niçin gelmek istediğimi Nazır Beyefendiye de Balıkesirden arz etmiştim. Kaymakam Bey de gayret ediyor. Dün kuvvayı milliye Ayvalık kasabasına hücum edeceklermiş. Güç hal ile mâni olabilmiş. Fakat bunları dağıtmak kaabil olmuyor. Hükûmetin ordusu varsa gelsin, bu muharipleri tenkil etsin. Mademki mesuliyet varmış, ben yine hatt-ı harbe gidiyorum, nasayih-i lâzımede bulunacağım, yine emrettikleri veçhile Düvel-i Mütelife mümessilleriyle müzakere edeceğim ve avdetimde istifamı takdim edeceğim. Bu vatanın elbette benden daha ziyade hizmet edebilir pek çok evladı vardır. Şimdiye kadar cephe-i pâkim lekelenmedi, şimdiden sonra da lekelenmesine hiçbir suretle muvafakat edemem. Bunu Nazır Beyefendiye lûtfen söyleyiniz. İstifamın kabulünde iltizam-ı sür'at buyurursa size karşı da cidden minnettar kalacağım.”

Refik Halit Bey cevap veriyor:

— “Beyanatınızdan Nazır Beyi derhal haberdar edeceğim. İstifa mevzubahs olamaz. Bunu hiç ileri sürmeyiniz. Arada bir su-i tefehhüm var, çabuk hallolur. İcabında müşkilat çıkarsa bana bildiriniz, elimden geleni yaparım. Şimdi Bâb-ı âliye gidiyorum. Ellerinizi sıkarım.”

Yanımda bulunan Kaymakam, kendisi hakkındaki fıkralarımdan memnun olmuştu. Onun muhtemel fena teşebbüslerine bu suretle mâni olmak istemişim. Nazır Bey de her halde elimde mevcut vesikalardan dolayı biraz düşünecekti. Biraz da naz ve istiğna göstermişim. Mintaka Kumandanlığına Harbiye Nezaretinden Meclis-i

Vükelâ kararında mevzubahs olan emrin geldiğinden ise hiç malumatım yoktur. Dahiliye Nazırının, emrin verildiğini bilmesi faydalı olacaktı. Askerin dahi ateşi kestiği filan vâki değildi.

Gömeçte çok kalmayarak Murateli'ye gittim ve Ali Bey'e misafir ve mülâki oldum. Gece orada kaldım, rahat rahat görüştük ve ertesi sabah, işgali protesto ve İngiliz mümessiliyle temas vesilesiyle Ayvalığa giderek hem Nezaretin emrini yerine getirmeyi, hem de Yunanlı-rın kuvveti ve vaziyeti hakkında malûmat elde etmeyi kararlaştırdık.

2 Haziran pazartesi sabahı Hadkinson'a hitaben bir mektup yazarak Ayvalığa gelip kendisiyle görüşmek istediğimi ve beni şehire isal edecek bir memur-u mahsusun Çakıllı Bahçe mevkiine izamını bildirdim. Mektubumu, beraberinde bir de nefer olduğu halde bir zabitimize vererek gönderdik. Zabitimiz Hadkinsonun şu cevabını getirdi:

— “Mektubunuzu aldım ve tebliğ ederim ki Yunan Kumandanı Beyle konuştuk ve müsaade veriyor. Buyurasınız aynı suretle nasıl ki mükâleme memurunuz geldiler. Çünkü başbozuk-ların mukabelesinden dolayı Yunan Kumandanı Bey, memur gönderemiyeceğini ifade eylediği cihetle her suretle emin olarak mükâleme memurunuzun geldiği veçhile gelebileceğinizi beyan eylerim efendim.”

“2 Haziran 335, Ayvalıkta İngiltere Devleti
mümessil-i siyasisi
Hadkinsonun İngilizce imzası”

Mükâleme memuru zabıt arkadaşımız ve neferimiz, Yunan hat-tından kasabaya kadar gözleri bağlı olarak götürülmüşler. Cevapta “mükâleme memuru gibi” cümlesinin tekrar tekrar ifadesi, bana da aynı muamelenin yapılması ihtimalini hatırlattığı için bir müddet te-reddüt ettik. Sıfat-ı memuriyet hasebiyle gözlerimin bağlanmasına razı olamazdım ve hiçbir şey göremiyeceğim için asıl maksat da hâsıl olamı-yacaktı. Böyle bir vaziyet husulünde avdet etmek kararı ile yine aynı zabıt ve neferimizle birlikte hareket ettik. Yunan hatlarını geçtikten sonra bizi karşıladılar, getirdikleri bir faytona bindik ve piyade ve efzun askerlerinin taht-ı muhafaza ve nezaretinde kasabaya götü-rüldük. Ayvalık, ne bir dükkân, ne de bir ev istisna edilmemek şar-

tiyle kâmilan Yunan bayraklarıyla donatılmıştı. Her halde bizim geleceğimiz haberi üzerine bu tertibat alınmış olacak. Çünkü ahali fevç fevç sokaklara toplanmış bizi seyrediyorlar. Nihayet arabamız Belediye Dairesi önünde durdu. Fakat yanlış getirilmiş olacağız ki tekrar hareketle Metropolithaneye gittik. Metropolit, merdivenin üst başında istikbal etti, yol gösterdi ve “buyurunuz” diyerek bizi bir odaya aldı. Odada Yunan işgal Kumandanı Miralay Dimitri Toma ile tanıştık. Ayakta karşıladı, yer gösterdi. Sigara ve kahve ikram etti. Akabinde Hadkinson da geldi. Metropolit ile iki arkadaşım dışarıya çıkarıldılar. Odaya Yunan torpido kumandanı ile Ayvalık eşrafından ismini bilemediğim sivil bir zat geldiler. Yunan kumandanı ilk lâzime-i nezaketi ifadan sonra nâdim olmuş gibi bir vaziyetle bacak bacak üzerine atmış ve pek mağrur bir eda takınmıştır. Rumca söylüyor. Biraz rumca anlarım, fakat hiç belli etmiyorum. Hadkinsona hitap ederek soruyor:

— Mutasarrıf Efendi ne istiyor?

Hadkinson, “Kumandan Bey esbab-ı ziyaretinizi soruyorlar,” diye tercüme ediyor. Hadkinsona cevap veriyorum:

— Kendisinden birşey istemiyorum. Münhasıran sizinle görüşmeye geldim, diye başlayarak Ayvalığın kuyud ve eşkâl-i mevzuaya riayet edilmeksizin işgaline teşebbüs edildiği için kuvve-i askeriyemiz tarafından müdafaaya mecburiyet hâsıl olduğunu ve binaenaleyh keyfiyeti hükûmetim namına resmen protesto ettiğimi söylüyorum. Yunan Kumandanı kuvvetli bir koz zannettiği şu suali soruyor:

— Osmanlı hükûmeti Yunanistanla hal-i harpte midir?

Cevap veriyorum ve hal-i harpte olmadığı için resmî kuvvetlerin müdafaası suretiyle fiilen de protesto ile iktifa edilmiş olduğunu, halen askerin silah kullanmadığını, harbedenlerin halk olduğunu, çünkü işgal kuvvetlerinin gerek İzmir ve civarında, gerek Manisa havalisinde İka ettikleri müessif hadiselerin civarda ve ezcümle Balıkesir Livasında da öğrenilmesi yüzünden bütün Liva halkının heyecan ve teessüre düştüğünü ve aileleriyle çocuklarını uzak yerlere göndererek silaha sarıldıklarını söylüyorum.

— Mademki asker harbetmiyor, hükûmet ahaliyi niçin müsademeden men' etmiyor?” diye soruyorlar. Hükûmetçe bu halin men'i takarrür etmişse de halkın heyecan ve galeyanının ve mikdarlarının

fazlalığından dolayı men'e muktedir olamadığımızı, kavaid-i düveliyye ve hukukiyyeye münafi bir şekil ve surette vâki olan işgalin tevlit ettiği galeyanın şiddeti yüzünden hâsıl olan bu vaziyetin her halde düvel-i muazzama-i Mütelifenin arzusuna da mutabık olamayacağına kuvvetle kaani bulunduğumuzu söyleyince Hadkinson, Yunan Kumandanının söylemediği bâzı cümleleri de ilâve ederek, Yunanlıların asayiş ve adaleti temin için geldiklerini ve Yunan hükûmetinin emri mucibince işgalin Ayvalığın on iki kilometre dahiline kadar tevsi edileceğini ve bunun için de askerin kendilerine teslimini ve haklarında esir muamelesi yapılmayıp vapurla Bursaya sevk olunacaklarını söyledikten sonra, şâyi olan hadiseler hakkında da Yunanlıların böyle bir hareketleri vâki olmayıp bu dedikoduların bililtizam bâzı ecnebi devletleri ajanları tarafından tertip ve işaa olunduğunu ilave ediyor.

Askerin vazifesine, harekâtına müdahaleye salâhiyetim olmayıp, Harbiye Nezaretinden telâkki edecekleri emre göre harekete mecbur bulundukları ve binaenaleyh teslim hakkındaki tekliflerini tebliğ edemeyeceğim hakkındaki ifadem üzerine,

— O halde on iki kilometre geriye çekilsinler. Şimdilik aldığımız emir budur. İleride daha ziyade ilerlememiz hakkında emir alırsak o vakit ayrıca tebligat yaparız, diyorlar ve her halde müdafaa kuvvetlerinin Ayvalığın hemen arkasındaki zeytinliklerden çıkmalarını istiyorlar ve hattâ müdafaada bulunan ahalinin kendilerince geri atılması ve tenkili kaabil olduğunu, ancak askerin orada bulunması bu ahalinin kuvvetini ve mâneviyatını artırdığı cihetle her halde evvelemirde askerin geri çekilmesinde ısrar ettiklerini söylüyorlar. Yavaş yavaş Yunanlı miralay azametli vaziyetini değiştiriyor, yüzüne ve sözlerine daha mülayim bir şekil vermeye çalışıyor, bizim taraftan taaruz edilmedikçe Yunan askerlerinin silah atmayacaklarını, fakat bizim askerimizin geri çekilmesi hakkında emir geldiği takdirde kendilerinin haberdar edilmelerini rica ediyor. Bu meyanda Hadkinson, gûya suret-i hususiyede gizli olarak söylediğini ifham eder bir tarzda eğilerek Konferansça oralarının Yunanistana verildiğini, kendisi bu bapta telgrafla haber almışsa da henüz resmen ilan olunmadığını söylüyor ve ilâve ediyor:

— Rumeli muhacırlarının yerlerini terketmeleri muvafık olacaktır. Çünkü bu muharebe, haksızlıkların tamiri için yapılmıştır ve rumların eski yerlerine iadeleri mukarrerdir.

Mukabeleten Rumeli muhacırlarının da bilahara yerlerine gönderileceğini ümit etmektedir.”

Yunan işgal kumandanı, civar köylere hitaben yazıp bir türlü gönderemediği ve tevzi edemediği beyannameleri çıkarıyor. ‘Bunlar köylere dağıtılsa çok faydası olur,’ diyor; beş, on tane bana uzatıyor. Avdetimde bunların köylere dağıtılmasını rica ediyor. Alıyorum. Gider ayak Hadkinson Ayvalıkta kalan aileler hakkında da teminat veriyor. Bunlar kendi evlerine yerleştirilmişler, fakat muhtemel herhangi bir taarruzda vikaye maksadı ile her haneye ikişer asker dahi ikame olunmuş imiş, kalan memurlar ise tamamen serbestmişler.

Artık ayağa kalktım, çıkıyoruz. Yunan miralayı tekrar tekrar kuvvetin zeytin ormanlarından çekilmesini rica ediyor. Anlıyorum ki Ayvalık halkı müşkil vaziyettedir. Ne kendileri, ne de hayvanatı kasabadan harice çıkamıyorlar ve kumandanı tazyik ediyorlar. Geldiğimiz gibi avdet ediyoruz. Kasabanın içinden geçerken, Ayvalıkta kalan birkaç memurumuzun bir binanın üst kat pencerelerinden baktıklarını gördüm. Binanın kapusunda süngülü nöbetçiler var. İşgal kuvvetini iki binden fazla tahmin etmiyorum. İşgal sahası da kasabadan dahile doğru bir kilometreyi tecavüz etmiyor, iki kilometreye yakın bir saha boş duruyor. bundan sonra zeytinlikler bizim kuvvetlerimiz tarafından tutulmuştur.

Ali beyle tekrar buluşuyoruz ve konuşuyoruz. Ayvalıkta gördüklerimi ve görüştüklerimi anlatıyorum. Bilhassa tevzi edilmek üzere bana verilen beyannameleri Ali beye hediye ediyorum.

Karargâhta daha bir gün kalarak 4 Haziran çarşamba günü Balıkesire döndüm. İlk işim Ayvalık mülakatı hakkında Nezarete rapor yazmak oldu. Şifreli telgrafla yazdığım bu raporda, karargâhtan Ayvalıkta İngiliz mümessili Hadkinson’a mektupla haber gönderip cevap aldığımı izahtan sonra, hayvanlara binip aynı zabıt ve neferimizi müstashiben “hareketim esnasında Kuvayı Milliye tarafından itiraz vuku bulduğunu, Mutasarrıf Ayvalığı Yunanlılara teslim etmeye gidiyor, diyerek ve müsellahan mümanaata karar vererek ateş edeceklerini bildirdiklerini ve vaziyet kendilerine izah edilerek bin müşkilâtla muhalefetleri ref’ olunduğunu” ilâve etmeyi de ihmal etmedim. Bundan ötesini tasvir ettiğim tarzda yazdım. Artık Nezaretin emri ifa edilmişti. Düvel-i İtilâfiyye mümessillerinden Ayvalıkta Hadkinsondan başkası yoktu ve bununla da temas yapıldı.

Yalnız Meclis-i Vükelâ kararında zikredilen bunlar vasıtasıyla asayişin ve hukuk-u ahalinin muhafazası kaydının icapları Hükûmetin mâlûm olmayan nokta-yı nazarına göre yerine getirilemedi, buna mukabil Yunanlıların maksatları anlaşılmış oldu.

Gene bugün Balıkesire muvasalatım akabinde Burhaniye Kaymakam Vekilinden şu telgrafi alıyorum:

Gömeçte Karesi Mutasarrıflığına, bulunmadığı takdirde Vekiline
— “Mesele-i askeriyye hakkında muahharan alınan emir mucibince bera-yı istişare Yunan zabiti ile beraber vapurla gelindiğinden beyaz sancak keşidesiyle beraber vapura teşrifiniz mercudur. 4 Haziran 335”

Ayvalık İngiliz Kumandanı
Binbaşı Şar Hadkinson

Karesi Mutasarrıflığına

— “Şimdi Gömeç iskelesine bir torpido ile gelen İngiliz Kumandanı Binbaşı Mösyü Şar Hadkinson tarafından Emrudâbad Müdiriyetine yaveriyle gönderilen tahrirat sureti bâlâyâ nakledilmiş ve Mutasarrıf Beyefendi livaya müteveccihen hareket etmiş bulunduklarından Nahiye Müdürü Efendinin berâ-yı istişare vapura azimetine müsaade edilip edilmeyeceğinin acilen inbası ve bu babta olunacak muamelenin emrû iş’arına makina başında muntazır bulunduğum mâruzdur. 4 Haziran 335

Kaymakam Vekili Sabri”

Nezaretten talimat alabilmek kolay değil. Esasen ne talimat verecek. Nahiye Müdürünün vapura gidip ne istediklerini sorup öğrenmesini ve neticenin makam-ı livaya bildirilmesini tebliğ ettim. Burhaniye Kaymakam Vekili “Gayet müstacel” kaydıyle şu cevabı veriyor:

— “Emr-i âlilerine imtisalen Gömeç iskelesine gelen Yunan torpidosuna gidip İngiltere devlet-i fahîmesinin Ayvalığa memur mümessil-i siyasisi Hadkinson Bey ve bir Yunan zabiti ile görüştüm. Hadkinson Bey tercümanlık etti. Yunan zabiti Ayvalıkta zât-ı samileriyle vuku bulan müzakerat üzere intizar ettikleri cevabı henüz alamadıklarından ve bugün

cepheye beyaz bayrakla mükâleme memuru çıkardıkları halde kimseye tesadüf edemediklerinden Gömeç iskelesine kadar gelmeye mecbur kaldıklarını ve işgal-i vâkıin tekrar hükûmet-i metbualarından verilen emir mucibince şimdilik Ayvalık Kazasına şâmil olup mâmafih ileride diğer emir alınırsa derhal Hükûmet-i Osmaniye'ye tebliğ edeceklerini ve işbu işgalin mücerret Ayvalık rum ahalisinin zeytinliklerinde ve tarlalarda serbesti ile çalışmalarını teminden ibaret olup Ayvalık memurlarının memuriyetleri başına avdetle ifa-yı vazifeye başlamalarını ve şu halde cepheyi teşkileden Ayvalık Mintaka Kumandanı Ali Bey tarafından asker ile müsella ahalinin Ayvalık Kazası hududu haricine çektilmesini ve hattâ Ali Bey isterse askerini Bursaya kadar da çekebileceğini ve maksatları harp olmayıp hiçbir suretle kan dökülmesi arzu ve kararları haricinde olup hristiyan ve islam bilumum ahalinin mal ve can ve ırzlarının taht-ı temine alınacağını ve yarın vakt-i zuhura kadar Ayvalıkta tarafımdan cevap îtasına intizar edeceklerini ve aksi takdirde fena olacağını tebliğ etti. Hadkinson Bey de hükûmeti namına, İzmir vak'a-yı feciasının teker-rürüne suret-i kat'îyyede meydan ve imkân bırakılmayacağını ve işbu işgalin Sulh Konferansı mukarreratına mâtuf bulunduğu Yunan hükûmeti tarafından tebliğ edilegelmekte bulunduğu ve imkânın müsaadesi nisbetinde yarın vakt-i zuhura kadar mükâleme ve müşaverenin her ne suretle olursa olsun her halde temin edilmesi lüzumu dermeyeran edildiği berayî malûmat mâruzdur. Ferman.

Gömeç Müdürü Eyüp Sabri."

Karesi Mutasarrıflığına

- "Emr-i âlilerine imtisalen Gömeç Müdürü Bey, Emrudâbad iskelesine üç bacalı bir torpido ile gelen İngiltere Devlet-i fahîmesinin kumandanı Mösyü Hadkinson ve refiki Yunan Devleti zabiti ile görüşmek üzere torpidoya gönderilmişti. Beyinlerinde cereyan eden müzakere ve mükâlemeyi nâtık olarak Müdiriyyetten alınan telgrafname sureti aynen derc edilmiş ve îtası muktazi cevap müddeti yarın vakt-i zuhura kadar bulunmuş olmaktan nâşi bu babta olunacak muamele-

nin ve hükûmet namına verilecek cevap mahiyetinin tesri-i emrû iş'arı.

4 Haziran 335 Burhaniye Kaymakam Vekili Sabri." Geceyarısı "Dakika tehiri caiz değildir" kaydıyle Nezarete yazıyorum:

- "Bugün arzettiğim rapordan sonra Burhaniyeden aldığım telgrafta Gömeç iskelesine gelen bir torpidodan, çakerlerinin berayı mükâleme talebedildiği ve elyevm Gömeçte bulunduğum zehabiyle vuku bulan taleb-i mezkûrun, Balıkesire avdet edilmiş olmasına mebni is'afı kabil olamadığından Nahiye Müdürünün torpidoya azimetle avdetimin beyan edilmesini ve müracaatları esbabının istilamı ile alınacak cevabın bildirilmesini cevaben iş'ar etmiştim. Şimdi varit olan telgrafname ehemmiyet-i mahsusayı haiz ve imrar-ı vakte gayr-i müsait bulunmakla aynen zîre nakl ve irade-i Nezaretpehailerine makina başında intizar olunur.

4/5 Haziran 335."

İki saat sonra cevap alıyorum:

- "C. Size geçenlerde tebliğ ettiğimiz Meclis-i Vükelâ kararına tevfiik hareket ediniz. Bu kararda denilmişti ki, İtilâf mümessilleri vasıtasıyla hukuk-u Osmaniyeyi ve asayiş-i mahalliyyi temin ettirerek işgale karşı şimdiye kadarki fiilî protestolarla iktifa ediniz. Resmen de protestoda devam ederek sefk-i demadan ve müsademededen hazer ediniz. Mademki İngiliz mümessili vesatet ediyor. Ayvalıkta ona göre hareket ediniz ve İngiliz mümessili ile Yunan kuvve-i işgaliyesi kumandanının beyanatını senet olarak alınız. Bizim Mıntaka Kumandanının tarz-ı hareketi için de Harbiye Nezaretinin vereceği emre imtisal cyleyiniz."

4/5 Haziran 335 Dahiliye Nazırı Ali Kemal."

Direktif olarak gene Meclis-i Vükelâ kararı. Gene aynı terane. Hukuk-u Osmaniyenin temini tâbiri mutlak ve umumi olmasına nazaran nokta-i hareket bu olmak lâzım. Mıntaka Kumandanı Ali Bey bu müzakereyi idare eder. Binaenaleyh bir mülâkat kararlaştırmak icabediyor. Burhaniye Kaymakam Vekiline bu noktai nazara göre tali-

mat vererek Nahiye Müdürünün müddet sona ermeden Ayvalıkta Hadkinsonla görüşmesini ve mülâkat temin etmesini bildirdim.

5 Haziran perşembe günü akşama kadar mükâlemeden haber bekledim, Burhaniyeden sordum. Emrudâbad Müdürünün Ayvalıktan henüz avdet etmediğini ve bu gece alaturka saat bire kadar malûmat verebileceğini ümit ettiğini bildirdi. Nihayet gece “gayet müstacel ve mahremdir” kaydiyle Burhaniyeden şu telgrafi aldım:

SURET

“C. Bugün Mıntaka Kumandanı Beyin tasvibi üzerine beyaz bayrak keşidesiyle Ayvalık jandarma mülâzimlerinden Atıf Efendiyi beraberime alarak Ayvalığa gittim. Ayvalık Belediye Dairesinde İngiltere devlet-i fahîmesi mümessil-i siyasisi Hadkinson Bey hazır olduğu halde Yunan kuvve-i işgaliye kumandanı ile görüştüm. Dünkü telgrafname-i âcizide arz olunan esasat üzerine lâzım gelen müzakeratın icrasına izhar-ı muvafakat olunarak yarın sabahleyin alafranga saat onda Ayvalık – Gömeç caddesi üzerinde kâin Belediye Çeşmesine Ayvalıktan Hadkinson beyle kaymakam rütbesinde bir yunan zabiti gelecek ve bendeniz de hazır olduğum halde Mıntaka Kumandanı Beyle görüşeceklerdir. Bu bâbta taraf-ı âciziden de idare-i kelâm edilmesi icabettiği takdirde bir talimatname-nin suvari-i mahsusla yetiştirilmesi muktazidir. Suret-i hareketimin emr-ü iradesine muntazırım.

5/6 Haziran 335 Gömeç Müdürü Sabri”

Karesi Mutasarrıflığına

— “Burhaniye saat 24/50. Ayvalıkta İngiltere devlet-i fahimesi mümessil-i siyasisi Hadkinson ve Yunan zabiti beylerle bera-yı müzakere Ayvalığa îzam olunan Emrudâbad müdürü beyden varit olan telgrafname sureti bâlâya nakledilmiş olduğundan müdür beyin hükûmet-i seniyye namına ne yolda idare-i kelâm edeceğinin serian inbasına makına başında muntazır bulduğum mâruzdur. 5/6 Haziran 335

Burhaniye Kaymakam Vekili
Sabri

Gece yarısından sonra bir buçukta gelen bu telgraf üzerine tekrar talimat vermeye lüzum görmedim. Esasen müzakereyi Ali Bey yapacaktır ve Nahiye Müdürünün beyanatta bulunmasına lüzum ve ihtiyaç da yoktur. Sabah saat onda da mülakat başlayacaktır.

Ertesi gün 6 Haziran akşamı Ali Beyin bana ve bir sureti Bandır-mada 61 inci Fırkaya “Dakika tehiri mucibi mesuliyettir, gayet müs-taceldir” kaydı ile Murateli karargâhı mahrepli şu telgrafı geldi:

“Bundan dört gün evvel Karesi Mutasarrıfı Hilmi Bey, aldığı emre imtisalen Ayvalığa giderek kuvvei işgaliye kumandanı ile görüştü ve hukuk-u osmaniye'nin muhafazası zımında anlaşmak istedi-yse de Yunan kuvvei işgaliye kumandanı itilafa yanaşmadığından dolayı işbu mülakat neticesiz kalmıştı. Her nedense iki gün sonra İngiliz mümessili Hadkinson Efendi ile bir Yunan zabiti torpido ile Gömeç iskelesine yanaşarak Mutasarrıf Beyle mevzubahsolan itilaf esasatını yeniden tetkik etmek istediklerini teklif ettiler. Mutasarrıf Bey Balıkesire hareket etmiş olduğundan, Nahiye Müdürü kendile-riyle görüştü ve keyfiyet Mutasarrıflığa bildirildi. Bana da haber verdi. Mutasarrıf Bey Meclis-i Vükelânın kararını ihtiva eden ve evel-ce Müdür Bey'e tebliğ edilmiş olan emir dairesinde hareket etmesi emrini verdi. Bu emir de hukuk-u osmaniye'nin temini esasını muhtevi idi. Bunun üzerine, dün işgal kumandanı ile haberleşerek bugün Nahiye Müdürü ile birlikte işgal Kumandanı Miralay Toma ve mua-vini Kaymakam Nikola ve İngiliz kumandanı Hadkinson Efendi de beraber olduğu halde Ayvalık - Gömeç caddesi üzerinde Belediye Çeşmesinde mülakat ettik ve berveçhi âti hususatı şifahi olarak taht-ı karara aldık:

1 - Ayvalıkta kemakân hükûmet-i osmaniye memurları ve kava-nin icrayı hükûm ve hükûmet edecektir. Osmanlı bayrağı rezkoluna-caktır. Ahalinin rezkettikleri Yunan bayraklarının kaldırılmasına Yunan kumandanı çalışacaktır.

2 - Yunan işgal kuvveti, iddiaları veçhile Sulh Konferansının kararı ile ve işgal-i askerî vazifesiyle gelmiş olduklarına göre Yunda Adasında, yahut şehrin haricinde Aya Nikola veya Sefa'da ikamet edecek ve şehrin haricinde bulunmayacaktır. Şehrin inzibatı için Osmanlı polis ve jandarmalarına kuvvei işgaliye indeliktiza muavenet edecektir.

3 - Ayvalık Kazasına şamil olan arazi dahilinde Kaza ahalisi iş ve güçleriyle meşgul olacaklar ve Ayvalık Kazası haricine silahlı

olarak kimse çıkamayacağı gibi hariçten de kimse giremeyecektir. Silahla giriş ve çıkış emniyeti ihlal mahiyetinde telâkki edilecektir.

4 - Ayvalık Kazası haricine çıkacak ve hariçten girecek olan eshabı mesalih, tarafeyn kumandanları vesika vermek suretiyle mümkün olacaktır.

5 - Ayvalık Kazasının hududu birer zabıt ve ikişer sivilden mürekkep bir komisyon tarafından, malûm olduğu halde bir defa daha tespit olunacaktır.

Berveçhi bâlâ mevad üzerine karar hâsıl olduktan sonra işgal kumandanı ve beraberindekiler Ayvalığa avdet etmişlerdir. Yarın Kazanın hududu tespit edilecektir ve bâdehu itilâfın mevaddı tatbikatına başlanacaktır.

Ayvalık Kazası Yunda Adası ile Küçükköy'den ve Ayvalık şehrinde mürekkeptir. Kazanın hududu dahi (1/200.000) mikyasındaki haritada "Küçükköy" yazısından ve "Ayvalık" yazısının elifinden geçen ve "Büyükdere" namını alan Burhaniye ve Bergama Kazalarının hatt-ı fâsılı olup "Eski yol" yazısının elifinden başlayan dere ile denize mülâki olup Ayvalıktan itibaren şarken ve şimalen tahminen bir buçuk ilâ iki kilometre nısıf kutrunda araziye şâmilidir. Binaenaleyh bu kadar bir arazi şimdilik Yunan kuvvayı işgalyesi altında bulunacak demektir. Ayvalığın işgalinden bugüne kadar geçen yedi gün zarfında milletin gösterdiği galeyan-ı hamîyyet ve gayret ve kuvvei askeriyyenin mecbur ve mükellef bulunduğu sebat ve metanet, gerideki bilcümle ahali-i islâmiyyenin heyecanını teskine ve selâmetini temine medar olduğu gibi kuvvei işgaliiyyenin hırs-ı istilâ ve tevsi-i işgalini kırmış ve hamdolsun şu suretle mahdud ve mahsur bir vaziyette kalmağa mecbur etmiştir. Berveçhi bâlâ mevaddı itilafiiyyenin maksat ve menfaat ve hukuk-u Osmaniiyyenin beka ve muhafazasına kâfi gelip gelmeyeceğinin âcilen emr-ü iş'arı mâruzdur.

6 Haziran 335, Ayvalık Mıntaka Kumandanı Kaymakam Ali."

Burhaniye Kaymakam Vekili de ayrıca Emrutâbat Nahiye Müdiriyyetinden aldığı beyaniyle Mıntaka Kumandanının telgrafında zikrolunan maddeleri yazarak bu şeraitin muvafık olup olmayacağı hakkında emir istiyor.

Şifahi surette kararlaştırılmış olan ve tasdik ve kabule muallak bulunan bu maddeleri Nezarete bildirmekle beraber bâzı maddelerin Ayvalık Kazasında Yunan işgal ve hakimiiyyetini tasdik mahiyetinde

bulunması hasebiyle tâdili zımında teklifat-ı mütekafilede bulunulacağı ve bizim mukabil tekliflerimizin adem-i kabulü takdirinde mâruz teklifatın kabul edilip edilmeyeceğinin emr-ü iradesi, diye bir fıkra ilâve ettim. Bu iş'arıma Nezaret hiçbir cevap vermemiştir. Çok sonradan suret-i hususiyede haber aldığuma göre, Dahiliye Nazırı bu meseleyi Meclis-i Vükelâya arzemiş ve oradan aşağı yukarı şöyle bir karar çıkmış:

“Yunan askeri Yunda Adasına çekilsin, fakat bu takdirde dahi Yunanlıların eline Sulh Konferansında senet olarak kullanacakları hiçbir tahriri vesika verilmesin, Mutasarrıf şifahi olarak itilâfin kabul edildiğini söylesin.”

Dahiliye Nazırı, her ne sebebe mebni ise, bu kararı tebliğ etmemiş imiş. Suret-i resmiyede tahkikine imkân bulamadığım için bu malûmatı yalnız kaydetmekle iktifa ediyorum.

Diğer taraftan, Mıntaka Kumandanlığının 61 inci Fırka kumandanlığına vâki' iş'arına 14 ücû Kolordu Kumandanlığı cevap vermektedir. Ondördüncü Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa Bugünlerde karargâhını Tekirdağından Balıkesire nakletmiş bulunuyor.

Ayvalık Mıntakası Kumandanlığına

Balıkesir 7 Haziran 335

“61 inci Fırka Kumandanlığına keşide ettiğiniz, 6/6/335 tarih ve 626 numaralı şifrenize cevaptır:

1 – İngiliz mümessili ile birlikte Yunan Kumandanlığı ile görüşülerek mıntakanızda Yunan harekâtını tevkife muvaffakiyetiniz en büyük teşekkürlere lâyıktır. Bu, müfrezenizin ve beraberinizdeki kuvvei milliye kumandanının tarihin kaydedeceği birer muvaffakiyettir.

2 – İngiliz mümessili de beraber olduğu halde cereyan eden şifahi müzakereta şu yolda cevap veriniz:

Hükûmet-i Osmaniye yalnız İzmir şehrinin ve istihkâmatının işgal-i askerî altına alınacağı hakkında İtilâf hükûmat-ı muazzamasının müşterek notasını almıştır. Binaenaleyh bu nota muhteviyatının haricindeki Yunan askerî işgallerini, hükûmet-i metbuam ve Ayvalık

Müfreze Kumandanlığı ve Müfrezenin merbut olduğu on dördüncü Kolordu Kumandanlığı katiyen kabul edemezler ve protesto ederler. Binaenaleyh Ayvalıktaki Yunan kuvvetinin Anadolu sahilini tahliye etmesini talep ederim. Yunan kuvvetinin Yunda Adasına nakline de ancak diğer İtilâf hükûmat-ı muazzamasının hükûmet-i metbuam ile bir itilâf akdetmelerini müteakip resmen muvafakat edebilirim. Ayvalık şehrinde inzibatın tesisine Osmanlı kuvveti halen kâfidir. Ayvalık Kazası dahilinde hariçten Osmanlı kuvvei askeriyesinden başka bir ferdin müsellahan girmesine mümanaat olunacaktır ve Ayvalık rum ahalsinin Yunan işgali münasebetiyle yapmış oldukları coşkunluklar birdaha tekerrür etmemek şartıyla tarafımızdan affolunacaktır ve bu coşkunluklar yüzünden ahali-i mezkûreye karşı hiçbir tecavüzün vukua gelmemesi temin olunacaktır. Ayvalık Kazasına girip çıkacak eshabı mesalih hakkında müşterek vesika itası hakimiyet-i Osmaniye ile kabil-i telif değildir.

İşbu tebligat ve metalibimin gerek mümessil ve gerek Yunan Kumandanlığınca is'af edileceğini temenni etmekle beraber bir cevab-ı muvafık ahzına intizaren müfrezenin dünkü 6/6/35 günkü vaziyetini muhafaza edeceğini ve sebebiyyet verilmemiş bir ateş muharebesi yapmayacağını tebliğ ederim.”

Babıâlinin sükûtu ve Kolordu Kumandanlığının dahi bu kat'i talimatı neticesinde Ayvalık cephesindeki nisbî ve muvakkat sükûn nihayete ermiş ve muharebe tekrar başlamıştır.

*

* *

Günler geçiyor ve her geçen gün vaziyetimizi biraz daha kuvvetlendiriyor. Ayvalık müdafaası bütün memlekette bir ümit şûlesi gibi parlıyor. Balıkesir, mütarekenin karanlık günleri içinde Türk haysiyet ve şerefini muhafaza ve müdafa eden bir mihrak olmuştur. Balıkesir, hükûmetin tâkibine mâruz hamıyyetli ve vatanperver Türk evlâdına darül'aman olmuştur. Cıvardan, hattâ İstanbuldan zabıt, sivil vatanperverler akın etmeye başlamıştır. Kolordunun müdafaayı benimsemesi, Harbiye Nezaretinin de hükûmet-i merkeziyenin uyuşturucu ve boyun eğici siyasetinin aleyhinde bulunduğunu ifham ediyor. Ordunun ve ordu mensuplarının vatan müdafaası ve mücahede-sinde açık ve sarıh bir vaziyet almalarından cesaret buluyoruz. Fikirlerde ve kalplerde daha müsbet ve azimkâr hisler belirmeye başlı-

yor. Menfi ruhlu ve düşünceli bozguncular hislerini gizlemek mecburiyetini duyuyorlar. Ayvalık Kaymakamı, bazı tezahürattan hayatını tehlikede görerek Ayvalık muhitinden Edremite iltica etmiş ve orada da duramıyarak İstanbula kaçmıştır. Burhaniye Kadısı da hayatının tehlikede olduğunu, tehdit edildiğini makam-ı Livaya bildirmiş ve Balıkesire celp olunarak İstanbula gönderilmiştir. Ayvalık Kaymakamlığı vekâletine ateşli ve cevherli Kuvvayı Milliyece arkadaşlardan Burhaniye Kaymakam-ı sabıkı Özdemiroğlu Salim Bey inha edilmiş ve Nezaretçe kabul olunmuştur. Edremit ve Burhaniye Kazalarında Hareket-i Milliye teşkilâtı inkişaf etmektedir. Balıkesirde de Hareket-i Milliye heyet-i merkeziyesi kurulmuştur. İzmirin işgali üzerine Balıkesire gelen Vasıf Bey, Balıkesirde halk arasında mâneviyatı takviye için gece, gündüz faaliyet sarfetmektedir. Cebine doldurduğu eski ecnebi gazetelerden gûya makaleler ve fıkralar uydurarak ecnebi devletlerden bir kısmının Yunan işgali aleyhinde bulunduklarını ve müdafaayı hüsnü telakki ettiklerini mesçitlerde, halkın toplandığı yerlerde izaha çalışıyor. Memleketin ileri gelenleri de, pek azı müstesna olmak üzere, bizimle beraberdir. Bilhassa Vehbi Beyle Gonenli Osman Bey Heyeti Merkeziyedendirler. Bir taraftan da menfi propagandalara karşı çok dikkatli bulunuyoruz. İstanbuldan gelenler bir müddet kontrol ediliyor, harekât ve temasları tarassut olunuyor. Hattâ o derecede ki, İzmirden Vasıf Beyle beraber çıktıkları halde Balıkesire, İstanbula uğrayarak biraz sonra gelen Necati Bey hakkında bile bu teyakkuz ve tekayyüdü tatbik ediyoruz. Vasıf ve Necati Beyler Hareketi Milliye'nin genç ve fedakâr unsurları olarak Merkez Heyetinde Fırka Kumandanı Kâzım Beyle birlikte çalışıyorlar, tesis ettikleri "İzmire Doğru" gazetesıyla de Hareketi Milliye fikrini neşr ve tamime gayret ediyorlar.

Yunanlılar, İzmirden sonra işgal sahalarını Manisa, Aydın ve civarına kadar tevsi etmişlerdi. Ayvalıkta gördükleri mukabele ve müdafaaya mukabil Manisadan Balıkesir Livası istikametinde ilerlemeye teşebbüs etmişlerdir. Akhisarın 5 Haziran 335'te işgali üzerine Livanın vaziyeti bir de bu taraftan tehdit edilmeye başlanmış bulunuyor. Ayvalıktan sonra Bergama ve Akhisarın da Yunanlıların eline geçmesi, müdafa teşkilât ve tertibatının bu istikametlerde de tesis ve inkişafını icabettirmiştir.

Milli teşkilâtın taazzuv ederek Livanın hemen büyük bir kısmında faaliyete geçmesi hasebiyle artık en belli başlı meşguliyetim bu teş-

kilât ve faaliyeti merkeze karşı korumak ve bilhassa Dahiliye Nazırı Ali Kemalin muhtemel fena teşebbüslerini önlemekten ibaret kalıyor.

Kolordu, zabitlerini ve askerlerini Yunan işgaline karşı müdafaa ve muharebeye sokarken diğer taraftan siyasi faaliyetlerde de bulunuyor. Yusuf İzzet Paşa, İngiliz mümessilleri vasıtasıyla İzmir ve havalisi Yunan kuvvei işgaliesi Kumandanlığına 10 Haziran 335 tarihli bir nota vererek İzmir şehri haricindeki Yunan askeri işgalilerini protesto ve Kolordu mıntakası dahilindeki mevkilerin tahliyesini talep ediyor. Bir nüshasını makam-ı Livaya tevdi ettiği bu notanın sureti şudur:

- “İtilaf hükûmat-ı muazzaması namına asaletlû Amiral Galtrop ve asaletlû Amiral Vep Cenapları tarafından gerek İzmirde ve gerekse Dersaadette hükûmeti Osmaniyeeye tevdi edilmiş olan 14 Mayıs 1919 tarihli notalarında yalnız İzmir şehrinin ve askerî istihkâmatının İtilâf kuvvayı askeriyesi tarafından işgal edileceği bildirilmiş ve bu notayı müteakip başka mahiyet ve vüs’atte diğer işgallerin icra edileceği hakkında bir tebligat vâki olmamış olduğu halde İzmir şehrine çıkan Yunan kuvvayı askeriyesi mezkûr notanın tarih-i îtasından bu âna değin geçen yirmi altı gün zarfında İzmir şehrinde başka işbu şehirden itibaren doksan kilometre nısıf kütunda pek vâsi bir sahayı ve birçok şehir ve karyeleri ve limanları, nota metni hilâfında olarak kendiliklerinden işgal ve işgal sahasındaki idarei askeriyemizi tatil ve ihraç ve ayrıca mütareke şeraiti umumiyesi hilâfında olarak birçok askeri esliha ve mühimmat ve teçhizat anbarlarımıza vaz’iyed eylemişler ve bunlardan başka Osmanlı tebası olan anasır-ı hristiyanıyeyi her türlü hukuk-u düvel hilâfında olarak kendi teşkilât-ı askeriyelerine ithal eylemişler ve islam anasırına karşı da birçok mezalim ika etmekte bulunmuşlardır.

Fransa hükûmet-i fahîmesinin Dersaadetteki mümessil-i siyasisi Mösyü Dö Frans cenapları tarafından hükûmeti Osmaniyeenin sulh konferansına dâvet edildiğinin 2 Haziran günü Başvekilimize tebliğ edilmiş olması, ahval-i umumiye-i siyasiyede hükûmeti Osmaniye lehinde bir tahavvül-ü mühimmi gösterdiği gibi işbu dâvet sıralarında Fransa hükûmet-i fahi-

mesinin Reisi Cumhur-u âlisi Asaletlû Mösyü Puankare (Poincaré) cenaplariyle Osmanlı Veliahd-ı saltanatı arasında teati edilen samimi telgraflar dahi hükûmetimizle Fransa ve Büyük Britanya hükûmat-ı muazzaması arasında an'anât-ı kadîmeye muvafık bir münasebet-i samimenin yeniden tecssüsü hakkında büyük bir beşaret ve teminat bulunmuş iken ve hiç olmazsa bu ilk samimi temas ve münasebetlerin bed'inden itibaren Yunan kuvvayı askeriyesi tarafından keyfi işgallerden sarfina-zar edilmesi nezaket-i düveliye icabatından bulunurken gerek bu nezaket, gerekse hukuk-u harp hilâfında olarak Akhisar mevkii 5 Haziran 335 günü bir Yunan müfrezesi tarafından işgal edilmiştir. Akhisar mevkii, memur olduğum mıntakai askeriyenin dahilinde bulunmasına binaen işbu işgali Büyük Britanya hükûmet-i fahimesinin elyevm Bandırmada bulunmakta olan mümessil-i muhteremi yüzbaşı Mösyü Hadkinson ve Ayvalık mıntakasında bulunan diğer mümessil-i muhteremi keزالik yüzbaşı Mösyü Hadkinson nezdinde protesto eder ve gerek işbu protestomun, gerekse âtideki diğer beyanat ve tekâlifimin sür'ati mümkinine ile İzmir havalisi Yunan kuvvei işgaliyesi kumandanlığına tebliğine ve alınacak cevabın da taraf-ı âciziye iblâğına vesatât ve pek muhik ve meşru olan metalibimin is'afı hususunda da lûtfen müzaheret buyurulmasını da her iki mümessil-i muhteremden rica ederim.

1 – İzmir şehrinde gayrı Anadolu mevakiinin Yunan kıtaat-ı askeriyesi tarafından yapılan işgali, Yunanın gayrı itilâf ve Amerika hükûmat-ı muazzamasının muvafakat ve malûmatları haricinde vuku bulmuş bir hareket-i münferide ve ahd-şikenane diye telâkki ediyorum ve bu tarz-ı telâkkime hak verdirecek vesaik-i resmiye ve mutebereye malikim ve bu işgal sahasında ekseriyet-i mutlakayı haiz olan anâsır-ı müslimenin birçok milli mukavemetler ve protestolarla tezahür eden arzu-yu millisine de şiddetle muhalif olan işbu işgalden tevellüt eden ve edecek olan bilcümle netayıçten ve hadisat-ı müessifeden bizzat ve yalnız İzmir Yunan kuvva-yı işgaliye kumandanının şahsen şiddetle mes'ul olması lâzım geleceği kanaatindeyim.

2 – Hükûmet-i metbuamın konferansa dâvet edildiği günden evvelki diğer bilumum keyfi Yunan askerî işgallerine karşı

protesto hakkı tamamen mahfuz kalmakla beraber işbu dâvetin Pariste takarrür ettiği günden – ki bu günü tebligatın Dersaadette vukubulduğu 1 Haziran 1919 dan dört, beş gün evvel olarak kabul ediyorum – sonra Ayvalık müfrezesini de ihtiva eden on dördüncü Kolordunun cenuben İzmir – Afyonkarahisar şömendöfer hattı da dahil olduğu halde şimalindeki Türkiye arazisini ihtiva eden mıntakai askeriyesinde Yunan kıtaatı tarafından işgal edilmiş olan Akhisar vesair mevaki ve menatığın ondördüncü Kolordu kıtaatı tarafından işgal edilmek üzere, Yunan kıtaatı tarafından serian tahliyesini talep ederim.

3 – Yunan kıtaatının yaptığı askeri işgaller, Harbiiumumiye fasıla veren mütarekei umumiyedeki tarafeyn mütareke hududunu hukuken asla tebdil ve tadil edemez. Binaenaleyh hudud-u mezkûre el'an bir mütareke hududu olmak üzere baki kalmakla beraber hükûmet-i metbuamın Paris Sulh Konferansına dâvetinin Pariste takarrür ettiği gün elyevm ondördüncü Kolorduya ait olan mıntakai askeriye Osmanlı ve Yunan ileri kıtaatının bulunmuş oldukları nukattan geçen hattı tarafeyn kıtaat-ı askeriyesi için muvakkat bir intizar ve tevakkuf hattı olmak üzere kabul ediyorum. Binaenaleyh bu muvakkat intizar ve tevakkuf hattının İtilaf hükûmat-ı muazzaması mümessillerinin de iştirakiyle tarafeyn (Osmanlı ve Yunan) kumandanlıkları tarafından teşkil edilecek bir muhtelit komisyon tarafından serian arazi üzerinde tayin ve tesbiti ve bu hududun kat'iiyen tecavüz edilmemesinin Yunan kıtaatına serian emredilmesini talep ve rica ederim.

4 – Hükûmet-i metbuamın konferansa dâveti tarihinden sonra Yunan kıtaatı diğer İtilâf hükûmetlerinin ve hükûmet-i metbuamın muvafakatını tazammun eden resmi bir tebliğ olmadan memur olduğum mıntakai askeriye dahiline tecavüz eyledikleri takdirde mahza mütareke şeraitini muhafaza ve hükûmetimle diğer İtilâf hükûmat-ı muazzaması arasında bu defa teessüse başlayan temasın ve an'anat-ı kadimeye muvafık münasebat-ı samimenin inkişaf-ı mesudunu müdafaa etmek ve aynı zamanda Yunan harekâtı ile pek büyük ve daima mütezayit bir heyecan ve ızıraba mâruz olan mâsum ahalinin hayatını vikaye etmek makasid-ı ulviye ve insani-

yesiyle ve her halde mütareke şeraitine ve hukuk-u harbe riayet etmek hususundaki arzu-yu kat'imin tamamen hilafı olarak işbu Yunan kıtaatına karşı Kolordumun mukavemet-i askeriyede bulunmaya mecbur olacağını pek büyük bir teessüfle tebliğ eder ve bu mukavemetle aynı zamanda Fransa ve Britanya hükûmat-ı muazzamasının hükûmet-i metbuam lehindeki tezahürat ve temayülât-ı ahire-i samimiyesini de müdafaa edeceğim kanaat-i kat'iyyesinde bulunduğumdan hiçbir İtilâf hükûmetine ve hattâ Yunan hükûmetine karşı asla hasmane bir mahiyeti haiz olmayacak olan işbu mukavemetimle pek mukaddes olan marûzzikr makasıdı elde etmek için hukuk-u harbin dahi meşru kıldığı tedafüî mukabele ve mukavemetin bilcümle icabatına serbesti-i tam ile tevessül etmek ıztırasında bulunacağımı ve bu harekâttan mütevellit bilcümle mesuliyetin işbu harekâta sebep olacak olan Yunan Kumandanlığına ait olacağını beyan eyler ve her halde Paris Sulh Konferansı tarafından ittihaz olunacak mukarrerata intizarın mâsum ahalinin huzur ve istirahatini ve emniyet-i can ve malını ihlal edecek ve İzmir faciası gibi diğer facialara sebebiyet verecek bulunan ve belki de sulh konferansının mesaisini sektedar edecek olan bu gibi keyfi harekâttan içtinap edilmesini de ayrıca insaniyet namına rica ederim.”

On Dördüncü Kolordu Kumandanı
Mirliva Yusuf İzzet

Bu notanın tevdiinden bir müddet sonra da Kolordu bir ültimat vermiş ve Kolordunun müsademe ve muharebeye iptidar ettiğini bildirmiştir.

Gene bu sıralarda İngiltere sefarethanesi ile hükûmet-i merkeziye mümessillerinden mürekkep ve emvali metruke işlerini ıslah ve hristiyan anasırın şikâyetlerini dinleyerek haklarını iade ve ihkak ve hattâ mahkûm ve mevkuf hristiyanları hapishane ve tevkifhanelerden ihraç ve tahliye gibi icra salâhiyetini de haiz bir heyet İstanbuldan Bandırmaya gelmiştir. Bu muhtelit heyet Bandırmadan Balıkesire muvasalat ettikleri zaman gerek Ayvalık cephesinde, gerek diğer cephelerde harekât devam etmekte bulunuyordu. Mülkiye Müfettişlerinden Nedim Bey İstanbuldan bu heyete bilhassa iltihak et-

tırılmıştır. Vatanperverliğini bildiğim Nedim Bey ile Müfettişlikte Mülkiye Heyet-i Teftişiyesinde beraber çalıştık. Harbi Umumi iptidalarından beri arkadaş bulunuyoruz. İstanbuldan memuren gelmesi ve sıfat-ı resmiyeyi haiz bulunması, müdafa lehindeki propaganda-larına hususi bir kıymet ve ehemmiyet kazandırıyor. Hükûmet-i merkeziyenin ve Dahiliye Nezaretinin müdafaaya tarafdard olduğunu ve hattâ bu ciheti makam-ı Livaya sureti mahsusada iblâğ salâhiyetini de haiz bulunduğunu, suret-i resmiyede müdafî kuvvetlerin dağıtılması hakkında emirler verilmekte ise de gayenin her halde müdafaada devam ile istihsal edileceğinin suret-i hususiyede bilinmesi lâzım geleceğini, Nezaret Makamının ifadesine atfen işaa etmesi, halkın mâneviyatı üzerinde müsbet tesirler yapıyor. Bilhassa Nazır Ali Kemal imzasıyla Babîâlden Mutasarrıflığa çekilen 11 Haziran 335 tarihli açık telgrafta “İşgal hususunda Mülkiye Müfettişi Nedim Beyle istişare ediniz.” denilmesi, Nedim Beyin ifadatına ve beyanatına daha vazih ve mukni bir kuvvet ve kıymet vermektedir.

Heyet âzasından Wilson ismindeki İngiliz, arkadaşı Hadkinson’un aksine olarak Hareket-i Milliyeye karşı daha sempatik görünmektedir. Gayrimüslim anasırın kendisine vâki müracaat ve şikâyetlerine daima hoşnutsuzluğunu ihsas eder tarzda mukabelede bulunmakta ve haksız ve lüzumsuz yere kendisini bizar ettiklerinden şikâyet etmektedir. Misafir bulundukları Belediye Dairesindeki odasında karyolaya uzanmış bir halde istirahat etmekteyken kapusunu haber vermeden açıp içeri giren ve “Şikâyetim var,” diye söze başlayan bir rumu, karyoladan fırlayarak ve tekmeleyerek koğmuştur. Evvelce Kıbrısta bulunduğu için daha oradan rumların şımarıklıklarına karşı nefretini izhardan çekinmiyor, Türklere muhabbetli görünüyor.

Mister Wilsonun bu sempatik vaz’iyetinden cesaret alarak kendisine hareket-i milliye’nin esbab-ı hudûsü, Yunanlıların İzmir işgalinden başlayarak ika ettikleri mezalim ve fecayi, milli galeyan ve heyecan hakkında malûmat veriyorum. Heyetin mülhakatta da tetkikat ve tahkikatını takip maksadıyle Bandırma, Erdek ve Gönen seyahatlerine iştirâk ediyorum. Nezarete de heyetle birlikte hareket ettiğimi bildiriyorum. Gönende Hacim Beye tesadûf ediyorum. Kaplıcalara geldiğini söylüyor. Hacim Bey evvelce Balıkesir Mutasarrıflığında bulunmuş ve kendisini çok sevdirmiştir. Livanın, halkı şecaatiyle şöhret almış mıntakalarındaki atılğan, gözünü budaktan sa-

kınmaz kısım, senelerce dağda, bayırda gezip dolaştıktan sonra istiman edenler Hacim Beyin şahsına çok merbutturlar. Balıkesirde bilhassa Heyet-i Merkeziyede nüfuzundan, faaliyetinden büyük istifadeler temin olunacaktır. Kendisini Balıkesire dâvet ediyorum. Esasen kendisi de çalışmak emel ve azmindedir. Balıkesire geliyor ve Hareket-i Milliye Heyet-i Merkeziyesi Riyasetini deruhde ediyor.

Erdekte bulunduğumuz esnada İstanbul matbuatında İzmitle becayişimin derdest-i icra bulunduğunu okuyorum. İzmitte Anzavur Mutasarrıftır. Demek ki Anzavuru Balıkesire göndereceklerdir. Benim Balıkesirden alınmaklığımdan ziyade Ahmet Anzavur Paşanın Balıkesir Mutasarrıflığına tayin edilmesi mühimdir.

Muhtelit heyetle Bandırmaya avdetimde Hadkinsonla Ayvalık müdafaası mevzuunda konuşuyoruz. Hadkinson benim bu mevzudaki hattı hareketimi tenkit ediyor. Yunanistanla Osmanlı hükûmetinin hali harpte bulunmamasına rağmen benim hükûmetin siyasetine muhalif bir tarzda hareketimin mes'uliyeti mucip olduğunu ihtar ediyor ve âdeta tehdit eder gibi konuşuyor. Aklımda hep Anzavur işi. Anzavurun Balıkesir Mutasarrıflığına getirilmesi işleri altüst edebilir. Anzavurun Manyas ve havalisinde nüfuzu vardır. Bu civar halkının müdafi kuvvetlere gönüllü olarak iştirâklerine mümanaat etmekle kalmayacak, Umum Jandarma Kumandanlığınca icabında Kuvvayı Milliye aleyhinde kullanılmak maksadiyle serbest bırakılıp hattâ silahla gezmelerine müsaade edilen ve kuvvei zabıtaya muavenet namıyla aylığa bağlanan ve Bandırmada kendilerine para dağıtılan eşkiya-yı müste'meneyi de müdafa teşkilâtının bozulmasında kullanacaktır. Bu mülâhazalarla Hadkinsona mühim bir sır ifşa eder gibi, Dahiliye Nazırının bu müdafaaya tarafdâr olduğunu, hattâ bu hususta Mutasarrıflığa suret-i hususiyede haber göndermiş olduğunu ve evelce resmen de emir vermiş bulunduğunu söylüyorum ve Ali Kemalin her türlü kuvvetlerle müdafa hakkında yazdığı telgraftan bahsediyorum. Hadkinson çok hayret ediyor ve İngiliz sefarethanesinin bundan malumatı olmadığını söylüyor.

Heyet Bandırmadan İstanbul'a avdet ediyor. Artık Ali Kemalin benden değil, benim Ali Kemalden kurtulacağımı tahmin ediyorum, ben de Balıkesire dönüyorum.

Balıkesire avdetimde Ali Kemalin beni İstanbul'a çağıran telgraflarını buluyorum. Bunlardan 16 Haziran tarihli olanı açık bir telgraftır:

“Müfettiş Nedim Beye tevdi-i vekâlet ederek hemen İstanbula geliniz.” diyor. Diğeri 18 Haziran 335 tarihli ve şifrelidir. Nazır namına Müsteşar Keşfi imzalıdır. Bunda da “Zeyl 16 Haziran 335 şifre mucibince hemen İstanbula geliniz” deniliyor. Demek ki işler gene sarpa sarıyor. İstanbula niçin dâvet ediliyorum? Nedim Beyin İstanbula avdet etmiş olması bana vakit kazandıracak. Nezarete bu telgraflara cevap olarak “Mutasarrıflık vekâletini tevdi edeceğim Nedim Bey İstanbula avdet etmiş bulunduğundan vekâleti kime tevdi etmek icabettiğinin emr-ü iş’arı” diye bir telgraf yazıyorum.

Balıkesire avdetim bu suretle Nezaretçe anlaşılmış olacak ki makina başına çağırılıyorum. Nazır Bey soruyor:

— “Edremitte cereyan eden vekayi ve yapılan teşkilât nedir?”

Cevap veriyorum:

— “Edremitte cereyan eden vekayiden haberdar değilim. Yalnız teşkilât hususunda faaliyet olduğu anlaşıyor. Teşkilât dahi Ayvalığa karşı müdafaa ve Bergama cihetine de kuvvei muavene sevkinden ibarettir. Henüz şimdi Erdek, Gönen, Bandırma devrinden geldim. Nezaret-i celilece mâlûm olduğu üzere İngiliz heyetiyle birlikte oralara gitmiştim. Bergama-dan Yunanlıların çekildiğini ve çekilen Yunanlıların Menemende ahali-i islamiyeyi katlettiklerini burada haber aldım.”

Filhakika kuvvetlerimiz Bergamayı Yunanlılardan istirdat etmişler ve münhezim bir halde firar eden Yunanlılara ehemmiyetli telefât verdirmişler. Fakat Yunanlılar da buna mukabil Menemen ahalisinden bu hezimetlerinin intikamını almışlar.

Nazır tekrar soruyor:

— “Burhaniye Kaymakam-ı sabıkı Özdemiroğlu Salim ve Edremit Kaymakam-ı sabıkı Hamdi ve Edremitten Dramalı Cemal Efendilerin müdafaa kuvvetleri tertip ve teşkili bahanesiyle şundan, bundan para ve silah toplamakta olduklarından Mümessiller acı bir lisanla şikâyet ediyorlar. Bu tarz-ı mesainin husule getirdiği fecayi işte meydana. Dünkü tebliğle rağmen teşkilât-ı mebhusenin devam-ı faaliyeti, müsebbipleri için avakıb-i elimeyi ihzar etmektedir.”

diyor. Cevap veriyorum ve

— “Zatâîlilerine Balıkesire henüz şimdi geldiğimi arzettim. Dünkü tamim veya tebliğden daha malûmat almadım. Bittabi ahkâmına

fartı riayet vecibei zimmettir. Mebhüs zevatın silah derc ettiklerini bilmiyorum. Memleketin sair mahallerinde olduğu gibi oralarda da “Reddi işgal” veya “Reddi ilhak” namıyla birtakım milli heyetler teşekkül ettiği daima yekdiğeriyle, yani vilâyat-ı saire ile dahi cereyan eden muhabereleriyle cümleinin malûmudur.” dedikten sonra,

“Tamim-i Nezaretpenahilerinde bu heyetlerin ve müdafî kuvvetlerin dağıtılması emir buyuruluyorsa bittabi kendilerine suret-i resmiyede tebligat-ı müessire ifa edileceğini, hükûmetin hiçbir zaman kendilerine, yani bu heyetlere bir mahiyet-i resmiye atfetmemiş ve bunların tarz-ı mesaisini tanzim etmemiş olduğunu, tamim-i Nezaretpenahinin tamami-i tatbiki için elimde ne gibi bir kuvve-i teyidiye bulunduğunun Makam-ı Nezaretçe lûtfen bendenize emir buyurulmasını, jandarma kuvvetimin halilazırda bu kuvvetleri dağıtmaya kâfi olmadığını” ilâve ettim. Bu ifadem üzerine, Nezaret Kalem-i mahsus Müdürü olduğunu tahmin ettiğim İhsan imzasıyla şu ifade yazıldı:

— “Bir münasibini tevkil ederek bu bapta görüşülmek üzere hemen İstanbulla hareketiniz emri Nezaretpenahi iktizasındandır.”

Bu ifadeye de, laf olsun diye:

— “Evet, bendeniz de gelir gelmez bu dâveti mutazammın telgrafları görmüş ve keyfiyeti telgrafla sormuştum. Tren istenildiği zaman yok. İlk geçecek tren ve hareket edecek vapurla derhal azimet edeceğim tabiidir,” diye bir cevap yazdım.

Telgrafhaneden hükûmet dairesine avdet edince bu muhaberede mevzubahs olan Nezaretin 18 Haziran 335 tarihli şifreli telgrafnamesini okudum. Bâzı noktaları iyi açılamamış olmakla beraber bu şifre aynen şöyleydi:

“Nümero 2. Hakşikenane, gasıbane, gaddarane işgallerden ne derece müteessir olursa olsun hükûmet-i Osmaniye ne Yunanistan ile, hattâ ne de İtalya ile bu esnada harp ve darbe tutuşamaz. Çünkü bugün varlığını ancak siyaseten müdafaa edebilir bir vaziyettedir. Bu siyaset de lehülhamd bir müddettir lehimizdedir. Parise Sulh Konferansına giden murahaslarımızın ecza-yı asliye-i vatani olsun kurtaracaklarına ümidimiz günden güne artmaktadır. Bu....yi işkâl edecek ve hattâ muhal kılacak bir felâket için bilhassa nazarı dikkat ve hamiiyetinizi celbederim. O felâket de milli ordu teşkil

etmek, ilhaka fiilen mâni olmak, müdafaayı milliyeyi hazırlamak gibi endişelerle şu sıralarda son derece muhtacı olduğumuz asayiş-i memleketi ihlal eylemek, müslümanlarda hristiyanlara adavet ve husumeti yeniden fiilen uyandırarak memleketimizdeki İtilaf mümessillerinin hoşnutsuzluğunu celbetmek, kanunsuzluk, şakavet, yağma devirlerini büsbütün kapamak zaruretindeyken açmak, hâsılı maazallah Sulh Konferansında bizi haksız düşürecek bu çirkin ahvale beş senelik bir sui itiyad saikasıyla gene iptilâ göstermektir. Bu devletin selâmetine son bir darbe mesabesinde bulunan bu musibetlerin önünü almak için ne lâzımsa yapmaktan çekinmeyin. Bu gaflete safdilane bir vatanperverlik saikasıyla düşenleri nasihatlarla ikaz ediniz, olmazsa cebren yola getiriniz. Eskidenberi melûf oldukları için saikai menfaatle bu yolu tutanlara karşı insafsızcasına davranınız. Hüküm-ü kanunu var kuvvetiyle kullanınız. Hattâ icabederse İdarei Örfiye'nin ahkâmını tatbik ederek böyleleri tahtelhıfz payıtahta gönderiniz. Haricî düşmanlarımızın şu sırada bozulmağa yüzütan işlerinin yeniden düzelmesine meydan vermemek için dahilde muhafaza-yı asayişe ve binaenaleyh beynel'anasır mümkün olduğu derecede temini vifaka,artık metin ve müdebbir bir hükûmete malik ve ekseriyetle sükûn ve vekar sahibi bir halk olmaya başladığınızı yar-ü ayyar nazarında teslim ettirmeye çalışınız. Bugün küçük ve büyük her Türk memuruna terettüp eden en mukaddes vazifei hamiyet ve milliyet budur. Etrafiyle anladığınıza asla şüphe etmediğim bu vazifeyi maiyetinizdekilere de öyle anlatmanızı samimi ihtar eyler ve bu açık talimat dairesinde hareket etmiyenlere karşı her kim olursa olsun menfaat-i ülya-yı vatan namına pek şiddet göstereceğimi bildiririm.

Nazır

Ali Kemal."

Bunu okurken Yunan zulüm ve itisafına karşı milleti ayaklandırmamanın esbab-ı mucibesini satırlar arasında görüyor gibi oluyorum. Bu devletin selâmetine son bir darbe mesabesinde olan musibetlerin önünü almak için işte ne lazımsa yapıyoruz. Nazırın görüşü ile aradaki fark işte bu musibetler değil mi? Nazır, musibet ve felâket olarak Yunan istilâsına mukabele maksadiyle milli ordu teşkilini, işgal ve ilhaka fiilen mâni olmayı kast ve tarif ediyor. İstila, ilhak, akıl ve hayale gelmiyen Yunan zulüm ve itisafı bu millet ve memleket için musibet ve felâket değil de nimet addolunacak şeylermiş demek!

Hattâ bu işgaller ne kadar gaddarane ve zalimane dahi olsa, yine hoş görülmek icabediyormuş. Büyük, küçük her Türk memuruna terettüp eden vazife-yi hamîyyet ve milliyet, menfaat-i ülya-yı vatan gibi en mukaddes kelimeler, Ali Kemalın lisanında ne kadar menfur ve hainane maksatlar için kullanılıyor.

Bu mülâhazalarla kinim ve nefretim artıyor. Bir taraftan da Nazırın dâvetine icabet veya ademi icabette varit olabilecek ihtimalleri muhakeme ediyorum. Nihayet bir, iki gün daha etrafı dinlemeye karar veriyorum. İstanbuldan aldığım haberlere nazaran Nezaret muhitinde hakkımda birtakım şayialar deveran etmektedir:

“Balıkesir Mutasarrıfı hükûmete isyan etmiştir. Nezaretin emirlerini dinlemiyor. Hükûmetin aczini, tefessühünü her gezdiği, dolaştığı yerde halk kitlelerine açıktan söylemekten çekinmiyor, Hükûmetin aradığı ve takip ettiği erbab-ı ceraimi muhafaza ve himaye ediyor, İstanbulla çağırıldığı halde taallül ediyor, gelmiyor.”

Bu şayialar bâzı vatanperver mehafilde takdirle hikâye ediliyor ve hakkımda teveccühkâr ve muhabbetkâr sözler söyleniyormuş.

Edremitte cereyan eden vekayi ve yapılan teşkilâtı Nezaret nereden öğrenmiş ki soruyor? Mümessillerin acı bir lisanla şikâyetleri her halde Nazırın uydurması olacak. Belki de etrafımızdaki muhbirleri korumak maksadiyle ihbarları mümessillere atfediyor. Edremit Kaymakam-ı sabıkı Hamdi, Burhaniye Kaymakam-ı sabıkı Özdemiroğlu Salim ve Dramalı Cemal Beyler diye isim tasrih ediyor. İstanbulla kaçan Ayvalık Kaymakamı Osman Nuri bütün faaliyetleri anlatmış, Burhaniye Kadısı da ölümle tehdit olunduğundan İstanbulla iltica ettiğini İtilâf ve Hürriyet hocalarına hikâye etmiş olacak. Bunlar olmasa bile muhitimizdeki menfi ruhlu itilaf ve Hürriyetçiler kim bilir neler yazmışlardır? Zaten artık işin gizli, kapaklı tarafı kaldı mı? Kolordu bütün vesaitiyle mücadelededir. Hattâ İstanbuldaki İtilaf Mümessilleri bile her halde Kolordunun notasından ve ultimatomundan ve muharebeye girdiğinden haberdardır. Dahiliye Nazırı neden meselâ Harbiye Nezareti gibi vaz'iyeti hüsn-ü telâkki etmiyor. Bütün kabahat, milletin orduya yardım etmesi için teşkilât yapmasında mı? Filvâki Ayvalık müdafaasında ilk gündenberi çalıştım, etraftan yardım temini için çalmadığımız kapu mu kaldı? Bursa Valisi Gömülcinelî İsmailin “Yardım istiyor musunuz? Paraya, gönüllüye, silah ve cephaneye ihtiyacınız var mı?” diye Bursada evinden telefonla telg-

rafhaneye dikte ettirerek yazdırdığı servise, "Herşeye ihtiyacımız var. Ne gönderirseniz makbule geçecektir," diye açık telgrafla cevap vermedim mi? Kim bilir, belki de bu bir nevi yoklamaydı. Fakat bu fena birşey mi sanki? Şunun bunun şikâyet etmesi, ihbarda bulunması ne fayda temin edecek? Hareket-i Milliye artık milletin malıdır.

Bu mülâhazalar mâneviyatımı kuvvetlendiriyor. Arkadaşlar İstanbula gitmeme razı olmuyorlar, "Hükûmetin sorup anlayacağı birşey varsa bunun muhabereyle temini kaabildir," diyorlar. Fakat ben her türlü ihtimalleri göze alarak gitmeye karar veriyorum. Ali Kemal'in fena bir maksadı yoksa dâvetine ademi icabet, lüzumsuz yere ipi koparacak. Halbuki her müşkili iktihâm ederek vaziyeti hüsnü idare etmek lüzumuna kaani bulunuyorum. Meselede biraz da mâneviyat işi var. Şahsî endişe ızharından çekiniyorum.

İki, üç gün sonra harekete hazırlanıyorum. Gece istasyona gideceğim sırada hareketimi haber alan bir kısım halk yolumu kesiyor. İstanbula gitmekten sarfinazar etmem için rica ediyorlar. Heyeti merkeziyede fa'al vazife alan Vehbi Bey halkın heyecanını teskine çalışarak Nezaretle muhabere için telgrafhaneye gidiyorlar. Beni bırakmıyacaklarını Nezarete bildirecekler. Bu hareketin kendi arzularına mugayir olarak aleyhime netice vereceğini, bu müracaatın tarafımdan yaptırılmış olduğu hakkında Nezaretçe menfi bir zehap husulüne bâis olması ihtimalini öne sürerek sarfinazar ettiriyorum.

İstanbula muvasalatımın ertesi günü Nezarete gidiyorum. Nazırı görmeden evvel Heyeti Teftişiyeye uğrayarak Balıkesire tayin edilmezden evvel arkadaşlık ettiğim Mülkiye Müfettişleriyle görüşüyorum. Aralarından ayrılmış henüz iki buçuk ay kadar kısa bir zaman geçmiş olan arkadaşlarım Balıkesirdeki faaliyetimle yakından alakadar olmuşlar. Beni muhabbetle karşıyorlar. Nezarete deveran eden şayialar hakkında da malûmat veriyorlar. Nihayet, makamına geldiğini öğrenerek Nazırın yanına çıkıyorum. Ali Kemal beni Nezaret odasında ayakta karşıyor. "Balıkesir Mutasarrıfıyım, emriniz üzerine geldim," diyorum. Meclis-i Vükelâ içtimasına gidecekmiş, Kalemi Mahsus Müdürü de yanında ayakta duruyor. Nazır Bey çok asabîdir. "Hoş geldiniz" filan gibi nezaket icaplarına dahi lüzum görmeden dürüş bir lisanla, "Bu yaptıklarınız nedir? İşleri berbad ettiniz." diyor.

— “Emirlerinizi yerine getirmekten başka birşey yapmadım” diye cevap veriyorum. Nazır benimle konuşmak istemez gibi davranıyor ve

— “Şimdi Meclis-i Vükelâya gidiyorum. Bu işlerden bıktım, usandım” diyor ve oda kapusuna doğru ilerlerken,

— “Balıkesirdeki milli hareketin ne suretle teşekkül ettiği ve bu galeyanın izalesi için ne gibi tedbirler düşünülebileceği hakkında bana bir rapor yazınız,” diye emrediyor ve Kalemî Mahsus Müdürüne dönerek,

— “Beyefendiye Mustafa Kemal Paşa ile olan muhaberatı gösteriniz,” diyor ve çıkıp gidiyor. Hayret ve taaccübümü gören Kalemî Mahsus Müdürü bana,

— “Kusura bakmayın, bugünlerde çok sıkıntıda, âdeta şaşırmış bir vaziyettedir, ne söylediğini bilmiyor,” diyor. Mustafa Kemal Paşa hakkında hiçbir mâlûmatım olmadığı için muhabereyi görmeye lüzum hissetmiyorum. Bu muhabereyi görüp ne olacak, diyorum. Kalemî Mahsus Müdürü de,

“Sizi alâkadar edecek birşey değil,” diyor.

Koridorda Bursa Valisi Gömülcineli İsmâile tesadüf ediyorum. Benim Nazırın yanına girdiğimi haber almış olacak ki, Nazırla neler konuştuğumu soruyor. Ayakta çok kısa süren muhavereyi hikâye ediyorum. O da Nazırın telaşından ve Harbiye Nazırı ile aralarının açıldığından bahsediyor, çok memnun görünüyor. O da benim gibi Ali Kemalden kurtulmak mı istiyor? Yoksa Ali Kemalın yerine göz mü koymuş, anlamadım. Ayrılıyoruz.

Ertesi günü Ali Kemalın istifa ettiğini öğreniyorum. Şurayı Devlet Reisi Ethem Bey Dahiliye Nezareti Vekâletini deruhde etmiştir. Artık Ali Kemalın istediği raporu Ethem Beye vermek lâzım geliyor. Araya Bayram giriyor, birkaç gün sonra Heyeti Teftişîye odasında tebyiz ettiğim raporu Nazır Vekili Ethem Beye götürüyorum. Kendimi takdim edince nezaketle kabul ediyor, yer gösteriyor. Selefinin emirleri üzerine İstanbula geldiğimi ve istedikleri raporu yazdığımı, müsaade buyururlarsa takdim edeceğimi söylüyorum. Raporu, muhteviyatı hakkında şifahi mâlûmat dahi aldıktan sonra masanın çekmesini açarak bir kâğıt çıkarıyor ve,

“Zatâîlilerinin İzmit Mutasarrıflığına tayininiz hakkında İradei Seniyye istihsal edilmiş, burada buldum.” diyor. Mâlûmatım olma-

dığımı ve itiraz ederek İzmit'e gidemiyeceğimi söylüyorum, Balıkesire tayinimden henüz çok kısa bir zaman geçmiş olmasına rağmen orada muvaffakiyetle çalıştığımı ve halkın memnuniyet ve muhabbetini celbe muvaffak olduğumu, Balıkesirde devam-ı memuriyetim Nezaret-i Celilece matlup değilse memuriyetten istifa ederek tekrar Balıkesire gideceğimi ilâve ediyorum. İyi kalpli bir zat olan Ethem Bey, benim bu lüzumsuz ve mânasız cüretimi hoş görüyor ve "Evet," diyor, "Balıkesirliler sizi çok seviyorlar, burada çok alıkonulmayarak Balıkesire iade olunmanız hakkında Balıkesirlilerden telgraflar alıyoruz. İradei Seniye'yi tebliğ etmeyiz, iade ederiz," diyor ve bu suretle İstanbul'dan Balıkesire daha kuvvetli ve cesaretli olarak avdet ediyorum.

*

* *

EK I

491-2791 sayı ve 23 Nisan 1336 (1920) Cuma günlü (ALEMDAR) gazetesinde çıkan bir yazının suretidir:

KIRKKİLİSE MUTASARRIFLIĞI

Dün matbaamıza varit olan âtîdeki varakayı aynen dercediyoruz:

"Elyevm Kırkkilise Mutasarrıflığı makamını işgal eden Hilmi Bey Karesi Sancağı Mutasarrıflığında bulunduğu esnada ve Ferit Paşa Hazretlerinin devrei sadaretinde bütün kuvvet ve kudretiyle kuvvayı gayri milliye çetelerinin tevsi-i nüfuz ve mel'anet eylemesine hizmet eylemiş ve aynı vazifeyi daha büyük bir şiddetle Kırkkilisede tatbik etmiştir.

Bu zat, Biga hadisesinde katledilen ve Sığırköy tehcirinde alâkadar olduğu birçok zevatın şehadetiyle mertebe-i tahakkuka vardığı için aleyhinde Divanı Harb-i Örfice ahz ve girift müzekkeresi sâdır olan Edremit kaymakam-ı sabıkı Hamdiyi kurtarmak için ne mümkünse yapmış ve merkumun hakkında hükm-ü adaleti tatbik ettirmemişti. Bu pek mühim günlerde sırf Kuvvayı Milliye'ye istinat sayesinde temin-i mevki eyleyen ve şakiler tarafından yapılan her harekete iğmazı ayn eden böyle bir zatın hâlâ Kırkkilise gibi mühim bir mutasarrıf-

lıkta ipkası hiç şüphesiz âtide mehâzir-i adîdedyi dâî olacaktır. Hükûmetin nazar-ı dikkatini celbetmenizi rica ederim.”

EK II

Ankarada yayınlanan (YENİ GÜN) gazetesinin 192-571 sayılı ve 1 Nisan 1337 (1921) cuma günlü nüshasındaki yazının suretidir:

Kıymetli memurlarımız:

ESKİŞEHİR MUTASARRIFI

Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Beyin gayret ve faaliyetinden bâhis aldığımız haberler dolayısıyla pek sevdiğimiz numaleyh hakkında birkaç kelime de biz ilâve etmek isteriz. Hilmi Beyin idare işlerinde faaliyeti ve dûrendişliği bizce ötedenberi mâlûm olduğu cihetle ondan bahsetmeye lüzum görmüyoruz. Hilmi Beyin yüksek şahsiyeti Balıkesir Mutasarrıflığında bulunduğu zamana tesadûf eder. Milli heyecanı doğuran avâmil arasında mühim bir mevkii olan Hilmi Bey, şimdi Maltadaki kabile mazlumin meyanında bulunan Kel Ali Bey denmekle mâruf kahramanla bilmüşavere Ayvalığa çıkan Yunan alayının tardına karar veren, medenî cesaretlerin bilcümle evsaf ve şeraitini haiz, milliyetperver bir arkadaştır. Bu münasebetle Eskişehirliilerin hakkında sitayişkârane lisan kullandıkları Mutasarrıfları Hilmi Beyin bir resmini dercediyor ve kendisine muvaffakiyetle tedvir eylediği işlerinde daima iyi neticeler elde etmesini temenni eyliyoruz.

EK III

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ MÜDAFAYI MİLLİYE VEKÂLETİ

Kalemi Mahsus

adet 936

Ankara 16/7/38

Yozgat Mutasarrıfı Hilmi Beyefendiye

Karesi Mutasarrıfı olarak Balıkesirde bulunduğunuz esnada İzmirin Yunanlılar tarafından işgali üzerine Balıkesirde zuhur eden

milli hareketin geçirdiği safahata ve bu hareketi tevlit eden esbap ve avâmile ve resmî ve gayrı resmî şahsiyetlerle hususî ve resmî tesirata ve şahsî himmetlerinize dair dosya ve notlarınızda mevcut mâlûmatın, Erkân-ı Harbiye-i Umumiyece derdest-i tanzim bulunan millî tarih-i harbimize esas olmak üzere lûtfen ve mümkün olduğu kadar az zamanda iş'arını rica ve takdim-i ihtiramat eylerim muhterem Beyefendi.

Müdafaayı Milliye Vekâleti
Kalem-i Mahsus Müdürü
Seryaver
İmza

EK IV

Nazagâh-ı dâverilerine

Kılıç Ali Bey de
hassaten gözlerinizden
öper.

Muhterem kardeşim Hilmi Bey,

Gazi Paşanın 335 tenberi cereyan eden inkılâp hareketlerini tesbit eden ve İnkılâp Tarihine esas olunacak olan bir hulâsa-i tarihiye ve beyanat hazırlayarak Halk Fırkası kongresinde okuyacağını belki işitmişsinizdir. Müşarünileyh bu mesele üzerinde hayli hazırlandı ve tabiatıyla ilk milli kıyamın tâmikine de lüzum hâsıl oldu. Kâzım Paşa ve benden birer hulâsa istedi ve beni şifahen uzunca dinledi ve bir fikr-i mahsus hâsıl oldu. Kongre hasbelzarure, daha iyice hazırlanmak için tehir olundu. Bu hadise dolayısıyla siz kardeşimizi ve maziyi bir daha yeniden hatırladık ve müddet-i kanuniyesi geçmiş olmakla beraber muamelede kalmış gibi bir inha ile zâtîlilerinin kırmızı madalya ile taltifini temin ettik. Kâzım Paşa inha ettiler. Biz de Müdafaayı Milliye Encümeninden ve Meclisten geçirilmesini ikmal ettik. Şerefli bir hakkınız olan şu madalya keyfiyeti biraz teahhur etmiş olduğundan dolayı mahcubuz. Fakat hatırlarsınız ki Mahkeme dolayısıyla ben bir zamanlar sıhhatime bakacak halde bile değildim. Bu ciheti ve siz kardeşimizin muhabbetlerinin samim-i vicdanımızda

mahfuz kalacağına emin olabilirsiniz. Burada hazır madalya olsaydı bu mektubu beraber gönderecektim. İstanbula ısmarladık. Gelir gelmez takdim edeceğim. Gözlerinden öperim.

Afyon Mebusu
Ali

METİNDE GEÇEN BAZI ESKİ SÖZCÜKLERİN KARŞILIKLARI

Ahkâm	Hükümler
Akabinde	Hemen ardından
An'asıl	Aslında, esasında
Asâkir	Askerler
Âti	Gelecek
Bâb-ı Âli	Bâbâli. Osmanlı Devletinin yönetildiği yer. Hükümete verilen ad.
Bîbehre	Bilgisiz, nasipsiz
Bilistirdat	Geri alınarak
Bittabi	Elbette
Bittevkif	Tutuklanarak
Bu babda	Bu konuda, bu hususta
Câlib	Çekici
Ca-yı tatbik	Uygulama yeri
Cemmi gafir	Büyük kalabalık
Ceraim	Suçlar
Cezair-i Bahrisefit Vilayeti	Akdeniz Adaları Valiliği
Cihet-i mülkiye	Sivil yönetim
Dâî	Dâvet edici, çekici
Darül'aman	Sığınma evi, sığınak
Derdest	Yakalama
Deraliye	İstanbul'a verilen ad
Dersaadet	İstanbul'a verilen ad
Düvel-i mütelif	Birinci Dünya Savaşında İtilâf devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya v.b.)
Ekiden	Tekrar olarak
Elhâletühâzihi	Şimdiki halde, henüz
Elyevm	Bugün, halen
Emarat	Belirtiler
Emri vâki'	Oldu bitti
Evamir	Emirler
Ezhan	Zihinler, düşünceler
Fariğ olmak	Vazgeçmek
Fart	Fazla, aşırı
Fecayi	Facialar
Fetha	Yarı, açıklık
Fikdan	Yokluk
Gra	Bir cins eski model tüfek
Güzaf	Boş söz

Hilâliahmer	Kızılay
Hin-i huruçta	Çıkış sırasında
Hükûmet-i metbua	Bağlı olunan hükümet
Hüsn-ü telakki	İyi karşılama
İbraz	gösterme
İbtidar	Başlama
İbzal	Bol bol dağıtma
İdame	Sürdürme
İhdas	Meydana getirme, yaratma
İka'	Meydana getirme, yapma
İndel'iktiza	Gerektiğinde
İnkita'	Kesinti
İrza	Râzı etme
İstihlas	Kurtarma
İş'arat	Bildiriler
İşkâl	Zorlaştırma
İtisaf	Zorlama, cebir
İtminan	İnanç
İzhar	Açığa vurma
Karesi Sancağı	Balıkesir Valiliğinin eski adı
Karib	Yakın
Kaza	Kaymakamlık
Kemafissabık	Eskisi gibi
Kesb	Kazanma
Keşide etmek	Çekmek
Kudretyab	Enerji kazanan
Lâhika	Ek
Liva	Mutasarrıflık
Mâhâza	Bununla beraber
Mecruh	Yaralı
Mehalik	Tehlikeler
Mehazir	Sakıncalar
Mekkâri	Orduda malzeme taşıyan atlı veya katırlı birlik
Menaat	Sarplık, çetinlik
Merci	Başvurulacak yer
Mesail	Problemler
Muhil	Bozucu
Muktazi	Gerekli
Musırren	İsrarla
Mutasarrıf	Eski yönetimde Vali ve Kaymakam arasındaki yönetici, Livanın başı.
Mübareze	Döğüş, çatışma
Müemmen	Sağlanmış, garanti edilmiş
Müfrit	Abartıcı, normal üstünde
Mümanaat	Karşı koma

Mümteni	Kabul edilmeyen
Münkâtı	Kesilmiş
Münşerih	Ferahlık duyan, sevinçli
Müntehi	Son bulan
Müstevli	İstilacı, işgalci
Müşevvik	Teşvik eden, kışkırtıcı
Müzahir	Yardımcı
Nasayih	Nasihatlar, öğütler
Nâşi	Dolayı
Pişdar	Öncü
Redd-i ilhak	Katmayı reddetme
Reviş-i ahval	İşlerin gidişi
Rikkat	İncelik, şefkat
Rıyaziye	Matematik
Rû-yi muvafakat	Kabul ederlik gösterme
Sâika	İten, sebep, dürtü
Sâkıt	Düşmüş
Salîbiahmer	Kızılhaç
Sarih	Açık seçik
Sefine	Gemi
Sefk-i demâ	Kan dökülmesi
Sekînet	Sakinlik, sükûnet
Serfüru	Baş eğme
Sukut	Düşüş
Suret-i münasebe	Uygun biçim
Şâyi olma	Yayılma
Şitab etmek	Koşmak, atılmak
Şule	Alev
Şuyu bulmak	Etrafa yayılmak
Taaccüp	Şaşma, hayret
Taallül	Bahane uydurma
Taht	Alt
Takaddüm	Önüne geçme
Tarafeyn	İki taraf
Tarassut	Gözetleme
Tasmim	Tasarlama
Tefhim	Anlatma, bildirme
Tehcir	Hicret ettirme (1915 te Ermenilerin doğu sınırlarımızdan sürülmeleri olayı)
Teyakkuz	Uyanıklık
Terviç	Uygun bulmak
Teşrik-i mesai	İşbirliği
Teskin-i ezhan	Zihinlerin rahatlatılması
Tevakki	Çekinme, sakınma
Tevfikân	Uygun olarak, uyarınca

Umur	İşler
Vehle-i ûlâ	İlk ân
Vezaif-i mevdua	Verilen görevler
Vikaye	Koruma
Zail olma	Ortadan kalkma, kaybolma
Zelilâne	Haysiyetsizce, alçakça
Zeval	Öğle vakti
Zuhur	Öğle vakti

Edirne, Ocak 1914

1 - Ahmet Hilmi Bey, 1914 yılı başında Edirne Nüfus Müdürü iken,

2 - Hamdi Bey, Daha sonra Edremit kaymakamı,
Burhaniye Kuvvayı Milliye kumandanı ve Akbaş kahramanı
Anzavur çetelerince Biga'da öldürülmüştür
(Ortadaki çocuk Hilmi bey'in oğludur)

[illegible]

بزم طرند نه نوصه ایلدیکه سلام آیمه جلدی قندل حلدک
 کری جیکلی صفده بنفان ایضا سدر کسیدله خدر ایلمن افاده
 آیدله . بیاینده حاکمونه کماله حوره صفده کزلی اعلیه
 سولیدیکه اظام آید بر طرند ده فرزندلر اور ارباب برانسانه
 دیرلدیکه کسیر بر بایده نلندله خالنده صفده نلما اعلیه
 ولیدیکه سولیدیکه . روم ایلد اعلیه یزیدیکه ایلدیکه موافقه
 ده جفته خیلد بر محابونک صفده نلده تعیر ایلدیکه بایلدیکه دیرلدیکه
 نلدا . اسکی یازنه اعلیه ده جفته حاکمونه ولاده آیدیکه ، روم ایلد
 راجونیک ده (تکلیف) یازنه کونده . ده جفته ایلدیکه اعلیه ایلدیکه
 عورنده اشق قیامه ایلدیکه حور کسیرده صفده یازدین بیاینده اعلیه
 بر قیامه نلدره نلدرک کسیرده کونده یازدین بیاینده ایلدیکه
 نلدرک نلدرک حاکمونه ایلدیکه اشق ده جفته یازدین بیاینده ایلدیکه
 مندرانه نظر اشق قوی تخمیناً ایلدیکه نلدرک ده جفته ایلدیکه
 د ایلیم ایلدیکه ایلدیکه ولسنک کی موقعه ده جفته ایلدیکه
 اشق ایلدیکه نلدرک ده جفته ایلدیکه ایلدیکه ایلدیکه
 ایلدیکه نلدرک ده جفته ایلدیکه ایلدیکه ایلدیکه
 ایلدیکه نلدرک ده جفته ایلدیکه ایلدیکه ایلدیکه

[illegible]

ZİYA GÖKALP'DE TARİHÇİLİK*

Prof. Dr. İBRAHİM KAFESOĞLU

Ziya Gökalp'in çok yönlü bir mütefekkir olduğu bilinir. Başta sosyoloji olmak üzere, felsefe, hukuk, edebiyat, din, folklor vb.. dair pek çok makale yazmış ve yurdumuza yeni görüşler getirmiştir. Tarih ile de yakından ilgilendiğini bu sahadaki yayınları göstermektedir. Hatta, kendinin de işaret ettiği gibi¹ Gökalp'in, ilim ve fikir hayatında "tarih" konusunun ilk planda yer aldığını söylemek mümkündür. O, içtimai, felsefi düşüncelerinde daima tarihe başvurmuş; Türk, İslam ve Batılı milletlerin siyasi, sosyal, hukuki, dini faaliyetlerinden sağladığı malzemeyi, inşaaya çalıştığı çağdaş Türkiye içtimai ve siyasi yapısında hayrete değer bir maharetle kullanmıştır. Buna rağmen onun hakkında yapılan araştırmalarda tarihçiliğine pek dokunulmamıştır². Dolayısıyla mütefekkirimizin bu cephesi oldukça ihmal edilmiş görünmektedir.

Meseleye açıklık getirebilmek için, önceden belirtelim ki, Gökalp başlı başına bir tarih kitabı hazırlamadığı gibi, bir tarihi hadiseyi, usulüne uygun şekilde, inceleyen bir tetkik yazısı da kaleme almamıştır. Bu itibarla Gökalp'in tarihçiliği hususunda bizi kesin hükme götürecek herhangi bir belgeye sahip bulunmuyoruz. Fakat, onun tarih metodu sahasında belirli bir kanaat beslediği ve ayrı bir tarih görüşünü temsil ettiği, bir nevi tarih felsefesi yaptığı ve hepsinin üstünde, kendi telakki ve felsefesini Türk tarihine uygulamaya çalıştığı gerçektir. Ancak

* Uzun bir inceleme özeti olan bu makalenin, Ziya Gökalp'in mefkûre arkadaşı büyük Atatürk'ün kıymetli dostu müteveffa Prof. G. Jäschke'nin ruhunu şad edeceği ümidindeyim.

¹ Z. Gökalp, *Türkçülüğün esasları*, 1339/1923, İstanbul, s. 7-9. Son baskı, İstanbul, 1976 (Kültür Bakanlığı Yayını).

² Ancak bir-iki araştırmacı bu noktaya kısaca temas etmiştir: H.N. Orkun: *Ziya Gökalp tarihçi* (bk. Ş. Beysanoğlu, *Ziya Gökalp için yazılanlar - söylenenler*, I, Ankara, 1964, s. 117-120); E.B. Şapolyo, *Ziya Gökalp... ve Meşrutiyet tarihi*, 1943, İstanbul, s. 209-217; K.N. Duru, *Ziya Gökalp*, 1949, İstanbul, s. 21 vd., 35 vd., 61 vd.; U. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The life and Teaching of Ziya Gökalp*, 1950, London, s. 157-163; H.Z. Ülken, *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*, II, 1966, s. 512 vd.

Gökalp'in düşünce sistemini felsefi, sosyolojik vb. cephelerini tanıtmaya yönelik pek çok makale, kitap vb.. yazıldığı halde³, tarihçiliği üzerinde yeteri ölçüde ehemmiyetle durulmamıştır. Biz de bu noktayı incelemeye değer görmekteyiz.

Ziya Gökalp tarih ile ilgili yazılarını daha çok iki dergide yayınlamıştır: *Yeni Mecmua* (haftalık dergi, İstanbul, Temmuz 1917 – Aralık 1918) ve *Küçük Mecmua* (haftalık dergi, Diyarbakır, Haziran 1922 – Mart 1923). *Yeni Mecmua*'daki ilk yazısı "*Yaradılış (Türk kozmogonisi)*" adındadır⁴. Aynı dergide yayınladığı 14 makaleden kurulu seri yazısı "*Âile ahlâkı*" umumi başlığını taşır⁵. Burada Türk ailesindeki gelişme safhaları belirtilmeye çalışılmıştır. Aynı dergide 3 makale halinde "*Eski Türk Devleti*" (İlk Türk kahramanı, Türk birliği, Türk harsı)ni ve 4 makale halinde "*Eski Türklerde din*"i bahis konusu eden Gökalp⁶, "*Kayı sülâlesinin eskiliği ve şerefi*" adı ile ayrı bir makale de yazmıştır⁷.

Konumuzla ilgili tetkiklerinin büyük bir kısmını *Küçük Mecmua*'da toplamış olan Gökalp'in bu dergide "*Türk devletinin tekâmülü*" umumi başlığı altında 24 yazısı yayınlanmıştır⁸. Yine bu dergide "*Milletimizin tarihi nereden başlar?*" adında çok ilgi çekici bir makalesi vardır⁹.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Gökalp'in bütün bu araştırmalarında klasik manada tarihçiliğin gerektirdiği kıstaslar pek mevcut olmadığı için, onun gerek Türk tarihinde, gerek yabancı milletlerin

³ Ş. Beysanoğlu tarafından "*Ziya Gökalp için yazılanlar – söylenenler*" adı altında 3 cilt halinde (I. 1964, II. 1975, III. 1978 Ankara) toplanıp yayınlanan bu makaleler arasında tahlili – tenkidi inceleme itibarıyla başlıcaları şunlardır: A. Ağaoğlu, *Ziya Gökalp Bey*, Türk Yurdu, I, 3, 1924 (bk. Ş. Beysanoğlu, II, s. 250-273); N. Akder, *Ziya Gökalp'de tarih anlayışının felsefi temeli*, Türk Kültürü, sayı 12, 1963 (bk. Ş. Beysanoğlu, II, s. 55-68). Ayrıca: P. Safa, *Türk inkılabına bakışlar*, 1938, İstanbul, s. 15 vd., 45-50, 102-106; K.N. Duru, *Ziya Gökalp*, 1949, İstanbul; M.E. Erişirgil, *Bir fikir adamının romanı*, 1951, İstanbul; İ.H. Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, 1966, İstanbul; H.Z. Ülken, *aynı eser*, s. 493-543.

⁴ *Yeni Mecmua*, sayı 6, 1917.

⁵ Bk. *Yeni Mecmua*, sayı 10-23, ayrı ayrı küçük başlıklar altında verilen bu makalelerin 8 tanesi 1917'de, gerisi 1918'de çıkmıştır.

⁶ *Yeni Mecmua*, sayı 34, 35, 39, 47-51 (1918). Ayrıca bk. Z. Gökalp, *Eski Türklerde din*, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, I, 5, 1332/1916, s. 457-474.

⁷ *Yeni Mecmua*, sayı 51, 1918.

⁸ *Küçük Mecmua*, sayı 4-28 (1922); ayrı küçük başlıklar altında (Son başk: *Türk devletinin tekâmülü*, 1981, Kültür Bakanlığı Yayını).

⁹ *Küçük Mecmua*, sayı 22, 1922.

tarihlerinde ulaştığı sonuçları çağdaş ilim açısından kritik etmekte fayda yoktur. Buralarda çok kere kesin hükümler halinde ortaya konan bilgilerle, bu bilgileri çerçeveleyen tasnifleri toptan ihmal etmek caizdir. Mesela Türk ailesinin tarihi hakkındaki görüşler daha ziyade tasavvuri bir vasıf taşımaktadır. Eski Türk dinine dair fikirleri de (totemcilik, şamanlık, toyunculuk) gerçeğe bağdaştırmak güçtür. “*Türk devletinin tekâmülü*”ünde izaha çalışılan “*vaha*” teorisi¹⁰ ve boy, küçük il, orta il, büyük il, tudunluk, yabguluk, hakanlık, sultanlık vb. gibi kademelendirmeler Türk tarihi ve sosyal yapısının gelişimi ile ilgili görünmemektedir¹¹.

Bu durumun 60-70 yıl önce tarih kaynak ve vesikalarının azlığından ileri gelebileceği söylenmiş ise de¹², o zaman da hiç olmazsa, yalnız elde mevcut malzemenin gerekli kıldığı “sahih” neticelere varmak elbette mümkün olurdu.

O halde Gökalp’te metod eksikliği mi vardı? Böyle bir düşüncenin tamamıyla yersiz olduğunu hemen söylemeliyiz. Çünkü Batı ilim anlayışını yurdumuza getirdiği haklı olarak kabul edilen büyük mütefekkirimizin tarih metodolojisinden habersiz bulunması imkân harici idi. O, sosyolojinin olduğu kadar ilmi tarihçiliğin usullerini de çok iyi bilmekte idi. Nitekim bunu yazıları ile ortaya koymuş ve zamanımız tarihçiliğindeki prensipleri en doğru şekilde tesbit etmişti. Bu konuda kaleme aldığı ilk makale 1915’de yayınlanmış¹³, “*Tarih ve içtimaiyat*” adlı diğer bir incelemesi¹⁴ onu takip etmişti. Daha sonra Gökalp çağdaş tarihçilik metoduna dair *Küçük Mecmua*’da neşrettiği 4 makalede¹⁵ araştırma yollarını göstermek suretiyle, evvelce tesbit ettiği şu prensipleri tam açıklığa kavuşturdu:

¹⁰ Bk. *Türk medeniyeti tarihi*, s. 15 vd.

¹¹ Gökalp *Küçük Mecmua*’da çıkan yazılarını anlaşılmayı güçleştirecek kadar kısa özetler halinde, Liseler için hazırladığı “*Türk medeniyeti tarihi*” (İstanbul, 1341/1924, son baskı, 1976, Kültür Bakanlığı Yayını)inde; dine dair makalelerini de “*Türk töresi*” (İstanbul, 1339/1923, son baskı, 1976, Kültür Bakanlığı Yayını) adlı kitabında toplamıştır. Bu eserleri gibi diğer “ilmi” makaleleri ve bu arada “*Malta Konferansları*” (Neşre hazırlayan M.F. Kırzioğlu, 1977, Kültür Bakanlığı Yayını) bugün ilmi değer taşımaz.

¹² Bk. U. Heyd, *aynı eser*, s. 159 vd.

¹³ Bk. “*Bir kavmin tetkikinde tâkip olunacak usul*”, Millî Tettebbu’lar Mecmuası, sayı 2, 1331/1916, s. 193-205.

¹⁴ Bk. *Yeni Mecmua*, sayı 52, 1918.

¹⁵ Bk. “*Tarihte usul*”, *Küçük Mecmua*, sayı 12, 1922; “*Tarih usulünde şahitler*”, *Küçük Mecmua*, sayı 13-14, 1922; “*Tarih usulünde âbideler*”, *Küçük Mecmua*, sayı 17, 1922.

- 1 - Tetkik *nazarî* (spéculative = theorique) olmalıdır,
- 2 - Tetkik hissi olmamalı, *aklî* olmalıdır,
- 3 - Tetkik istidlâlî [déductive = tümdengelimci] olmamalı, *istikraî* [inductive = tümevarımcı] olmalıdır, ve bu üç şart şöyle özetlenmiştir: Tetkikler "*nefsî*" (subjektif) olmamalı, "*şey'î*" (objektif) olmalıdır ¹⁶.

Bütün bunlara rağmen Ziya Gökalp'in, tarih araştırmalarında, bizzat tanıtmaya çalıştığı ilmi usullere niçin fazla sadık kalmadığı sorulabilir. Kanaatimizce sebep pek karanlık değildir: İçtimai meselelerle sıkı ilgisi bilinen Gökalp, herşeyden önce, çok kuvvetli bir sosyoloji kültürü almış ve üstelik devrin en büyük sosyoloğu durumunda olan E. Durkheim (ölm. 1917)'in, sosyal hadiseleri değişmez, kesin kaideler gözü ile değerlendiren teorilerine bağlanmıştı. Bunlar arasında konumuz bakımından en önemlisi "*hükümler*" teorisi idi. Durkheim'e göre cemiyette iki türlü "*hüküm*" mevcut olmuştur: "*Jugements de réalité*" (Şe'niyet hükümleri = Gerçeklik yargıları) ve "*Jugements de valeur*" (Kıymet hükümleri = Değer yargıları). İkisi arasındaki farkı çok iyi kavrayan ve aynı zamanda, her ikisini aynı sosyal vakıanın iki cephesi halinde birleştirebilen Gökalp ¹⁷, "şe'niyet" hükümlerini objektif ilme ayırmış, "kıymet" hükümlerini ise milli kültür belirtilerine uygulamıştır. Dolayısıyla, tarihçilikte de iki cep-

¹⁶ Bk. Z. Gökalp, Millî Tettebbu'lar Mecmuası, göst. yr. s. 196. Z. Gökalp' in "*Millîtimizin tarihi nereden başlar?*" adlı makalesi (Küçük Mecmua, sayı 22, 1922) onun ilmi tarih anlayışına ışık tutacak mühim bir yazıdır. Burada şöyle der: "Bazı muharrirlerimiz Türk tarihini Sumer'lerden, İskit'lerden, Medyalılardan, Saka'lardan başlatmak istiyorlar. Bize göre, henüz lisan ve kavmiyetleri meçhul olan bu eski cemiyetleri Türk tarihine mebdde tanımak doğru değildir... Biz Türk tarihini mevsuk olduklarına hiç şüphe bulunmayan en doğru menbalardan aramak taraftarıyız. Türk kavimlerinin asıllarını ararken mâlumdan başlayarak meçhule doğru gitmeği muvafık görüyoruz. Bu usulü tâkip edince ibtida önümüze Çinlilerin (Tukyu) adını verdikleri Orhun Türklerinin devleti çıkar. Bu devletin Türk olduğu taş üzerine kazılmış olarak bugüne kadar kalmış olan Orhun kitabeleri ile sabittir... Çin tarihlerine göre ise, Tukyu'lar kendilerinden 4 asır evvel aynı ülkelerde hükümet sürmüş olan Hiung-nu adlı bir kavmin devamından ibarettir. O hâlde meydana çıkacak yeni menbalar bize daha eski Türk devleti gösterinceye kadar, Türk tarihine Çinlilerin Hiung-nu adını verdikleri devletin teşekkülünden itibaren başlamağa mecburuz"; ayrıca bk. M. Mehdi [Z. Gökalp], *Türklük ve Osmanlılık*, Peymân (gazete, Diyarbakır), sayı 2, 1325/1909/ (bk. Ş. Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in ilk yazı hayatı*, İstanbul, 1956, s. 99 vdd.).

¹⁷ Bk. H.Z. Ülken, *Ziya Gökalp*, 1939, s. 27 vd.

he göstermiştir: Herhangi bir araştırmacı, başka milletlerin mazilerini ve kültürlerini, bir ilim adamı olarak, tarafsızlığın emrettiği şekilde ortaya koymakla vazifelidir. Fakat, aynı araştırmacı kendi milletinin tarihi ve kültürü karşısında “kıymet” hükümlerinin baskısı sebebiyle objektif (tarafsız) olamayacağı için ister istemez subjektif davranış çerçevesine girer. Muhakemesi, yorumu, yazış tarzı buna göre olur. Böylece millî tarihler “subjektif” görüş mahsulü olmak durumundadır.

Gökalp tarih araştırmaları ve öğretiminden beklenen faydalara temas ederken, yapıcı bir subjektifliğin çok yerinde ve yararlı olduğu sonucuna varmıştır. Bu da, Türk cemiyetinin içinde bocaladığı batıklıktan kurtarılması için, Gökalp'te zaten mevcut olan mefkûreciliğe uygun düşmüş¹⁸ ve o, Türk millî mefkûreciliğine hizmet edecek malzemeyi Türk tarihinden ve millî kültür belirtilerinden sağlamak yoluna girmiştir. Fakat, bu düşünce kadrosunda yapılan araştırmalar tarihi, ilim olmaktan ziyade bir edebiyat haline getirebilirdi. Gökalp bunun da idraki içindedir ve, hiç olmazsa, millî tarihlerde, subjektifliğin hâkim olması gereğine inanan Gökalp'a göre tarih, daha çok bir edebî sanat vasfında ele alınmalıdır. “*Tarih ilim mi, yoksa san'at mı?*” adlı makalesinde bunu açıkça ifade etmiştir¹⁹. Esasen Gökalp bu yazısından çok önceleri (1911'de) yayınlanan meşhur “*Turan*” manzumesinde bu düşünce ve eğilimini dile getirmiş bulunuyordu. Manzume bilindiği üzere, şöyle başlar:

¹⁸ Bilindiği üzere Gökalp, hatta Durkheim'i bile iyice tanımadan önce, filozof A. Fouillée (ölm. 1912)'nin “*fikirler kuvvettir, insanların ruhlarına nüfuz ederek yayıldıkları sosyal ortamı değiştirecek güce sahiptir*” diye özetlenebilecek olan “*kuvvet – fikir*” (“*idée-force*”) teorisinin derin etkilerini taşıyordu (bk. F.A. Tansel, *Ç. Gökalp külliyyatı, II, Limni ve Malta mektupları*, Ankara, 1965'e M.F. Köprülü tarafından yazılan önsöz, s. XXIV).

¹⁹ Küçük Mecmua, sayı 11, 1922: Şöyle diyor: “Şey'i [objektif] tari vâkıaları olduğu gibi görmeğe çalışır... Vesikaları inceden inceye kontrol ve tenkid eder... Her vâkıanın sebebini, kanununu da aramağa çalışır. Görülüyor ki şey'i tarih tamamiyle ilmî mâhiyettedir. Millî tarihe gelince, bunun gayesi sırf pedagojiktir. Çocuklara kendi vatanlarını sevdirmek, milletlerini en muhterem bir millet olarak tanıtmak için en iyi vasıta onlara atalarının faziletlerini, kahramanlıklarını, milletinin şanlı, şerefli sergüzeştlerini öğretmektir... Millî tarih mahiyetçe bir san'attır, pedagojik, terbiyevî bir san'attır... Müverrihlerin itina edecekleri en mühim nokta, “şey'i” tarihe, “millî tarih”in serbest usüllerini sokmamaktır”. Gökalp burada geçen asrın tanınmış Alman tarihçisi H.v. Treitschke (ölm. 1896)'nin “*Tarih maziyi bilmek ilmi değil, istikbâli yapmak san'atıdır*” cümlesini de nakleder.

*“Nabızlarımda vuran duygular ki, tarihin birer derin sesidir,
Ben, sahifelerde değil; güzide, şanlı, necip ırkımın uzak ve yakın,
Bütün zaferlerini kalbimin tanîninde,
Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcil”.*

Daha aşağıda şu mısralar yer alıyor:

*“Nabızlarımda. Evet, çünkü ilm için mübhem kalan Oğuz Han’ı kalbim
tanır tamamıyla”.*

Görülüyor ki, Gökalp Türk tarihini gerçekleri ihtiva eden “sahifeler” de (yani tarihi vesikalarda) değil, damarlarında aramakta; milli tarihimizin henüz iyi araştırılmadığı o devirde “güzide, şanlı Türk ırkı”nın zaferlerinden bahsedebilmekte, ilmi açıdan “mübhem” olduğunu kaydettiği Oğuz Han’ı gönlü, duygusu yolu ile çok iyi tanıdığını söylemektedir. Gökalp’in bu tarih anlayışından inhiraf ettiği pek görülmemiş ve o, hep subjektif kalmayı tercih etmiştir²⁰.

Ziya Gökalp, subjektif tarihçiliğin yollarını biliyor, malzemesini de iyi ayırt ediyordu: Bir cemiyette subjektif kıymetler, yani değer yargıları “hars” da (kültürde) yatmakta idi. Halkın örfünde, inancında, folklorunda ham materyal halinde (destan, efsane, masal, hikâye, türkü, mani vb.) mevcuttu. Bu materyal, gerek mazinin derinliklerinden, gerek halk arasında yaşayan geleneklerden derlenip, toplanıp işlenirse, “milli” bir tarih yazılmış, hatta, Gökalp’e göre, ilmi bir tarih tesbit edilmiş olurdu. İşte bu sebeple Z. Gökalp, daha çok destanlarla, masallarla, aşk “ustûre”leri ile uğraşmış, “Türk devletinin tekâmülü” gibi incelenmesi fevkalade güç bir konuyu bile inanç esaslarına bağlayarak, ona göre bir tasnif içinde vermeği uygun görmüştür.

* * *

Şimdi de Gökalp’in felsefi tarih anlayışına kısa bir göz atalım. Bu bakımdan kısaca tesbiti mümkün hususlar şöyle özetlenebilir.

1 – Gökalp, “determinist” bir tarih görüşüne sahipti. Durkheim gibi o da herhangi bir cemiyetin oluşunda, bütün insan toplulukları

²⁰ Fakat bir gerçeği de açıklamak lazımdır: Gökalp’e göre, “milli tarih” anlayışı aslında subjektif’lik sayılamazdı. Madem ki, “kıymet” hükümleri cemiyette bir sosyal realite kabul ediliyordu, o halde milli tarih açısından subjektif olmak da normal bir ilmi davranıştan başka birşey değildi (Bk. Z. Gökalp, “Mefkûre ve şeniyet”, Küçük Mecmua, sayı 9, 1922. Ayrıca bk. N. Akder, *Ziya Gökalp, âlim ve idealist şahsiyeti*, DTCF Dergisi, III, 2, 1945, s. 159-181).

için geçerli, aynı sosyal kanunların varlığını kabul ettiğinden, Türk ve İslam milletlerinin tarihi gelişmesi ile Batının büyük sosyal ve kültürel hareketleri (Rönesans, Reformasyon vb.) arasında benzerlikler bulmaya ve mesela, eski Türk sosyal yapısı ile, bazı ilkel cemiyetler, Eski Roma ve Câhiliye devri Arap toplulukları arasında paralellik kurmaya²¹ çalışmıştır.

2 – Gökalp “pluralist” (“çokcu”) idi. Yani tarihin oluşunda determinizmi (tayin edici sebebi) birden fazla sosyal vakıalara bağlıyor, cemiyette 4 “şe’niyet” (gerçeklik)’in mevcut olduğunu müdafaa ediyordu²².

3 – Gökalp “optimist” (“iyimser”) idi. Cemiyetlerin sürekli bir gelişme içinde olduklarına kaani bulunuyordu²³. Bundan dolayı İslam tarih felsefecisi İbn Haldûn (ölm. 1406)’un ünlü “*Tavırlar*” nazariyesine itiraz etmişti²⁴.

4 – Gökalp tarih yazıcılığı bakımından “Expressioniste” [yorumcu] olduğu kadar²⁵, “Pragmatiste” [faydacı] idi. O, pragmatik

²¹ Bu yönden tipik bir makalesi: Z. Gökalp, *Eski Türklerde içtimâî teşkilât ile mantıkî tasnifler arasında tenazur*, Millî Tettebbu’lar Mecmuası, I, 3, 1331/1915, s. 385-456. Bununla beraber yine de “içtimâî determinizm”in eseri olduğunu kabul ettiği büyük şahsiyetlerin de (bk. Z. Gökalp, *Cemiyette büyük adamların tesiri*, İçtimaiyat Mecmuası, sayı 2, 1917; H.Z. Ülken, *aynı eser*, s. 507 vd.) tarihin gidişinde rol oynadıklarını belirten Gökalp’in sosyolojisini “tamamıyla milli bir felsefe saymak” mümkündür (bk. yk. n. 18 de s. XXV); Ayrıca bk. P. Safa, *Doğan dünyanın müjdecisi: Z. Gökalp*, Çınaraltı, sayı 12, 1941.

²² Böyle olduğu için “monist” (tekçi) bir determinizm olan Marksizm’e karşı idi: “İçtimâî hâdiselerin her nevi bir içtimâî şe’niyettir. Hâdiselerin her nevi değerlerine ve bunlar arasında iktisadî hâdiselere müessir ve sebep olabilir. Ahlâkî, hukukî, siyasî, bedîî, felsefî, lisanî, hattâ fennî hâdiseler hiçbir surette inkâr olunamaz”, bk. Z. Gökalp, *İktisada doğru*, Küçük Mecmua, sayı 10, 1922. Ayrıca, N. Akder, göst. yr. s. 61 vdd. Gökalp şöyle de demiştir: “Türklerin millî menfaatleri için elverişli olmayan bir fikir varsa hiç şüphesiz sosyalizm’dir, çünkü milliyet fikrine düşmandır” (*Türkleşmek – islâmlaşmak – muasırlaşmak*, 1918, son baskı, Kültür Bakanlığı 1976, s. 73).

²³ “Tarih yaratıcı bir tekâmüldür. Zaten hayatın özü budur. Tekâmül etmeyen mevcudlar cemâdat [cansız varlıklar] dan ibarettir” (Z. Gökalp, *Türkleşmek...*, s. 21 vd.).

²⁴ Bk. Gökalp’in “Peymân” gazetesi (Diyarbakır, 1325/1909)’nde çıkan “*Bir devlet nasıl gençleşir?*” adlı makalesinden naklen Ş. Beysanoğlu, *Ziya Gökalp’in ilk yazı hayatı*, 1956, İstanbul, s. 121 vd.; Ayn. Müell., Z. Gökalp, *Makaleler*, Kültür Bakanlığı Yayını, I, 1976, s. 88 vdd.

²⁵ Bk. yk. n. 19.

tarzın kurucusu sayılan eski Grek tarihçisi Thukydides (M.Ö. 5. asır)'i tanıyor²⁶ ve esasen malum mefkûreciliği (ülkücülüğü) bunu gerek-tirmekte idi²⁷.

Hulasa olarak diyebiliriz ki:

Z. Gökalp teorik mahiyetteki ilmi tarihçilik görüşleri ile yur-dumuzda çağdaş manada tarih araştırmalarına doğru en tesirli ham-leyi gerçekleştirmiştir. Bugün Türkiye'deki *objektif tarihçilik* o hamle izinde gelişmiştir.

Ayrıca Gökalp, memleketimizdeki tarih araştırmalarına yeni bir yön vermeyi başarmış daha önceki devirde asırlarca hâkim olan, Os-manlı "Hânedan" tarihçiliğine ve, İslam-dışı Türk tarihini incelemeye layık görmeyerek bütün tarihimizi sadece dini açıdan değerlendirme alışkanlığına karşı, mazimizi M.Ö. yüzyıllara ulaştıran *milli Türk tarihçiliği*'nin lüzumunu ortaya koymuştur²⁸. Kendisinden sonra bu gerçekçi tesbit büsbütün kuvvet kazanmıştır.

Üçüncü olarak da o, Türkiye'de, bir nevi "vak'a-nüvis'lik" demek olan siyasi tarihçilik yerine, tarih tetkiklerini hukuk, iktisat, din, sosyal hayattaki gelişmeler vb.. sahalarına yaymak suretiyle çağdaş *kültür tarihçiliği*nin sağlam temelini atmıştır²⁹ ki, günümüz Türk tarihçiliğinde bu çığır, milli tarihin İslam öncesi ve İslami dev-rin her sahasına şamil olmak üzere, süratle gelişmekte ve genişle-mektedir.

Ziya Gökalp herhalde mütebahhir (érudit) bir tarihçi değildi, fakat Türkiye ilim ve irfan hayatının hemen bütün cephelelerinde ol-duğu gibi, tarihçilik alanında da şüphesiz gerçek bir rehber olmuştur.

²⁶ Bk. Z. Gökalp, "*Tarih ve kavmiyat*", Küçük Mecmua, sayı 17, 1922.

²⁷ Bilindiği üzere Gökalp'in yazılarından çoğunluğunu destanlar, efsane ve masallar teşkil etmektedir.

²⁸ Daha önce de bu yönde bazı neşriyat mevcuttu (mesela, Süleyman Paşa, *Tarih-i Âlem*, 1876; L. Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896'dan Türk-çeden nakiller), fakat gerçek şuurlanma daha ziyade Gökalp ile belirmiştir.

²⁹ Gökalp şöyle diyor: "Son zamanlarda tarihin asıl vazifesi milletlere âit dinî, ahlâkî, bedîî, iktisadî, lisanî bütün vâkıaları tetkik ederek her millete mahsus medeniyetin nasıl tekâmül ettiğini aramak olduğu anlaşıldı. Demek ki tarihler umumiyetle medeniyet tarihi mahiyetinde olmak iktiza eder" ("*Tarih ve kavmiyat*", göst. yr.). Bu görüşlerin ilk mahsulü M.F. Köprülü'nün eseridir: *Türkiye Tarihi I, Anadolu istilâsına kadar Türkler*, İstanbul, 1923.

UYGARLIK VE ÇAĞDAŞLAŞMA

Prof. Dr. SUAT SİNANOĞLU

“Uygarlık” ve “çağdaşlaşma” herkesin dilinde dolaşan iki terim; anlamı üzerinde herhangi bir tereddüt duyulmayan, bu yüzden de bilimsel bir tanımına gidilmeyen iki ilkbilgidir. “Uygarlık” kavramı Avrupa’da Aydınlanma çağında, 18. yüzyılın ortalarında oluşmuştur. Buna Fransızlar “civilisation” demişlerdir. Bu terim ile bir ülkenin ya da bir toplumun düşünsel, sanatsal ve maddesel yaşamına özgü olan özelliklerin tümü anlaşılır. Ancak “civil” (medeni) sıfatı çok daha eskidir ve Tanrı korkusu duyan, toplum yaşamını yasalarla düzenleyen, her türlü vahşetten uzak olan uluslar için kullanılmıştır. Günümüzden üçbin yıl kadar önce, batı Anadolu’lu destan şairi Homeros’un eserinde baş kahraman, Tepegözlerin adasını keşfe çıkarken adada kimlerin yaşadığını, haddini bilmez, vahşi, hak, adalet duygusundan yoksun kişiler mi, yoksa konuksever ve Tanrı korkusu nedir bilen insanlar mı olduklarını öğrenmek istediğini açıklar. Böylece “uygar” insanın ana niteliklerinin zorbalık ve zulümden uzak, adil ve insancıl bir kişi olduğunu öğreniyoruz. İ.ö. 5. yüzyılda ise ünlü bir tarihçi insanların bir evrim süreci içinde olduklarını ilan ediyor. İnsan kuşakları yüzyıllar boyunca düzenli, yasalarla yönetilen toplumlarda, silahsız, huzur ve barış içinde yaşamayı öğrenmişler ve zekâları ile, buluşları ile yaşamlarının maddi şartlarını çok daha elverişli hale getirmesini bilmişlerdir. Aynı çağda yaşamış büyük bir tragedya şairi de doğanın en ilginç, en olağanüstü yarattığı insan olduğunu ilan eder, çünkü insan toprağı işlemekle, hayvanları evcilleştirmekle, sığınacak bir korunak inşa etmesini öğrenmekle doğanın güçlerine karşı kendini korumayı, doğaya hükmetmesini bilmiştir. İnsan, ölüm hariç, her şeye bir çare bulur olmuştur. İnsan bunu doğanın kendisine verdiği üstün yetenekler ve kuşaktan kuşağa oluşan bilgi birikimi sayesinde başarmıştır. İnsanı evrim süreci içinde geliştiren, aldığı eğitim ve edindiği kültürdür.

Aydınlanma çağının düşünürleri “civilisation” kelimesini eski çağ düşünürlerinden farklı bir anlamda kullanmıyorlar. Bu terimle yalnızca bir durum değil, bir eylem de ifade ediliyor. “Civilisation”’un

kelime anlamı “uygarlık” değil, “uygarlaşma”dır. “Uygarlaşma” ise bir durumu değil, bir oluşumu ifade eder. O halde Aydınlanma çağında “civilisation” terimi, klasik çağda olduğu gibi, insanoğlunun manevi gelişimini ve bu gelişimle birlikte, çevresine hükmetme gücü arttıkça, maddi olanaklarının artışı dile getirir. “Civilisation” terimi insanlığın vahşilik durumunu aşıp gittikçe daha üstün bir düzeye yükselmesini ifade ettiğine göre, bu kelime esas anlamında Aydınlanma çağında daima tekil olarak kullanılmıştır.

Bununla beraber Jean Jacques Rousseau gibi bir düşünür ve bazı seyyahlar, uygarlığın insanları yapay bir çevrede yaşamaya zorlamasına tepki olarak doğa ile iç içe yaşayan ilkel topluluklara özlem duymuşlar; daha başkaları, değişik bir içerik ve evrim süreci gösteren Uzakdoğu uygarlıklarına hayran olmuşlardır. 19. yüzyılın başında, eski – yeni, ilkel – gelişmiş, her türlü uygarlığa karşı uyanan merak ve yapılan araştırmalar terime *etnografik* bir anlam kazandırmıştır. Her toplumun bir uygarlığı olduğu ileri sürülmüştür. Bu uygarlıkların büyük çoğunluğu, kendi çerçevesi içinde bir yetkinleşme süreci göstermekle beraber, evrim kavramından yoksun olduğu için ve dolayısıyla gerçek bir ilerleme gösteremediği için, uygarlık terimi çeşitli ülkelerde, çeşitli çağlarda, çeşitli toplumlarda beliren bir durumu belirler olmuştur. Uygarlık bir toplumun düşünsel, sanatsal, dinsel yanını olduğu kadar, onun hukuksal, toplumsal ve ekonomik yanını da kapsar. Uygarlık terimine bu yeni anlam verildikten sonra, tarihin, değişik çağ ve ülkelerde kurulan siyasal ve toplumsal düzenlerin zamanla bozulup yıkıldığına tanık olduğu gözlemlendiğinden, Vico’dan bu yana “cycle”ler teorisi güç kazanmıştır. Buna göre her uygarlık doğar, gelişir, sonra geriler ve yok olur.

Birleşmiş Milletler Örgütü’nün kurduğu en büyük ve önemli kuruluşlardan biri olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (Unesco) kuruluşa üye 161 devletin varlığını göz önünde tutmak zorunda olduğundan, “uygarlık” terimine etnografik anlamını vermeyi yeğlemektedir. Ancak Örgütü uygarlığın kültürel yanı daha çok ilgilendirdiği için, kültürlerin çeşitliliği ve eşdeğerliliği üzerinde durulmaktadır. Böylece batı uygarlığının bilim ve teknoloji alanlarındaki üstünlüğü üstü kapalı olarak kabul edilmiş olmaktadır. Ne var ki son zamanlarda güncellik kazanan yeni bir kavram, “kültürel hüviyet” kavramı, özellikle İslam aleminde, güçlü bir tutucu akımın doğmasına neden olmuştur. “Kültürel hüviyet”

kavramını kendilerine göre ve saptırarak benimseyen devletler, farkında olmadan, kendi uluslarının her türlü ilerleme olanağını ortadan kaldırmaktadırlar. Ancak, ülkemizde olduğunun aksine, Unesco üyesi hiç bir devlet birkaç Alman düşünürünün ortaya attığı ve bugün ne Almanya’da ne de başka bir ülkede rağbet görmeyen uygarlık – kültür ayırımını kabul etmemektedir. Kültür, bir uygarlığın düşünsel ve ahlaksal temeli olduğuna göre, ikisinin birbirinden ayrılmıyacağı esasen açıktır.

Nitekim Millet Meclisinin yeni kurulduğu dönemde, “muasır medeniyet” adına Osmanlı devletinin düşünsel, hukuksal, toplumsal ve kurumsal yapısının temellerinin bir bir yok edildiğini, bu yüzden de yaşayışın, geleneklerin, örf ve adetlerin değiştiğini gözleyen bir milletvekilinin sorduğu “Nedir bu muasır medeniyet dedikleri” sorusu ülkemizde altmış yıldan beri fikir düzeyinde cevap beklemektedir.

İlk bakışta çağdaş uygarlığın – yani zamanla doğal olarak aşılacak olan bir dönemin – şartlarına uymak için, kaynağını tanrısal hikmette bulduğuna inanılan bir düzene karşı çıkmanın anlamsız olacağı düşünülebilir. Ne var ki bir sorun yanlış bir şekilde ortaya atılırsa, varılan sonuç ta yanlış olur.

Arnold Toynbee, *A Study of History* adlı eserinde, varlığını günümüze kadar sürdüren yirmi kadar uygarlığın eşdeğerli olduğunu söyledikten sonra, onları iki gruba ayırır: sürekli olarak gelişen uygarlıklar ve gelişmesi durmuş uygarlıklar. Gelişmelerini sürdüren uygarlıklara örnek olarak gösterdiği uygarlıkların hepsi de (Yunan, İtalya’nın Uyanış çağı ve İngiltere’nin 18. yüzyıl uygarlıkları) batı dünyasına mensup toplumların oluşturduğu uygarlıklardır.

Ege’de, Roma’da ve Renaissance çağından itibaren Avrupa’da ortaya çıkan uygarlıkların özelliği, birbirilerinin düşünsel birikimine sahip çıkmaları, insan aklına güvenmeleri; insan onuru, insanın temel özgürlükleri ve hakları gibi değerlere yer vermeleri; muhakeme, yargı, eleştiri gibi zihinsel yetenekleri geliştirmeleri; bilimsel zihin yapısının oluşmasını esas tutan akılcı ve insancıl bir eğitimi benimsemeleridir.

Bu açıdan değerlendirdiğimiz zaman, Ege uygarlığından bu yana batıda birbirini izleyen uygarlıkların tarihi karşımıza insanlığın manevi evrim süreci olarak çıkmaktadır. Böyle olunca da, “muasır medeniyet” deyimini insanlığın manevi evrim yolunda bugün eriştiği en yüksek uygarlık düzeyi olarak anlamak zorundayız.

Buna karşılık, tarih açısından bakıldığında, tanrısal kaynağa dayandığı iddia edilen uygarlığın, ulemanın yorumundan geçmiş ve pek çok tahriflere uğramış bir fikir sistemine dayalı, evrim kavramına yabancı, en yetkin düzeye ulaştığına inandığı için her türlü yeniliğe kapalı bir uygarlık olduğu ortaya çıkar. Bu fikir sisteminin akılcı düşünceyi reddeden, eleştiriye katlanamayan, değişen şartlarla birlikte değişip daha yetkin hale gelme yeteneğini gösteremeyen, dolayısıyla toplumun atılımlarını, ilerleme heves ve arzularını engelleyen dogmatik bir sistem olduğu görülür.

O halde, 1920'lerin milletvekilinin sandığı gibi ve bugün hala sanıldığı gibi, çatışma tanrısal bir düzen anlayışı ile insanların oluşturdukları (ve bu yüzden kusurlu ve ilintilik) bir düzen anlayışı arasında değil, skolastik düşünce ile akılcı düşünce, dogmatik zihin yapısı ile özgür ve laik zihin yapısı arasındadır.

Çağımızda teknolojinin dünyanın dört bir yanına süratle yayılması tek uygarlığa gidildiği izlenimini uyandırır ve böylece Aydınlanma düşünürlerini haklı çıkarır görünmesine karşılık, ulusların kendi uygarlıklarını üstün tutma çabalarını sürdürmeleri, bilim adamlarının da — yanlış anlaşılan bir objektiflik adına — uygarlıkların eşdeğerli olduğu savını ileri sürmeleri, bu iki yaklaşım arasındaki uyumsuzluğu daha da derinleştirmektedir.

Atatürk uygarlık konusunda çok özgün bir görüşe sahiptir. Atatürk'ün Devrime yön veren bu görüşü, iki yaklaşımı bağdaştırmakta ve bu suretle her ikisini de aşmaktadır. Atatürk her şeyden önce uygarlıkla kültürü birbirinden ayırmaz. 1924'te şöyle diyor: "Medeniyetin ihtiraları, fennin harikaları, cihanı tahavvülden tahavvüle duçar ettiği bir devirde, asırlık köhne zihniyetlerle, maziperestlikle muhafaza-i mevcudiyet mümkün değildir".¹ Aynı görüşü 1925'te şöyle dile getiriyor: "Dağları delen, semalarda pervaz eden göze görünmeyen zerrattan yıldızlara kadar her şeyi gören, tenvir eden, tetkik eden medeniyetin müvacehe-i kudret ve ulviyetinde kurun-u vustai zihniyetlerle, iptidai hurafelerle yürümeğe çalışan milletler mahvolmaya veya hiç olmazsa esir ve zelil olmağa mahkûmdurlar. Halbuki Türkiye Cumhuriyeti halkı müteceddit ve mütekâmil bir kitle olarak ilelebet yaşamağa karar vermiş, esaret zincirlerini ise tarihte namesbuk kahramanlıklarla parça parça etmiştir".²

¹ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 48-49.

² Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, II, s. 214.

Atatürk'e göre çağdaş uygarlığa ulaşmanın yolu dogmatik zihniyetten, ilkel ve asılsız inançlardan kurtulmaktır. Uygarlık yolunda ilerleyecek toplum sürekli olarak kendini yenileyen ve düşünsel düzeyini durmadan yükselten bir toplum olmalıdır; iyi eğitilmiş ve kültürlü bir kitle olmalıdır. Atatürk için: "kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, intibah almak, düşünmek, zekâyı terbiye etmektir".³

Bir insanın, bir toplumun uygar olabilmesi için "fikri ve zihniyeti de uygar olmalıdır. "Medeni olacağız. Bununla iftihar edeceğiz. Bütün Türk ve İslam alemine bakınız. Zihinleri medeniyetin emrettiği şümül ve tealiye uymadıklarından ne büyük felâketler, ne ıstıraplar içindedir. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve nihayet son felâket çamuruna batışımız bundandır. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak, bu zihniyetimizdeki tebeddüldendir".⁴

Atatürk'e göre, uygarlığın gerektirdiği ölçüde geniş ufuklu ve yetenekli bir zihne sahip olmayan, zihin yapısını değiştiremeyen uluslar geri kalmışlıktan kurtulamayacaklardır. Atatürk 1937'de şöyle diyor: "Büyük davamız, en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli inkılâp yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik ideali-dir".⁵

Atatürk'ün çeşitli vesilelerle dile getirdiği bu düşünceler onun uygarlığa ulaşmak isteyen toplumların fikir ve zihinlerini değiştirmek zorunda olduklarına inandığını kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde göstermektedir. Esasen kendisi bu gerçeği açıkça ilan etmektedir: "Kültür dediğimiz zaman, bir insan cemiyetinin, devlet hayatında, fikir hayatında, iktisat hayatında yapabilecekleri şeylerin muhassalasını kastediyoruz ki, medeniyet te bundan başka bir şey değildir".⁶

Atatürk için uygarlık bir durum değil, bir eylemdir. Zaman zaman "medenî milletler" deyiimi yerine "mîleli mütemeddine", "müteneddin milletler" ("medenileşmiş milletler") der. Onları gözünde büyütmez, vazgeçilmez örnek olarak almaz; bilir ki kendini yenile-

³ Afetinan, *Atatürk hakkında hatıralar ve belgeler*, Ankara 1959, s. 261.

⁴ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, (1981 baskısı) s. 50.

⁵ *Op. cit.*, s. 49.

⁶ *Op. cit.*, s. 49.

mesini, çağın gereklerine uymasını bilen her toplum o düzeye erişme yeteneğine sahiptir: "... ahval-i dahiliyemizi ıslah ile mileli müte-meddine meyanında faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen ispat etmek lâzımdır".⁷ Çağdaşlaşmak, uygarlaşmak, yenilenmek, terakki yolunda ilerlemek hep birer eylemdir: "Memleket behemehal asri, medeni ve müteceddit olacaktır";⁸ "Medeniyet yolunda muvaffakiyet teceddüde vabestedir";⁹ "Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz";¹⁰ "Asırlardan beri mütemadiyen terakki yolunda ilerlemekte bulunan medeni milletlerden Türkiye'yi alıkoymuş olan mevaniin ortadan kalktığını Türk milleti büyük bir ferahla idrak eyledi".¹¹

Atatürk uygarlığı insanoğlunun önünde açılan sonsuz bir yol olarak görüyor: "Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak, şart-ı hayattır. Bu yol üzerinde tevakkuf edenler veyahut bu yol üzerinde ileri değil, geriye bakmak cehil ve gafletinde bulunanlar, medeniyet-i umumiyenin huruşan seli altında boğulmaya mahkûmdurlar".¹² "Refah, saadet ve insanlığa" götüren bu yol bütün toplumlara açıktır. Biz "içinde bulunduğumuz aile-i medeniyette layık olduğumuz mevkii bulacak ve onu muhafaza ve ila edeceğiz".¹³

Görüldüğü gibi, çeşitli ulusların tarihin çeşitli çağlarında uygarlık yolunda ilerlerken eriştikleri belli aşamaları söz konusu etmiyor. Atatürk için önemli olan insanlığın bugün vardığı noktadır. Onun düşüncesinde doğu-batı antinomisine yer yoktur: iki alem arasında ayırım yapmıyor. İnsanlığı mutluluk ve refah yolunda ilerleten dinamik güçleri saptamaya çalışıyor. Onun için insanlığı sürekli olarak ilerleten güç insan aklıdır, insan aklının ürettiği akılcı ve insancıl düşüncedir ve bu düşüncenin harekete getirdiği insanlığın evrim sürecidir.

Uygarlığı, insanlığın siyasi, toplumsal, hukuksal, ekonomik alanlarda eriştiği düzeyin ve fikir, ahlak, sanat alanlarında kaydettiği gelişmenin sonucu olarak gören Atatürk için uygarlık, Aydınlanma çağının düşünürleri için olduğu gibi, yalnızca birdir. Uygarlık, insan-

⁷ *Op. cit.*, s. 46.

⁸ *Op. cit.*, s. 48.

⁹ *Op. cit.*, s. 48.

¹⁰ *Op. cit.*, s. 49.

¹¹ *Op. cit.*, s. 49.

¹² Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, II, s. 214.

¹³ *Op. cit.*, s. 210.

lığın eriştiği en ileri noktayı temsil ettiğine göre ve iki ayrı en ileri nokta olamayacağına göre, bu noktanın gerisinde kalan toplumlar geri kaldıkları oranda uygarlıktan yoksundurlar. “Memleketler muhtelifdir”, diyor Atatürk, “fakat medeniyet birdir. Ve bir milletin terakkisi için de bu yegâne medeniyete iştirak etmesi lâzımdır”.¹⁴ Atatürk için ulusların uygarlığı benimsemeleri değil, uygarlığa katılmaları söz konusudur. Uygarlığa katılan toplum o uygarlığın bir uzvudur, o uygarlığa kendi katkısını getiren bir etkidir.

Atatürk için uygarlık, insanlık niteliklerini özgür bir ortamda geliştirmiş olan insan topluluklarının yeryüzünde erişebilecekleri en yüksek mutluluk ve refah düzeyine erişmek için izledikleri yoldur. Bütün uluslar bu yolu tutmak zorundadırlar. Çünkü: “...dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hakkı hürriyet ve istiklâli, malik olduğu ve yapacağı medeni eserlerle mütenasiptir. Medeni eser vücude getirmek kabiliyetinden mahrum olan kavimler, hürriyet ve istiklâllerinden tecrit olunmaya mahkûmdurlar”.¹⁵

Böylece Atatürk insan topluluklarının çeşitli ülkelerde ve çeşitli çağlarda ulaştıkları uygarlık aşamaları arasında bir karşılaştırma yapmanın, birini diğerine yeğlemenin anlamsızlığını ortaya koymuş oluyor. Uygarlıkların değeri ancak insanlığın evrim sürecine sağladıkları katkı oranı ile ölçülebilir.

Atatürk’ün düşüncesinden çıkarılması gereken sonuca göre, çağımız ulusları, uygarlık yarışmasında başarılı olabilmek için manevi varlıklarının tümünü akılcı ve insancıl değerler sisteminin ortak paydasına indirmek zorundadırlar. Çünkü insanoğlunun doğal eğilim ve yeteneklerini özgürce geliştirmesine karşı çıkan; insanoğlunun temel özgürlük ve haklarından birini ya da birkaçını reddeden, bilimsel araştırmaları sınırlayan, güzel sanatların şu ya da bu dalını yasaklayan; yaşama bağlı, dünyaya dönük bir dünya görüşüne sahip olmayan toplumların uygarlık yolunda fazla ileri gidemeyecekleri ortadadır.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *op. cit.*, s. 49.

¹⁵ *Op. cit.*, s. 50.

XVIII. YÜZYILA AİT İLGİNÇ BİR MAHKEME HÜKMÜ*

Prof. Dr. HÜSEYİN G. YURDAYDIN

Düşünmek ve düşüncelerini açıklayabilmek ... Özellikle de iktidar sahiplerinin, güçlülerin, güçlü oldukları için de kendilerini daima haklı sananların, yapmış bulundukları yanlışlık ve haksızlıkları korkmadan, çekinmeden belirtebilmek ve onlara doğru olanları, uygun bulunanları ve yapılması gerekenleri anlatmaya çalışmak ... Sanırım düşünebilen insanoğlu, düşünmeye başladığından beri, daima, bunların özlemine çekmiş, bu uğurda, çeşitli zorluklara göğüs germek zorunda bırakılmış; bütün bunlara rağmen, gene de düşüncelerini açıklayacak ilginç birtakım yollar bulmuştur. İnsanoğlunun bu konuda bulduğu yollardan birisi, gerçekten, onun üstün yaratılışının bir simgesi durumundadır. Her halde düşünceleri yüzünden bir hayli çektiği anlaşılan insan, nihayet hayvanlara düşünme ve duyma nitelikleri kazandırıp, onları konuşturmak suretiyle düşüncelerini açıklama yolunu bulmuş olsa gerektir. Bildiğimiz kadarıyla ilk çağların Anadolu lu ünlü Ezop (Aesopus) (doğ. M.Ö. 620)'undan bu tarafa¹ düşünen, düşünce üreten insanlar, düşüncelerini, düşünce yoksunlarına, düşünceden korkanlara, korkularını öfke ile bastırmaya çalışanlara, çeşitli hayvanları konuşturmak suretiyle hem de eğlendirici ve dindendirici bir şekilde anlatmaya çalışmışlardır. Böylece bir yandan sakınılması gereken birçok şeyi onlara, üstelik öfkelerini de yatıştıracak bir biçimde, eğlence yolu ile açıklarken, öte yandan da düşünce yoksunlarının kötülüklerinden kendilerini korumaya çalışmışlardır. Bilindiği üzere batıda Ezop'tan sonra, Milâttan birkaç yıl önce Güney Makedonya'da doğmuş olan Lâtin yazarı Phaedrus ya da Phaeder, M. S. IV. yüzyıl sonları ile V. yüzyılın başlarında yaşa-

* Bu yazının bir özeti, "*İnsanlar, hayvanlar, kuşlar ve bir edebî gelenek*" başlığı ile bir bildiri olarak, 3 - 7 Temmuz 1984 tarihleri arasında Cambridge'de toplanmış olan Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemi Araştırmaları Altıncı Sempozyumu'nda okunmuştur.

¹ Ezop hakkında bkz. Ebuzziya Tevfik, *Ezop*, 2. tab'ı, Kostantıniyye 1307; B. E. Perry, *Aesopica*, Urbana 1952.

dığı sanılan Avianus, bu geleneği devam ettirmişler²; XIV. yüzyılda, 1333 – 1347 yılları arasında da adını bilmediğimiz bir çevirici, Avianus'un hikâyelerini Fransızcaya çevirmiş; bundan sonra İtalyan Nicolas Perotti (1440 – 1480) de Phaedrus'un hikâyelerine ilâveler yapmış (Appendix Perottina: *Fabellae Novae*) ve nihayet ünlü Fransız şairi La Fontaine (1621 – 1695) de daha çok Ezop (Aesopus)'un etkisinde kaldığı anlaşılan Avianus'un öykülerini taklit ederek bu öykü ve fıkraların daha çok tanınmasını sağlamıştır.

Batı dünyası ile ilgili bu kısacık hatırlatmadan sonra doğuya dönecek olursak, insanların, bu şekilde hayvanlara düşünme ve duyma nitelikleri kazandırıp, onları konuşturmak suretiyle düşüncelerini açıkladığı gerçekten önemli bir eserin, M. S. 300 yıllarında Hindistan'da yazılmış bulunduğunu görürüz. Sanskrit dili ile yazılmış olan bu eserin yazarı olarak gösterilen Bidpay (Pilpay ya da Beydaba) aslında bir ad değil, bilginlerin başkanı (Reisu'l-Ulema) anlamına gelen bir ünvandır. Yazarın Vişnu mezhebinden bir Brahman olduğu sanılmaktadır. İşte hayvanları konuşturmak suretiyle halkın kaderine egemen olanları eğiterek halkı bunların kötülüklerinden korumak amacını taşıyan bu ahlaki ve siyasî eser, M. S. VI. yüzyılda İran Sasani hükümdarı ünlü Nuşirevan (531 - 579) zamanında hükümdarın özel hekimi Burzoe (Berzeveyh) tarafından Pehlevî diline, M. S. 570 yılında Süryanî diline, daha sonra da Abdullah İbnu'l - Mukaffa (ölm. M. S. 760) tarafından *Kelile ve Dimne* adı ile Arapçaya çevrilmiştir. Eser, hükümdarlara mahsus ahlaki ve siyasî bir Hind masalları derlemesi niteliğindedir. Adı da eserin iki baş kahramanının yani iki çakalın, Sanskritçe adı olan *Karataka* ve *Damanaka*'dan gelmektedir. Süryanî diline yapılan çeviride bu iki ad, *Kalilag* ve *Damnag* şeklini almıştır. Bu çevirilerden sonra Hristiyan ve İslâm edebiyatlarında büyük bir ilgi gören bu eser, aslında bir giriş ile her biri *Tantra* yani “insanın zekâsını kullanacağı hal” adını taşıyan beş kiptan oluşmaktadır. Kitabın amacı, mükemmel bir Sanskritçe ile yazılmış hayvan masalları ile hükümdarlara hikmet öğretmektir. Ancak eserin içeriği onu kısa zamanda bir halk kitabı haline getir-

² Phaedrus'un (*Phaedri Fabularum*) ve Avianus'un öyküleri (*Aviani Fabulae*) Pierre Constant tarafından Fransızcaya çevrilmiş, *Fables de Phèdre, Fables d'Avianus*, (Paris 1937) adı ve notlar ilâvesiyle asıl metni ile birlikte yayınlanmıştır. Daha önceki çeviri ve basımlar için bkz. *a.g.e.*, p. 157.

miştir. İbnu'l-Mukaffa'nın düz yazı şeklinde yaptığı çevirisi, üç kez Arapça nazma çekilmiş, daha sonra da bir kez düz yazı şeklinde Samanoğulları hükümdarı Nasr b. Ahmed (914-943) zamanında vezir Bel'ami'nin emri ile, bir kez de Gazne hükümdarı Behram Şah zamanında 539/1144 yılında Nasrullah b. Muhammed tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Bu kitabın Farsça manzum bir çevirisi, Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus (1244-1263) için Celâleddin-i Rumî'nin çağdaşı Ahmed b. Mahmud et-Tûsî Kâni'î tarafından Konya'da yapılmıştır. Daha sonra Hüseyin Baykara zamanında Nasrullah b. Muhammed'in düz yazı şeklindeki çevirisi Hüseyin Vâ'iz Kâşifi (ölm. 910/1504) tarafından gözden geçirilip düzeltilmiş ve bu çeviriye vezir Ahmed Suheylî'nin adına izafetle *Envâr-ı Suheylî* adı verilmiştir. Bu eserin tumturaklı ifadesine bir tepki olarak Babürlü hükümdarı Ekber (1556-1605), eserde gerekli düzeltmeleri yaparak yeniden yazmak üzere veziri Ebu'l-Fazl'ı görevlendirmiş ve bu iş de 996/1588'de tamamlanmıştır. Bu eser, ilkin, Nasrullah'ın Farsça çevirisinden doğu Türkçesine, daha sonra Mes'ud tarafından Aydınoğlu Umur Bey (ölm. 748/1347) için Anadolu Türkçesine çevrilmiştir. Bu metin daha sonra kimliğini tespit edemediğimiz biri tarafından nazma çekilerek Osmanlı Sultanı I. Murad (1359-1389)'a sunulmuştur. Çok daha sonraları Kanunî zamanı (1520-1566)'nda Ali Vâsî ya da Ali Çelebi adı ile ünlü Ali b. Sâlih, Hüseyin Vâ'iz Kâşifi'nin Farsça çevirisi *Envâr-ı Suheylî*'yi Türkçeye çevirerek bu çevirisine *Hümâyûn-nâme* adını vermiş ve onu Kanunî'ye sunmuştur. *Hümâyûn-nâme* İstanbul'da ve Mısır'da Bulak basımevinde birçok kez basılmış, çeşitli Avrupa dillerine de çevirileri yapılmıştır. Bu çevirilerin en ünlüsü de, XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a da gelerek o dönemin ünlü tarihçi ve düşünce adamı Hezârfen Hüseyin Efendi (ölm. 1103/1691) ile de görüşmüş olan Antoine Galland'ın Fransızcaya yaptığı çevirisidir. Böylece genel olarak hayvanlarla ilgili edebiyatın çok kısa bir özetini yapmaya çalışmış bulunuyoruz.³ Şimdi de kuşlarla ilgili edebiyata dokunmak istiyoruz.

Bilindiği üzere bu konuda, özellikle İslâm edebiyatında *Risâletü't-Tayr* ya da *Mantku't-Tayr* adları ile bazı eserler yazılmış bulunduğunu

³ Bu konuda bkz. İ A, *Kelile ve Dimne* maddesi.

görüyoruz. Tasavvufî nitelikte olan ve tasavvufun “vahdet-i vücud”, “varlıkta birlik” felsefesini temsili bir tarzda açıklayan bu eserlerin konusu genel çizgileriyle şöyledir: Kuşlar, bir araya gelip kendilerine bir padişah seçmek isterler. Bu toplantıda bulunan Hüdühüd, “ben, Tanrı’nın habercisiyim, yaratılışın sırrını biliyorum. Süleyman Peygamber’e yoldaş oldum. Onunla birlikte bu âlemi dolaştım. Padişahımı biliyorum. Benimle birlikte gelerseniz onu bulursunuz. O, Kaf dağının ardındadır, adı da Sîmurg’dur. Fakat yol uzun, denizler derin, karalar sarpıtır. Kendimizden geçip yola düşelim. Eğer ondan bir nişan bulabilirsek bize ne mutlu” der. Kuşlar sevinerek Hüdühüd’ün etrafında toplanırlar. Fakat yol zahmetli olduğu için özür dilerler. Sırasıyla, Bülbül, Papağan, Tavus, Kaz, Keklik, Humâ, Doğan, Balıkçıl, Baykuş, Kuyruksalan ve sonra da bütün kuşlar, birer sebep göstererek mazeretlerini bildirirler. Hüdühüd bunların hepsine ayrı ayrı cevaplar verir. Sonunda kuşlar, Hüdühüd’ün ardına düşüp yola çıkarlar. Yolda bitkin bir hale gelen kuşlar, tekrar Hüdühüd’ün etrafında toplanıp yola devam için şüphelerinin giderilmesini isterler. Hüdühüd gene her birine ayrı ayrı cevaplar vererek önlerinde “istek, aşk, marifet, istigna, tevhid, hayret ve fakr u fena” denilen yedi vadi daha bulunduğunu, bunları geçince Sîmurg (Zümrüd-i Anka)’a ulaşacaklarını söyler. Kuşlar, yine yola düşerler. Ancak kimi yolda kalır, kimi yem bulmak için yere iner, kimi de açlıktan ölür. Nihayet yüzbinlerce kuştan ancak 30 kuş, hasta ve bitkin, yüce bir “Dergâh”ın önüne varırlar. Ansızın bir çavuş gelip, kuşlara kim olduklarını, nereden geldiklerini sorar; kuşların isteklerini anlayınca geri dönmelerini söyler. Bunu duyan kuşlar büsbütün umutsuzluğa düşerler. O sırada bir çavuş daha gelir, kapıyı açarak bunları içeri alır ve her birini birer tahta oturtur. Önlerine birer kağıt koyup “bunları okuyun” der. Bütün yaptıklarının o kağıtlarda yazılı olduğunu gören kuşlar, şaşırırlar. Bu sırada Sîmurg “tecelli” eder. Fakat gördükleri Sîmurg, kendilerinden başka bir varlık değildir. Sîmurg’da kendilerini, kendilerinde Sîmurg’u görürler. Bir anda hem kendilerine, hem de Sîmurg’a bakarlar. Sîmurg’un arsız arasız tecelli etmekte olduğunu görünce büsbütün şaşırırlar. Bu sırada bir ses duyulur: “Siz buraya otuz kuş geldiniz; bu aynada otuz suret belirdi. Daha çok ya da daha az gelseydiniz o kadar görünürdünüz”. Sonunda hepsi de Sîmurg’da yok olurlar. Böylece gölge, güneşte kaybolur. Hatırlatmaya gerek yoktur ki Farsça bir

sözcük olan Sîmurg'un anlamı da "otuz kuş" demektir⁴. Bu tasavvufî nitelik dışında bu tip eserlerde toplum hayatının yankıları da görülür. Örneğin kuşlar toplandıkları sırada bir taraftan öğünürler, bir taraftan da yer kavgası ederler. Bu ifadelerle, kuşkusuz, devirlerinin devlet adamlarının durumu anlatılmak istenmektedir. Bu tür eserler arasında en fazla ün kazanmış olanı da Ferîdüddîn 'Attâr (1119? - 1193?)'ın *Mantıku't-Tayr* adlı mesnevisidir. Bu eser, bir çerçeve hikâye ile araya sokulan birçok küçük hikâyelerden oluşmuştur. Çerçeve hikâyenin aslı ise Muhammed ya da Ahmed Gazalî'nin hem Arapça, hem Farsça şekli zamanımıza kadar gelmiş bulunan *Risâletu't-Tayr* adlı eseridir⁵. Attâr'ın bu eseri, daha sonraları Türkçeye çevrilmiş olduğu gibi, bu eser örnek tutularak ve ondan ilham alınarak aynı konuyu işleyen eserler de yazılmıştır. Bu sonuncular arasında özellikle Gülşehrî⁶, Nevâî (1441 - 1501)⁷ Şemsî⁸ ve İbrahim Gülşenî⁹'nin eserlerini sayabiliriz. Bu arada belirtmemiz gerekir ki 'Attâr'ın bu konu ile ilgili, ancak sözü edilenlerden ayrı bir kuş hikâyesi olan bir de *Bülbül-nâme*'si vardır. 333 beyitlik küçük bir mesnevî olan bu eserde tasavvuftaki aşk ve birlik konusu ele alınır. Kuşlar, Bülbül'ün sabahlara kadar ağlayıp inlediğini, böylece kendilerini rahatsız ettiğini söyleyerek, onu, Süleyman Peygamber'e

⁴ Nevâî'nin *Mantıku't-Tayr*'ından yapılan bu özet için bkz. A. S. Levend, *Ali Şîr Nevâî*, I, 237. Aynı zamanda bkz. Gülşehrî, *Mantıku't-Tayr*, Tıpkıbasım, Önsöz'ü yazar: A. S. Levend, s. 15, 16.

⁵ Bkz. İA, 'Attâr maddesi.

⁶ Gülşehrî ve 717/1317'de yazdığı eseri *Mantıku't-Tayr* hakkında bkz. M. Cunbur, *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr*'ı, Ankara 1952 (Basılmamış Doktora tezi); A. Sayılı, *Gülşehrî'nin Leylek ile Bülbül'ün hikâyesi adlı manzumesi*, Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, ss. 536-554; S. Kocatürk, *Gülşehrî ve Felek-nâme*, Ankara 1982, ss. 36, 37, 205-221.

⁷ Ali Şîr Nevâî'nin bu konuda biri *Mantıku't-Tayr*, öteki *Lisanu't-Tayr* adını taşıyan iki eseri vardır. Bkz. A. S. Levend, *Ali Şîr Nevâî*, I, 237 vd., Ankara 1965.

⁸ XVI. yüzyıl ışıklarından olup, Kanunî'nin saltanatının ilk yıllarında ölmüş olan Şemsî'nin Yavuz Selim'e sunduğu mesnevî *De Murg (On Kuş)* adını taşımaktadır. Bkz. Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Su'arâ*, I, 521, yayınlayan: İ. Kutluk, Ankara 1978. Aynı zamanda bkz. S. N. Ergun, *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, 2. baskı, I, 97, İstanbul 1955.

⁹ İbrahim Gülşenî (ölm. 940/1533)'nin eseri, bilindiği üzere, *Sîmurg-nâme* adını taşımaktadır. Bkz. Muhyi-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî* ..., yayınlayan: T. Yazıcı, s. 239, 478, Ankara 1982.

şikâyet ederler ve cezalandırılmasını isterler. Süleyman Peygamber'in huzuruna çıkarılan Bülbül, aşk şarabı içip mest olduğunu, bu yüzden ah edip inlediğini söyleyerek kendisini savunur ve şikâyetçi kuşlara karşı haklı bulunur. Şikâyetçiler utanırlar. *Bülbül-nâme*'nin daha sonraları Türkçeye çevrilmiş olduğu görülmektedir. Onu 956/1549 yılında Türkçeye çeviren Müniri, yeni bazı öyküler ekleyerek, eseri genişletmiş ve ona *Gülşen-i Ebrâr* adını vermiştir. 1046/1636 yılında da Ömer Fuadî, *Bülbül-nâme*'yi, *Bülbüllüyye* adı ile manzum bir şekilde Türkçeye çevirmiş, Ömer Fuadî'nin bu manzum çevirisi, 1127/1715 yılında Manisalı Birrî tarafından tekrar nesir haline getirilmiştir¹⁰.

Kuşlarla ilgili edebiyat konusundaki sözlerimizi sona erdirirken *Tûtf-nâme* (*Papağan Kitabı*) adını taşıyan eser hakkında da, kısaca bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Bir çerçeve hikâye ile bunun içine yerleştirilmiş küçük hikâyelerden oluşan bu eser, aslında Sanskritçe *Çukasaptati*'ye dayanmaktadır. Daha sonra Farsçaya çevrilmiştir. Bu çeviriyi kaba ve san'atsız bulan Şeyh Ziyaüddin Nahşebî (ölm. 751/1350), 730/1330 yılında eserin yeni bir çevirisini yapmıştır. Nahşebî, kitabı, "gece" adını verdiği 52 bölüme ayırmış, ayrıca kendisine pek ilginç görünmemiş olan bazı hikâyelerin yerine daha güzellerini koymuştur. Bu yeni eserin dili son derece güzel, mecaz ve teşbihleri (benzetileri) cür'etli idi. Ancak bu durum, daha sonraki nesillerce fazla özentili bulunduğundan Babürlü hükümdarı Ekber' in emri ile Ebu'l-Fazl b. Mübarek, bu eseri, daha sade bir şekilde yeniden kaleme almıştır. Bu yeni şekli, XVII. yüzyılda Muhammed Kâdirî daha da sadeleştirmiş, ayrıca bölüm adedini de 35'e indirmiştir. Eserin bu şeklinin bazı Hind dillerine, Anadolu ve Kazan Türkçesine çevrildiği görülmektedir. Eserin Türkçe çevirileri ve çevirenlerin kimlikleri hakkında ciddi araştırmalar yapılması gerekmektedir. Aynı konu, İran'da *Çihil Tûti* (*Kırk Papağan*) adı ile bazı halk kitaplarında da işlenmiştir. Batı dünyasının Nahşebî'nin eserini 1792'lerden itibaren tanıdığı anlaşılmaktadır. Eser, İngilizce, Almanca ve son olarak da Rusça'ya çevrilmiş bulunmaktadır.¹¹ İşte bu tür edebiyatın özellikle doğuda bu eserler dışında

¹⁰ Bu konuda bkz. Gülşehrî, *Mantuku't-Tayr*, Tıpkıbasım, Önsöz'ü yazan: A. S. Levend, s. 16, not 20.

¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. 1A, IX, 40 vd., *Nahşebî* maddesi.

başka örnekleri bulunup bulunmadığı, kuşkusuz, araştırılması gereken önemli ve ilginç bir konudur. Ayrı ve uzun bir çalışmayı gerektiren bu konuyu şimdilik bir kenara bırakarak bu tür çalışmalara bir başlangıç olması dileğiyle biz, bu yazımızda, özellikle kuşlarla ilgili edebî geleneğin, değişik bir şekilde, bir mahkeme hükmü şeklinde de olsa, XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkiyesi'nde ne kadar canlı bir şekilde yaşamakta olduğunu gösteren, gerçekten ilginç bir belgeyi, hem de yargıcı, davacıları, davalıları, şahitleri ve nihayet şahidlerin şahitliklerine inanılabileceğini belirten toplumun ileri gelenleri kuşlardan oluşan ilginç bir mahkeme hükmü suretini yayınlamak ve ilgililerin dikkatine sunmakla yetineceğiz.

I

“Güğercinlik” başlığını taşıyan bu mahkeme hükmü, İspanya’da Madrid Milli Kitaplığı “Biblioteca Nacional de Madrid” nda 12119 Nu. da kayıtlı olan Türkçe el yazması eserin sonunda bulunmaktadır. Bu yazma eser, Hain Ahmet Paşa isyanından sonra 931/1524 yılında Mısır’a giden Vezir-i azam Makbul İbrahim Paşa’nın Mısır eyaleti için hazırlattığı *Kanun-name*’nin Mısır defterdarı Ali tarafından Kahire’de 1036/1626 yılında istinsah edilmiş bir nüshasıdır. Yazmanın sonunda bazı şairlerin şiirleri ile, başlangıçtan 1143/1730 yılına kadar gelen manzum kısacık bir Osmanlı tarihi bulunmaktadır. İşte “Güğercinlik” başlığını taşıyan ve iki zalim kuşun yani “Kazdağlı Çakır Pençeli dimeğen meşhur Şahin Ağa ibn Sungur ve Balaban Bölükbaşı ibn Doğan”ın mahkûmiyetleri ile ilgili mahkeme hükmü sureti, bu yazma eserin en sonunda dört yapraklık bir yer işgal etmektedir. Böylece bu hüküm suretinin de büyük bir olasılıkla XVIII. yüzyıl ortalarına doğru yazılmış olabileceği ileri sürülebilir. Gerçekten bu hüküm, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunun, özellikle de toplumu oluşturan bazı meslek mensuplarının bir eleştirisi niteliğindedir. Öte yandan, kuşlara düşünme ve duyma nitelikleri kazandırıp onlara bazı düşünceleri söyletmesi bakımından da doğuda ve batıda yaygın olan hayvan öyküleri özelliğini taşımaktadır.

Bu mahkeme hükmünde açık bir şekilde belirtildiğine göre “Güğercinlik kasabası” mahallelerinden “Üveyik mahallesi”nde oturan Atmaca oğlu Karagöz Çelebi adlı kuş, zayıf bir kuş olup, adası mahkemesine “ihzar itdirdiği” “Kazdağlı Çakır Pençeli”

diye ünlü Sungur oğlu Şahin Ağa ve Doğan oğlu Balaban Bölükbaşı adlı iki arkadaşın “muvacehesinde üzerlerine dava” (açıp), durumu şöylece arz etmiştir:

Ben, burada bulunan “yoldaşım Çaylak Sipahi ile Kaz ovası tarafından gelürken” yol üzerinde olan “Turna gölünün üst tarafında Kartal tepesi” adlı yerde, kuşluk vakti dinlendiğimiz sırada yanımızda bulunan Tuti, Kumru, Kanarya, İskete ve İspinos adlı cariyelerimize Tavşancıl türküsünü yırlatıp, Keklik adlı kölemiz karşımızda seke seke oynarken (adı geçen) kandökücü Şahin ve merhametsiz Balaban Bölükbaşı, “bİRER ÇAKIRGÖZ SEMİZ BİLDİRCİN GİBİ ÇİL” beygirlere binip hiç çekinmeden üzerimize gelip, uçarak bir çayırılık mahalle kondukları saat “bizden izinsiz ve icazet talebsiz zikrolunan cariyelerimize fuzûlen Kuzgun gibi düşmanlık murad eylediler. Biz ikimiz birbirimize kol kanat olup” rica yollu yaşlandığımızı, bu ihtiyarlıkta bize zulmün “insâf” olmadığını söyledi isek de yanıtları şu oldu: “Ayyârlıkda (Hilekârlıkta) bizi kaz zannidüb toy düşürmek için kokonasluk ve hile idersiz ve böyle şikârı (avı) elimizden lak lak ile istersiz” diye ricamıza iltifat etmediler. Haksız yere bunları almaya kalktıklarında “sizden şikâyet için Hüdühüd Çavuş ile padişahımız Zümrüd-i Anka’ya arzuhal . . .” gönderip, onun huzurunda zulmünüz “sabit olduğu zaman Ugu kuşu gibi bir viraneye” sürmek ya da başka bir tarzda (cezalandırmak suretiyle) “yırtıcı kuşun ömrü az olur” sözünün yerini bulmuş olacağını söyleyerek “korkutmak sevdasında olduğumuzda” kimse bizim tuzağımızı bozmaya kadir olamaz, diyerek gazaba geldiler ve “üzerimize hücum ve alayımızı Akbaba tepesinden aşağı uçurub”, bu mücadele sırasında tüylerimiz yolunup bizi kanadı kuyruğu yolunmuş Uğru Kargası’na döndürdüler ve her birimizi başka başka çil Palazlar gibi etrafa dağıtıp, sonuç olarak, bunlardan kurtuluncaya kadar çok meşekkatler çektik. Durumun adı geçenlerden sorulmasını, “şer’an ve kanunen” hakkımız ne ise yerine getirilmesini istiyoruz, dediler.

Durum kendilerine sorulduğunda onlar da şu yanıtı verdiler: “Bizim bu hususta asla ve kat’a haber ve agâhımız yoktur”. Adı geçenler dünyevî bir düşmanlık yüzünden (ğaraz-ı dünyeviden nâşi) “Karga koza (cevize) bakar gibi daim bize bakub” bu türlü uygun olmayan fiilleri bize iftira ederler. “Karga gibi gammazlık ve Saksağan gibi hilâf (yalan) yere feryad eylemek” bunların âdetidir. “Bizim bu işten haberimiz olsa”, resmî yazınıza uyarak mürâfaa için

نور محمد
کوزر محکوم

سبب بخر بر لطائف باعث نظیر طرائف اولاد کو کہ جنک قصبہ سی محلہ سن اوہ سبک
محکمہ کنگلر زن طائفہ طپورن اسبویک الوئیقہ قمر کوز جلی بن انما چہ ہم مرغ
ضعیف قوش اولوب اہ سی محکمہ سینه احضار بندر دیکی قازطاعلی قریبہ لی دیگا منہو
شاہین اغائی بر قنلم حال ایلی کی بن اسبویک طر الجعلس بولداشم جالاق سبایلیہ قاز
اوو سے طرفن قازطال نیجے کلور کن انائی راہلہ واقع طورنہ کولند اوو طرفن
قازطال نیجے ہم موضعہ لاجلا استراة قوشلی وقتی کسب بر بزم الہ ندرک و مالک
اولد و عمر طوطی و قومرک و قناریہ واسکتہ واسبنوس نام جاریہ لر حملو کرک و شایخ
نیر گیتی نور کسنی بر لادوب کلکک نام غلام محمدی قاز شومزہ سککہ اوینار ایکن شایخ
صوبیز و بالدان بلوک باشی لی امان بر جاق کوز سمر بولدر جہن کبی جیل بار کیر لر سوار و
مطابا اور دیمہ کلوب بال و بر واز الہ بر موضع جمنستانہ خند و قلرک ساعت بزدن از نسیر
واجازت طلبسز دکتر اولان جاریہ لر دیمہ فضولا قورغون کبی دوشمنلی مراد ایلی بر پابکیمز
بر بریمز قول قناد اولوب بزر لر جاطر بقبلہ الحمد للہ تعالی قوبالوب قازطال بکر بو اختیار
بر ظلم و تعدی و عند الیہ انصاف دکر رد بکر جواب ایلی دکر عیار لغزہ بزی قاز
ظن ایدوب حلوی دوشترک ایچون قوقولنی و صیله ایدرسز و بولایہ شکاری الیزدن
لقای الہ استرسیز و قطعاً راجعہ التفات ایتوب چاہ نامہ بغیر حق ضبط و تصرف
ایمکمل شروع ایلی کر نرہ سبزدن شکایت ایچون هدهد جاوش الہ باد شاہمر زمرہ عنفا
عرضحال ارسال ایتوب حضور نہ ظلم و تعدی بکر ثابت اولد و غی زمان سزک اوکو قوش کبی بروبر
نقی الہ یاخو طر از خراب الہ الی بکر ترتیب و بین الناس مشہور اولان برتیجی قوشون عسکری اولد
دینلر و کتہ ماصدق اولور سوز حیو قورقونن سودا سنلر اولد و غمر نہ بر کسہ برقم تویر بکر دکر
نادرا ولہ مز جو غصبہ کل الہ الہ اوز بکر هجوم والا برک اق بابا تبہ کندن اشفالہ اوچوروب
کسرت محاولہ دن نائی تویر بکر بولوب بزر قنادی تویر و غی بولنش اوغری قزاسنہ

ابن صوفی و بایران بلوک باشی ابن دوغان ہم مجاہدین مر جاجلر نہ اوزریند و عوا

دوندردیرومهر بر بختی با شفته با شفته جیل بالا ز لری طراف و اکثافله داغلوب سنجیه
 اندن تخلیه ص کریمان ایدینجه هزار مشقندر جا کدک حر سوم لر دن سوال اولوب
 شرعا و قانونا ایجاب اید حقیقت احقاق حق واجرا اولمق مطلوب بر دید کلرین
 غلب سوال جواب لر نه بزم بو خصوصه اصلا و قطعاً خبر و اکا هنر بو قدر ضرور ان
 عرض نیولین نایه فارغه قون باقر کی دائم نه با قوب بو مقوله افعال ناهماری
 اوزریمه محض افک و افتری ایدر لر خود حال لری دخی معلومدر که مزبور لر فارغه
 عجبی غمازلری و سقسقا لری خدایه فریاد ایلک داب مستند میدی در بزم بو اشدن خبریم
 اولسه بودع خلاف ایچون صادر اولکنه مراسله کنه اطاعت ایلله محکمیه کلمه ایدر
 بکه واروب قاز داغنده اوردک و قاز اولاردیک حیو صدقه مشابه کلمات
 ایلله مرافع و خصوص مزبور با ککلیه اتکا را یتیمکله مدعی مزبور قه کوز جللی و رفیق
 دعوی اثبات لی عرض شاهد لر طلب اولند قه حوش الح و راست کویان مرغا فطیح
 البیانده حاجی قرلیق افندی و حافظ بلبل افندی و مؤذین ضلّا خروس و سید بلبل
 بشه و مهر فانی حسن و اختیار دن الشیخ با بقوش واق با با حضرتک و سایر جمعی
 طیور نادیله ل اجل الشهاده محکم مزبور بیه حاضر دن اولوب وهر بری مقام شهادت
 دورب دید بکه نفس الامر دعوی اولند و غی اوزنه اول کون قبل الصبح جماله
 حروس صداسنله اولوب و ادا زکا ریمینه مباشرت ایلوب و بعد الا تمام قوشلری
 طعمای ایچون قوش اوزو ح و قوشلر اوتله ندرک اتمک اوزنه قوشلر
 طرقلرینه اوجوب کلور کن محل مزبور دن مدعی مزبور قه کوز جللی ایلله بولدر
 جایدق سباهی نام در منزل لری کوردک که شاهین اغا دید کلرک ظالم شهاب
 و باله بال کلورک باشه دید کلرک غلار اکی انه کین بلینه صوقوب کند و اهو الکریه
 تابع طیور سفها سنله اسیر و قه قوش قارچال و کرکنس و غنوش و دو کچ
 جم ظالم دخی رد لر بنجله الای بغلیوب مرقوم قه کوز جللی ایلله جایدق فقیرک
 یولنه

اولیله ایندوب ایوب قطع طریق و ماحد کلرین نسیب و غارات ایدیت سده
 سده
 بیدلرله مجاوره و فریادی و غوغا قو باروب جمله کمال شهادتدن ناسی
 اولایکی درد مند لری دید و جنگله واسکیجه اورمق ایچون حواله و هجوم
 ایلر کلرله مزبور لر وقت کتور حیوب قوشیجه جاندرینه نقلد بارک و ترکی
 دونه دونه قناتری و قوبر قدری قریوب ناجار قمرار افضا ایتیکله کاهی
 بوندرویلرکه این المضر این المضر کاهی نضر علاید لر بارک بنه و بر مستقر
 اخر کار در د مند لری اوکلرینه قانوب اللرنه قور تو نیجه منکسر البال و بریش
 احوال بی محال اولدیر الحاصل دعوا جیلرک ایتیمه واقع الحال اولد و غنه
 شاهد لرین جوهر بر لری منطوق اللفظ اولمغین ادائی شهادت ایلر کلر زه
 سر طوط مزبور ان شاهین اغا و باله بان بلوک بنه اغا ظلم ایوب و ناس
 شاهد لر دن اولاج فر لنیق افندی علیله عامل اولیوب بلا از ان خلق
 خانه لرینه و مسجد لره کروب الات و بوسا ندرین اسوب ترسیوب و تیر الکلام
 اولمغله دائما خلقی تعجیز اتمدی حال دکل شایا حافظ بلبل افندی فرضی لیه
 فرض ایکی قطعاً تجویب بالمیوب لغتی حرام اجمیرا ایچی کند و دایما اصوات مطربه
 ایله لغتی ایدر نالک مؤذن غلام حروس حلبی دخی اوفاتی کوز نمیوب کند و قول خطا
 لیه وقت اذان و ربوب خلقی تعجیز به اوده اولیقون او باند رر راجا شل با برش
 دخی نفیب الاشرفه یلر نه شجره اولیوب و سید صحیح النسب دکل یکن بشته نیشل صا
 خلاف ارتکاب ایتیش برکت سیدر حامس با یقوش واق بابا بر بر معنوم لا یقتل کلام
 مشوش که لر در و با قیلر نیک حال لری مجهول اولوب صدق کذب لری ناسعلو مدر
 انرم بو علم لر موجود ایکی شرعا شهادت لری مقبول دکلر ترکیبه اولنسون دیک کلر زه
 کبار طپور دن سفا صحیح الکلام عجایب النفوس الطیور الشیخ ابن الشیخ بابا لکلام

و حاجی و سوا فذک و بالقی کینذا و دروش ساقه قوش و قوشی ده ده
قوشه هم خلیفه و سائر لرزه سالف الذکر شاهد ارینه کیفیه حال لرین
شرعا و علاینه بقیض و ترکیه اولدقده صکره دکر اولکن شاهد لر مستقیم
و دندار و هر وجه ملک اهل حق و پر هیز کار و بی غرض کسند لر در اوزر بمنه
شهادت انه لر مقبول یزد ر جو احسن حال لرینه خبر و یرعه لر لایه مرقوله
شهادت ترک مقبول اولماین موجینجه رسوم شاهین حوزر نیز و بالبان
موقوفشان تعذیر بخیرید و جلس میدید و زعمای لهاب و ج کون اچ قالم لر لایه
تنبیه و حکم اولوب مایع بالطلب کتب اولدک تحریک غنی و اول امدان
لق بق سنه قوش تجدی سہود الحال چشمه طبور بلند پروار جا
بابیل افذک پاشا

[illegible]

“mahkemeye gelmez idik; belki varıp Kaz dağında Ördek ve Kaz avlardık” diyerek doğru gibi görünen sözler ile kendilerini savundular ve (şikâyet konusunu) tamamıyla inkâr ettiler. Bunun üzerine, adı geçen davacı Karagöz Çelebi ve arkadaşından davalarını ispat etmeleri için “bî-ğaraz şahidler” istendi. Hoş sesli, kuşların doğru söyleyenlerinden, kurallara uygun, doğru bir anlatım diline sahip olan Hacı Kırlangıç Efendi, Hafız Bülbul Efendi, Müezzîn Molla Horoz, Seyyid Yeşilbaş Beşe, pîr-i fânî, yaşlı Şeyh Baykuş ve Akbaba hazretleri ve öteki bir çok nadide kuş, şahitlik yapmak üzere mahkemeye gelip, “her biri makâm-ı şehâdette durup, dediler ki”: İşin aslı, dava olunduğu üzere o gün sabahtan önce hepimiz Horoz sadasında uyandık. Vird ve zikirlerimizi tamamladıktan sonra kuşluk yemeğimiz için “Kuş üzümü ve Kuş öte tedarik etmek üzere Kuş adası taraflarına uçup gelürken” sözü edilen yerde davacı Karagöz Çelebi ile yoldaşı Çaylak Sipahi’yi gördük. Şahin Ağa dedikleri zalim, şahpazlanıp ve Balaban Bölükbaşı dedikleri gaddar, iki eteğini beline sokup kendilerine tabi kuşlardan İsbir, Karakuş Kartal, Kerkenes, Zağanos ve Devlegüç adlı zalimler de ardlarınca alay bağlayıp Karagöz Çelebi ile Çaylak fakirin yoluna inerek yolunu kesip, neleri varsa alıp tahrip etmek düşüncesiyle kavga çıkarıp hepsi de bu iki zavallıyı avlamak, çengele asmak ve işkence etmek için hücum ettiler. Bu ikisi karşı koyamadılar. Kuşca canları takla atan Güğercin gibi döne döne kanatları ve kuyrukları kırıldı. Kaçacak yer yok mu, kaçacak yer yok mu diye bağırıyorlardı. Bazan da “bari sığınacak bir yer olsa” diye tazarrûlar ediyorlardı. Bunları önlerine katmışlardı. Ellerinden kurtuluncaya kadar kanatları kırıldı, halleri perişan olup mecalsiz kaldılar. Sonuç olarak, bunların her birisi, davacıların iddialarının vaki olduğuna şahidleriz, dediler.

Ancak bu sözler üzerine davalı Şahin Ağa ile Balaban Bölükbaşı Ağa (şahidlerin şahidliklerine itiraz ettiler). Onlara göre evvelâ Hacı Kırlangıç Efendi, “ilmiyle âmil olmayub” izinsiz olarak “halkın hanelerine ve mescidlerine” girip, alet ve silâhlarını asıp, terslemekte (pisletmekte) ve çok konuştuğu için halkı rahatsız etmektedir. İkinci olarak, Hafız Bülbul Efendi, “farzı bilmesi farz iken”, kesinlikle tecvid bilmeyip, şarkı söylemek (teganni) haram olduğu halde, daima çalgıcı sadası ile şarkı söyler (teganni eyler). Üçüncüsü, Müezzîn Molla Horoz Çelebi ise vakitleri

gözetmeyip, kendi bildiğince (keyfince) vakitsiz ezan okur, halkı taciz ederek, beyhude uykudan uyandırır. Dördüncüsü, Yeşilbaş Beşe'nin ise elinde Nakîbu'l-Eşraf'tan soy kütüğü (şeceresi) bulunmamaktadır. Gerçekten "Seyyid" olmadığı halde "başına yeşil sarub hilâf (yalan) irtikap etmiş bir müteseyyiddir". Beşincisi, Baykuş ile Akbaba'nın ise, ikisi de akılları ermeyen, bunak, sözleri (kelâmları) karışık (müşevveş) kimselerdir. Geri kalanların halleri ise tamamiyle meçhul olup, doğru ya da yalan söyledikleri bilinmemektedir. Bunlarda bu hastalıklar mevcut iken şahidlikleri "şer'an" kabul edilemez. "Tezkiye olunsun dediklerinde" kuşların ileri gelenlerinden doğru sözlü Şeyh oğlu Şeyh Baba Laklak, Hacı Tavus Efendi, Balıkçı Kethüda, Derviş Saka Kuşu ve Kuğu Dede Kuşu namındaki halife ve sairlerinden, daha önce adı geçen şahidlerin durumları "şer'an ve alâniyyeten" soruldu. Bunlar da "zikrolunan şahidler, müstakim (doğru), dindar ve her vecihle ehl-i Hak ve perhizkâr ve bi-ğaraz kimesnelerdir, üzerimize şahadet itseler, makbûlümüzdür" diyerek onların iyi hallerini haber vermeleriyle adı geçenlerin şahidlikleri kabul edilerek davalı kandökücü Şahin ile Balaban'ın "ta'zîr-i şedîd (şiddetli ta'zîr) ve habs-i medîd (uzun müddet hapis)" cezalarıyla cezalandırılmalarına ve "zu'men leheb" yani yanıp pişmeleri ve bu yolla ıslah olmaları, düzelmeleri için "üç gün aç kalmalarına" hükm olundu.

Bu olanlar talep üzerine, Kuşgöçdü senesinde Laklakların gelişlerinin ilk on günü içinde yazıldı. Şahidler:

	Çeşme-i Tuyûr Ebâbil Efendi	Bülend Pervâz Humâ Paşa		
Cebeci Toygar Beşe	Derviş Mısırî	Balıkçı Dalgıç Beşe	Decâce Hatun	
Kuzgun Hoca	Yüyük Ağa	Yayerse Bey	Karabakkal Beşe	Zendos(t) Serçe Beşe
Ağaçkakan Çilingir Beşe	Hacı Turâc Efendi	Cuga Subaşı	Kerkenes Çavuş	Karatavuk Kıptî
Sığircık Beşe	Molla Florya	Karabaştan Sipahi	Kuyruksalan Çelebi	Saruasma Halife
Tihûc Za'im	Seymânî Halife	Kayıkçı Martı Ağa	Garib Bahşir	

Sözü edilen iş yazıldığı gibidir.

Onu Kuş adası şehrinde kuşların en zayıfı, fakir
Kadı Yusufcuk Efendi yazdı.

(Allah) onu affetsin.

EK I
KUŞ ADASI MAHKEMESİNCE VERİLEN
HÜKMÜN SURETİ
GÜĞERCİNLİK

Sebeb-i tahrir-i letâ'if, bâ'is-i taştîr-i tarâ'if oldur ki:

Güğercinlik kaşabası mahallâtından Üveyik mahallesi müte-mekkinlerinden Tâ'ife-i Tuyûr'dan işbû bâ'isu'l-vesîka Karagöz Çelebi ibn Atmaca nâm murğ, za'if kuş olub adası mahkemesine ihzâr ittirdiği Kazdağlı Çakır Pençeli dimeğen meşhûr Şâhin Ağa ibn Sungur ve Balaban Bölükbaşı ibn Doğan nâm muhiblerin muvâcehesinde üzerine da'vâ ve tazallum-i hâl eyledi ki:

“Ben, işbû hâzır-ı bi'l-meclis, yoldaşım Çaylak Sipâhi ile Kaz ovası tarafından gelürken eşnây-ı râh'da vâki' Turna gölünün üst tarafında Kartal tepesi nâm mevzi'de, li-eclî'l-istirâha, Kuş-luk vakti kesb-i yedimiz ile tedârik ve mâlik olduğumuz Tûtî ve Kumru ve Kanarya ve İskete ve İsbinos nâm câriyeler memlu-kûmuz(a), Tavşancıl türküsünü yırladub Keklik nâm gülâmımız dahî karşumuzda seke seke oynar iken, Şâhin-i hûnrîz ve Balaban Bölükbaşı-i bi-emân birer çağırgöz semiz bûldircin gibi çil bârgîr-lere süvâr ve bi-mehâben üzerimize gelüb, bâl u pervâz ile bir mevzi-i çemenistanda kondukları saat, bizden izinsiz ve icâzet talebsiz zikr-olunan câriyelerimize fuzûlen Kuzgun gibi düşmanlık murâd ey-lediler. Biz ikimiz birbirimize kol kanad olub, bizler, rica tarîkiyle, elhamdulillahi ta'ala kocalub kartladığız; bu ihtiyârlıkda bize zulm u ta'addî ve ğadr eylemek insâf değildir, dediğimizde, cevap eyledi-ler ki”:

“Ayyârlıkda bizi kaz zannidüb toy düşürmek için koçonasluk ve hile idersiz ve böyle şikârı elimizden lak lak ile istersiz” deyu kaç'a ricâmıza iltifat itmeyüb hâh na-hâh bi-gayr-i Hakkın zabt ve taşarruf itmeğe şurû' eylediklerinde,

“Sizden şikâyet için Hüdhüd Çavuş ile pâdişâhımız Züm-rüd-i 'Ankâ'ya 'arzuhal irsâl eyleyüb, hużûrunda zulm u ta'ad-diniz şâbit olduğu zaman sizi Ugu Kuşu gibi bir vîrâneye nefy ile yâhûd tarz-ı âher ile, aldığınız tertîb ve beyne'n-nâs meşhûr olan 'yırtıcı kuşun ömrü az olur' dinildüğüne mâ-şadağ olursuz”, deyu korkutmak sevdâsında olduğumuzda,

'bir kimesne bizim ta'rikimize değmeye kâdir olamaz' deyu gazaba gelmeleriyle üzerimize hücum ve alayımızı Akbaba tepesinden aşağı uçurub keşret-i muhâveleden nâşî tüylerimiz yolunub bizi kanadı kuyruğu yolunmuş Uğru Kargası'na döndürdüler ve herbirimizi başka başka çil Palazlar gibi etrâf u eknâfa dağıdub, netice, andan tahlîs-i giribân idince, hezâr meşekkatler çektik. Mersûmlardan su'âl olunub şer'an ve kânûnen icâb eden hakkımızı ihkâk-i hak ve icrâ olunmak matlûbum(uz)dur dediklerinde, gibbe's-su'âl, cevâblarında, bizim bu husûsda asla ve kaç'a haber ve agâhımız yokdur. Mezbûrân garaz-ı dünyevîden nâşî Karga koza bakar gibi dâ'im bize bakub, bu ma'ûle ef'âl-i nâ-hemvârı, üzerimize mahz-ı ifk ve iftira iderler; hûd halleri dahî ma'lûmdur ki, mezbûrlar, Karga gibi gammazlık ve Saksağan gibi hilâf yere feryad eylemek de'b-i müstedimleridir; bizim bu işten haberimiz olsa bu def'-i terâfû' için sâdır olunan mü-râselenize itâ'at ile mahkemeye gelmez idik, belki varub Kaz dağı'nda Ördek ve Kaz avlardık' deyu sıdka müşâbih kelimât ile mürâfa'a ve huşûş-ı mezbûru bi'l-küllîye inkâr itmekle; müdde'-i mezbûr Karagöz Çelebi'den ve refikinden da'vayı ısbât (içün) bi-garaz şahidler taleb olundukda:

Hoş elhân ve rast-gûyân-ı Murgân, faşîhu'l-lisâni'l-beyân'dan Hacı Kırlangıc Efendi ve Hâfız Bülbul Efendi ve Mü'ezzin Molla Horos ve Seyyid Yeşilbaş Beşe ve pîr-i fânî-i musinn ve ihtiyârdan Eş-Şeyh Baykuş ve Akbaba Hazretleri ve sâ'ir cem'-i keşir-i Tuyûr-ı nâdîde, li-ecli's-şehâde, mahkeme-i mezbûreye hâzırûn olub ve her biri ma'âm-ı şehâdetde durub, dediler ki:

"Nefsü'l-emr, da'va olunduğu üzere, ol gün kable's-sabah cümlemiz Horos şadâsında uyanub evrâd ve ezkârımıza mübâşeret idüb ve ba'de'l-itmâm, Kuşluk ta'amımız için Kuş üzümü ve Kuş öte tedârik itmek üzere Kuş adası taraflarına uçub gelürken ma'hal-i mezbûrdan müdde'-i mezbûr Karagöz Çelebi ile yoldaşı Çaylak Sipâhi nâm derdmendleri gördük ki Şâhin Ağa dedikleri zâlim, şahpazlanub ve Balaban Bölükbaşı dedikleri gaddar, iki eteğin beline sokub kendü ahvallerine tâbi' Tuyûr-ı süfehasından İsbir ve Karakuş Kartal ve Kerkenes ve Zağanos ve Devlegüç nâm zâlim dahî ardlarınca alay bağlayub merkûm Karagöz Çelebi ile Çaylak fakîr'in yoluna inüb kaç'-ı tarîk ve mâmeleklerin nehb u

ğârât itmek sevdasına beyenlerinde mücâvese ve feryadî ve gâvga ko-barub, cümlesi, kemâl-i şehâdetlerinden nâşi ol iki derdmendleri şayd ve çengele ve işkence urmak için havâle ve hücum eylediklerinde, mezbûrlar, tâkât getürmeyüb kuşca canlarına taklabâz-ı Kebûter gibi döne döne kanadları ve kuyrukları kırılub nâçâr karar iktizâ itmekle, gâhî bunlar söyler ki: “Eyne’l-meferr, eyne’l-meferr”; gâhî tazarru’lar iderler: “Bârî bize mustekarr.” Âhirkâr derdmendleri önlerine katub ellerinden kurtulunca münkesiru’l-bâl ve perîşân-ı ahvâl-i bî-mecâl oldular. Elhâşıl da’vacıların iddi’âsı vâkı’u’l-hâl olduğuna şahidleriz deyu her birleri mantıku’l-lafz olmağın, edâ-i şehâdet eylediklerinde, mezbûrân Şâhin Ağâ ve Balaban Bölük-başı Ağâ kelâm idüb:

“(Zikr) olunan şâhidlerden evvela Hacı Kırlangıç Efendi, ‘ilmiyle ‘âmil olmayub, bilâ-izin halkın hânelerine ve mescidlere girüb, âlât ve pusatların asub, tersleyüb ve kesiru’l-kelâm olmağla dâ’imâ halkı ta’ciz itmediği hâlî değil. Sâniyen Hâfız Bülbül Efendi, farzı bilmesi farz iken, kaç’a tecvid bilmeyüb; teganni haram iken, kendüsi dâ’imâ eşvât-ı muṭrıba ile teganni eyler. Sâlişen Mü’ezzin Molla Horos Çelebi dahî evkâtı gözetmeyüb kendü kabûl-i havṭıyle bî-vaḳt ezan virub halkı ta’ciz (idüb) bey-hûde uykudan uyandırır. Râbi’an Yeşilbaş Beşe dahî Nakıbu’l-Eş-râfdan yedinde seçeresi olmayub ve seyyid-i şahihu’n-neseb değil iken başına yeşil sarub hılâf irtıkab itmiş bir müteseyyiddir. Hâmisen Baykuş ve Akbaba beraber ma’tuh-i lâ-ya’kıl, kelâmları müşevveş kimesnelerdir. Ve bâkilerinin halleri meçhûl olub sıdk (u) kizbleri na-ma’lûmdur. Anlarda bu ‘illetler mevcûd iken şer’an şehâdetleri maḳbûl değildir, tezkiye olunsun dediklerinde; kibâr-ı Tuyûr’dan sefâ-i şahihu’l-kelâm acâyibu’n-nüfûsi’t-Tuyûr Eş-Şeyh ibnu’s-Şeyh Baba Laḳlaḳ ve Hacı Tâvus Efendi ve Balıkcı Ket-hûda ve Derviş Saḳa Kuşu ve Kuğu Dede Kuşu nâm hâlîfe ve sâ’irlerinden sâlifü’z-zikr şâhidlerin keyfiyet-i hâllerin şer’an ve ‘âlâniyyeten tafahḫus ve tezkiye olunduktan sonra “zikr olunan şâhidler, müstakim ve dindâr ve her vecihle ehl-i Hâḳ ve perhizkâr ve bî-garaḳ kimesnelerdir; üzerimize şehâdet itseler maḳbûlümüzdür” deyu aḫsen-i hâllerine haber vormeleriyle merkûmların şehâdetleri maḳbûl olmağın, mucibince, mersûm Şâhin-i hûnrız ve Balaban-ı hûnfeşân, ta’zîr-i şedîd ve habs-i medîd ve zu’men leheb üç gün aç kalmalarıyla tenbîh ve hükm olunub mâ-vaḳa’ bi’t-taleb ketb

olundu. Tahîrîren fi evâ'il-i âmedân-ı Lağlak, sene Kuşgöçdü. Şuhû-
du'l-hâl:

	Çeşme-i Tuyûr Ebâbil Efendi		Bülend Pervâz Hümâ Paşa	
Cebeci Toygâr Beşe	Derviş Mısırî	Balıkçı Dalgıç Beşe	Decâce Hâtûn	
Kużgun Hoca	Yüyük Ağa	Yayerse Bey	Karabağkal Beşe	Zendos(t) Serçe Beşe
Ağaçkakan Çilingir Beşe	Hacı Turâc Efendi	Cuğa Subaşı	Kerkenes Çavuş	Kara tavuk Kıbtî
Sığircık Beşe	Molla Florya	Karabaştan Sipahi	Kuyruksalan Çelebi	Saruasma Halife
Tihûc Za'im	Seymânî Halife	Kayıkcı Marî Ağa	Garib Bağşîr	

El-Emru'l-mezkûr kemâ hüve'l-mestûr
Yusufcuk Efendi el-Kâzî
Nemeķahu'l-fakîr za'ifi't-Tuyûr
Bi-medineti Ku(ş) adası.
'ufiye 'anhu.

VOYNUKLARLA İLGİLİ KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Doç. Dr. YAVUZ ERCAN

Voynukluk ve Voynuk örgütünün, Osmanlı Tarihi içinde sanıldığından daha fazla önemi olmuştur. Örgüt, Osmanlı Avrupasındaki en eski ve en uzun süre yaşayan kuruluşlardan biridir. Türk dönemi Güneydoğu Avrupa tarihinin daha iyi ortaya konulabilmesi için, Balkanlardaki diğer Hristiyan kuruluşlarla birlikte Voynuk örgütünün de ciddi bir şekilde araştırılması gerekir. Böyle bir çalışma aynı zamanda, Türk toplumu ile Balkan toplumları arasındaki kültür alış-verişini de aydınlatması bakımından ayrıca önemlidir. Nitekim konumuz olan Voynuk örgütünde, “baştina, voynuk, pirimkür, lagator” gibi Balkanlara özgü terimlerin yanında “voynuk beyi, çeribaşı, yamak, gönder” gibi Türkçe terimlerin de bulunması bu tür bir araştırmanın önemini göstermesi bakımından ilginç bir örnektir. Voynuklardan başka, Hristiyan Sipahi, Eflak, Martolos, Yörük, Yaya ve Müsellem ve Derbent örgütü gibi Türk ve Türk olmayan Balkan toplumlarının birlikte oluşturdukları kuruluşların her birini ayrı ayrı araştırmadıkça, Türk dönemi Güneydoğu Avrupa tarihinin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını sağlıklı olarak ortaya koymak mümkün değildir.

Bu yazımızda Voynuk örgütünü ve sorunlarını ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak değil, Voynukluk ve Voynuk örgütü ile ilgili kaynak ve araştırmalarla, ele alınması gereken sorunlar üzerinde durmaya çalışacağız.

Voynuklar hakkında oldukça bol kaynak vardır. Bu kaynakları birinci elden ve ikinci elden kaynaklar olarak iki ana grupta toplamak mümkündür. Birinci elden kaynakların başında tapu-tahrir defterleri gelir. Bu defterler de konumuz bakımından iki kısma ayrılabilir.

- a) Genel tahrir defterleri.
- b) Voynuk tahrir defterleri.

Prof. İnalçık “Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar” adlı eserini hazırlarken, içinde Voynuklarla ilgili kayıtlar bulunan 12 genel tahrir defteri ile iki Voynuk tahrir defterini gözden geçirmiştir¹.

Tahrir defterleri Voynukların sayılarını, Balkanlardaki yayılışını ve sosyo-ekonomik yapılarını saptamak bakımından çok önemlidir. Mesela, Fatih dönemine ait Braniçeva defterinin birinci sayfasında², defterin içinde bulunanlar yazılmıştır. Buna göre, tahririn başında Padişah’ın dört köy has’ı, Braniçeva Subaşılığına ait haslar, Ali Bey’e yarım çiftlik veren köyler, Müslüman Sipahilerin timarları, Hristiyan Sipahilerin timarları kaydedilmiş, daha sonra Samsoncu, Doğancı, Martolos ve diğer Gayrimüslimler ve en sona da Voynuklar eklenmiştir. Bazen bu defterlerde yazılı Voynukların sayısı bini geçmektedir.

Voynuklar için yapılmış özel tahrir defterlerinin önemi ise kendiliğinden ortadadır. Bu defterler ayrıntılı bir şekilde tutulmuştur ve zaman zaman önemli bilgiler veren derkenarlar vardır. Genellikle Voynuk Tahrir defterlerinin başına bir de Voynuk Kanunnamesi eklenmiştir.

Prof. İnalçık’ın sözünü ettiğimiz kitabındaki iki Voynuk Tahrir defterinden birisi Başbakanlık Arşivi Tapu Defterleri 21 numarada kayıtlı ve 1487 tarihli “Defter-i Esâmi-i Voy Voynugân-ı Liva-i Köstendil ve Liva-i Alacahisar”dır³. İkincisi ise yine aynı yerde 916 numara ile kayıtlı, aynı tarihli ve aynı bölgeye ait defterdir⁴. Bu ikinci defterin numarası baskı hatası sonucu yanlış yazılmış olmalıdır, veya Arşiv kayıtlarındaki bir yanlışlıktan kaynaklanan hata vardır. Çünkü, Arşiv’de 916 numaralı defter 1732 tarihli ve Silistre’ye ait görünmektedir. Bu takdirde Prof. İnalçık’ın adı geçen kitabında Voynuk Tahrir defteri olarak bir defter kalmaktadır. O da 1487 tarihli Köstendil ve Alacahisar Voynukları defteridir.

Başbakanlık Arşivinde başka Voynuk Tahrir defterleri de vardır. Bunlardan biri 1528 tarihli ve “Defter-i Voynugân-ı Istabl-ı

¹ Ankara 1954. Bundan sonra Prof. İnalçık’ın adı geçen eserini (İnalçık: Fatih Devri) şeklinde kısaltacağız.

² Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler, no 5.

³ İnalçık: Fatih Devri, s. 175.

⁴ İnalçık: Fatih Devri, s. 157.

Âmire" kaydıyla tapu defterleri 151 numarada bulunmaktadır⁵. Bu defter, İstanbul'a gelen nöbetli Voynukların görev yerlerini ve sayılarını vermesi bakımından önemlidir. Örnek için defterden şu birkaç sayıyı verelim; Enderûn atları bakımına sefer sırasında 105, hazaarda ise 30 Voynuk, Bîrun atları bakımına ise 712 Voynuk ayrılmıştı. Defterin kaydına göre 1528 yılında İstabl-ı Âmire hizmetine gelen Voynukların genel toplamı 892 kişi idi.

Arşiv'de şimdilik bulabildiğimiz diğer Voynuk Tahrir defterleri şunlardır:

— 1523 tarihli İstabl-ı Âmire Voynukları defteri (Maliyeden Müdevver belgeler arasında 81 numarada kayıtlı).

— 1576 tarihli Niğbolu ve Silistre Voynukları defteri (aynı yerde 533 numarada kayıtlı).

— 1579 tarihli başka bir Niğbolu ve Silistre Voynukları defteri (aynı yerde 546 numarada kayıtlı).

Sözünü ettiğimiz bu son Voynuk Tahrir defterleri henüz araştırmacılar tarafından kullanılmamıştır⁶. İleride, Başbakanlık Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivleri ile Türkçe belgeler bulunan yerli ve yabancı diğer arşiv ve müzelerde yeni Voynuk defterleri veya kanunnameleri bulunabilir.

Voynuk Tahrir defterleri kadar önemli diğer bir belge türü de kanunnamelerdir. Voynuklarla ilgili kanunnameleri üç grupta toplamak mümkündür.

1) Özel Voynuk Kanunnameleri.

2) İçinde Voynuklarla ilgili hükümler bulunan bölge kanunnameleri.

3) İçinde Voynuklara ait bölüm bulunan, Ebussuud Efendi, Hamza Paşa ve Tevkiî Celâlzâde Kanunnameleri türündeki kanun mecmuaları.

⁵ Bu defter Prof. Uzunçarşılı tarafından kullanılmıştır (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Ankara 1945, s. 504).

⁶ Defterler ilk kez tarafımızdan doktora ve doçentlik çalışmaları sırasında kullanıldı. Hazırladığımız tezlerin adları şunlardır:

— Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim Halkın Hukukî, Sosyal ve Ekonomik Durumu, 1300-1600, Ankara 1972 (doktora tezi).

— Osmanlı İmparatorluğunda Voynuklar, Ankara 1978 (doçentlik tezi).

Özel Voynuk Kanunnameleri genellikle Voynuk Tahrir defterlerinin başına kaydedilmiştir. Şimdilik saptayabildiğimiz en eski özel Voynuk Kanunnamesi Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler numara 81'de kayıtlı Voynuk Tahrir defterinin baş tarafındaki kanunname ve 17/27 Nisan 1523 tarihlidir. Voynuklar üzerinde oldukça geniş araştırmalar yapan Bulgar Türkologu Galab Galabov⁷, 1943 yılında Sofya'da yayınlanan "Bulgar Tarihi Hakkında Osmanlı Türkçesiyle Kaynaklar" adlı araştırmasında⁸ en eski Voynuk Kanunnamesinin XVI. yüzyılın ilk yarısında yazıldığını, kaynak göstermeden, kuşkusuz olduğunu belirtmektedir. Galabov'un bu tahmini bizim bulduğumuz bu kanunname ile kanıtlanmış bulunmaktadır.

Bazı kaynaklarda Voynuk Örgütünün I. Murat döneminde kurulduğu belirtilmekte ise de Rumeli'nin henüz fethedildiği bir sırada örgütün kurulmuş olmasına kuşkuyla bakılabilir. Fakat II. Murat ve Fatih dönemlerinden kalma tahrir defterlerinde oldukça büyük sayılarda Voynuk kayıtlarının bulunması, örgütün II. Murat'tan önce veya en azından II. Murat döneminde kurulmuş olduğunu kesinlikle söylememiz için yeterlidir. Durum böyle olunca Voynuk Kanunnamelerinin 1523 yılından önce de var olabileceği ileri sürülebilir.

Bizim sözünü ettiğimiz kanunname ile Galabov'un adı geçen araştırmasında yayınladığı kanunname, metin olarak hemen hemen ay-

⁷ Galab Galabov'un alttaki dipnotta gösterilen eserinden ileriki sayfalarda yine söz edeceğiz. Galabov, bu çalışmasından başka, Voynuklarla ilgili iki çalışma daha yapmıştır. Bunlardan biri Sofya Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi yıllığında çıkmıştır (Osmano-Turski Izvori za Blgarskata Istoria "Osmanisch-Türkische Quellen zur Bulgarischen Geschichte", Jahrbuch der Universität des Heiligen Kliment von Ochrid Historisch-Philologische Fakultät, Bd. XXXIV/2, 1938). Bu araştırmada XVII. yüzyıldaki Voynukluk örgütü üzerine altı Osmanlıca-Türkçe belge yayınlanmış ve bu örgütün kısa bir özeti verilmiştir. Diğer çalışması ise, Herbert W. Duda tarafından yayınlanan Sofya Şer'iyye sicillerinden biridir (Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia, München 1960).

⁸ Osmanisch-Türkische Quellen zur Bulgarischen Geschichte, Jahrbuch der Universität des Heiligen Kliment von Ochrid Historisch-Philologische Fakultät, Bd. XXXIX/3 (1942-1943), s. 71, 72. Galabov'un bu araştırmasını bundan sonra (Galabov: Osmanisch-Türkische XXXIX) şeklinde kısaltacağız.

nıdır. Galabov metninde⁹ birkaç cümle ve kelime eksikliği ile – eğer baskı hatası değilse – oldukça çok imla yanlışlığı vardır.

Üzerinde duracağımız ikinci Voynuk Kanunnamesi, yine Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler numara 533'de kayıtlı Niğbolu ve Silistre Voynukları Tahrir defterinin başına konulmuş bulunan kanunnamedir. 27 Temmuz 1576 tarihlidir. 1523 tarihli Kanunname ile aynı gruptan olmasına rağmen aralarında önemli farklar vardır. Sözceliği, 1523 tarihli kanunnamede Kara-Voynuk Gönderinin üç, Cebeli-Voynuk Gönderinin dört kişiden oluştuğu açıkça belirtildiği halde, 1576 tarihli kanunnamede üstü kapalı bir şekilde "... Voynuk taifesinin bazı üçer ve bazı dörder neferi bir gönder ıtlak olunur" denilmektedir. Ayrıca, Gönder vergisi için 1523 tarihli kanunnamede açık olmayan bir kayıt vardır. Şöyle demektedir, "...Voynuk taifesi âdet-i nîze deyü bir miktar Hazine-i âmireye mal vermek kânûndur". Oysa 1576 tarihli kanunnamede, nöbetli Voynuğun altı akçe, nöbetli olmayan Voynuğun ise beş akçe Gönder vergisi vereceği, bu verginin havass-ı hümayûn için alınacağı ve İспенçe gibi Mart ayı başında toplanacağı açık bir şekilde belirtilmektedir.

Sözünü ettiğimiz iki kanunname ile aynı yerde 546 numarada kayıtlı bir başka Niğbolu ve Silistre Voynukları Tahrir defterinin başında da Voynuk Kanunnamesi vardır. 24 Ağustos 1579 tarihlidir ve 1576 tarihli kanunname ile tamamen aynıdır. Hatta imla hataları bile benzerlik göstermektedir.

Özel Voynuk Kanunnamelerinden birini Prof. Barkan "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları" adlı kitabında yayınlamıştır¹⁰. Kanuni dönemine aittir. Yukarıda saydığımız üç kanunname grubuna girmekle birlikte çok önemli bazı değişik hükümleri de içermektedir. Ayrıca, o yıllarda dağlanan 150 kadar Voynuk köyü hakkında ilginç açıklamalar vardır. Buna benzer bir diğer kanunname de Başbakanlık Arşivi Tapu-Tahrir defterleri 370 numarada kayıtlı bulunmaktadır, fakat "Kanunname-i Vilâyet-i Niğbolu" içinde bir bölüm halindedir¹¹.

⁹ Galabov bu Kanunname metnini, İstanbul Üniversitesi Türkçe yazmalar no 2753'de kayıtlı bir yazmadan almıştır. Bk. Galabov: Osmanisch-Türkische XXXIX, s. 20, 71.

¹⁰ İstanbul 1943, s. 265, 266.

¹¹ Der-beyân-ı Kânûnnâme-i Voynuğân, s. 501, 502.

Özel Voynuk Kanunnamelerinden başka çeşitli bölge kanunnamelerinde Voynuklarla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan biri Prof. Barkan'ın adı geçen eserinde ayrılan 1516 tarihli "Kanunname-i Vilâyet-i Bosna"dır. Voynuklara bir çeşit inzibat görevi verildiğini gösteren hükümler vardır¹². Yine aynı kitapta yayınlanan 1545 tarihli "Kanun-ı Öşür ve Haraç ve sair Rüsûm ve Bâc-ı Reayâ-i Liva-i Pojega"da¹³ Voynukların uclarda akınlara katılıp bir çeşit keşif görevi¹⁴ yaptıkları ve seferlerde savaşçı asker olarak bulundukları kayıtlıdır. Buna karşılık bütün vergilerden bağışlanmışlardır.

Üçüncü grup kanunnamelerin Ebussuud Efendi, Hamza Paşa ve Tevkiî Celalzade kanunnameleri türünde olduğunu söylemiştik. Bunların sayıları pek çoktur. Genel mahiyette kanun mecmualarıdır. Voynuklar, bu kanun mecmuaları içinde bir bölüm oluştururlar. Genellikle Voynuk faslı "yörügân" ve "Eşkinciyân" fasılları arasında yer alır.

Galab Galabov "Bulgar Tarihi Hakkında Osmanlı Türkçesiyle Kaynaklar" adlı araştırmasında bu gruptan üç kanunname yayınlamış, ayrıca, bunlar dışında saptayabildiklerinin de listesini vermiştir¹⁵. Kanunnamelerden III ve IV numaralı olanları, Ebussuud Efendi Kanunnameleriyle hemen hemen aynıdır. Sofya Milli Kütüphanesindeki iki yazma kanun mecmuasından alınmıştır. Biri 1715, diğeri 1752/1753 yıllarında istinsah edilmiştir. II numaralı kanunname ise İstanbul Üniversitesi Yazma Osmanlı Kanunnameleri numara 1807'de kayıtlı bir mecmuadan alınmıştır. Tahminen 14/23 Ocak 1604 tarihlidir. Bu kanunnamenin önemi, baş tarafında diğer Ebussud Kanunnamelerinde bulunmayan bazı hükümleri içermesinden ileri gelmektedir. Kanunname, Hammer¹⁶ ve Jirecek¹⁷ tarafından kısmen kullanılmıştır.

¹² Sayfa 398.

¹³ Sayfa 306.

¹⁴ "... bi'l-cümle müretteb alât-ı harb ile uclara eşüb dil almakda ve teces-süs-i ahvâl-i a'dâda envâ-ı hizmet ve yoldaşlıkda bulundukları ecilden...".

¹⁵ Galabov: Osmanisch-Türkische XXXIX, s. 32-39.

¹⁶ Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Viyana 1815, c. I, s. 309 vd., 403 vd., c. II, s. 432 vd.

¹⁷ Perioditschesko Spissanie, Jg. 9, s. 15-17.

Bu tür kanunnamelerin ilkel şekli olduğunu sandığımız bir kanunname, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası tarafından 1911'de İstanbul'da yayınlanmıştır. Voynuklarla ilgili kısımlar "Eflaklar" bölümünde geçmektedir. Eflakların beş-on eve bir Gönder verdikleri, bunlardan birinin beş filoriye Voynuk hizmeti yapıp ihtiyatlı yerleri bekleyerek gerektiğinde akına ve sefere katılacakları kayıtlıdır¹⁸. Buradaki Voynuk ve Eflakların durumlarını açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. 1477/1478 tarihli "Sancak-i Vilâyet-i Hersek" defterinde de aşağı yukarı aynı durum vardır¹⁹. Eflakların kalabalık olduğu Semendire'de de durum değişmemektedir²⁰. 1527 tarihli "Kânûn-ı Eflakân-ı Liva-i Semendire", Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası tarafından yayınlanan Süleyman Kanunnamesiyle tamamen aynıdır. Değişiklik sadece vergi miktarlarındadır.

Türkiye'de Ebussuud Efendi türünde kanunname ilk kez Millî Tettebbular Mecmuasında yayınlanmıştır²¹. İçinde geçen bir tarihe dayanarak 1605 yılından sonra istinsah edildiğini sanıyoruz. Kanunname konular dağınıktır. Bir yerde Voynukların vergileri ile ilgili aynı hüküm iki kere geçmektedir²². Voynuk bölümü, kanunun 308-309. sayfalarında. Ayrıca, 108. ve 235. sayfadaki kayıtlar oldukça önemlidir. Voynuk örgütünün kuruluşu ile ilgilidir. Örgütün I. Murad döneminde Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından kurulduğu belirtilmektedir.

Türkiye'de yayınlanan bu grup kanunnamelerden ikincisi Ahmet Refik Bey'in "Türk İdaresinde Bulgaristan" adlı eserindedir²³. Herhangi bir özelliği yoktur.

Biraz önce belirttiğimiz, Voynuk Örgütünün kuruluşu ile ilgili kayıt, bizim saptadığımız iki yazma kanunnameye daha vardır²⁴. 1726/1727 yıllarında istinsah edildiğini tahmin ettiğimiz ilk kanunna-

¹⁸ Sayfa 63, 64.

¹⁹ İnalçık: Fatih Devri, s. 154, 155.

²⁰ Barkan: XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zıraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, s. 324, 325.

²¹ Cilt I-II, İstanbul.

²² Millî Tettebbular Mecmuası, c. I, s. 108, 308.

²³ İstanbul 1933, s. 4, 5.

²⁴ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF olarak kısaltılacak) Yazma Kütüphanesi, Muzaffer Ozak yazmaları II/572, varak 60-b ve aynı Kütüphane Mustafa Con yazmaları 466, varak 52-a.

me ve 30 Ocak 1779 tarihli olan ikinci kanunname bu kayıtlar derkenar olarak sayfa kenarına yazılmışlardır.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yazma Kütüphanesinde bu iki yazmadan başka dokuz kanunname daha saptadık. Bunlar hemen hemen birbirinin aynıdır. Aradaki farklar ya istinsah veya imla hatası, yahut atlanmış bir iki maddedir. Yalnız, bunlardan tarihsiz bir kanunname²⁵ hem maddeler karışmış, hem de Yörük ve Voynuk bölümleri birlikte başlıklandırılmıştır. Ayrıca, diğer yazmalarda olmayan birkaç husus vardır. Öteki kanunnamelerden üç tanesi tarihsizdir²⁶. Kalan beş kanunname ise sırasıyla şu tarihleri taşımaktadır:

— Nisan/Mayıs 1673²⁷.

— 9 Mart 1773²⁸.

— 1777²⁹.

— Şubat 1792³⁰.

— 28 Temmuz 1843³¹.

Ebussuud Efendi Kanunnamesi grubunda söyleyeceğimiz son iki yazmadan birisi özel kütüphanemizdedir ve Ekim 1802 tarihli. İkincisi ise IV. Murat dönemine aittir ve Süleymaniye Kütüphanesinde³².

Bu üç grup kanunname arasına sokamadığımız iki kanunname daha vardır. Birisi Ali Çavuş³³, diğeri Avni Ömer Efendi Kanunnamesidir³⁴. Her iki kanunname de özellikle Baştına konusunda ilgi çekici kayıtlar bulunmaktadır.

²⁵ DTCF Yazma Kütüphanesi, İsmail Saib Sencer (İSS olarak kısaltılacak) yazmaları, I 5120, varak 140-a/141-a.

²⁶ DTCF Yazma Kütüphanesi, İSS yazmaları, I 3194, varak 47-b/48-b ve aynı yer I 5036, varak 11-b/12-a ve aynı Kütüphane, Mustafa Con yazmaları, 497, varak 51-a/51b.

²⁷ DTCF Yazma Kütüphanesi, İSS yazmaları, I 440, varak 42-b/43-a.

²⁸ DTCF Yazma Kütüphanesi, İSS yazmaları, I 914, varak 49-a/50-a.

²⁹ DTCF Yazma Kütüphanesi, İSS yazmaları, I 4779, varak 63-b/65-a.

³⁰ DTCF Yazma Kütüphanesi, Muzaffer Ozak yazmaları, II 379, sayfa 172-175.

³¹ DTCF Yazma Kütüphanesi, İSS yazmaları, I 2214, varak 65-b/67-a.

³² Reisülküttap Mustafa Efendi kitapları no 1004'deki kanunlar Mecmuasının 1-a/29-a varakları arası Celalzade Kanunnamesidir. Bunun da 8-a/9-a varakları arası Voynuk bölümüdür.

³³ İnalçık: Fatih Devri, s. 174.

³⁴ Uzunçarşılı: Belleten, c. XV, Ankara 1951, s. 59.

Birinci elden kaynaklar arasında sözünü edeceğimiz son belgeler ferman ve hüküm suretleri ile Mühimme Defterleri ve Şer'iyye Sicilleri kayıtları gibi münferit belgelerdir. Özellikle, Voynukların kalabalık oldukları bölgelere ait Şer'iyye Sicilleri'nin önemi açıktır. Şer'iyye Sicilleri gibi Mühimme Defterlerinde de Voynuklarla ilgili oldukça çok kayıt vardır. Bunlardan 19 tanesini Ahmet Refik Bey sözünü ettiğimiz kitabında yayınlamıştır. Ayrıca, Prof. Uzunçarşılı "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı" adlı kitabının "Has Ahır" bölümünde bu tür belgelerden söz etmektedir. Türkiye dışında ise Galabov, yukarıda sözünü ettiğimiz eserlerinde, özellikle Duda'nın yayınladığı Sofya Şer'iyye Sicilinde benzer belgeler yayınlamıştır.

Konuyla ilgili olarak, daha çok Bulgaristan ve Yugoslavya'da yapılan çalışmaları, çeşitli nedenlerle tanıma ve tanıtmaya olanağımız olmadı. Bunlar özellikle son yıllarda yapılan çalışmalardır ve bir örnek olarak Yugoslav araştırmacı Milan Vasic gösterilebilir.

İkinci elden kaynaklara gelince, bunlarda ilk sırayı Osmanlı kronikleri almaktadır. Voynuklarla ilgili kayıtlar dört kronikte vardır. Maalesef verilen bilgiler birkaç satırı geçmediği gibi, yalnız Voynuk Örgütünün kuruluşu ile ilgilidir³⁵. Bunlardan sadece İdris-i Bitlisi'nin "Heşt-bihişt" adlı eserinde zikre değer bir kayıt vardır³⁶. O da Voynukların "kadım sipahi" olduklarıyla ilgilidir.

Batı kaynağı sayabileceğimiz Hammer ve D'Ohsson'da da Voynuklarla ilgili bilgiler bir-iki sayfayı geçmemektedir. Bunların dışında herhangi bir batı kaynağı saptamak bizim için mümkün olmadı. Bu imkânsızlığa, özellikle Kiril alfabesiyle yazılan Balkan dillerindeki yetersizliğimiz ve başka nedenler yol açtı. Bu önemli eksikliği, yazımız yayınlandıktan sonra, Balkan ülkelerinde konu üzerinde çalışan araştırmacıların tamamlaması dileğimizdir.

Voynuklarla ilgili araştırmalara gelince, bu konuda ilk araştırmalar batıda başlamıştır. İlki Constantin Jirecek'in 1876'da Prag'da basılan "Bulgar Tarihi" adlı eseridir³⁷. Eser Fazıl Işıkoğlu tarafından

³⁵ Bu kronikler şunlardır:

- Karaçelebizâde Abdülaziz: Tarih-i Ravzatü'l-ebrar, Kahire 1248, s. 347.
- Solakzâde Mehmet: Tarih-i Solakzâde, İstanbul 1297, s. 36.
- Hoca Saadetin: Tâcü't-tevârih, İstanbul 1279, c. I, s. 94.

³⁶ Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi, no 3209, varak 364-a.

³⁷ Jirecek, Constantin Jos.: Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, s. 452-456.

Türkçe'ye de çevrilmiştir³⁸. Burada kısa da olsa Voynuklar hakkında bilgi verilmiştir.

Voynuklar hakkındaki ilk ciddi çalışmalar Bulgar tarihçisi Galab Galabov'a aittir. Galabov, 1938'den itibaren yayınladığı çeşitli yazı ve kitaplarda Voynuklar hakkında oldukça çok belge yayınlamış ve bilgi vermiştir. Bunların başlıcaları yukarıda belirttiğimiz üç eserdir. İkisi, Sofya Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi yıllığının XXXIV. ve XXXIX. ciltlerinde çıkan "Bulgar Tarihi Hakkında Osmanlı Türkçesiyle Belgeler" adlı araştırmalardır. Ayrıca, Sofya Şer'iyye Sicillerinden birini yayına hazırlamış ve eser daha önce belirttiğimiz gibi Duda tarafından 1960 yılında Münih'de yayınlanmıştı³⁹. Eserde Voynuklarla ilgili 40 kayıt vardır ve bu da Şer'iyye Sicillerinin Voynuklar için taşıdığı önemi göstermesi bakımından yeterlidir.

Ancak, Prof. İncik'in da belirttiği gibi Galabov'un çalışmaları yalnızca Bulgaristan Voynukları üzerine ve XVI. yüzyıldan sonrası içindir⁴⁰. Yazar, Voynukluğu en genel hatlarıyla vermiş ve bazı konularda da yanlışlığa düşmüştür⁴¹. Bunlardan biri, "Voynuk Beyi" ile "Voynuk Sancakbeyi"nin ayrı kişiler sanılması ve Voynuk Sancakbeyinin, Voynuk Beyine göre daha alt rütbede olduğunun ileri sürülmesidir. Buna benzer bir yanlışlığa Prof. Uzunçarşılı da düşmüştür⁴². Uzunçarşılı, Galabov'un aksine Voynuk Beyini, Çeribaşı düzeyinde bir görevli olarak kabul etmektedir. Gerçekte, Voynuk Beyi ile Voynuk Sancakbeyi aynı kişidir ve İmparatorlukta bir tek Voynuk Sancağı vardır.

Diğer yanlış bir görüş, Pirimkür ve Lagatorların "İstabl-ı Âmire" de bir kişiye hizmetle yükümlü oldukları savıdır. Lagator ve Pirimkürler, Çeribaşılardan sonra gelen Voynuk görevlileridir ve nöbetleri geldiğinde diğer Voynuklar gibi göreve giderler.

³⁸ Jirecek'in bu eseri kaynak olarak da kabul edilebilir.

³⁹ Almanca olarak yayınlanan bu eserden başka Sofya ve Vidin Şer'iyye Sicilleri ile ilgili olarak başka bir çalışma da 1951 yılında Çekoslovakyalı Türkolog Josef Kabrda tarafından yapılmıştır (Kabrda, J.: Les Anciens Registres Turcs des Cadis de Sofia et de Vidin et leur Importance pour l'Histoire de la Bulgarie, in Archiv Orientalni 19 (1951), s. 329-392, 642-643).

⁴⁰ İncik: Fatih Devri, s. 157.

⁴¹ Galabov: Osmanisch-Türkische XXXIX, s. 72-74.

⁴² Uzunçarşılı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, s. 501. Prof. Uzunçarşılı bu hükme, Avni Ömer Efendi'nin "Kânûn-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakânî" adlı Kanunnamesindeki bir kayda dayanarak varmıştır (Belleten, c. XV, s. 393).

Galabov, Lagator teriminin ilk kez 1550 yıllarına ait iki belgede geçtiğini ileri sürmektedir. Oysa yukarıda belirttiğimiz 1523 tarihli Voynuk Kanunnamesinde Lagator terimi geçmektedir.

Üzerinde durulması gereken diğer iddia, Voynukların öteki kitleler içinde vergi bağımsızlığına sahip olmadıkları yönündedir. Voynuklar, Baştına adı verilen toprakları için vergi vermezlerdi. Baştına dışında tasarruf ettikleri topraklar için bir kısım vergi verirlerdi. Ayrıca, yılda 16 akçe Gönder vergisi, 100 başdan fazla koyunları için vergi, şarap, domuz, arı kovanı (bal) ve değirmenleri varsa onlar için vergi verirlerdi ki bunlar da Baştına ile ilgili olmayan konulardı. Vergi durumunda ve verginin miktarında zamanla bazı değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler kanunnamelerde ve münferit belgelerde açıkça kaydedilmiştir. Elbette Voynuklar bütün vergilerden sonuna kadar muaf ve müsellemler olmamışlardır. Ancak, hiçbir zaman normal bir Osmanlı vatandaşı kadar da vergi ödememişlerdir. Bazı vergilerden tamamen, bazılarında ise kısmen bağışlanmışlardır ve bu durumda belgelerde açıkça belirtilmiştir.

Sözünü ettiğimiz araştırmada, Voynukların özerkliklerinin olmadığı ileri sürülmektedir. Galabov'un hangi ölçüler içinde ve nasıl bir özerklik amaçladığını ortaya koyacak gerekli açıklama olmadığından bu konuyu şimdilik eleştirmeyeceğiz.

Voynukların ödedikleri vergiler konusunda, batılı araştırmacılar-
dan Boris Christoff Nedkoff da yanlışlığa düşmüştür⁴³. Nedkoff, yazısının bir yerinde kaynak göstermeksizin⁴⁴, bir yerinde de Hammer'e rağmen bir berat kaydına dayanarak⁴⁵ Voynukların cizye ödediklerini ileri sürmektedir ki kanımızca bu durum kanunnamelerdeki açık ifadelerden sonra eleştirmeye bile değmez. Ayrıca, sözü edilen beratda Voynuk veya Voynukluğu ifade bir kelime geçmemektedir. Genel ifadeler kullanılmıştır.

Türkiye dışında, son yıllarda yayınlanan ve görebildiğimiz eserlerde, Voynuk konusunda Hammer, D'Ohsson ve özellikle Ga-

⁴³ Nedkoff, B.C.: Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (çeviren Ş. Altundağ), Belleten c. XV, Ankara 1944.

⁴⁴ Nedkoff, B.C.: Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (çeviren Ş. Altundağ), s. 625.

⁴⁵ Nedkoff, B.C.: Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (çeviren Ş. Altundağ), s. 639, 645.

labov ve İnalçık'a başvurulmakta, orijinal bir araştırma ortaya konulmamaktadır⁴⁶.

Konumuzla ilgili olarak Türkiye'de yapılan yayın ve araştırmalara gelince, bunlardan en eskisi daha önce sözünü ettiğimiz Ahmet Refik Bey'e aittir. Ancak eser, yalnız belgeleri vermekte, yorum yapmamaktadır. Daha sonra Prof. Uzunçarşılı bu konuya değinmiştir. Uzunçarşılı'nın Voynuklar hakkında yazdığı da dört sayfayı geçmemektedir.

Voynuklar konusundaki en iyi çalışma Prof. İnalçık tarafından yapılmıştır. İnalçık, "Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar" adlı kitabının IV. Bölümünde, Balkanlardaki Hıristiyan askeri grupları ele alırken Voynuklar üzerinde de durmuştur. Voynukların kökeni, askerilik durumları, Balkanlardaki yayılışlarını ortaya koymuş, özellikle bugüne kadar kimsenin üzerinde durmadığı Bulgaristan dışındaki Voynuklara da değinmiştir. Kanımızca bu eserin, ortaya koyduğu sonuçlar bakımından eleştirilecek bir yanı yoktur. Sadece, Fatih dönemine münhasır kalması nedeniyle konu yarım kalmıştır.

Türkiye'de yayınlanan ve Voynuklardan söz eden diğer eserler, genellikle Uzunçarşılı veya İnalçık'ı tekrar etmişlerdir.

Sonuç olarak, iki ciddi araştırmadan İnalçık'ın eseri Fatih dönemiyle sınırlı, Galabov'un çalışmaları ise Bulgaristan Voynukları ile sınırlıdır. Başlangıcından sonuna kadar İmparatorluk içindeki bütün Voynuklardan her yönüyle söz eden bir araştırma yoktur. Doğentlik tezimizde konu özellikle bu yönden ele alınmış ve ayrıntılı bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Bu yazımızda, Voynuklarla ilgili kaynak ve araştırmalardan söz ederken, yeri geldikçe sorunları ve tartışmalı noktaları da ortaya koymaya çalıştık. Anlatmak istediğimizi daha açık gösterebilmek için şöyle bir tablo yapılabilir:

⁴⁶ Bunun için şu iki eser örnek gösterilebilir:

– Gibb, H.A.R. – Bowen: Islamic Society and the West, Oxford 1957.

– Heyd, Uriel: Studies in Old Ottoman Criminal Law, Oxford 1973.

⁴⁷ Vaynuklar ve Martoloslar hakkında Yugoslav tarihçi Milân Vasić'in de bir eser yayınladığını duyduk ama eseri görme imkânımız olmadı.

KAYNAKLAR

(Birinci elden)

- A) Tapu-Tahrir Defterleri.
1 – Genel Tahrir Defterleri.
2 – Voynuk Tahrir Defterleri.
- B) Kanunnameler.
1 – Özel Voynuk Kanunnameleri.
2 – Bölgesel Kanunnamelerde Voynuklarla İlgili Hükümler.
3 – Ebussuud Efendi, Hamza Paşa ve Tevkiî Celâlzâde Kanun Mecmuaları Türündeki Kanunnamelerde Bulunan Voynuklarla İlgili Bölümler.
- C) Ferman ve Hüküm Gibi Münferit Belgeler.
- D) Mühimme Defteri ve Şer'iyye Sicillerindeki Kayıtlar.
- E) Türk ve Türkçe Kaynaklar Dışındaki Yerel Kaynaklar.

KAYNAKLAR

(İkinci elden)

- A) Osmanlı Kronikleri.
1 – Hoca Saadettin Efendi: Tâcü't-tevârih, İstanbul 1279.
2 – Karaçelebizâde Abdülaziz: Tarih-i Ravzatü'l-ebrâr, Kahire 1248.
3 – Solakzade Mehmet: Tarih-i Solakzâde, İstanbul 1297.
4 – İdris-i Bitlisi: Heşt-Bihişt (yazma).
- B) Batı Kaynakları.
1 – Hammer.
2 – D'Ohsson.
3 – (Jirecek burada da ele alınabilir).

ARAŞTIRMALAR

- A) Türkiye'de.
1 – Ahmet Refik: Türk İdaresinde Bulgaristan.
2 – İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı.

- 3 – Halil İncılık: Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar.
- 4 – Diğerleri.

B) Türkiye Dışında (Yazarların eserleri metinde gösterilmişti).

- 1 – Constantin Jirecek.
- 2 – Galab D. Galabov.
- 3 – Herbert W. Duda.
- 4 – Josef Kabrda.
- 5 – Boris Christoff Nedkoff.
- 6 – H.A.R. Gibb ve Bowen.
- 7 – Uriel Heyd.
- 8 – Milan Vasic.
- 9 – Diğerleri.

MİRZA ŞAHRUH ZAMANINDA (1405-1447) TİMURLULARDA İMAR FAALİYETLERİ

Doç. Dr. İSMAİL AKA

Timur, işgal ettiği ülkelerde kan dökme bakımından Cengiz Han'dan hiç de geri kalmadığı halde, seferleri arasında zaman buldukça imar faaliyetlerinde de bulunmuştu. Bilhassa Semerkand'ı imara çok fazla ehemmiyet vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve sanatkârlara Semerkand civarında Dimaşk, Mısır, Şiraz, Sultaniye ve Bağdad adlarını verdiği köyler kurdurtmuş¹, şehrin dışında bazıları hanımlar için olmak üzere Dilgûşâ, Şimal, Nakş-i Cihan, Çınar, Taht-ı Karaca adlarını taşıyan bahçeler inşâ ettirmişti. Semerkand kalesinde inşâ olunan Gök Saray² ise, daha çok, devlet hazinesinin saklanması için ve hapishane olarak kullanılıyordu. Timur, Miranşah, Şahrüh, Uluğ Beg ve Muhammed Sultan'ın kabirlerinin bulunduğu türbe ise, Muhammed Sultan tarafından yaptırılan medresenin bitişiğinde olup, Timur tarafından Ankara Savaşı'ndan dönüşte inşâ edilmişti³.

Timurlular devri Herat'ının en bayındır yöreleri X. yüzyıl coğrafyacılarının boş yerler olarak söz ettikleri şimdiki Gazirgâh civarındaki sahalar idi. Kertler zamanında (1245-1389) inşâ edilmiş bulunan Zagan⁴ ve Sefid⁵ bahçeleri, Şahrüh zamanında tamir edilerek, bunlardan birincisi Şahrüh tarafından hükümet konağı olarak kullanılmış, Bağ-ı Sefid ise 1410 yılında onarılıp, bir köşk ilâve edile-

¹ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr fî Nevâibi* (Ahbari) Teymur, farsça terc. Muhammed Ali Necati, Tahran 1339 h.ş., s. 308.

² Adı geçen bahçeler ve bu bina için bk. Babur, *Vekayi*, Doğu Türkçesinden çeviren Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1943, I, 48.

³ Şerefeddin Ali-i Yezdî, *Zafernâme*, yay. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336 h.ş., II, 430-431.

⁴ Yezdî, I, 236; Muinüddin Zemçî-i İsfizârî, *Ravzatu'l-Cennât fî Evsafı Medineti Herat*, yay. Muhammed Kâzım İmam, Tahran 1339 h.ş., II, 41; Hvandmîr, *Faslî ez Hulâsatü'l-Ahbar*, yay. Gûyâ İtimâdî, Kabil 1345 h.ş., s. 27.

⁵ Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî, *Tarihname-i Herat*, yay. Muhammed Zübeyr el-Siddîkî, Calcutta 1944, s. 713.

rek⁶, ölümüne kadar (1433) Baysungur Mirza'nın ikâmetgâhı olmuştur.

Şahruh tarafından Herat'ın imarına memur edilen Büyük Emir Firuzşah ve Alike Kükeltaş şehrin kuzeyinde İncil ve Hıyâbân kanalları boyunca kendileri için konaklar ve bahçeler yaptırmışlar, bu inşaat daha sonraları Hüseyin Baykara devrinde de devam etmiş, Ali Şir Nevai burada birçok binalar inşa ettirmişti.

Timur'un ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar dolayısı ile Şahruh'un başlangıçta imar faaliyetleri bir tarafa, dış düşmanlar ile dahi uğraşmaya vakti yoktu. Ancak o şehrin emniyetini sağlamak için İhtiyâreddin kalesinin onarılmasını buyurmuş⁷, durum kendi lehine dönmeğe başlayınca, imar faaliyetlerine de girmişti.

Bu maksatla 812 (1410) yılında Badgis'de bulunurken, Moğol istilâsından beri tahrip edilmiş bir durumda olan Merv şehrinin imarını buyurdu. Hükümdar ayrıca, bütün Horasan'da baştan başa imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu emir gereğince birçok yollar düzeltilmiş, yeni köprüler inşa edilmiş ve eskileri yenilenmişti. Murgab Suyu'ndan çıkan Merv Suyu'nun harap olan seddinin tamiri ve Merv'in yeniden inşası için Emir Alike Kükeltaş, Emir Musa ve Emir Ali Şegâni vazifelendirilmişler ve onlar bütün bu işleri kısa zamanda tamamlamışlardı. İlk yıl burada 500 çift öküz ziraata koşulmuş, etraftan insan yerleştirilmişti. Suyun uzunluğu şehrin Alemdar kapısına kadar 12 fersah tutmuş, derinliği 5 gezden aşağı olmamak üzere, genişliği başlangıçta 20, sonuna doğru ise 12 gez olarak kazılmış, şehir mescid, pazar, hamam, han, hankâh, medrese ve diğer hayrat ile süslenerek eski canlı iktisadi hayatına dönmeye başlamıştı.⁸

Buna rağmen bu Timurlu hükümdarı babasının Semerkand'da yaptığı gibi, bütün saltanatı boyunca Herat'ı, binaları ile de devletin

⁶ Hâfız-ı Abrû, Zubdetu't-Tevârih-i Baysungurî, Fatih Ktb. nr. 4370/1, 465a; Abdürrezzak-ı Semerkandî, Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn, yay. Muhammed Şefî, Lahor 1360, s. 190-191. Ayrıca Mirza Alâuddevle ile Ebu Said de burada oturmuşlardır (G. İtimâdî, Faslı, s. 27).

⁷ Zubdetu't-Tevârih, 365b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 10 v. dv. Kale 818 (1415) yılında da büyük bir onarım görmüştü (Zubdetu't-Tevârih, 519a-b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 299 v. dv.).

⁸ Zubdetu't-Tevârih, 451b-452a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 158 v. dv.; İsmail Aka, XV. yüzyılın ilk yarısında Timurlular'da Ziraî ve Ticarî faaliyetler, Tarih Enstitüsü Dergisi (1979-80), X-XI, s. 117 v. dv.

merkezi haline getirmeye büyük özen gösterdi. Bundan dolayı daha saltanatının ilk yıllarında şehrin kuzeyinde, Kale Altı denilen mahalde, İhtiyâreddin kalesinin eteğinde bir medrese ile hankâh inşâsına başlanmış ve bunlar 1410 yılında tamamlanmışlardı⁹. Buraya Yusuf-i Evbehî, Yusuf-i Hallac, Abdurrahim Yar Ahmed ve Lûtfullah müderris olarak tâyin edilmişler, ilk gün bizzat hükümdar da medreseye gelmiş, müderrisler fıkıh ve tefsir gibi konularda ders vermişlerdi. Hankâh'ın şeyhliği ise Şeyhülislâm Ali-i Çâstî'ye verilmiş, imam, müderris, vâiz ve diğer hizmetliler tâyin edilerek her iki bina için birçok yerler vakfedilmişti¹⁰. Medresedeki derslere zaman zaman Celâleddin Fîruzşah ve Alike Kükeltaş gibi namlı begler ile Herat'taki ulema da geliyor ve ulema arasında ilmi tartışmalar da yapılıyordu¹¹.

Şahruh'un Herat'ta bir Dârüşşifa inşâ ettirdiğini de biliyoruz¹². Herat'ın 2,5 km. kuzeydoğusunda bir köy ve ziyaretgâh mahalli olan Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin (ölm. 1088) mezarı üzerine büyük bir türbe de yine Şahruh tarafından 1425 yılında yaptırılmıştır¹³.

Devlet idâresinde büyük bir nüfuza sahip olan Şahruh'un hanımı Gevherşad, imar faaliyetleri ile de kendini göstermişti. Yapımı, Gev-

⁹ Zubdetu't-Tevârih, 465a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 185.

¹⁰ Matla'-ı Sa'deyn, s. 188 v. dv. Müverrih Abdürrezzak-ı Semerkandî, eserini yazmakla meşgul bulunduğu 1470 yılında bu iki binanın bayındır bir halde olduklarını ifade eder (Göst. yerler). Hvandmîr de, kendi zamanında (ölm. 1535) medresede dört kişinin ders vermekte olduğunu, hankâh'ın da işler durumda bulunduğunu kaydediyor (G. İtimâdî, Faslı, s. 15). Ali Şîr Nevâî, kendi zamanında, şiir yazar ve muammâ söyleyen Burhâneddin Ataullah-ı Razi'nin ders vermekte olduğunu kaydetmektedir (Mecâlisu'n-Nefais, farsça tercümesinden yay. Ali Asgar Hikmet, Tahran 1323 h.ş., s. 91).

¹¹ Hvandmîr, Habibu's-Siyer, yay. Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333 h.ş., IV, 7. Şahruh'un Meşhed'de de bir medrese inşâ ettirdiği söylenmektedir (Abdülhamid Mevlevî, Mescid-i Şah, Huner-i Merdum (1347 h.ş.). nr. 74/75, s. 75-76; G. İtimâdî, Faslı, s. 44).

¹² Hvandmîr, Hulasatu'l-Ahbar, Ayasofya Ktb., nr. 3190, 465a; G. İtimâdî, Faslı, s. 16. Şahruh devrinin meşhur tabibleri olarak kaynaklarda, bir hanım olan ve Şahruh'un hanımı Gevherşad ile samimiyeti bulunan, aynı zamanda şiir yazar Mihri (Ravzatu'l-Cennât, II, 35; Mecâlisu'n-Nefais, s. 21), Mevlânâ Nizâmeddin ve Muhammed b. Âdem'den söz edilmektedir. Tayâbâdlı, dindar bir kimse olan bu sonuncusu, hastalarını telkinle tedavi ediyordu (Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, çev. Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul 1930, s. 117; Matla'-ı Sa'deyn, s. 762; Fasih-i Hvafî, Mücmel-i Fasihî, yay. Mahmud Ferruh, Meşhed 1339 h.ş., s. 290).

¹³ Matla'-ı Sa'deyn, s. 562 v. dv.

herşad tarafından mimar Kıvâmeddin'e havale edilen ve 1418 yılında sona eren Meşhed'deki caminin açılışında Şahrüh ve Gevherşad da hazır bulunmuşlardı. Şahrüh, caminin bitişiğindeki İmam Rıza'nın türbesine üçbin miskallik altın bir kandil armağan edip, ayrıca Meşhed'in doğusunda bir bahçe ve konak inşa ettirmişti¹⁴.

Gevherşad Herat'ta Hıyâbân'ın başında, İncil kanalının kıyısında da bir cami yaptırtmıştı. Sağında ve solunda iki minaresi, lâcivert çinileri ile güzel bir görünüm arzeden bu caminin kitâbeleri ise oğlu Baysungur'un yanında çalışan devrin meşhur hattatı Câfer'e aitti¹⁵. Fakat Gevherşad'ın yaptırttığı en büyük eser onun medresesidir. Cami ve medrese ikisi yanyana inşa edilmişlerdir. Medresenin tamamlanışı 836 (1432/33) yılı olarak tarihlenmektedir¹⁶. Fakat bu tarihte herhalde ancak bir kısmı tamamlanmış olmalıdır. Çünkü üzerinde mevcut kitâbeden anlaşıldığına göre, medresenin inşasına 821 (1418) yılında, yâni Meşhed'de yaptırdığı cami ile aynı tarihte başlanmış ve 841 (1437) yılında tamamlanmıştı¹⁷. Hvandmîr, eserlerini yazmakla meşgul olduğu sıralarda bu medresede dört kişinin ders vermekte olduğunu ifade ettiği gibi¹⁸, Babür de Vekâyî'inde 912 (1506/7) yılında buraları gezdiğini söylemektedir¹⁹. XIX. yüzyılda Afganis-

¹⁴ Zubdetu't-Tevârih, 546a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 378 v. dv. Kitâbeleri Şahrüh'un oğlu Mirza Baysungur tarafından yazılmış olup, bunlar ve daha sonraki ilâveler için bk. Nusretullah-ı Meşkûfî, Ez Selâcike ta Safeviyye, Tahran 1343 h.ş., s. 350 v. dv.

¹⁵ Kitâbesi için bk. Fikri Selcukî, Hıyâbân, Kabil 1343 h.ş., s. 20. Cami'in inşâ tarihi kaydedilmemiştir. Ancak Gevherşad'ın medresesi ile aynı tarihte inşâ edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü buraya imam ve hatib olarak tayin edilmiş bulunan Şeyh Şehabeddin'in azli üzerine, yerine tayin edilen Muhammed Evhed'in 1435 yılında meydana gelen veba salgını sırasında öldüğü kaydedilmektedir (Matla'-ı Sa'deyn, s. 647; Mücmel-i Fasihî, s. 275; Habibu's-Siyer, IV, 13). Devrin meşhur hattatı Ca'fer'in çalışmaları için bk. M. Kemal Özergin, Temürlü Sanatına ait eski bir belge: Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı, İstanbul Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi yillığı (1976), VI, 471-518.

¹⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 645.

¹⁷ Kitâbesi için bk. Hıyâbân, s. 19. Gevherşad'ın cariyelerinden Perizad ise Meşhed'de bir medrese inşa ettirmişti (Ez Selâcike ta Safeviyye, s. 354).

¹⁸ G. İtimâdî, Faslı, s. 17. Ali Şir Nevâî (Mecalis, s. 91-92) kendi zamanında Şirvanlı Kemaleddin Mes'ud (Onun için bk. Habibu's-Siyer, IV, 343)' un ders vermekte olup, 100 kadar talebesi bulunduğunu kaydetmektedir. Bu müderris ayrıca şiire de meyletmiş olup, şiirleri de bulunuyordu.

¹⁹ s. 210.

tan'da bulunmuş olan bazı İngiliz ve Fransız subayları kaleme aldıkları eserlerinde Gevherşad'ın cami ve medresesinin tezyinat ve zarafetinden hayranlıkla söz ederler. Ne yazık ki bu eserler bugün mevmevcut değildir. Zira Afgan emiri Abdurrahman Hân, 1885 yılında Herat'a hücum etmeleri beklenen Ruslar'a karşı savunmayı güçleştireceği zannı ile yıktırılmalarını buyurmuş, ancak minareler ve aradaki birkaç türbe bırakılmıştır²⁰.

Gevherşad, medresenin kuzeyinde ayrıca bir türbe de yaptırtmıştı. Şahruh'un oğlu Baysungur²¹, Muhammed Cuki²², Baysungur'un kızı Ayşe Sultan²³, Şahruh'un kızı Meryem Sultan²⁴, bir müddet için Mirza Şahruh²⁵, Baysungur oğlu Sultan Muhammed²⁶, Gevherşad Hatun²⁷,

²⁰ Zeki Velidi Togan, İsl. Ansk. Herat madd., s. 436; Barthold, Tezkire-i Coğrafiya-yi İran, farsça terc. Hamza Serdadver, Tahran 1308 h.ş., s. 110. Medresenin planı için bk. Arthur Pope, A Survey of Persian Art, London-Newyork 1939, II, 1129.

²¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 659. O,7 C. evvel 837 (20 Aralık 1433) Cumartesi günü ölmüştür (Aynı eser, s. 657; Mücmel-i Fasihî, s. 272).

²² Matla'-ı Sa'deyn, s. 853. Irak kapısı dışındaki Zübeyde bahçesi onun adı ile ilgili olup, Horasan'da içindeki konak ile tanınmıştı (G. İtimâdî, Fasî, s. 27).

²³ Matla'-ı Sa'deyn, s. 748. Buna karşılık Fasih-i Hvafî (Mücmel-i Fasihî, s. 289) onun 12 Şa'ban 844 (6 Ocak 1441) Cuma günü ölüp, Emir Şah Melik bağında gömüldüğünü söylüyor.

²⁴ Matla'-ı Sa'deyn, s. 761-762. Fasih (Mücmel-i Fasihî, s. 290) onun 24 Muharrem 845 (11 Haziran 1441) Perşembe günü öldüğünü kaydediyor.

²⁵ Matla'-ı Sa'deyn, s. 892. Bilindiği üzere daha sonra Uluğ Beg, babasının cesedini Semerkand'a göndererek Timur ve sülâle mensuplarından bazılarının gömülü bulundukları türbeye defnettirmiştir (Matla'-ı Sa'deyn, s. 960 ve 963; Mirhvand, Ravzatu's-Safa, Tahran 1338 h.ş., VI, 754; Habibu's-Siyer, IV, 29). Mezar kitabesi için bk. A.A. Semenov, Gûr-i Emir Türbesindeki Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitâbeleri, çev. Abdulkadir İnan, Belleten (1960), XXIV/93, s. 154 v. dv. Burada, cesedin Şahruh'un kızı Pâyende Sultan Bike tarafından Semerkand'a nakledildiği, lâhit ve mezar taşının onun tarafından yaptırıldığı kaydedilmiştir. Semenov, görebildiği kaynaklarda Şahruh'un bu adda bir kızına rastlamadığını ifade ediyor ise de (s. 155), Muizzu'l-Ensâb'da Şahruh'un bu adda bir kızının adına rastlıyoruz (Brit. Mus. Or. 467, 132).

²⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 1032; Habibu's-Siyer, IV, 46.

²⁷ Kaynaklarda Gevherşad'ın buraya gömüldüğü kaydedilmiyor. Hatta bugün bile onun, Kusuye'de yaptırtmış olduğu türbede gömülü olduğuna inanılmaktadır (F. Selcukî, Hıyâbân, s. 43-44). Ancak kaynaklardaki bazı ifâdelerden onun Herat'ta yaptırdığı türbesinde gömüldüğü anlaşılmaktadır. Bu ifadelere bir misal olmak üzere bk. Mirhvand, Ravzatu's-Safa, VI, 835: . . . . مدرسه گوهرشاد آگاهه مدفن مهد علیا . . . .

Baysungur oğlu Alauddevle²⁸, Alauddevle'nin oğlu İbrahim²⁹, Uluğ Beg'in torunu Sultan Ahmed³⁰ ve Muhammed Cuki³¹, Mirza Ebu Said'in oğlu Mirza Şahruh³² ile Gevherşad'ın kardeşi Emîr Hasan Sufi Tarhan³³, oğlu Emîr Mihrab Tarhan'ın oğlu Muhammed³⁴ de burada gömülmüşlerdi³⁵.

Gevherşad'ın Kusuye (bugünkü Kuhsan)'de bir türbe daha inşa ettirdiği söylenmekte ise de³⁶, bu husus kaynaklarda zikredilmemektedir. Bu türbe bizce Gevherşad'a âit olmayıp, büyük bir ihtimal ile kendisine bu kasabanın Suyurgal³⁷ olarak verilmiş olduğu Timur'un hanımlarından Tuman Aga'ya aittir. Zira müverrih Hâfız-ı Abrû (ölm. 833/1430), Zubdetu't-Tevârih-i Baysunguri'yi yazdığı sıralarda Tuman Aga'nın hâlâ Kusuye'de oturmakta olup, inşa ettirdiği ribat, hankâh, medrese ve diğer hayır eserlerinin mamur bir halde olduklarını kaydetmektedir³⁸.

Şahruh'un öteki hanımı Mülket (ملکت) Aga da imar faaliyetleri bakımından Gevherşad'dan geri kalmadı. O, Herat'ın dışında Hâce Çihilgezi'nin mezarı³⁹ yanında bir medrese inşa ettirdiği gibi⁴⁰, Belh'te bir medrese inşa ettirmiş ve 844 (1440) yılında Kâ-

²⁸ Ravzatu'l-Cennât, II, 249; Habibu's-Siyer, IV, 80.

²⁹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 1205; Habibu's-Siyer, IV, 78.

³⁰ F. Selcukî, Hıyâbân, s. 45.

³¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 1283.

³² Habibu's-Siyer, IV, 101.

³³ Matla'-ı Sa'deyn, s. 539; Mücmel-i Fasihi, s. 255. O, 5 Receb 827 (3 Haziran 1424) tarihinde ölmüştü.

³⁴ Mücmel-i Fasihi, s. 288.

³⁵ Türbenin plânı için bk. A. Pope, Persian Art, II, 1135.

³⁶ Mustemendî, Binâ-yı be-nâm-ı Gevherşad der Kuhsan-ı Herat, Aryana (1346 h.ş.), nr. 274, 8-10; F. Selcukî, Hıyâbân, s. 43.

³⁷ Kelime için bk. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersische, Wiesbaden 1963, I, nr. 228.

³⁸ Zubdetu't-Tevârih, 478a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 211.

³⁹ O zamanlar Bağ-ı Zagan'ın arkasında kalan bu yer mezarlık olarak tanınmış olup, bugün harap olmaya yüz tutmuştur. Tavsifi için bk. Seyyid Asileddin Abdullah-ı Vâiz, Maksadu'l-İkbal-i Sultaniyye ve Mersadu'l-Âmâl-i Hâkâniyye, yay. Mail-i Herevî, Tahran 1351 h.ş., s. 56; aynı eser, yay. Fikri Selcukî, Kabil 1967, s. 59.

⁴⁰ Hulasatu'l-Ahbar, 465a; G. İtimâdî, Fasli, s. 16. Bu medresede XVI. yüzyıl başlarında Gıyâseddin-i Bahrâbâdî müderris olarak bulunuyordu (Hulasatu'l-Ahbar, 474a; G. İtimâdî, Fasli, s. 49).

bil'de ölünce bu medresenin bitişiğindeki türbesinde gömülmüştü.⁴¹ Herat'ta ona ait hankâh, dârülhadis, dârüşşifa⁴² ve iki hamam bulunduğ gibi, Herat'tan 9 fersah uzaklıkta Dere-i Zengî ile Çihil Duhterân⁴³ arasında büyük bir ribatın bânisi olarak da o gösterilmektedir⁴⁴.

Dinler ve dillerin zamanla değişikliklere uğrayacağı, buna karşılık müsbet ilimlerin hükmünün her zaman sâbit kalacağı⁴⁵ inancında olan Şahrüh'un büyük oğlu Uluğ Beg (ölm. 853/1449), babası tarafından Mâverâünnehr hâkimliğine tayininden (1409) hemen sonra inşâ faaliyetlerine girişmişti. İnşâ ettirdiği eserlerin en eskisi anlaşıldığına göre "kadın-erkek bütün müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin, kapısı üzerinde yazılı bulunduğu Buhara'daki medrese idi. Zira o 1419 yılı sonlarında Buhara'ya geldiğinde inşâ ettirdiği bu medresede konmuş, talebe ve lâyük olan bazı kimselere ihsanda bulunmuştu⁴⁶.

Semerkind'da ise şehrin dışında Erk'in yakınında, İki Etik'in başı denilen yerde, inşâatı 1417'de başlayıp, 1420 yılında sone eren medreseyi yaptırtmıştı⁴⁷. Medreseye ilk müderris olarak Hıvafî Muhammed tâyin edilmişti⁴⁸. Uluğ Beg'in kendisi ve medresede görevli olmayan bazı kimseler birkaç günde bir medresedeki toplanılarda hazır bulunuyor ve ilmi münakaşalar yapıyordu⁴⁹. Zaman zaman hükümdar ile talebe arasında da herhangi bir ilim dalında münakaşalar oluyordu⁵⁰. Burada ayrıca Kadızâde-i Rumî ve bizzat

⁴¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 751.

⁴² G. İtimâdî, Fasli, s. 14. Hvandmîr'in eserlerini yazdığı sırada Derviş Ali Tabib burada dersler veriyor ve hastaları tedavi ediyordu (Hulasatu'l-Ahbar, 474b; G. İtimâdî, s. 50).

⁴³ Yeri ve tavsifi için bk. Ravzatu'l-Cennât, I, 145.

⁴⁴ Habibu's-Siyer, III, 629.

⁴⁵ Uluğ Bey ve Zamanı, s. 110.

⁴⁶ Zubdetu't-Tevârih, 549b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 392.

⁴⁷ Zubdetu't-Tevârih, 559a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 421.

⁴⁸ Vâsîfî, Bedâiyü'l-Vekâyi, yay. Aleksander Boldirev, Tahran 1349 h.ş., I, 40. Medresenin daha sonraki devirlerdeki durumu için bk. Uluğ Bey ve Zamanı, s. 103.

⁴⁹ Aydın Sayılı, Uluğ Bey ve Semerkand'deki ilim faaliyeti hakkında Gıyâsüddin-i Kâşî'nin mektubu, Ankara 1960, metin, s. 57; türkçe terc., s. 78.

⁵⁰ A.g.e., metin, s. 74; türkçe terc., s. 91.

Uluğ Beg'in de dersler verdikleri rivâyet edilmektedir⁵¹. Talebenin sayısı ise yüzden fazla idi⁵². Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın, o fen erbabının çoğunun Semerkand'da toplanmış olduğu ifade edilmekle birlikte, müsbet ilimlerde en büyük âlimler olarak Kadızâde-i Rumî, sokaklarda Türk kıyafeti ile dolaşan Ali Kuşçu⁵³ ile Kâşân'dan getirilen Gıyâseddin Cemşid ve Muinüddin'in adları kaydedilmektedir⁵⁴. Kûhek Tepesinin eteğinde ise Rasathâne inşâ ettirilmişti⁵⁵.

Medresenin karşısında ayrıca bir hankâh bina edilmişti⁵⁶. Mirza Uluğ Beg, bu inşaatları için birçok otlak ve kanallar vakfetmiş, buraların idâresini işbilir kimselerin eline teslim etmişti⁵⁷.

Uluğ Beg bu medrese ve hankâha yakın bir yerde ise "Mirza Hamamı"nı inşâ ettirmişti. Babür'e göre, zemini çeşitli taşlarla döşenmiş olup, Horasan ve Semerkand'da böyle başka bir hamam bulunmuyordu⁵⁸. Kûhek Tepesinin batı eteğinde ise Meydan Bağı adı verilen bahçede duvarlarını Çin'den getirttiği çinilerle kaplattığı Çinihâne bulunuyordu⁵⁹.

⁵¹ Ali b. Hüseyin el-Vâiz el-Kâşifî, Reşahât Aynu'l-Hayat, yay. Ali Asgar Muiniyân, Tahran 2536 şehinşahî, I, 235-236; Ebu Tahir Hoca-i Semerkandî, Semeriyye, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1343 h.ş., s. 45.

⁵² Devletşah, Tezkiretü's-Şuarâ, yay. E. Browne, Leiden-London 1901, s. 362; Türkçe terc. Necati Lugal, Ankara 1967, II, 42.

⁵³ Reşahât, I, 236: روزی در هرات مولانا علی قوشچی به هیئت و رسم
ترکان، چمتائی عجیب بر میان بسته . . . .

⁵⁴ Matla'-ı Sa'deyn, s. 422.

⁵⁵ Matla'-ı Sa'deyn, s. 422 v. dv. Semerkand'daki rasathanenin çalışmaları hakkında bk. Aydın Sayılı, The Observatory in Islam, Ankara 1960, s. 260-289; aynı müellif, Uluğ Bey ve Semerkand'deki ilim faaliyeti hakkında Gıyâsüddin-i Kâşî'nin mektubu, s. 7-31; Uluğ Bey ve Zamanı, s. 110 v. dv.

⁵⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 421. Babur, Vekayi, I, 48: "Hankahın kubbesi fevkâlâde büyüktür. Onun kadar büyük bir kubbenin dünyada bulunmadığını söylerler".

⁵⁷ Matla'-ı Sa'deyn, s. 421. Müellif vakfın gelirinin giderinden fazla olup, paranın biriktirildiğini de ifade ediyor.

⁵⁸ Vekayi, s. 48.

⁵⁹ Tavsifi için bk. Vekayi, s. 49. Fakat burası daha Uluğ Beg'in sağlığında, 852 (1448) yılında Horasan'da bulunduğu sırada, Özbekler tarafından yağmalanıp, tahrip edilmişti (Matla'-ı Sa'deyn, s. 958 v. dv.; İsfizârî, Ravzatu'l-Cennât, II, 144). Özbek hükümdarı Ebu'l-Hayr'ın müverrihi Mes'ud Kuhistanî ise (Tarih-i Ebu'l-Hayr-ı Hânî, Brit. Mus. Add. 26.188,324a-b) aksine Han'ın yağmayı kesinlikle yasakladığını ve Semerkandlılar ile görüşmelerde bulunduğundan söz etmektedir. Uluğ Beg'in Semerkand'daki eserleri için bk. Uluğ Bey ve Zamanı, s. 101 v. dv.

İsfahan ve Şiraz'da hâkim bulunan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarında sonu gelmez çatışmalara rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Timur'un ölümünden hemen sonra 808 (1405/6) yılında Yezd'e gelen Mirza İskender kale duvarları ile şehrin surlarını birleştirmiş, hendek kazdırıp, şehrin kapısına inip-kalan bir köprü kurdurtmuştu. Kale içinde ise üç katlı bir konak ile hamam inşâ ettirmişti⁶⁰. 814 (1411/12) yılında ise o, Şiraz'da Celâli kalesini inşâ ettirerek, etrafına derin bir hendek kazdırmış, İsfahan'da ise Dudang ve Nakş-ı Cihan'ı şehirden ayırmış, tuğladan bir kale inşâ ettirerek, etrafındaki hendeği su ile doldurtmuş, surlar içinde ikinci bir duvar çektiirdikten sonra, burada büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve dârüşşifa yaptırttığı gibi, ona uyarak begler de kendileri için konaklar yaptırmışlardı⁶¹.

Daha sonraları kendisine Fars bölgesi hâkimliği verilen Şahruh'un oğlu İbrahim Mirza (öm. 1435) da 836 (1432/33) yılında Şiraz'da medrese ve hankâh inşâ ettirmişti⁶². Ancak bu medrese pek uzun ömürlü olmamış, 845 (1441/42) yılında Fars bölgesinde aralıksız yağan yağmurların sebebiyet verdiği su baskını sonunda harap olmuştu⁶³.

Devlet hizmetinde görev almış bâzı kimseler de imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. 1440 yılında ölen Şahruh'un atabegi ve beglerbegisi Emîr Alike Kükeltaş Semerkand'da bir cami inşâ ettirmiş-

⁶⁰ Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1345 h.ş., s. 92; Ca'fer b. Muhammed-i Ca'ferî, *Tarih-i Yezd*, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1338 h.ş., s. 41; Jean Aubin, *Le Mécénat Timouride à Chiraz*, *Studia Islamica* (1957), VIII, 76.

⁶¹ Ca'fer b. Muhammed el-Hüseyinî, *Tarih-i Kebir*, Leningrad Umumi Ktb., Pers. Nov. Serija, nr. 201, 302b; Almanca terc. Abbas Zaryab-ı Khoyî, *Der Bericht über die Nachfolger Timurs aus dem Tarih-i Kabir des Ğafarî b. Muhammad al-Husaini*, Mainz 1960, s. 56; J. Aubin, *Le Mécénat*, s. 75. Bu devirde İsfahan'da inşâ edilmiş eserler arasında h. 851 (1447) tarihli, İmâd b. Muzaffer Verzeneî tarafından yaptırılan Beytü's-Şitâ (Lutfullah Hunerfer, *Gencine-i Âsâr-ı Tarihi-i İsfahan*, Tahran 1350 h.ş., s. 121 v. dv.) ile Tâlâr-ı Timurî (A.g.e., s. 327 v. dv.) diye tanınan, ancak kimin tarafından inşâ edildiği bilinmeyen eserlerden söz edilmektedir.

⁶² *Tarih-i Kebir*, 312a; Almanca terc., s. 79.

⁶³ *Tarih-i Kebir*, 330a; Almanca terc., s. 111. Medresenin kitâbelerini de İbrahim Sultan kendisi yazmıştı (Kadı Ahmed-i Kumî, *Gulestân-ı Huner*, yay. Ahmed Suheyl-i Hvansarî, Tahran 1352 h.ş., s. 30).

ti⁶⁴. Merv'de birçok hayır eserleri onun adı ile ilgili olduğu gibi⁶⁵, ayrıca Herat'ta Hıyâbân yakınında bir medrese⁶⁶ ve hankâh, Irak kapısından girişte bir hamam⁶⁷ Herat'ın beş fersah kuzeyinde, 929 (1523) yılında hâlâ ayakta duran bir ribat yaptırtmıştı⁶⁸. Öldüğünde doksan yaşını aşmış bulunan Alike Kükeltaş, kendi medresesinin yanındaki türbesine gömülmüştü⁶⁹.

Büyük emirlerden Türkmen asıllı Emîr Celâleddin Fîruzşâh'ın Herat'ta cami, medrese ve hankâh inşâ ettirdiğini biliyoruz ki, XVI. yüzyılda bunlar hâlâ mevcuttu⁷⁰. Onun, ülkenin birçok yerinde halkın istifadesi için yukarıda sayılanlardan başka daha birçok hayır eserleri ile ribatlar inşâ ettirdiği söylenmektedir⁷¹.

Şâhruh'un yanında itibarlı beglerden biri olup, 843 (1439) yılında ölen Emîr Fermanşeyh de Herat'ta Hıyâbân yolu üzerinde bir medrese inşâ ettirmiş olup⁷², daha sonra oğlu Ziyâeddin Mahmud, müderris olarak burada bulunmuştu⁷³.

Yine büyük emirlerden ve önce Ulug Beg'in atabegi, sonraları ise Harezm valisi olan Şâh Melik de, Semerkand'da atabeg olarak

⁶⁴ Ulug Bey ve Zamanı, s. 104; Ebu Tahir Hoca, Semeriyye, s. 51.

⁶⁵ Matla'-ı Sa'deyn, s. 713.

⁶⁶ Medrese 838 (1434-35) yılından önce inşâ edilmiş olmalıdır. Çünkü bu tarihte orada müderrislik eden Nurullah el-Harezmî (Onun hakkında bk. Maksadu'l-İkbal-i Sultaniyye, yay. Mail-i Herevî, s. 82-83; aynı eser, yay. Fikri Selcukî, s. 90-91, Habibu's-Siyer, IV, 13) ölmüştü (Mücmel-i Fasihî, s. 275). Hvandmîr, kendi zamanında burada iki müderris bulunduğunu kaydetmekte (Hulasatu'l-Ahbar, 467b; G. İtimâdî, Faslı, s. 21), bunlardan biri olarak, Emîr Şemseddin Muhammed b. Yusuf'un adını vermektedir (A.g.e., 472a; G. İtimâdî, Faslı, s. 43). Medrese ve hankâh'ın XX. yüzyıl başlarına kadar mevcut olduğu söyleniyor (Fikri Selcukî, Risale-i Mezarât-ı Herat, Kabil 1967, s. 188, nr. 2).

⁶⁷ Maksadu'l-İkbal, yay. Mail-i Herevî, s. 87; aynı eser, yay. Fikri Selcukî, s. 96.

⁶⁸ Habibu's-Siyer, III, 629.

⁶⁹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 746; Habibu's-Siyer, III, 629.

⁷⁰ Hulasatu'l-Ahbar, 465b; G. İtimâdî, Faslı, s. 16.

⁷¹ Matla'-ı Sa'deyn, s. 840. Adı geçen bu beg, Hıyâbân üzerinde, İncil köprüsü yakınındaki medresesinin yanındaki türbesine gömülmüştü. Medresesi müderrislerinden Şeyh Muhammed-i Kirengî 838 yılında ölmüştü (Mücmel-i Fasihî, s. 276).

⁷² Matla'-ı Sa'deyn, s. 738; G. İtimâdî, Faslı, s. 20.

⁷³ Habibu's-Siyer, III, 628.

bulunduğu sırada bir medrese⁷⁴, Herat'ta bir cami⁷⁵ ve bahçe⁷⁶, Kusuye civarında ise bir ribat yaptırtmış⁷⁷, Meşhed'de İmam Rıza'nın türbesi civarında inşâ ettirdiği makberede defnedilmiştir⁷⁸.

Meşhed'de, Gevherşad'ın hizmetindeki kadınlardan Perizad'ın yaptırdığı medresenin karşısında Şahruh devrinin namılı beglerinden Emîr Yusuf Hoca Bahadur b. Şeyh Ali de 843 (1439) yılında "Du Der" adı ile tanınan bir medrese inşâ ettirmiş olup, kendisi de bu civarda yaptırdığı türbede gömülüdür⁷⁹.

Maliye Divânında çalışan Hvacı Pîr Ahmed'in, Mimar Kivâ-meddin tarafından başlanıp, Mimar Gıyâseddin tarafından 848 (1444) yılında bitirilen Harcird'deki, mimarından dolayı Gıyâsiye diye de anılan medresesi⁸⁰, Pîr Ahmed'in yine aynı tarihli Tayâbâd'daki camii⁸¹ ile Memlûk ordusunda iken Çağataylara iltica eden Emîr Çakmak'ın Herat'taki camii⁸² ve medresesi⁸³ de bu devrin kayda değer binaları arasında yer alırlar.

Bu Memlûk emiri Çağataylar yanında büyük bir itibara mazhar olmuş, Baysungur'un kızı Fatma Sultan ile evlenmiş ve karı-koca bilhassa Yezd'de olmak üzere birçok inşâ faaliyetinde bulunmuşlardı. Emîr Çakmak ve hanımı Yezd'de mescid⁸⁴, kervansaray⁸⁵, hankâh,⁸⁶

⁷⁴ Reşahat, II, 423.

⁷⁵ Hulasatu'l-Ahbar, 456a; G. İtimâdî, Fasî, s. 15.

⁷⁶ Matla'-ı Sa'deyn, s. 723.

⁷⁷ A.g.e., s. 1134; Ravzatu'l-Cennât, II, 198.

⁷⁸ Matla'-ı Sa'deyn, s. 569. Bugün İmam Rıza'nın türbesi yakınında ona atfedilen bir türbe için bk. Abdülhamid Mevlevî, Mescid-i Şah ya Makbere-i Emîr Gıyâseddin Melikşah, Huner-i Merdum (1347), nr. 74/75, s. 75-92. O, ülkenin çeşitli yerlerinde mescid, medrese, hankâh, ribat ve havuz olarak 30 kadar hayır eseri yaptırmış, bunlara ev, dükkân ve arazi vakfetmişti (Zubdetu't-Tevârih, 599b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 568 v. dv.).

⁷⁹ Kitâbeleri için bk. Ez Selacike ta Safeviyye, s. 353 v. dv.

⁸⁰ A. Pope, Persian Art, II, 1127; Ez Selacike ta Safeviyye, s. 357.

⁸¹ Ez Selacike ta Safeviyye, s. 358-359.

⁸² Hulasatu'l-Ahbar, 467b.

⁸³ Reşahat, II, 547.

⁸⁴ Tarih-i Cedid-i Yezd, s. 97; Tarih-i Yezd, s. 79. Vakfiyesi için bk. İrc-i Afşar, Yadgârâ-yi Yezd, Tahran 1354 h.ş., II, 162 v.dv.

⁸⁵ Tarih-i Cedid-i Yezd, s. 97.

⁸⁶ A.g.e., s. 97; Yadgârâ-yi Yezd, II, 169.

hamam⁸⁷ ve şeker imâlathâneleri⁸⁸, değirmen⁸⁹ ve bağlar⁹⁰ yaptırmış, kuyular açtırmışlardı⁹¹.

Ayrıca, yapıları itibarı ile, Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese, ribat, hankâh, köprü, türbe, hamam ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek, kullanılmaya devam edilmişlerdir ki, bunların sayısı devrin müverrihlerinden Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib'in ifâdesine göre bini buluyordu⁹². Yezd Timurîlular zamanında en parlak devrini yaşamış, şehrin güzelliği çok erkenden Şahrûh'u bile hayretler içinde bırakmış, Mirza Ömer Şeyh oğlu Fars hâkimi İskender üzerine gelip, Yezd'e uğradığında (817/1414), yüksek bir yerden şehre bakarak, parlak ve renkli çinileri ile güzel bir manzaraya sahip olan binaların kimlere ait olduklarını teker teker sormuştu⁹³.

Timurîlu devri yapıları İran mimari eserlerinden sayılıyor ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran numunelerinden üstündür. Bu devrin mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, binaların yüksekliği, büyük masraflarla meydana getirilen satıh kaplamalarıdır. Kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin genişliği ile kalmaz, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında, büsbütün göze çarpan yüksek kubbeler gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Bu kubbe, taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nisbetleri sağlar.

Daha mühim olan unsur ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir. Binanın bütün görülebilen yerlerini kaplayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arzederler. İster yapı, ister süsleme bakımından olsun, yapı sanatlarının seçkin eserleri ve

⁸⁷ A.g.e., s. 99.

⁸⁸ A.g.e., s. 99.

⁸⁹ A.g.e., s. 98.

⁹⁰ A.g.e., s. 212.

⁹¹ A.g.e., s. 224; Tarih-i Yezd, s. 159.

⁹² A.g.e., s. 8.

⁹³ A.g.e., s. 149.

mimar Kivâmeddin'in çalışmaları ile Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye erişmiş ve Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tâbirinin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi, bu mimarinin unsurları XVI. yüzyılda Safevîlere geçerek, günümüze kadar devam edip gelmiştir⁹⁴.

⁹⁴ İsl. Ansk. Timurlular maddesi, s. 366-367.

KAYSERİ VE SİVAS DARÜŞŞİFALARI'NIN VAKIFLARI

Doç. Dr. REFET YINANÇ

I – Kayseri (Gevher Nesibe) Darüşşifası

Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası, Anadolu'da bilinen en eski Selçuklu hastahanesi ve tıbbiyesidir¹. Kitabesinin kaydına göre Darüşşifa sultan II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un vasiyeti üzerine kardeşi Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanatı (1205-1211) zamanında 1205 (602 h.) yılında yaptırılmıştır².

Meşahirin (ünlü kişilerin) biyografisini yazan XIV. yüzyıl müelliflerinden Safedî, Muzaffer Kurşî adında bir hekimin 1211 (608 h.) yılından itibaren Bilad-ı Rum (Anadolu)'da iki yıl süre ile bîmaristanda tabiblik yaptığını ve 1215 yılında öldüğünü kaydeder³. Safedî'nin adını belirtmediği bu bîmaristan Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası olmalı⁴. Darüşşifa'nın yanına sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından aynı yılda bir medrese inşa ettirilmiştir. Halk arasında bu iki binadan birine Selçuklu Sultanı'nın adından dolayı *Gıyasiye*, diğerine de *Şifaiye Medresesi* dendiği gibi her ikisi birden *Çifteler* adıyla da anılagelmiştir. XVI. yüzyıl Kayseri tahrir ve evkaf defterlerinde her iki bina "Medrese-i Gıyasiyye ve Medrese-i

¹ İ. H. Konyalı, Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192) Aksaray ve Konya Darüşşifaları'nın yaptırıldığı ihtimali üzerinde durursa da (*Aksaray Tarihi*, C.I, s. 1001; *Konya Tarihi*, s. 224) bu hususu tarihî bir belge ile doğrulamak mümkün olmamıştır.

² Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul 1334, s. 30-32. Gevher Nesibe adına kitabeden başka Sivas Darüşşifası vakfiyesinde Horuhun (Hafik'e bağlı Düzyayla) köyünün sahibesi olarak rastlanır. Yine aynı vakfiyenin kaydına göre Selçuklu devrinde bir mezraa Neseb Hatun adını taşıyordu.

³ Safedî, *el-Vafi bi'l vefâyat*, Topkapı III. Ahmed Küt. Nr. 2920 C. 27, v. 197 a.

⁴ Kitabede Gevher Nesibe Hastahanesi maristan olarak kaydedilir. İslamda tıp öğrenimi ve tedavinin birlikte yapıldığı sağlık kuruluşları önce bîmaristan veya kısaltılmışı olan maristan, daha sonra da *dârü'l-merzâ*, *dârü's-şifâ*, *dârü's-sıhha*, *dârü'l-âfiye* ve *dârü't-tib* deyimleri ile ifade edilmiştir. Bkz. D. M. Dunlop, Bîmaristan, EI².

Darüşşifa" şeklinde kaydedilmiştir⁵. Gevher Nesibe Hatun'un türbesi Medrese içinde olup Sahra nahiyesine bağlı Yozgat köyü malikâne gelirinin üçte bir hissesi bu türbeye vakfedilmiştir.

a – Darüşşifa'nın Vakıfları

Gevher Nesibe Darüşşifası'nın vakfiyesi maalesef ele geçmemiştir. Fakat 1500 ve 1584 yıllarında tanzim edilen Kayseri tahrir ve evkaf defterlerinde Darüşşifa ve Gıyasiye Medreseleri'nin vakıfları ve görevlileri kaydedilmiştir⁶. Bu kayıtlara göre her iki medresenin vakıfları şunlardır:

1 – Talas köyünün malikânesi.

1584 (992 h) yılında yapılan tahrir göre Talas'ın altı mahallesi ve 485 vergi nüfusu olup malikânesinin yıllık geliri 10.080 akçedir⁷.

2 – Erkilet köyünün malikânesi.

Aynı tarihte Sahra nahiyesine bağlı 272 vergi nüfuslu bir köydür. Malikânesinin yıllık geliri 8.310 akçedir⁸.

3 – Yozgat köyü malikânesinin üçte bir hissesi.

Sahra nahiyesine bağlı 26 vergi nüfuslu bir köydür. Malikânesinin yıllık 2.862 akçe gelirinden 954 akçesi adı geçen medreselere, 954 akçesi Nesibe Hatun türbesine, 954 akçesi de Hacı Kılıç Camisi'ne vakfedilmiştir⁹.

4 – Acı Kuyu mezraası.

Malya nahiyesine bağlı Acı Kuyu mezraası Kara Kuyu mezraası yakınında olup 1584'de geliri 300 akçedir¹⁰.

5 – Saslu mezraasının malikânesi.

Erciyes (Cebel-i Âli) nahiyesine bağlı olarak kaydedilmiş olan Saslu mezraasının malikâne geliri yıllık 500 akçedir¹¹.

⁵ *Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Kayseriyye*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 136; *Defter-i Evkaf-ı Livâ-ı Konya*, Aynı Arşiv, Nr. 565, 584. Kayseri vakıfları Konya Sancağı evkaf defterleri içinde bulunmaktadır. Bu defterlerden ikincisi maalesef çok eskimiş ve tahrir olmuştur.

⁶ *Konya Evkaf Defterleri*, Nr. 565, s. 199b-200a Nr. 584, s. 87a.

⁷ *Kayseri Tahrir Defteri*, s. 152-154.

⁸ Aynı defter, s. 54-55.

⁹ Aynı defter, s. 42.

¹⁰ Aynı defter, s. 202.

¹¹ Aynı defter, s. 162.

6 – Sultan Hamamı'nın senelik ihalesinden alınan 8.520 akçe¹².

7 – Hamam'ın Darüşşifa yanındaki arsasının icarından alınan 50 akçe¹³.

8 – Gıyasiye Medresesi yanındaki arsanın senelik icarından alınan 30 akçe¹⁴.

Görüldüğü gibi Darüşşifa ve Gıyasiye Medreselerine müştereken üç köyün malikânesi, iki mezraa, bir hamam ve iki arsa vakfedilmiş olup 1584'de yıllık gelirleri toplam 43.643 akçedir¹⁵.

b – Darüşşifa'nın Görevlileri ve Ücretleri

Evkaf kayıtlarına göre Darüşşifa Medresesi ile Gıyasiye Medresesi'nin 1584 yılında birer müderrisi olup her birine günlük 20 şer akçe ücret tahsis edilmiştir. Öğrencilerin her birine günlük 8 akçe, vakıf gelirini toplayan cabiye (tahsildar) de "kitâbete kâdir olmak şartıyla" günlük 2 akçe ayrılmıştır¹⁶. Medreselerin yıllık geliri 43.643 akçe olduğuna göre her iki medresenin tahminen beşer öğrencisi vardı.

II – Sivas Darüşşifası

Sivas'ta *Çifte Minare Medresesi* karşısında bulunan ve *Şifaiye Medresesi* adıyla tanınan Darüşşifa, kitabesinin kaydına göre 1217 (614 h.) yılında Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus tarafından yaptırılmıştır¹⁷. İzzeddin Keykâvus Kayseri Gıyasiye Medresesi'ni inşa ettiren sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğlu ve Gevher Nesi-

¹² *Konya Evkaf Defteri*, Nr. 584 S. 87.

¹³ Aynı yer.

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ 584 nolu *Evkaf Defteri*'nde 43. 633 akçedir. 1500 tarihli evkaf defterinde (Nr. 565) Talas köyü malikânesinin geliri 8802, Erkilet'in 10.146, Acı Kuyu mezraasının 360., Sultan Hamamı'nın 6120 akçe olarak kaydedilmiştir. Saslu mezraası ise bu defterde yoktur. Bu mezraanın vakfa sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır.

¹⁶ *Konya Evkaf Defteri*, Nr. 584 s. 87

¹⁷ İlk olarak C. Huart tarafından yayınlanan (*Epigraphie Arabe d'Asie Mineure, III*, 359) ve *Sivas Salnamesi*'nde de yer alan kitabeyi daha sonra M. V. Berchem ve H. Edhem, tam metni vererek yayınlamışlar (CIA, III, 7) bundan sonra da aynı kitabe şu eserlerde yer almıştır: İ. H. Uzunçarşılı – R. Nafiz, *Sivas Şehri*, s. 102; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie, II*, p. 150; *Répertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe, X*, p. 147; S. Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 56; S. Çetintaş, *Sivas Darüşşifası*, s. 13.

beHatun'un da yeğenidir. 1211-1220 yılları arasında hüküm süren Keykâvus, Darüşşifa içine yaptırdığı türbede medfundur.

Selçuklu devrinde hastahane olarak inşa edilen Darüşşifa Osmanlı devrinde medrese haline getirilmiş, bundan sonra da *Şifaiye Medresesi* adını almıştır¹⁸. Şimdiye kadar *Sivas Darüşşifası*'nın hem hastahane hem de medrese olarak inşa edildiği sanılıyordu¹⁹. Halbuki Darüşşifa vakfiyesinde medreseye ait bir kayıt bulunmadığı gibi, Sivas tahrir ve evkaf defterlerinde Darüşşifa'nın sonradan medrese haline getirildiği açıkça ifade edilmektedir²⁰. 1574 yılında 7 öğrenci ile öğrenim yapan medresenin²¹, 1912-1913 yıllarında öğrenci sayısı 500'e ulaşmıştır²². Darüşşifa 1916'da I. Dünya Savaşı dolayısıyla askeri anbar olarak kullanılmıştır.

a – Darüşşifa'nın Selçuklu Devrinde Vakıfları

Sivas Darüşşifası'nın 615 Muharrem'inde (Nisan 1218) tanzim edilen vakfiyesinin bir sureti 19 Zilkade 1286 (20 Şubat 1870) tarihinde Evkaf Nazırı Mehmed Hurşid Paşa'nın telhisi ile vakıf defterine kaydedilmek suretiyle günümüze kadar ulaşmıştır²³. Darüşşifa'ya Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden 5 köy, 108 dükkân ve birçok arazi vakfedilmiştir. Vakfiyeye göre Sivas Darüşşifası'nın Selçuklu devrindeki vakıfları şunlardır:

1 – Konya'da şehrin dışında bir bostan.

2 – Konya'ya bağlı Cenne kasabasının Beytekin köyünde anbarı ve ahır ile tek su gözlü bir değirmen. Cenne, Ermenek ilçesinin 10 km batısında daha önce Nevahisu denen ve Göksu'ya dökülen Küçüksu deresi yanında bulunan bugünkü Pamuklu köyüdür. Vak-

¹⁸ *Defter-i Evkaf-ı Rum*, Tapu ve Kadastro Gn. Md. Arşivi, Nr. 583, s. 3.

¹⁹ S. Ünver, a.g.e, s. 57; S. Çetintaş, a.g.e, s. 105-107.

²⁰ “Medrese-i mezburê asıl vaziyette darüşşifa olub emr-i padişahî ve hükm-i şehinşahî birle medreseye tebdil olmağın....” *Defter-i Evkaf-ı Rum*, s. 3; “Vakf-i darüşşifa der Sivas, haliya medrese olmuştur, ...elan medrese, şimdiki halde mezkûr darüşşifa medrese olmuştur...” *Sivas Tahrir Defteri*, aynı arşiv, Nr. 14, s. 90, 103, 171, 261, 280, 281, 282.

²¹ *Defter-i Evkaf-ı Rum*, s. 3 a.

²² *Sivas Vilâyeti Salnamesi* 1331, s. 208.

²³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, D. 584, s. 288-290. Sivas Darüşşifası vakfiyesinin Arapça metni ve tercümesi yayına hazırlamış olduğumuz *Selçuklu Devri Sivas Abideleri ve Vakıfları* adlı eserimizde verilecektir.

²⁴ *Kayseri Tahrir Defteri*, s. 141 a.

fiyede belirtildiği gibi değirmen bir akarsu üzerinde bulunduğu göre bu akarsuyun Küçüksu deresi olduğu, Beytekin köyünün de aynı dere kenarında bulunduğu ve bugün mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.

3 – Ereğli’de şehrin rabazında (dış mahallesinde) Türkmenler Çarşısı’nda 30 dükkân.

4 – Aksaray’a bağlı Mermindi diğer adı ile Rumiye köyü. Vakfiyedeki tarife göre Aksaray’ın hemen yakınında olduğu anlaşılan bu köy, zamanla ya gelişip büyüyen şehrin sınırları içinde kalmış veya kaybolmuştur.

5 – Kayseri’ye bağlı Efkere (Bahçeli) köyü.

Efkere, Kayseri Merkez ilçesinin Gesi bucağına bağlı bugünkü Bahçeli köyüdür. 1584 yılında yapılan tahrirde aynı köyün malikânesi yine Sivas Darüşşifası’na vakıf olarak kaydedilmiştir ²⁴.

6 – Kayseri’ye bağlı Mancusun (Yeşilyurt) köyü yakınında Engür Gölü köyüne komşu Efkere (Bahçeli) köyünde yedi parça arazi.

7 – Malatya’ya bağlı Saman köyü.

Malatya’nın kuzey batısında Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı bugün de aynı adı taşıyan köydür. 1560 tarihinde yapılan tahrirde Saman köyünün malikânesi ve divanî vergisi yine Sivas Darüşşifası’na vakıf kaydedilmiştir ²⁵.

8 – Tokat’a bağlı Ebigöl? (Abıgöl? Bingöl?) köyü.

Bu köyün Osmanlı devrinde yine Darüşşifa’ya vakıf kaydedilen Alaaddin köyü olduğunu tahmin ediyoruz. Zira *Sivas Tahrir Defteri*’nde meydana gelen bir anlaşmazlık dolayısıyla köyün hudutları belirtilmiş, bu hudutlardan biri vakfiyede Ebigöl şeklinde kaydedilen köyün hududu gibi yine nehir olarak gösterilmiştir ²⁶.

9 – Sivas’a bağlı Horhun (Düzyayla) köyü.

Horhun, Hafik ilçesinin kuzey doğusunda bulunan bugünkü Düzyayla köyüdür. 1574 yılında yapılan tahrirde bu köyün malikânesi yine Darüşşifa’ya vakıf kaydedilmiştir ²⁷.

²⁵ R. Yinanç – M. Elibüyük, *Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri*, Gazi Eğitim Fakültesi, Yay. Nr. 1, Ankara 1983, s. 56.

²⁶ *Sivas Tahrir Defteri*, Tapu ve Kadastro Gn. Md. Arşivi, Nr. 14, s. 171 a.

²⁷ *Sivas Tahrir Defteri*, s. 121 b.

10 – Sivas’a bağlı Kömür köyü.

Vakfiyede bilinen bir yer olduğu gerekçesi ile köyün sınırları belirtilmemiştir. *Sivas Tahrir Defteri*’nde Koçhisar (Hafik) kazasına bağlı bir Kömür köyü görülürse de vakıf olarak kaydedilmemiştir²⁸.

11 – Sivas’ın Kan-âbad nahiyesinde Koymad divanı.

Kan-âbad Yıldızeli ilçesinin batısında Merkez bucağına bağlı yeni adı Avcıpınar olan Kan köyüdür. Köy adını yakınından geçen ve vakfiyede de kaydedilen Kan deresinden almış olmalı. Ancak Koymad adı tahrir kayıtlarında görülmediği gibi bugün de yörede bu adı taşıyan bir köy veya mezraa mevcut değildir.

12 – Sivas’ta manifaturacılar (bezzaz), terziler ve ayakkabıcılar çarşılarında 78 dükkân.

b – Darüşşifa’nın Yönetimi

Darüşşifa vakfının mütevelliliği ve nazırlığına ilk olarak Sultan İzzeddin Keykâvus’un has hazinedarı Üstadüddar Feruh bin Abdullah tayin edilmiştir. Vakfiyenin kaydına göre aynı zamanda Selçuklu Devleti’nin Evkaf Nazırı olan Cemaleddin Feruh, babasının adından ve Çankırı’da yaptırmış olduğu Darüşşifa kitabesinden anlaşılacağı gibi aslen bir köle ve dönmedir²⁹. Çankırı’daki türbe kitabesi 640 (1242-43) tarihini verdiğine göre muhtemelen bu tarihte ölmüştür.

Vakıfla ilgili bütün işlerde müteveli yetkili ve sorumlu kılındığı için Darüşşifa’nın yönetimi de onun reyine bırakılmıştır. Bu bakımdan vakfiye, Darüşşifa’nın işleyişi hakkında fazla açıklık getirmez. Bununla beraber mütevellinin Darüşşifa’ya hekim tayini ve ilaç teminine dair yetkisi belirtilirken devrin hastahanesinde hazik tabiblerin, göz hekimlerinin (kehhal) ve cerrahların bulunduğu ve ilaç üretiminin yapıldığı haber verilmektedir. Vakfiyenin bu kaydı, hekimlikte uzmanlaşmanın başlamış olduğunu, XIII. yüzyıl başlarında Selçukluların tıpta oldukça ileri seviyede bulunduklarını göstermektedir.

Darüşşifa’ya hekim ve diğer personelin tayini gibi bunların ücretlerinin takdiri de mütevellinin reyine bırakılmıştır. Bundan dolayı vakfiyede görevliler ve maaşları belirtilmemiş, sadece mütevellinin

²⁸ *Sivas Tahrir Defteri*, s. 103 b.

²⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Kitabeleri*, C.I, s. 100; S. Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 71; Y. Önge, *Çankırı Darüşşifası*, VD, sayı V, s. 251-252.

وقف و در لکما در تصرف مولانا جمال الدین و در
نمایند در تصرف مولانا صحنه منور بهلولی لکما نام و یکار نوخا ق

مالک و نه در لکما

و بهلولی

لکما بهلولی منور و نه در لکما
و نه در لکما بهلولی منور و نه در لکما

لکما و نه در لکما

مالک و نه در لکما

و نه در لکما

لکما بهلولی منور و نه در لکما
و نه در لکما بهلولی منور و نه در لکما

فَامْ لَهَا وَبِقَرِ
بِوَجْهٍ : اَلْبَاعِثِ .

من دار الفنون المشهور بآية
ورقة في صو

م
ف
لما ح .

زمین و فضا

لَا تَقْرَأُ فِيهِ
لَا مِنْ قَدَمٍ وَلَا مِنْ قَدَمٍ
فَالْجَنَّةُ

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

فصل في بيان ما يجب من العلم

ücreti kaydedilmiştir. Buna göre mütevellîye yıllık ücret olarak vakıf gelirinden “Bilad-ı Rum”da rayic gümüş kırtaş³⁰ dirhemden 4.000 dirhem³¹ para ile 1.000 mud buğday tahsis edilmiştir.

c - Darüşşifa'nın Osmanlı Devrinde Vakıfları

Yukarda belirttiğimiz gibi Sisas Darüşşifası, Osmanlı devrinde medrese haline getirilmiş ve *Şifaiye Medresesi* adını almıştır. Bundan sonra da vâkıfın şartlarına uyulmayıp medresenin hizmeti doğrultusunda vakıfta değişiklik yapılmış ve medresenin vakıfları ile görevlileri yeni duruma göre tesbit ve tayin edilmiştir³². *Şifaiye Medresesi* vakıflarının tamamı 982 (1574) tarihli Sivas tahrir ve evkaf defterlerine kaydedilmiştir. Bu defterlerde Darüşşifa'nın Selçuklu devrindeki vakıflarının bir kısmının Osmanlı devrinde vakıftan çıkarılmış olduğu, buna karşılık yeni köy ve mezraaların vakfedildiği görülür. Bu hususu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla vakıf köylerin uzun süre muhtelif devletlerin sınırları içinde kalması, dolayısıyla vakıf gelirinin kesintiye uğraması ve nihayet şartların değişmiş olmasıyla izah etmek gerekir.

Tahrir ve evkaf defterleri kayıtlarına göre XVI. yüzyılda *Şifaiye Medresesi*'nin vakıfları bağlı oldukları şehirler itibariyle aşağıda belirtildiği gibidir.

*Malatya*³³

Saman köyü

Kasrik mezraası malikâne ve divanisi

*Kayseri*³⁴

Efkere (Bahçeli) köyünün malikânesi. 1585 yılında yapılan tahrir göre dört mahallesi ve 270 vergi nüfusu olan Bahçeli köyünün malikâne geliri 8.980 akçedir.

³⁰ Kırtaş veya kartiş çok küçük bir para biriminin adıdır. XIII. yüzyılda 50 kartiş 1 dinar ediyordu. İbnü'l Adîm, *Histoire d'Alep*, Trc. E. Blohet, s. 181 not 3.

³¹ Anadolu'da ortalama bir dirhem 3,086 gramdır. W. Hinze, *Islamisch Marse und Gewichete*, s. 5.

³² Medreseye tebdil olmanın şart-ı vâkıf-ı birle amel-i müyesser olmayub.... *Defter-i Evkaf-ı Rum*, s. 3a.

³³ R. Yinanç - M. Elibüyük, a.g.e, s. 56, 70.

³⁴ *Kayseri Tahrir Defteri*, Tapu ve Kadastro Gn. Md. Arşivi, Nr. 136, s. 141.

*Sivas*³⁵

Horhun (Düzyayla) köyünün malikânesi. 1574'de yapılan tahrir göre vergi nüfusu 163 kişidir. Malikâne geliri 3.700 akçedir.

Üzeyir köyünün malikânesi, geliri 600 akçedir, geliri 575 akçedir, Vergi nüfusu 27 kişidir. Aynı köyden bir değirmen,

Keçilü Viran köyünün malikânesi, geliri 120 akçe, vergi nüfusu 12 kişidir.

Kömür köyü malikânesi, geliri 1.200 akçe, vergi nüfusu 77 kişidir.

Aşhanı köyünün malikânesi, geliri 1.300 akçe, vergi nüfusu 34 kişidir.

Kıncı köyü malikânesi, geliri 1.000 akçe, vergi nüfusu 104 kişidir. Aynı köyden üç değirmen.

Dane Viranı mezraası, Kavak köyüne bağlı olup geliri 600 akçedir.

Subaşı mezraası, geliri 600 akçedir.

Küçük Burun köyünün malikânesi, geliri 600 akçe, vergi nüfusu 33 kişidir.

Salur köyü malikânesi, geliri 700 akçe, vergi nüfusu 16 kişidir.

Bir arsanın yıllık kirası, Medrese çeşmesinin bakımı için, geliri 83 akçedir.

*Tokat*³⁶

Alaaddin köyünün malikânesi, vergi nüfusu 84 kişidir, aynı köyden bir değirmen.

Çeltik Obası köyünün malikânesi, vergi nüfusu 41 kişidir.

Beyarslan köyünün malikânesi, vergi nüfusu 99 kişidir.

Zebudi (Zeyudi) köyünün malikânesi, vergi nüfusu 44 kişidir.

Bozat Alanı köyünün malikânesi, vergi nüfusu 37 kişidir.

Çeltik Alanı köyünün malikânesi, vergi nüfusu 42 kişidir.

Boluca mezraası, Kazabad nahiyesi Camushane köyüne bağlıdır.

Evkaf defterinde Tokat'a bağlı köylerin hasılı ayrı ayrı verilmeyip Boluca mezraası hariç genel hasıl 9.200 akçe kaydedilmiştir.

³⁵ *Sivas Tahrir Defteri*, Aynı Arşiv, Nr. 14, s. 51, 52, 63, 67, 87, 90, 103, 121.

³⁶ *Sivas Tahrir Defteri*, s. 171, 173, 261, 280, 282.

d - Şifaiye Medresesi'nin Görevlileri ve Gelirleri

Vakıftan elde edilen hasılatın aşar vergisi verildikten sonra 600 akçesi rekabe için ayrılmış ve geriye kalanı 100 sehim üzerinden görevlilere yıllık ücret olarak tahsis edilmiştir³⁷. Medresenin XVI. yüzyılda görevlileri ve ücretleri sehim olarak aşağıda belirtildiği gibidir.

Görevi	Ücreti (100 sehimden)
Müderris: Derviş Mevlânâ Mehmed	50 sehim
Mütevelli: Derviş Mevlânâ Mehmed	12 "
Nâzır: Derviş Mehmed Ağa	5 "
Muid: Derviş Mevlânâ Süleyman	5 "
Talebe: 7 kişi	14 "
Bevvab: Derviş Süleyman	1 "
Türbehanlar: Derviş Hacı Ahmed ve oğulları	1 "
Cabiler: Mehmed, Nebi ve Halil	6 "
İmam: Derviş Mevlânâ Hüsam	2 "
Müezzin: Derviş Abdi	1 "
Türbedar: Abdülkadir Halife	1 "
Ferraş: Derviş Mehmed ve Hacı Hüseyin	2 "
Toplam	100 sehim

Kâtip için yılda 160 akçe, rekabe, şem (mum) ve hasır için 600 akçe.

³⁷ Evkaf-ı mezbûre hasılı cümle senevî olmağın, kadimü'l ezmandan ila haza elan bade'l ihracat hasıl-ı evkaf-ı mezkûre kalil ve kesir erbab-ı vezaif mabeyninde bade ihrac-ı âşar yüz sehimden tevzi ve taksim olunmağın her sene altı yüz akçe rekabe için mütevellî olanlar cümle-i hasıldan ahz idüb, baki hasıl üslub-ı sabık üzere tevzi ve taksim olunması kayd-ı defter olunub vezaif ve erbab-ı vezaif zikr olunur. *Defter-i Evkaf-ı Rum*, s. 3.

GOTTHARD JÄSCHKE*

Prof. Dr. BERTOLD SPULER

Çev. MİHİN LUGAL

Kısa bir süre önce yakın bir dostum dedi ki : “Şarkiyat hepimizin üzerinde sadece bir sandalla dolaştığımız bir okyanustur.” Fikrimce bizim görevimiz bundan daha isabetli bir şekilde ifade edilemez. Önemli olan, o veya bu avı yakalayıp sandalla emin bir şekilde karaya çıkarmaktır. Bunu da Gotthard Jäschke geniş ölçüde yapmış ve bunu yaparken de tek bir sahada Alman hudutlarını çok aşarak münakaşa edilmez bir üstad olmuş, takdir edilmiş, saygınlık görmüş ve hayat boyu çalışmalarını hasrettiği ülke olan Türkiye’de de tekrar tekrar onurlandırılmıştır. Bu memleketin gelişmesini aşağı yukarı 1908’den itibaren dönüm noktası olan 1960’a kadar ve bilhassa Kemal Atatürk’ün idaresindeki Türk halkının ve devletinin büyük yenileme devresini, yani bizzat şahit olduğu olayları, araştırmalarının merkez noktası yapmıştır. İlişikte sunulan literatür listesinde toplanmış olan çok sayıdaki çalışmaları, yalnız geniş ve derin bilgisinin kanıtları olmayıp Türklere ve onların kaderine duyduğu beşerî alakasını ispatlamakta ve olaylara direkt taze bakışını ve içten ilgisini kanıtlamaktadır. Bundan dolayı Türkler ve biz Almanlar ona çok teşekkür borçluyuz.

Gotthard Jäschke, yıllarca topladığı çok sayıdaki yapı taşlarını bir araya getirmesini iyi bildi. Bunlar sonra standart eserler oldu. Birbirini tamamlayan sekiz kısım halinde yayınlanmış olan ve 1918-1961 yıllarını kapsayan “Türkiye Tarih Takvimi” vazgeçilmez bir kaynaktır (Bak. yay. listesi Nu. 11, 12, 13, 20, 36, 82, 116, 141). Bu kronolojide, Türkiye’nin siyasi, dinî, kültürel ve iktisadî hayatına ait en önemli olaylar, bugün açıklanabildiği nisbette, kısa cümlelerle belirtilmektedir (Bu devire ait çeşitli arşivler halen kapalıdır).

Jäschke, bu en önemli eserinde (Magnum Opus) insan hayatı ile ilgili bütün safhaları eşit şekilde işlemeye çalıştıysa da kendi yarıdılış ve tahsiliyle uygun olarak, formasyonunun etkisi ile bazı sahalara ağırlık vermiştir : dinî konular, bunları ancak dinî inançlara bağlı

* Festschrift Gotthard Jäschke, *Die Welt des Islams* XV (1974)

olan kimse kavrayabilir; her tarihçinin karşılaştığı hukukî ve devlet hukuku sorunları; bu konuları da Jäschke çift tahsili dolayısıyla işlemeye çok yetenekli idi. “Yeni Türkiye’de İslam” (Der Islam in der neuen Türkei) (yayın listesi Nu. 100) adlı eserinde, Atatürk’ün inkılaplarına rağmen tamamiyle hal olmadığı aşikâr olan, modern Türk hayatının önemli sorunlarından biri ele alınmaktadır. Jäschke, eserinin yayın tarihine kadar, bu sahada ne gibi sorunların mevcut olduğunu belirtmektedir. 1972 yılında Türkler tarafından, maalesef vesikasız da olsa Türkçeye çevrilmesi bu şumullü eserin Türkler tarafından da önemle takdir edildiğini gösterir. O zamandan bu yana halkın bilincinde kuvvetli bir artma gösteren İslam dininin gelişmelerini Jäschke içten bir alaka ile takip etti (Örneğin yay. listesi Nu. 120) ve gençlerin (bazısı henüz yayınlanmamış olan) çalışmalarını yardım ederek destekledi.

Die Welt des Islams XIV (1932) de Türklerin İstiklâl Savaşını konu alan bir makale ile (yay. listesi Nu. 14) başladığı ve yıllarca süren Türk İstiklâl Savaşı çalışmalarını Jäschke “Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri” (yay. listesi Nu. 183) kitabında tamamladı. 1918-1922 yıllarında Türkiye – Britanya ilişkilerinin nasıl geliştiğini gösteren bu kitap yalnız Türkçe olarak mevcuttur. Jäschke’nin 1966 yılında Londra’daki Foreign Office arşivinde bulduğu belgesel mahiyetteki sayısız İngilizce notların da, maalesef asılları değil, yalnız Türkçe çevirileri yayınlandı. Bu kitapta mevcut malzemeyi aşacak yeni bir kitap kolay kolay yayınlanamaz.

Bunların yanında Jäschke, Hristiyan Türklerin (Ortodokslar) az sayıdaki kalıntılarını ilmi araştırmalarının konusu yaptı ve Hristiyanlığın sorunlarını aydınlatıcı önemli gerçekleri gün ışığına çıkarttı (yay. listesi Nu. 157). O bize bu küçük cemaatin özelliğini teşkil eden aslında çok zıt iki unsur olan Türklük ve Hristiyanlığa bağlılıklarındaki samimiyetlerini anlamamızı öğretti ve Türk Hristiyanlığının mümkün olmadığı fikrini savunan Yunanlıların yanlış düşüncelerine önemli aydınlatıcı izahatlarda bulundu. Bu husus bu evrensel dinin tarafsız gözlemcisi için zor anlaşılır bir zihniyettir.

Ziya Gökalp (1876 – 1924) İslam dinini Türk milli hisleriyle yeni bir şekilde birleştirdi. Bu suretle büyük İstiklâl Savaşı esnasında Türklerin manevi durumuna önemli katkılarda bulundu. Böylece milli şuurun, yani Türklerin menşei ve Türk özelliklerinin bilincine

varmaları, yıldönümünü kutladığımız kişinin ilgi duyduğu sahalardan biri olduğu kolay anlaşılır : “Jön Türklerin Turancılığı” (yay. listesi Nu. 75) en yakın geçmişin bu milli öğelerini doğru bir şekilde açıklığa kavuşturdu ve Avrupalılara da önemini açıkladı. Jäschke bir makalesinde Ziya Gökalp bibliyografyası için fikrini belirtiyor. (Nu. 122)

Şimdi Jäschke 80. yaş gününde karşımızda pek azımızın yaptığı gibi, bir esas sahada kendisini teksif etmiş bir ilim adamı olarak bulunmaktadır. Bu sahada bütün dünyanın takdir ettiği bir uzman oldu ki Türk mütehassısları da onu kendilerindenmiş gibi görmektedirler. Bir çok nesillerin bu şekilde ustası ve hocası olan kimse, şarkiyat sahasında hepimizin yapmak istediğini yaptı : Bizim için ve bizim görevimizi üzerimizden alıp devam ettirmek isteyenlere örnek oldu.

Gotthard Jäschke 8 Nisan 1894’de Silezya (Oberpeilau, Reichenbach) da doğdu. Moravya’yı Protestan düşüncelerinden ötürü terke mecbur edilen ve bir tarikatta birleşen bir ailedendi. Bu menşei onun manevi varlığını yüksek bir mertebeye erdirdi; anne tarafından Amos Comenius’un ahfadı olduğunu ilk isimlerinden biri göstermektedir. Niesky, Potsdam ve Berlin’de lise tahsilini bitirdikten sonra Freiburg ve Berlin’de hukuk ve şarkiyat, özellikle Türkoloji tahsil etti. Askerlik görevini bitirdikten ve Ekim 1915’te Champagne’de bulunan Somme-Py’de ağır yaralanmasından sonra diplomatik servise girdi. En fazla Türkiye ve Kafkasya’da bulundu. 1924-1927 yıllarında İzmir ve Tiflis’te viskonsul olarak vazifeli idi. Oralarda iken Kafkas (bilhassa Azerbaycan) meselelerine ilgi duydu ve onları inceledi. 1927 – 1931 yıllarında Ankara’da elçilik başkâtibi idi. 1931 yılında Berlin Şark Dilleri Enstitüsünde Türkçe hocalığına başladı ve orada 1936 yılından, Rus işgali dolayısıyla 1945 yılında enstitünün lağvedilmesine kadar profesör olarak bulundu, 1947 – 1959 yıllarında devamlı oturduğu Münster/Westfalen’deki Üniversite de misafir profesör olarak çalıştı. Orada Türkoloji’yi, bilhassa tarihi ve dinî açıdan, temsil etti. Hocalığı esnasında birçok talebelerine ve oralarda bulunan birçok Ortaasyalı Türklere doktora yaptırdı. Alman profesörleri arasında da talebeleri vardır. Gotthard Jäschke birçok Türk ilim kuruluşlarının üyesidir.

GOTTHARD JÄSCHKE'NİN YAYINLARININ LİSTESİ

Kısaltmalar

a.	Anonim
B	Belleten (Ankara)
HZ.	Historische Zeitschrift (München)
Isl.	Der Islam (Berlin)
İst.	İstiklâl (Berlin)
Kur.	Kurtuluş (Berlin)
MSOS	Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen bzw./veya der Ausland – Hochschule an der Universität Berlin, Abt. II
NO	Der Neue Orient (Berlin)
O	Der Orient (Potsdam)
OLZ	Orientalistische Literatur-Zeitung (Leipzig)
ON	Orient-Nachrichten (Berlin)
OR	Orient-Rundschau (Bund der Asienkämpfer, Berlin)
WI	Die Welt des Islams (Berlin, Leipzig, Leiden)
ZG	Zeitschrift für Geopolitik (Heidelberg)
ZMR	Zeitschrift für Missionswissenschaft u. Religionswissenschaft (Münster)
ZP	Zeitschrift für Politik (Berlin)
ZvglRW	Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft (Stuttgart)

A. ŞARKİYAT

I. *Kitap ve Makaleler*

1. Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hukuk Doktorası. Greifswald 1917. — Tekr. bs. WI V (1917), S. 5-56. — Genişl. ayrıbasım Berlin 1917: Verlag "Der Neue Orient", 57 S.
2. Die rechtliche Bedeutung der in den Jahren 1909-1916 vollzogenen Abänderungen des türkischen Staatsgrundgesetzes. WI V, S. 97-152.
3. Das Streben der Türkei nach wirtschaftlicher Selbständigkeit und die Stellung des deutschen Handels. NO I (1917), S. 501 v.d. (a).
4. Verordnung über die Pflichten der Müftis. aynı yer S. 545.
5. Zur Reform der türkischen Gerichtsverfassung. Aynı yer S. 545 v.d.
6. Gesetze, Beschlüsse, Verordnungen u. Erlasse im Osmanischen Reichsanzeiger. aynı yer. S. 548. (a.).

7. Der Krieg und die Wahlen in Deutschland und in der Türkei. NO III (1918), S. 192 v.d. — Kanun, tekr. bs. : F.v. Kraelitz-Greifenhorst, Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches (2. bs. Wien 1919), S. 60.
8. Das türkische Zollgesetz vom 11.IV.1918 (çevr.) Deutsches Handelsarchiv 1919, cilt. I, S. 49 v.d. (a.).
9. Mesopotamien. Wirtschaftsdienst (Hamburg), 1924, S. 644 v.d. (a.).
10. Syrien. aynı yer S. 1117 v.d. (a.) — Çevr : Oriente Moderno IV, S. 612 : "Giudizio tedesco sulla situazione politica ed economica in Siria".
11. Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928 (Erich Pritsch ile birlikte). WI 10 (1929), S. 1-154. Aynı bs. Berlin 1929 : Deutsche Gesellschaft für Islamkunde. — Tanıtma : Akçura Yusuf, Hakimiyeti Milliye, 10.IX.1929 ve Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Yeni Seri, I, S. 79, Yunus Nadi, Cumhuriyet ve La République, 6.VII.1930, Başmakale : "L'Histoire Turque attend son historien" ve Ahmed İhsan, Resimli Uyanış (Serveti Fünun), 18.XII.1930.
12. Die Türkei seit dem Weltkriege II. Türkischer Geschichtskalender für 1929 mit neuem Nachtrag zu 1918-1928. WI 12 (1930), S. 1-50. — Aynı bs. Berlin 1930 : D. Gesellsch. f. Islamkunde. — Türk. Çevr. Niyazi Recep Aksu : Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi, (I) 1918-1923, (II) 29.X.1923-1.I.1930. İstanbul 1939 ve 1941. (= Edebiyat Fakültesi, Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü Araştırmalarından, cilt. II ve IV.).
13. Die Türkei seit dem Weltkriege III. Geschichtskalender für 1930. WI 12 (1931), S. 137-166. — Aynı bs. Berlin 1931 : D.G.f. Islamkunde. — Tanıtma : Yeni Asır (İzmir), 23. VIII. 1932, Başlık : "Dostlarımızı tanıyalım ve sevelim." (Lasst uns unsere Freunde kennen und lieben.)
14. Der Freiheitskampf des türkischen Volkes. Ein Beitrag zur politischen Geschichte der Nachkriegszeit. WI 14 (1932), S. 6-12 ve Aynı bs. Berlin 1932 : D.G.f. Islamkunde.
15. Die Religionsfrage in der Türkischen Republik. Die Eiche (München), yıl. 20 (1932), S. 208-212.
16. Die türkisch-armenische Grenze und der Friedensvertrag von Gümrü (Alexandropol). MSOS XXXV (1932), S. 162-176.

17. Der Wiederaufbau der deutschen Arbeit in der Türkei seit dem Weltkriege. Der Auslandsdeutsche (Stuttgart), XV, S. 508-511.
18. Der Kampf um Kilikien und der Ursprung der französisch-türkischen Freundschaft. OR XIV, S. 121 v.d.
19. Das System der Staatsverträge der Türkischen Republik. ZP 23 (1933), S. 281-287.
20. Die Türkei seit dem Weltkriege IV. Geschichtskalender für 1931-1932. WI 15 (1933), S. 1-33.
21. Die Entstehung der Angora-Regierung. Aynı yer, S. 49-52.
22. Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts. MSOS XXXVI (1933), S. 101-116.
23. Das Ende des deutschen Armenierwerkes in der Türkei, O, yıl 15, S. 134 v.d.
24. Azerbaycan hakkında Almanca neşriyattan (Deutsche Veröffentlichungen über Aserbeidschan). İst. (1934), Nu. 51, Azerbaycan Yurt Bilgisi, yıl 3, Nu. 25, S. 27-31 ve Türk Kültürü VII (1969), S. 568-571.
25. Die Staatsverträge der Türkei seit Beginn des Weltkrieges. MSOS XXXVII (1934), S. 97-132.
26. Urkunden zum Frieden von Gümrü. Aynı yer, S. 133-142. (ek bilgi: MSOS XXXIX (1936), S. 59 v.d.).
27. Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft. WI 16 (1934), S. 23-38. — Tanıtma : R. Central Asian Society yıl XXII, S. 702 v.d.
28. Das bulgarisch-türkische Grenzabkommen von 1915. Aynı yer. S. 39-43. — Tekr. bs. : Martens, N.R.G., XXX (1935), S. 394.
29. Bolşevik Vesikalarına göre Komintern ve Türkiye (Die Kom. Intern. und die Türkei nach bolschewistischen Urkunden), İst., Nu. 55.
30. Ak ve Kızıl Ruslar Ermenistanı kurtardılar mı? (Haben die weissen und roten Russen Armenien gerettet?) Aynı yer, Nu. 65. — Cevap Massis (London), VII, S. 81-84. Tekrarı : Kur. I, S. 156.
31. Georg Kampffmeyer zum 70. Geburtstage. Forschungen und Fortschritte (Berlin), yıl 10, Nu. 18, S. 240. — Tekr. bs. Türkische Post, 11.VII. ve Deutsche Allg. Zetitung, 14.VII.1934.
32. Präsident Wilson als Schiedsrichter zwischen der Türkei und Armenien. MSOS XXXVIII (1935), S. 75-80.

33. Die grösseren Verwaltungsbezirke der Türkei seit 1918. Aynı yer, S. 81-104. Karşıl. Türk Âmmе İdaresi Bibliyografyası 1928-1957 (Ankara 1959).
34. Die jüngsten Reformen in der Türkei. O, yıl 17 (1935), S. 1-6 ve OR XVII, S. 51 v.d.
35. Wer herrschte am Bosporus 1918-1923? OR XVII, S. 1 v.d. — genişl. tekr. bs. ZP XXXIV (1944), S. 290-294.
36. Die Türkei in den Jahren 1933 ve 1934. Geschichtskalender. MSOS XXXVIII (1935), S. 105-142.
37. Geschichte und Bedeutung der türkischen Eisenbahnen. OR XVII. S. 76-79 ve ZP XXXII (1942), S. 559-566. — Türk. çevr. : Demiryollar Dergisi XI, S. 593-598. Tekr. bs. Ulus, 16.II.1936.
38. Die Bagdadbahn im Weltkriege. OR XVII, S. 89.
39. Transkaukasien, ein Musterbeispiel sowjetrussischer Eroberungspolitik. Ost-Europa XI (1935), S. 22-31. — Türk. çevr. : Kur. Nu. 13-14, S. 379-387. Frans. Çevr. : Prométhée (Paris) X, Nu. 110. — Rus. Tenkit, Turkmenovedenie (Aschabad) 1936, Nu. 5, S. 36.
40. Almanya ve Azerbaycan (Deutschland und Aserbeidschan), Kur. I, S. 213-217.
41. Die Nordostgrenze der Türkei und Nachitschewan. WI 17 (1936), S. 111-115. (İlave WI 18, S. 121). — Türk. Çevr. : Kur. II 1936), S. 488 v.d.
42. Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege. WI 18 (1936), S. 54-69.
43. Das Clemenceau-Faisal-Abkommen. Aynı yer, S. 118-120.
44. Die Sowjetisierung Armeniens. MSOS XXXIX (1936), S. 49-60. — Türk. Çevr. : Kur. 1938, S. 1282-1290, 1357-1363.
45. Das britisch-französische Abkommen über Syrien und Kilikien vom 15.IX.1919. Aynı yer, S. 61-67.
46. Türkische Feiertage. ON II, (1936), Nu. 5-6, S. 1-4.
47. Sandschak Alexandrette. Aynı yer, Nu. 29-30, S. 1-10. — Tekr. bs: Türk. Post, 11.I.1937. — Türk. Çevr. : Cumhuriyet. 11. - 14.I.1937 ve Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye (Die republikanische Türkei in fremder Sicht) (Ankara 1938), S. 241-250.

48. Die neuen türkischen Eisenbahnen. OR XVIII (1936), S. 17 v.d.
49. Die Meerengenfrage als türkisches und internationales Problem. Ost-Europa XI, S. 439-451. — Tekr. bs., OR XVIII, S. 86-89, XIX, S. 5 v.d.
50. Ankara, die Hauptstadt der Türkischen Republik. Europäische Revue, XII (1946), 457-463. — Tekr. bs : Berliner Börsen-Zeitung, 6.VI.1936.
51. Das Bauerntum in der modernen Türkei. Süddeutsche Monatshefte, yıl. 33 (1936), S. 554 v.d. — Frans. özet : En Terre d'Islam (Lyon), yıl. 11 (1936), S. 285 v.d.
52. Die Hedschasbahn. O XVIII (1936), S. 15 v.d.
53. Der Islam in der modernen Türkei. Aynı yer, S. 121-127. — Genişl. tekr. bs: OR XIX (1937), S. 17-20. — Frans. analiz: En Terre d'Islam, yıl. 13 (1938), S. 3-14, 124-147.
54. Türkei: *Der Weltbolschewismus* (Berlin 1936), S. 439-443, 2. bs. (1937), S. 498-507. — Türk. Çevr. Mücadele Dergisi, II (1965), S. 359-361.
55. Neuere Literatur über die Türkische Republik. OLZ XL (1937), Sütun. 73-81.
- 55^a. Die Entwicklung der türkischen Verfassung 1924-1937. ON, yıl. 3, S. 121-124.
56. Führerwille und Volkswille in der neuen Türkei. Aynı yer, S. 273-277. Türk. Çevr: Cumhuriyet, 27.II.1938.
57. Der Vertrag von Saadabad, ein Markstein in der Geschichte Vorderasiens. ZP, yıl 27 (1937), S. 495-499.
58. Hat England den Arabern auch Palästina versprochen? OR XIX (1937), S. 63 v.d.
59. Das Clemenceau-Lloyd George-Abkommen vom 15.IX.1919. WI 19 (1937), S. 148 v.d. (Karşl. Nu. 45.).
60. Der Übertritt zum Islam in der Türkei. Aynı yer., S. 150 v.d.
61. Aserbeidschaner und Tataren. MSOS XL (1937), S. 117-128. — Türk. Çevr.: Kur., S. 1106-11, 1144-47.
62. 1916 Lozan Kongresinde Rusya mahkûmu milletler (Die unterjochten Völker Russlands auf dem Kongress von Lausanne 1916). Kur., S. 761-765, 790-794. — Tekr. bs. Şimali Kafkasya (Varşova), Nu. 38-40 (1937), S. 8-13. — Russ. çevr: Severnyj Kavkaz (Varşova), 1937, Nu. 42-43. — Frans. çevr. Prométhée

- (Paris), XII, Nu. 132, S. 12-21. — Poln. çevr. Młody Prometeusz (Varşova), 1938, Nu. 2, S. 8-13.
63. Die völkerrechtliche Lage des Sandschaks Alexandrette. O XX (1938), S. 1-7.
  64. Land und Volk in der Türkei: *10 Jahre Türkische Handelskammer für Deutschland* (Berlin 1938), S. 212 v.d. — Türk. Çevr: Gençlik (Istanbul), yıl. 1 (1938), Nu. 4.
  65. Die Diplomatie der Ankara – Regierung. MSOS XLI (1938), S. 161-170.
  66. Kommunismus und Islam im türkischen Befreiungskriege. WI 20 (1938), S. 110-117.
  67. Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft im Lichte Moskaus. Aynı yer, S. 118-36.
  68. Vom Osmanischen Reich zur Türkischen Republik. Zur Geschichte eines Namenswechsels. WI 21 (1939), S. 85-93.
  69. Die ersten Verfassungsentwürfe der Ankara-Türkei. MSOS XLII (1939), S. 57-80.
  70. Der Freiheitskampf Aserbeidschans im Spiegel der deutschen Presse. Die Befreiung (Berlin), I (1939), S. 28-33.
  71. Die Form der Eheschliessung nach türkischem Recht. Ein Beitrag zum Internationalen Privatrecht. WI 22 (1940), S. 1-66 ve ayrı bs. Leipzig 1940: O. Harrassowitz — Türk-çevr.: *Istanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* XVIII (1952), S. 1128-54, XIX (1953), S. 400-431.
  72. Alexandrette und Hatay. WI 22, S. 149-154.
  73. Türkei (= Kleine Auslandskunde, Bd. 8). Berlin 1951: Junker und Dünhaupt, 64 S. — 2. bs., 1941. — Çekosl. çevr.: Turecko. Prag 1942: Nakladatelství Orbis, 79 S.
  74. Die politische Entwicklung der Türkei seit Ausbruch des Krieges: *Jahrbuch für Politik u. Auslandskunde* 1941, S. 236-255.
  75. Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege. WI 23 (1941), S. 1-54 ve Ayrı bs. Leipzig 1941: O. Harrassowitz.
  76. Die Republik Aserbeidschan. Geschichtskalender. Aynı yer, S. 55-69.
  77. Eine türkische Nationalreligion? Aynı yer, S. 70-76. (a.).
  78. Aus der türkischen Gesetzgebung über den Islam. Aynı yer, S. 77-88.

79. Der Name Atatürk. Mitteilungen. Aynı yer, S. 89 v.d.
80. İsmet İnönü. ZP 32 (1942), S. 33-48.
81. Türkei 1941. *Jahrbuch der Weltpolitik* 1942.
82. Die Türkei in den Jahren 1935-1941. Geschichtskalender. Leipzig 1943: O. Harrassowitz, X, 194 S.
83. Türkei 1942.: *Jahrbuch der Weltpolitik* 1943, S. 541-552.
84. Zwei Denkschriften der Kaukasustürken von 1915. WI 24 (1942), S. 132-135.
85. Das türkische Finanzjahr, Mitteilungen. Aynı yer, S. 136-143.
86. Islamforschung der Gegenwart. Martin Hartmann zum Gedächtnis. WI 23 (1944), S. 111-121.
87. Entwurf zu einem Friedens – und Freundschaftsvertrag zwischen dem Osmanischen Reich und der Föderativen Transkaukasischen Republik. Aynı yer, S. 170-174.
88. Die 6 Grundsätze der Türkischen Volkspartei. Aynı yer, S. 174-179.
89. Die Türkische Republik und das Türkentum im Auslande, Mitteilungen. Aynı yer, S. 180-187. (a.).
90. Der osmanisch-aserbeidschanische Freundschaftsvertrag vom 4. VI. 1918. Studien zur Auslandskunde, Abt. Vorderasien, cilt. 1, fas. I (1944), S. 64-73.
91. Das Ende des osmanischen Sultanats. Aynı yer, fas. II, S. 113-136.
92. Türkei 1943. *Jahrbuch der Weltpolitik* 1944, S. 550-557.
93. Der Turanismus und die kemalistische Türkei: *Der Orient in deutscher Forschung*, S. 248-254 ve *Beiträge zur Arabistik, Semiotistik und Islamwissenschaft*, S. 468-483. Leipzig 1944: O. Harrassowitz.
94. Zur Krisis des Islams in der Türkei. Aynı yer, S. 514-530.
95. Literatur über die Türkische Republik: O. Kolshorn, *Die Türkei von heute*, Berlin 1944: Sprachmittler-Verlag, S. 138-142.
96. Muhammed und das Christentum nach neueren Forschungen. ZMR 33 (1949), S. 16-28.
97. Zur religiösen Lage in der neuen Türkei I-III. Aynı yer, S. 150-154, 34 (1950), S. 92-99, 218-226.
98. Mustafa Kemals Sendung nach Anatolien: *Aus der Geschichte des islamischen Orients* (F. Taeschner ile birlikte), S. 17-40. Tübingen 1949: I.C.B. Mohr (Paul Siebeck). (= Philosophie und Geschichte, Heft 69).

99. Amerikanischer Strassenbau in der Türkei. Zeitsch. f. Raum- und Forschung (Bonn), 1950, S. 395 v.d.
100. Der Islam in der neuen Türkei. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung. WI, N.S., I (1951), S. 1-174 ve ayrı bs. Leiden: E. J. Brill. — Berichtigungen und Nachträge. Aynı yer, II, S. 278-287. — Türk. çevr. (ilaveli). Ankara 1972, 168 S. (= Bilgi Yayınları, Özel Dizi : 10.)
101. Das osmanische Scheinkalifat von 1922. WI I, S. 195-228.
102. Zwei Unterredungen mit 'Abd ur-Rahmān Şeref, Mitteilungen, aynı yer, S. 229-233.
103. Ziya Gök Alp, L'Indépendance du Khalifat (Çevr.) Aynı yer, S. 301-304.
104. Die Europäisierung der Türkei. Übersee-Rundschau 1952, S. 482 v.d.
105. Der türkisch-armenische Friedensvertrag von Gümrü (Alexandropol), Mitteilungen. WI II (1952), S. 25-61.
106. Zeitschriftenschau: Zum Islam der Gegenwart. Aynı yer, S. 62-68.
107. Aus der Endzeit des Osmanischen Reiches. — Neue Prüfungsordnung für türkische Geistliche. Aynı yer, S. 126-135.
108. Zur Form der Eheschliessung in der Türkei. Eine rechtsvergleichende Untersuchung. Aynı yer, S. 143-214.
109. General Milne zur Entsendung M. Kemals nach Anatolien, Mitteilungen Aynı yer, S. 267-277.
110. Geschichte der russisch-türkischen Kaukasusgrenze. Archiv des Völkerrechts IV (1953), S. 198-206. — Türk. çevr.: Ulus, 27.XI., 2.XII.1953.
111. Die Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 und ihre Bedeutung für Geschichte und Gegenwart. Die Welt als Geschichte 1953, S. 210-220.
112. Ein osmanisches Verbot des Tscharschaf. WI III, S. 46-49.
113. Türkische Gesetzsammlungen. Aynı yer, S. 225-234.
114. Die osmanischen Armeeinspektionen, Mitteilungen. Aynı yer, S. 254-281.
115. Vollzug der Todesstrafe in der Türkei: *Westöstliche Abhandlungen, Rudolf Tschudi zum 70. Geburtstag*, S. 338-341. Wiesbaden 1954: O. Harrassowitz.

116. Die Türkei in den Jahren 1942-1951. Geschichtskalender VIII, 196 S. Wiesbaden 1955: O. Harrassowitz. — Tanıtma: Nadir Nadi, Cumhuriyet, 7.V.1955 (Başmakale ve T. Bıyıklıoğlu: B XIX (1955), S. 103-106.
117. The Moral Decline of the Ottoman Dynasty. WI IV (1955), S. 10-14 ve 201. (= 23 rd International Congress of Orientalists in Cambridge, 23.VIII.1954).
118. Die Reformdekrete von 1839 ve 1856. Aynı yer, S. 51-58.
119. Haben wir von den Muslims zu lernen? Le Levant (Strassburg) 1960, Nu. 4, S. 7 ve Informationsdienst (Wiesbaden), Nu. 22 (1971), S. 5.
120. Die "Imam-Ehe" in der Türkei. WI IV, S. 164-201. — Tanıtma: R. Hartmann: OLZ 1957, sütun 253-257 — Türk. çevr: Sabri Şakir Hatırasına Armağan (Gedenkschrift f. S.Ş.) (Ankara 1964), S. 11-34.
121. Istanbuler Gedenkfeiern nach dem zweiten Siege von İnönü. — Aus drei Briefen des Präsidiums für die geistlichen Angelegenheiten. WI IV, S. 212-216.
122. Zur Ziya Gökalp-Bibliographie: *Festschrift Zeki Velidi Togan* (Istanbul 1950-55), S. 127-130.
123. Die christliche Mission in der Türkei. Saeculum 7 (1956), S. 68-78. Tekr. bs. Informationsdienst 19 (1970), S. 16 v.d. 20, S. 16.
124. Neueres Schrifttum zum türkischen Unabhängigkeitskriege (1919-1923). ZDMG 105 (1956), S. 70 v.d.
125. Büyük İnkılâpçı ve Diplomat Atatürk (Der grosse Revolutionär und Diplomat A.). Ulus, 20. - 29.IV.1956 ve V. Türk Tarih Kongresi (5. Türk. Geschichtskongress) (Ankara 1960), S. 14-27.
126. Der Islam in der neuen Türkei: *Europ.-asiat. Dialog*. Düsseldorf 1956: Schwann Verlag, S. 23-31.
127. Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit. WI V (1957), S. 1-64. — Tenkitli analiz: T. Bıyıklıoğlu: *Atatürk Anadolu'da* (1919-1921), Ankara 1959.
128. Ali Fuad, Die Braut des Glaubenszeugen (Çevr.). Aynı yer, S. 111-114.
129. Neue Amnestie für türkische "Imam-Ehen", Mitteilungen Aynı yer, S. 115-120.

130. Die Bedeutung der Stadt Istanbul in der Geschichte der Eheschliessungsformen. 22. Congrès des Orientalistes, Istanbul 1951, II (1957), S. 259-262.
131. Auf dem Wege zur Türkischen Republik. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Türkei. WI V, S. 206-218.
132. Traité de Paix et d'Amitié entre le Gouvernement Impérial Ottoman et le Gouvernement de l'Union des Montagnards du Caucase (8.VI.1918). Aynı yer, S. 259-262.
133. Johannes Lepsius: Zum 100. Geburtstag am 15.XII.1958. Die Zeichen der Zeit (Berlin-Ost), 12 (1958), S. 447-450.
134. Mehmed VI., der letzte Sultan der Osmanen. XXIV. Intern. Orientalistenkongress in München 1957 (Wiesbaden 1959), S. 402 v.d.
135. Die Frauenfrage in der Türkei. Saeculum X (1959), S. 360-369.
136. Osmanisch-aserbeidschanischer Zusatzvertrag vom 4.VI.1918. WI VI (1959-1961), S. 133-136.
137. Persönlichkeit und Werk Kemal Atatürks. Das Parlament, 10. yıl, Nu. 34-35, 24.VIII.1960, S. 2.
138. Trägt die islamische Eheschliessung religiösen Charakter? Isl. 37, S. 246-249. (= XIV. D. Orientalistentag, Halle, 30.VII.1958).
139. Die heutige Lage des Islams in der Türkei. WI VI, S. 185-202.
140. Neues zur russisch-türkischen Freundschaft von 1919-1939. Aynı yer S. 203-222.
141. Atatürk, Gründer der neuen Türkei. (Türkiye Cumhuriyetinin Kurucusu: Hür Vatan, 11.-12.XI.1961 ve Forum, 1.XI.1961, S. 8-10. (= VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 23.X.1961).
142. Mustafa Kemal (Atatürk). bustan (Wien), 3, 1961, S. 3 v.d.
143. Nationalismus und Islam im türkischen Unabhängigkeitskriege. Zeitsch. f. Kulturaustausch (Stuttgart), 12. yıl., S. 126 v.d.
144. Kemal Atatürk, ein grosser Revolutionär und Diplomat. Aynı yer, S. 129-135.
145. Der Eid in der türkischen Verfassung. WI VIII (1962), S. 16-24.
146. Zu den russisch-türkischen Beziehungen. Aynı yer, S. 35-43.
147. Zum Wochenruhetag in der Türkei. Aynı yer, S. 44 v.d.
148. Die türkische Frage auf den alliierten Konferenzen von 1920.
149. Zur Wahl des "Kalifen" Abdülmecid. Aynı yer, S. 46-57.
150. Ehrenschatz Gottes und der Propheten in der Türkei. Oriens 15 (1962), S. 296-303.

151. Zur gegenwärtigen Lage des Islams auf Zypern, Mitteilungen WI VIII, S. 194-197.
152. Die Bedeutung der Religion für Mustafa Kemal (Atatürk). Kairos (Salzburg), V (1963), S. 138-143.
153. Le rôle du communisme dans les relations russo-turques de 1919 à 1922. Orient (Paris), Nu. 26 (1963), S. 31-46. — Türk. çevr.: *Yeni İstanbul*, 18.-23. VIII. 1964.
154. Mustafa Kemal et la proclamation de la République en Turquie. Aynı yer, Nr. 27 (1963), S. 29-44.
155. Ein amerikanisches Mandat für die Türkei? WI VIII (1963), S. 219-234.
156. Vom Kampf der Islamisten und der Kemalisten in der Türkei. — Zum Totengebet für Kemal Atatürk. — Die Rezeption des Schweizerischen Zivilrechts und die türkische Verfassung vom 9. VIII. 1961. Aynı yer, S. 252-259.
157. Die Türkisch-Orthodoxe Kirche (ilaveli). Isl. 39 (1964), S. 95-129, 45 (1969), S. 317-323, 46 (1970), S. 225 v.d.
158. Mondros'a Giden Yol (Der Weg nach Mudros). B XXVIII (1964), S. 141-152.
159. Zur Ausbildung der Geistlichen in der Türkei. — Ein neues Oberhaupt der Türkisch-Orthodoxen Kirche. WI IX (1964), S. 260-264.
160. Die türkischen Dorfinstitute. bustan 4 (1964), S. 10-14.
161. Die Türkei in den Jahren 1952-1961. Geschichtskalender. VIII, 175 S. Wiesbaden 1965: O. Harrassowitz.
162. Eine Unterredung M. Kemals mit McArthur von 1932. — Ein Angebot M. Kemals an die Engländer (?) v. Nov. 1918. — Ein Fetwa gegen den Bolschewismus. WI X (1965-67), S. 66-70.
163. Zur Geschichte des Names "Tatar": *Reşid Rahmeti Arat için* (Gedenkschrift für Arat) (Ankara 1966), S. 278-285.
164. M. Kemal und der Glaubenskrieg. WI X, S. 174-180.
165. Neuordnung der geistlichen Verwaltung in der Türkei. Aynı yer, S. 181-192.
166. Deutsch-Türk. Militärkonvention v. 18.X.1917. Aynı yer, S. 193-201.
167. Konnte Tefvik Pascha die Dynastie Osman retten? Mitteilungen. Aynı yer, S. 202-206.

168. Der Weg nach Mudros im Lichte der englischen Dokumente. B XXXI (1967), S. 113-133.
169. Das Todesurteil gegen M. Kemal. *Anatolica I* (Istanbul 1967), S. 143-150.
170. Ein scherifisches Bündnisangebot an M. Kemal. Ein Beitrag zur Geschichte der arabisch-türk. Beziehungen: *Der Orient in der Forschung* (= Festschrift für Otto Spies zum 5.IV.1966), S. 371-394. Wiesbaden 1967: O. Harrassowitz.
171. Die griechische Landung in Izmir im Lichte der britischen Dokumente. Mitteil. d. Deutsch-Türk. Gesellsch., Heft 73, S. 9-13. — Türk. çevr. : B XXXII (1968), S. 567-576.
172. Die Nichtabdankung des Sultans Mehmed VI. WI XI (1968), S. 228-233.
173. M. Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler (Die geplante Verhaftung M.K.'s). B XXXII, S. 499-508
174. Yeni Görüşle Millî Mücadele (Der Nationalkampf in neuer Sicht). *Ulus*, 19.V.1969 ve Mitt. d. D.-T. Ges., Sayı 78, S. 11-17.
175. Wissenschaftliche Koranübersetzungen in die europäischen Hauptsprachen: *Necati Lugal Armağam* (Gedenkschrift für N.L.). Ankara 1968: Türk Tarih Kurumu, V. seri Nu. 50, S. 367-382.
176. I. Die Deutsch-Türk. Verträge v. 27.XI.1917. — II. Die Deutsch-Georgischen Abkommen v. 28. V. 1918. WI XII S. 90-96.
177. Die Imam-Hatip-Schulen in der Türkei. Aynı yer, S. 125. (1969), S. 264-279.
178. Auftrag und Vollmacht M. Kemals v. 6. V. 1919. WZKM, 62 (1969), S. 264-279.
179. Misakı Millî ve M. Kemal (Der Nationalpakt u. M.K.). *Cumhuriyet*, 2.II.1970.
180. Büyük Millet Meclisinin 50. Yıldönümü Münasebetiyle (Zum 50. Jahrestag der T.G.N.V.): *Ulus*, 23. IV. 1970 ve B XXXIV (1970), S. 185-188.
181. Atatürk bir Diktatör mü idi? (War A. ein Diktator?). *Türk Kültürü IX* (1970), S. 43 v.d.
182. Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya kadar. (Geschichtskalender des türk. Befreiungskampfes, 30.X.

- 1918 — 11.X.1922). Ankara 1970: Türk Tarih Kurumu, 16. seri Nu. 12, XIX, 239 S.
183. Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri (Der türk. Befreiungskampf im Lichte der britischen Dokumente). Ankara 1971: Türk Tarih Kurumu, 16. seri Nu. 11, XIV, 316 S.
184. M. Kemal General Harington ile Görüşmek İstemiş midir? (Wollte M.K. General H. aufsuchen?) B XXXVI (1972), S. 169 v.d.
185. M. Kemal'in Amiral Brock'a Mektubu (Brief M.K.'s an Admiral Brock). Aynı yer, S. 535-543.
186. Zwei Streitfragen aus der Frühgeschichte der Türkischen Revolution WI XIII (1971), S. 162-167.
187. Vom Islam in der heutigen Türkei. Aynı yer, S. 145-161.
188. Atatürk ve Trakya'da Türk Sınırı (A. u. die türk. Grenze in Thrakien): VII. *Türk Tarih Kongresi*, II (1973), S. 813-835.
189. Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Kursları (Kurankurse in der neuen Türkei): *Şekî Velîdî Togan Armağanı* (Gedenkschrift für Z.V.T.) (İstanbul 1973), S. 47-63.
190. Türkiye Cumhuriyetinin İlânı — Atatürk Devriminin Başlangıcı (Die Gründung der Türkischen Republik — Anfang der Reformen A.'s). B XXXVII (1973), S. 471-479.
191. Mudanya Mütarekesinden 1923 sonuna kadar Kronoloji (Geschichtskalender vom Waffenstillstand von Mudanya bis Ende 1923. Ankara 1973. VIII, 49 S. (bakınız ek liste)
192. Kemalizmin Temel Düşünceleri ve Tarihi (Grundgedanken des Kemalismus und ihre Geschichte).: *Atatürk Devrimleri, I. Milletlerarası Simpozyumu*, İstanbul, 10.XII.1973 (bakınız ek liste)
193. Note Mustafa Kemals an Earl Curzon vom 30.IV.1920, WI XVI (1975).
194. VI. Mehmed'in İngiltere'ye İkinci Antlaşma Teklifi (Zweites Vertragsangebot Mehmeds VI. an England). B XXXVIII (1974)

II. Ansiklopedi ve Kolektif Eserlerdeki Makaleleri

1. Wörterbuch der Völkerrechts und der Diplomatie, (Berlin 1924-1925) I, S. 287 v.d.: Erythrea; S. 289: Estland; S. 780: Kurland; S. 825 v.d.: Lettland; S. 832: Livland; II, S. 551 v.d.: Somaliland.

2. Enzyklopädie des Islâm, III (1933-1936), S. 775: Mukhtâr Pasha, Ghâzî Aḥmed.
3. Handbuch der Orientalistik, 1. Abt., 6, Bd, 3. Absch. (Leiden 1959: E.J. Brill), S. 70-97: Geschichte der Türkei seit dem Waffenstillstand von Mudros (30.X.1918). — genişl. ingl. bs. (basılmakta)
4. Der Grosse Herder, Erg.-Bd. II (Freiburg 1962), Sütun. 1002 v.d.: Der Islam in der neuen Türkei.
5. Weltgeschichte der Gegenwart (Bern 1962: Francke Verlag), cilt. I. Die Staaten: S. 641-654.
6. Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 3. Aufl., cilt. VI (Tübingen 1962: I.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Sütun. 1075-1078: Türkei, I. Geschichte, B. Neuzeit ab 1839; II. Mission in der Türkei.
7. Handbuch der Europäischen Geschichte (Stuttgart: Union-Verlag), Bd. 6 (1968), S. 539-546: Das Osmanische Reich vom Berliner Kongress bis zu seinem Ende; Bd. 7 Die Türkei als Nationalstaat seit der Revolution Mustafa Kemals (1920-1972).
8. Neue Deutsche Biographie (München), Bd. 10 Heinrich August Jäschke.

III. Kolaborasyon

1. Kritische Bearbeitung von H.C. Armstrong, Der graue Wolf (= tenkit ve çeviri The grey Wolf). Berlin 1933: S. Fischer Verlag.
2. Siegfried Rzeppa, Personen-und Sachregister zu den türkischen Geschichtskalendern für 1918-1934. (şahıs ve konu dizini) MSOS XLI (1938), S. 1-52.
3. Franz Taeschner, Antichristliche Bestrebungen im Vorderen Orient: *Christen und Antichristen*. Münster-Hiltrup 1954: Herz Jesu-Missionshaus, S. 182-192.
4. Kritische Bearbeitung von Philips Price, Die Türkei (= tenkit ve çeviri A History of Turkey). Nürnberg 1958: Hans Carl Verlag.
5. Çeviri: Sabri Şakir Ansay, Das türkische Recht : *Handbuch der Orientalistik*, 1. Abt., Erg.-Bd. III: Das Oriental. Recht (Leiden 1964: E. J. Brill), S. 441-461.

IV. *Yayın İşleri*

1. Editör: MSOS, XXXIV-XXXV (1931-1932). Abt. II
2. Editör: WI, 14-17 (1932-1935). — Yayınlayan: cilt 18-25 (1936-1944) ve özel sayı 1941: Festschrift Friedrich Giese zum 70. Geburtstag ve yeni Serie, I-VI (1951- 1960).
3. Yayınlayan: Abt. Vorderasien der Studien zur Auslandskunde, Bd. 1, Lief. I-II. Berlin 1944: Junker und Dünhaupt.

V. *Nekroloji*

1. Edgar Pröbster.: WI 24 (1943), S. 129 v.d.
2. Friedrich Giese.: *ZDMG* 99 (1949), S. 7-10 ve Neue Deutsche Biographie (München), cilt. 6 (1964), S. 377.
3. Sebastian Beck (W. Björkman ile birlikte) : *ZDMG* 105 (1955), S. 1-5
4. Erich Pritsch: WI VIII (1962), S. 1 v.d.

VI. *Önemli Yayın Tanutmaları*

1. Adams, T.W.: AKEL. The Communist Party of Cyprus (Stanford, Calif. 1971). WI XIII, 242.
2. Allen, Henry Elisha: The Turkish Transformation (Chicago 1935). WI 18, 142 v.d.
3. Anchieri, E., Migliorini, E. ve Rossi, E.: La nuova Turchia (Rom 1939). OLZ 43, 255 v.d.
4. Anderson, J.N.D.: Islamic Law in Africa (London 1954). WI IV, 224 v.d.
5. Ansay, Tuğrul: American-Turkish Private International Law (New York 1966) ve (Don Wallace Jr. ile birlikte): Introduction to Turkish Law (Ankara 1966). ZvgIRW 71 (1969), 85 v.d.
6. Arsan, Nimet: Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938) (Ankara 1964). WI X, 105 v.d.
7. Ayiter, Kudret: Das Staatsangehörigkeitsrecht der Türkei (Frankfurt 1970). ZvgIRW 72 (1971), 242 v.d.
8. Bayur, Hikmet: Atatürk (Ankara 1963). WI X, 105 v.d.
9. Bekata, Hıfzı Oğuz: Aydın Din Adamları (Ankara 1962). WI IX, 304.

10. Bennigsen, A. et Quelquejay, Ch.: Le "Sultangaliévisme" au Tatarstan (Paris 1960). *Jahrb. f. Gesch. Osteuropas* 9 (1961), 454 v.d.
11. Berkes, N.: Turkish Nationalism and Western Civilization (London 1959). *WI* VI, 172 v.d.
12. —: The Development of Secularism in Turkey (Montreal 1964). *WI* X, 108 v.d. ve *HZ* 202 (1966), 499.
13. Bhamdoun: The Proceedings of the First Muslim-Christian Convocation (New York 1955). *WI* V, 126 v.d.
14. Bıyıklıoğlu, T.: Trakya'da Milli Mücadele, I-II (Ankara 1955-56). *WI* V, 149-152.
15. Bisbee, E.: The New Turks, Pioneers of the Republic, 1920-1950 (Philadelphia 1951). *WI* II, 140 v.d.
16. Bonelli, L.: Lessico turco-italiano (Rom 1939). *WI* 22, 162 v.d. IV, 68 v.d.
17. Bowen, H.: British Contributions to Turkish Studies (London 1945). *WI* IV, 68 v.d.
18. Butler, R. (Ed.): Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, XIII (1963), *WI* X, 105 v.d.
19. The Cambridge History of Islam, ed. by P.M. Holt, Ann K.S. Lambton and Bernard Lewis (Cambridge 1970). *WI* XIII, 230.
20. Çoşar, Ömer Sami: Milli Mücadele Basını (Istanbul 1964). *WI* X, 105 v.d.
21. Davison, R.H.: Reform in the Ottoman Empire (Princeton 1963). *WI* IX, 292-295.
22. Devereux, R.: The First Ottoman Constitutional Period (Baltimore 1963). *WI* VIII, 279 v.d.
23. T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı: Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl) (Ankara 1961). *WI* VIII, 59 v.d.
24. Dodd, C.H.: Politics and Government in Turkey (Manchester 1969). *Isl.* 48, 352 v.d.
25. Duda H.W.: Vom Kalifat zur Republik (Wien 1948). *Isl.* 29, 78 v.d.
26. Esmer, A.Ş.: Siyasî Tarih 1919-1939 (Ankara 1953). *WI* III, 285 v.d.
- 26a. Evans, L.: United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924 (Baltimore 1965), *WI* X, 130.

27. Frey, F.W.: The Turkish Political Elite (Cambridge, Mass. 1965). WI X, 240 v.d.
28. Freye, R.N. (Ed.): The Near East and the Great Powers (aynı yer, 1951). WI II, 76 v.d.
29. —: Islam and the West (Den Haag 1957). WI V, 132 v.d.
30. Giannini, A.: Le Costituzioni degli Stati del Vicino Oriente (Rom 1931). OLZ 36, 498 v.d.
31. —: L'Ultima Fase della Questione Orientale, 1913-1932 (Rom 1933). OLZ 38, 110 v.d.
32. Gibb, H.A.R.: Mohammedanism (2. bs., London 1953). WI II, 294 v.d.
33. Godchot, J.E.: Les Constitutions du Proche et Moyen-Orient (Paris 1957). WI VI, 158 v.d.
34. Gökbilgin, M.T.: Milli Mücadele başlarken (cilt I, Ankara 1959). B XXIV, 205-208.
35. Guse, F.: Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest (Leipzig 1941). OLZ 45, 318-321 ve WI 23, 103 v.d.
36. Halidé Edib: The Turkish Ordeal (London 1928). MSOS XXXII, 202 (a.)
37. —: Turkey Faces West (New Haven 1930). OLZ 34, 878 v.d.
38. Halpern, M.: The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa (Princeton 1963). WI IX, 277-280.
39. Harris, G.S.: The Origins of Communism in Turkey (Stanford, Calif. 1967). WI XII, 149 v.d.
40. Hartmann, R.: Die arabische Frage. Rückblick und Ausblick: ON IV, 273-277. WI 20, 146 v.d. (a.)
41. Heuser, F. u. Şevket, İ.: Türkisch-Deutsches Wörterbuch (3. bs., Wiesbaden 1954). WI III, 293-296.
42. Heyd, U.: Foundations of Turkish Nationalism The Life and Teachings of Ziya Gökalp (London 1950). Oriens 5, 113 v.d.
43. —: Language Reform in Modern Turkey (Jerusalem 1954). WI IV, 69 v.d.
44. Hindbeck, H.: Der Wind schlägt um am Bosphorus (Berlin 1935). OLZ 40, 311 v.d.
45. Hirsch, E.E.: Die Verfassung der Türkischen Republik (Frankfurt 1966). WI XII, 150 v.d.
46. Hony, H.C. ve İz, F.: A*Turkish-English Dictionary (2. bs., Oxford 1957). WI V, 290 v.d. (ayrıca bk: İz, F.).

47. Hoskins, H.L.: *The Middle East Problem Area in World Politics* (New York 1954). HZ 183, 730 v.d.
48. Hostler, Ch. W.: *Türken und Sowjets* (Frankfurt 1960). HZ 193, 502 v.d.
49. Hüber, R.: *Die Bagdadbahn* (Berlin 1943). WI 23, 196 v.d.
50. İskit, S.R.: *Türkiyede Matbuat Rejimleri* (Istanbul 1939). WI 22, 164.
- 50.a İz, F. ve Hony, H.C.: *An English-Turkish Dictionary* (Oxford 1952). WI II, 307 v.d.
51. Jansky, H.: *Lehrbuch der türkischen Sprache* (2. bs., Wiesbaden 1954). WI IV, 70 v.d.
52. —: *Deutsch-Türkisches Wörterbuch* (Wiesbaden 1961). OLZ 59, 384-387.
53. Karabekir, K.: *İstiklâl Harbimiz* (Istanbul 1960). WI VII, 224 v.d.
54. Karpát, K.H.: *Turkey's Politics. The Transition to a Multi-Party System* (Princeton 1959). WI VI, 309.
55. Kedourie, E.: *England and the Middle East* (London 1956). WI V, 147 v.d.
56. Kinross, Lord: *Atatürk. The Rebirth of a Nation* (London 1964). WI X, 107.
57. Kissling, H.J.: *Osmanisch-Türkische Grammatik* (Wiesbaden 1960). WI VI, 302 v.d.
58. Kohn, H.: *Nationalismus und Imperialismus im Vorderen Orient* (Frankfurt 1931), OLZ 36, 320 v.d.
59. Kral, A.v.: *Das Land Kamâl Atatürks* (2. bs., Wien 1937). OLZ 41, 635 ve WI 19, 158.
60. Kress v. Kressenstein, F.: *Mit den Türken zum Suezkanal* (Berlin 1938). WI 22, 164 v.d.
61. Krüger, K.: *Die neue Türkei* (Berlin 1963). WI VIII, 281 v.d.
62. *Law in the Middle East*, ed. by Majid Khadduri and H.J. Liebesny (Washington 1955). WI IV, 223 v.d.
63. Levonian, L.: *The Turkish Press 1925-1932* (Athen 1932). OLZ 37, 320 v.d.
64. Lewis, B.: *The Emergence of Modern Turkey* (London 1961). WI VII, 222 v.d.
65. Lewis, G.L.: *Turkey* (New York 1955). *Middle Eastern Affairs*, VII, 67 v.d.

66. Littmann, E.: Islamisch-arabische Heiligenlieder (Wiesbaden 1951). WI II, 299.
67. Luke, H.: The Making of Modern Turkey (London 1936). OLZ 40, 541 v.d.
68. —: Cities and Men, I-III (London 1953, 1956). WI V, 142 v.d.
69. Mardin, Ş.: The Genesis of Young Ottoman Thought (Princeton 1962). WI VIII, 210-213.
70. Mikusch, D.v.: Gasi Mustafa Kemal. Zwischen Europa und Asien (Leipzig 1929). OLZ 34, 247-252.
71. Montéty, H. de: Femmes de Tunisie (La Haye 1958). WI VI, 156 v.d.
72. Mühlmann, C.: Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg (Leipzig 1940). OLZ 45, 318-321 ve WI 23, 103. v.d.
73. Okur, H.Y.: Atatürk'le On Beş Yıl (Istanbul 1962), WI IX, 300-303.
74. Padwick, C.E.: Call to Istanbul (London 1958), WI VI, 147 v.d.
75. Pallis, A.A.: Greece's Anatolian Venture — and after (London 1937). OLZ 41, 315 v.d.
76. Paret, R.: Symbolik des Islam (Stuttgart 1958). WI VI, 144 v.d.
77. —: Die Welt des Islam und die Gegenwart (Stuttgart 1961). WI VII, 231 v.d.
78. —: Der Koran, 1.-2. fasikül (Stuttgart 1963), WI IX, 271 v.d.
79. Pearson, J.D.: Index Islamicus 1906-1955, 1956-1960, 1961-1965 ve 1966-1970. (Cambridge 1958, 1962, 1967 ve 1972). WI VI, 149 v.d., VIII, 198, XII, 137 v.d., XVI, 243 v. d.
80. Peters, L.: Grammatik der türkischen Sprache (Berlin 1947). WI IV, 70 v.d.
81. —, R.: Die Geschichte der Türken (Stuttgart 1961), WI VIII, 83 v.d.
82. Pittard, E.: Le visage nouveau de la Turquie (Paris 1931). OLZ 36, 252 v.d.
83. Pritsch, E.: Die islamische Staatsidee : *ŽvglRW* 53, 33-72.
84. —: Tanfid al-aḥkām : *DŽMG* 98, 237-281. WI I, 243 v.d.
85. Robinson, R.D.: The First Turkish Republic (Cambridge, Mass. 1963), WI IX, 295.
86. Roccalta, P. di: Angora e Kemal Pascia (Rom 1932), OLZ 37, 544 v.d.

87. Rossi, E.: Manuale di lingua turca, I-II (Rom 1939, 1964). WI 22, 163 v.d., X, 115 v.d.
88. Rühl, Ph.: Türk. Sprachlehre (Heidelberg 1954). WI IV, 70 v.d.
89. Rummel, F.v., Kolshorn, O. ve Wenzel, H.: Die neue Türkei (Berlin 1941). WI 23, 104 v.d.
90. —: Die Türkei auf dem Weg nach Europa (München 1952). WI II, 311 v.d.
91. Runyun, M.: Hacıbayram Minberinden Hutbelerim (Istanbul 1968), WI XIII, 140.
92. Sâbis, A.İ.: Harb Hatıralarım I-III, V (Istanbul 1943, Ankara 1951-1952). WI IV, 232, V, 152 v.d.
93. Safa, Peyami: Zwischen Ost u. West (Leipzig 1943), WI I, 312.
94. Schacht, J.: Problems of Modern Islamic Legislation : *Studia Islamica* XII, 99-129. WI VI, 288.
95. Scipio, L.A.: My Thirty Years in Turkey (Ringe, N.H. 1955). WI V, 149.
96. Smith, W.C.: Islam in Modern History (Princeton 1957). WI V, 280 v.d.
97. Söylemezoğlu, G.K.: Başımıza Gelenler; Hâtıralar, I-IV; Yok edilmek istenen Millet (Istanbul 1939, 1946, 1949, 1953, 1955, 1957). WI VI, 173 v.d.
98. Sözeri, M.S.: Din Dersleri (Istanbul 1957)., Isl. 36, 275.
99. Sperduti, G.: Aspetti giuridici della questione del Sangiaccato di Alessandretta (Mailand 1939). WI 22, 166 v.d.
100. Spies, O.: Türkische Chrestomathie (Wiesbaden 1957). WI V, 288.
101. —: Türkisches Puppentheater (Emsdetten 1959). WI VI, 305.
102. —: Türkischer Sprachführer (Bonn 1966). WI X, 252 v.d.
103. —: Türkische Märchen (Düsseldorf 1967). WI XII, 161 v.d.
104. Spuler, B.: Die Mongolen in Iran (Leipzig 1939). WI 25, 192-195.
105. —: Idel-Ural. Völker und Staaten zwischen Wolga und Ural (Berlin 1942). WI 23, 201 v.d.
106. —: Die Goldene Horde (Leipzig 1943). WI 23, 192-195.
107. Steuerwald, K.: Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart, I-III (Berlin 1963, 1964, 1966). WI IX, 285 v.d., X, 252.

108. —: Taschenwörterbuch, I. Türkisch-Deutsch, II. Deutsch-Türkisch (Berlin 1966). WI X, 253.
109. —: Türkisch-Deutsches Wörterbuch (Wiesbaden 1972). Isl. 50, 200 v.d.
110. Stirling, P.: Turkish Village (London 1965). WI X, 109 v.d.
111. Szyliowicz, J.S.: Political Change in Rural Turkey. Erdemli (Den Haag 1966). Isl. 44, 312 v.d.
112. Şensoy, N. ve Tolun, O.: Das Türkische Strafgesetzbuch v. 1. III. 1926 (Berlin 1955). WI IV, 233 v.d. (Karşl. Nu. 129).
113. Tevetoğlu, F.: Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (Ankara 1967). WI XII, 149 v.d.
114. Thomas, L.V.: The United States and Turkey and Iran (Cambridge, Mass. 1951). WI II, 77 v.d.
115. Topf, E.: Die Staatenbildungen in den arabischen Teilen der Türkei (Hamburg 1929). OLZ 33, 1018-1022.
116. Toscano, M.: Storia Diplomatica dell’ Intervento Italiano. I: Il Patto di Londra. II: Gli Accordi di San Giovanni de Moriana (Bologna 1934, Mailand 1936). OLZ 41, 675-678.
117. Toynbee, A.J.: Survey of International Affairs 1928 (London 1929). OLZ 35, 178 v.d.
118. Trumpener, U.: Germany and the Ottoman Empire 1914-1918 (Princeton 1968). WI XII, 147 v.d.
119. Tunaya, T.Z.: Türkiyede Siyasî Partiler 1859-1952 (Istanbul 1952). WI II, 309 v.d.
120. Türk İstiklâl Harbi I-VI (Ankara 1962-1964). WI X, 111 v.d.
121. Unat, F.R.: İkinci Meşrutîyetin İlâmı ve Otuzbir Mart Hâdisesi (Ankara 1960). WI VIII, 85 v.d.
122. Véou, P. du: La Passion de la Cilicie 1919-1922 (Paris 1938). OLZ 43, 40 v.d. ve WI 20, 147 v.d.
123. Waugh, T.: Turkey yesterday, to-day and to-morrow (London 1930). OLZ 35, 338 v.d.
124. Weiker, W.F.: The Turkish Revolution 1960-1961 (Washington 1963). WI VIII, 289.
125. Woodsmall, R.F.: Women and the New East (Washington 1960). WI VII, 205 v.d.
126. Yakın Tarihimiz, yay. F. Kandemir, I-IV (Istanbul 1962-1963). WI IX, 295-300.

127. Yalman, A.E.: Turkey in My Time (Norman, Okla. 1956). WI V, 289 v.d.
128. Zeine, N.Z.: Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism (Beirut 1958). ZDMG 111, 198 v.d.
129. Ziemke, K.: Das türkische Strafgesetzbuch v. 1.III. 1926 (Berlin 1927). WI IV, 233 v.d. (Karşl. Nr. 112).
130. —: Die neue Türkei (Stuttgart 1930). OLZ 34, 554-557.

VII. G. Jäschke İçin Taltifler

1. Unat F.R. : B XXVIII (1964) 301 v.d. ve 975 v.d.
2. Tevetoğlu, F.: *Türk Ansiklopedisi* XXI (1972) 22.
3. Şeref üyeliği:
  - a. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 28.IV.1955.
  - b. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 25.IV.1959.
  - c. 100. Yıl Atatürk Kültür Ödülü, Ankara 1981.

B. BAŞKA SAHALARDA ÇALIŞMALARI

1. Yazı işleri müdürü, Monatsblatt "Der Religiöse Sozialist" (Berlin), 1922-1923, yıl. I-II.
2. Auf den Erdschias im November, Kasseler Post, 19.II.1928. (a.)
3. Die Teilung Deutschlands. ZG XXIII, (1952). S. 436-439. — Karşl. XXIV, S. 253 (Ph. E. Mosely'nin mektubu).
4. Die Teilung Österreichs. ZG XXV (1954), S. 365 v.d.
5. Zum Problem der Marne-Schlacht von 1914. HZ 190 (1960), S. 311-348.
6. Tanıtma: Asprey, R.B.: The First Battle of the Marne (London 1962). HZ 198 (1964), S. 410 v.d.
7. "Schlieffenplan" und "Marneschlacht". — Die Ernennung des jüngeren Moltke zum Generalstabschef. Henüz basılmadı (Münster 1969, 1971). 15 ve 19 S.

GOTTHARD JÄSCHKE’NİN VEFATI ÜZERİNE*

(1894 - 1983)

Biz meslekdaşları, öğrencileri ve dostları hep birlikte Gotthard Jäschke’nin 90. doğum gününü 8 Nisan 1984’de kutlamaya ve bu vesile ile ona olan saygı ve bağlılığımızı ifade etmeye hazırlanırken üzücü haber bize ulaştı. O, 29 Aralık 1983 tarihinde, kızlarından biri olan ve eşini kaybettiğinden beri yanında kalan bayan Ulla Baumgart’ın Essen – Kettwig’deki evinde sükûn içinde ebedi uykusuna daldı. Birkaç hafta öncesine kadar, vücutça rahatsız olmasına rağmen zihnen çok canlı idi, çalışmalarına devam edebiliyordu ve çocuklarının ve torunlarının yaşamlarıyla yakından ilgileniyordu.

Jäschke’nin ölümü ile onun ender rastlanan bir sadakatle tek bir bilimsel amaca bağlı olan hayatı sona erdi. Bu amaç, Kemal Atatürk’ün faaliyet göstermeye başladığı sürenin başlangıcından itibaren Türkiye’deki modern gelişmelerin belirtilmesi çabası idi. Birkaç on yıllık süreyi içine alan Atatürk’ün bu faaliyet devresinin hepimiz için, hatta Türkler için bile, Gotthard Jäschke’nin adından ayrılmayacak bir yönü vardır.

Jäschke’nin 80. doğum günü vesilesi ile de onun bilimsel çalışmalarını değerlendirmeye çalışmışım (Die Welt des Islams 15/1974, s. 1-4 ve arkasında s. 5-25 çalışmalarının listesi); burada buna işaret etmek de gerekiyor. Onun çalışmaları Tevrat çağına kadar uzanmıştır. Gotthard Jäschke’nin son çalışmalarının listesi bu satırların sonunda verilmektedir.

Böylece Mukaddes Kitapta yazılı “Ölüme kadar vefalı ol, o zaman sana hayatın tacını veririm” (“Offenbarung” vahiy 2,10) sözünün onun yaşantısında ve bıraktığı eserlerde gerçekleştirildiğine müdrik olarak biz şarkiyatçılar arasında bulunan büyük bir temsilcimizden biri ile vedalaşmış oluyoruz.**

Prof. Dr. BERTOLD SPULER

* Die Welt des Islams XXIII (1983)

** Prof. Dr. Gotthard Jäschke’nin vefatından sonra bana bu yazıyı ve yayın listesini gönderen ve bunun çevirisini yayınlama iznini veren Sayın Prof. Dr. Stefan Wild (Bonn) ve Sayın Prof. Dr. Bertold Spuler’e (Hamburg) teşekkür ederim. (Çeviren)

GOTTHARD JÄSCHKE'NİN 1974'DEN SONRAKİ
ÇALIŞMALARI*

Makale ve Kollektif Eser Çalışmaları

Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, II: Mudanya Mütarekesinden 1923 sonuna kadar (11 Ekim 1922 – 31 Aralık 1923), (Geschichtskalender des türkischen Befreiungskampfes, II: Vom Waffenstillstand von Mudanya bis Ende 1923, 11.10.1922 – 31.12.1923) Ankara 1973: *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 16. Dizi, Nu. 12a, VIII+49 s.

VI. Mehmed'in İngiltere'ye ikinci anlaşma teklifi (Zweites Vertragsangebot Mehmeds VI. an England), *Belleten* 38 (1974) s. 493-497.

Von der Arbeit des Hilfsbundes in Marasa 1927, *Nachrichten des deutschen und schweizerischen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient* 76. yıl., Nu. 1, 1974.

Grundlinien des Kemalismus und ihre Geschichte, *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu*, Istanbul 1975, s. 1-21.

Fındıkoğlu'na Şükran Borcum, *Sosyoloji Konferansları Istanbul XII* (1975), s. 5-8.

Die moderne Türkei und der Islam, *Informationsdienst Wiesbaden* Nu. 32, Şubat 1975.

Mustafa Kemal und England in neuer Sicht, *WI* 16 (1975) s. 166-228.

Note Mustafa Kemals an Earl Curzon vom 30. April 1920, *WI* 16 (1975) s. 231-233.

Turkey since the Armistice of Mudros, *The Muslim World*, kısım IV, Fas. 1, s. 26-61 (çeviren: F.R.C. Bagley).

Irriger Glaube an den Sieg (Verdun), *Unsere Kirche* 28.11.1976.

Die Außenpolitik der Türkei in beiden Weltkriegen, *VIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 1976), s. 529 v.d.

I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası, *Belleten* 41 (1977), s. 733-743.

Vom Islam in der heutigen Türkei, *WI* 18 (1977) s. 1-19.

Die elviye-i selâse KARS, ARDAHAN und BATUM, *WI* 18 (1977) s. 19-40.

Barr at-turkiyya bei Ibn Battûta (WI,N.S. IV,61'e ek), *WI* 18 (1977) s. 116-117.

* Karşl. Die Welt des Islams XV (1974)

Zum Eintritt der Türkei in den Weltkrieg, *WI* 19 (1979) s. 223-225.

Die Türkei als Nationalstaat seit der Revolution Mustafa Kemal (Atatürk) s 1920-1974, *Handbuch der europäischen Geschichte*, yay. Th. Schieder, cilt. 7, 1. (Stuttgart 1979) s. 1339-1351.

Nachträge zum "Der Islam in der neuen Türkei", (esere ek) *WI* 20 (1980) s. 200-203.

Les Mots Importants de Mustafa Kemal (Atatürk), *Belleten* 45 (1981), s. 43-56.

Atatürks Lehren für die Gegenwart, *Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Gesellschaft*, sayı 184, Temmuz 1981, s. 21-23.

Mustafa Kemal – ein geborener Politiker, *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 50 (1981), s. 107-111.

War die Marneschlacht von 1914 zu gewinnen?, *Wehrwissenschaftliche Rundschau* 31, Nu. 5 (1982), s. 164-166.

Havza'da Mustafa Kemal Paşa, *Belleten* 182 (1982) s. 347-352

Atatürk'in indinde dinin önemi, *Hikmet Bayur anma kitabı* (basılmakta)

Mustafa Kemal'in unutulmuş bir hatırası, *Belleten* 189 (1984), s.

Yayın Tanıtmaları

R. Kommos, Juden hinter Stalin (Berlin 1938), *WI* 20 (1938), s. 150.

Carlo Alfonso Nallino, Raccolta di scritti editi e inediti. Vol. I: L'Arabia Sa'ūdiana (Rom 1939), *WI* 22 (1940), s. 159 v.d.

Julius Wellhausen, Reste arabischen Heidentums (yeni bs. Berlin 1961), *WI* 7 (1961), s. 189 v.d.

Francis Boardman, Institutions of Higher Learning in the Middle East (Washington 1961), *WI* 7 (1961), s. 203 v.d.

Buston (Wien 1960-1961), *WI* 7 (1961), s. 204.

Kurt Grundwald - Joachim C. Ronall, Industrialisation in the Middle East (New York 1960), *WI* 7 (1961), s. 209 v.d.

Benjamin Shwadran, The Power Struggle in Iraq (New York 1960), *WI* 7 (1961), s. 218 v.d.

J.R. von Reinhold - Jamesson, Modern Turkey (Ankara 1959), *WI* 7 (1961), s. 221 v.d.

Bertold Spuler (yay.), Wüstenfeld – Mahler'sche Vergleichungstabellen (3. bs. Wiesbaden 1961), *WI* 7 (1961), s. 233.

Türkei, Länderberichte yay. Statistisches Bundesamt (Stuttgart 1959), *WI* 7 (1961), s. 226 v.d.

Sévérien Salaville – Eugène Dalleggio, Karamanlidika, II 1851-1865 ve III 1866-1900 (Athen 1966), *Der Islam* 46 (1970), s. 225 v.d. ve 53 (1976), s. 184 v.d.

Feroz Ahmad, The Young Turks (Oxford 1969), *Der Islam* 48 (1972), s. 166.

Âfetinan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933 (Ankara 1972), *Der Islam* 50 (1973), s. 197 ve *Belleten* 37 (1973), s. 403.

Kâzım Özalp, Millî Mücadele 1919-1922, I (Ankara 1971), *Der Islam* 50 (1973), s. 198.

Karl Steuerwald, Türkisch - Deutsches Wörterbuch (Wiesbaden 1972), *Der Islam* 50 (1973), s. 200 v.d.

Wolfgang Paul, Entscheidung im September, Das Wunder an der Marne 1914 (Esslingen 1974), *Wehrkunde* 24 (1975), s. 53.

James Douglas Pearson and Ann Walsh, Index Islamicus, Third Supplement, 1966-1970 (London 1972), *WI* 16 (1975) s. 243-244.

Ferenc A. Vâli, The Turkish Straits and NATO (Stanford, Cal. 1972) *WI* 16 (1975) s. 244-245.

Kemal H. Karpat, Social Change and Politics in Turkey (Leiden 1973), *WI* 16 (1975) s. 245-248

Karl Steuerwald, Deutsch - Türkisches Wörterbuch (Wiesbaden 1974), *Der Islam* 52 (1975), s. 370-372.

Dimitri Pétropoulos - Her'molaos Andréadis, La vie religieuse dans la région d'Akséray - Ghelvéri (Athen 1970), *Der Islam* 53 (1976) s. 330 v.d.

Tuğrul Ansay (yay.), Gastarbeiter in Gesellschaft und Recht (München 1974), *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft* 76 (1977), S. 107 v.d.

Wolfdieter Bihl, Die Kaukasus - Politik der Mittelmächte. Kısım I: 1914-1917 (Wien, Köln, Graz 1975), *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas* 25 (1977), s. 447 v.d.

Otto Spies (Çevr.), Die Silberpappel mit den goldenen Früchten und andere türkische Volksmärchen (Wiesbaden 1976), *WI* 18 (1977-8) s. 150-151.

James Douglas Pearson, Index Islamicus, Fourth Supplement : 1971-1975 (London 1977), *WI* 18 (1977-8) s. 238-239.

Udo Steinbach, Kranker Wächter am Bosphorus. Die Türkei als Riegel zwischen Ost und West (Freiburg/Würzburg 1979) *Der Islam* 58 (1981), s. 183-186.

Abraham Bodurgil, Atatürk and Turkey. A Bibliography 1919-1938 (Washington 1974), *Der Islam* 52 (1975). s. 375.

MUSTAFA KEMAL'IN UNUTULMUŞ BİR HATIRASI

GOTTHARD JÄSCHKE

Çeviren: NİMET ARSAN

İzmir Yangınından sonra Lâtife Uşakîzade Karargâh erkânı ile Mustafa Kemal Paşa'yı Göztepe'de anababa evine davet etmiştir. Orada da 29 Ocak 1923'te İzmir Kadısı huzurunda evlenmişlerdir. M. Kemal'in şahitleri Fevzi ve Kâzım Karabekir Paşalar, Lâtife Hanımın ise Abdülhalik (Renda) ve Salih (Bozok) idiler¹.

Muamele hakkında şöyle bir bilgi verilmiştir: M. Kemal Kadıya: "Efendi Hazretleri, biz Lâtife Hanım ile evlenmeye karar verdik. Lütfen lâzım gelen muameleyi yapar mısınız?" demiş. Bunun üzerine Kadı efendi, Lâtife Hanıma dönüp sormuştu: "On dirhem gümüş mihri müeccel ve aranızda kararlaştırılan mihri muaccel ile burada hazır bulunan Gazi M. Kemal Paşa Hazretleri ile evlenmeyi kabul ediyormusunuz?" Lâtife Hanım: "Kabul ettim" cevabını vermişti. Kadı Efendi bundan sonra M. Kemal'e aynı suali sormuş ve "Evet, kabul ettim" cevabını alınca nikâhı kıymıştı"².

Lâtife Hanım, bundan sonra, M. Kemal ile birlikte her tarafa gidip memleket kadınları ile konuşarak inkılâpçılığına kolaylık göstermiştir³. Besbelli şapka seyahatinde de arkadaşlık edecekti.

16 Kasım 1923'ten az sonra M. Kemal Ali Fuat ile görüşmesinde şunları anlatmıştı: "Takriben yirmi gün kadar evvel büyük bir yorgunluk hissettim, kendimi tamamen kaybetmiştim, sonra mucize kabilinden tekrar bu dünyaya dönmüştüm. Ahreti görece kadar öbür dünyada kaldığıma kani olmuşum⁴. Doktorların tertip ettikleri liste mucibince yemek yiyorum. Lâtife'nin rejim ve perhiz hususunda ne kadar ciddî ve dikkatli olduğunu bilirsin. Çocuk gibi kendisine

¹ Hakimiyeti Milliye, s. 727. (Pazartesi-gelenek: Perşembe)

² Hasan Rıza Soyak, Fotoğraflarla Atatürk (1964), sf. 12.

³ Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri (Ankara 1975).

⁴ Krş. Afet İnan, Atatürk'ü anarken (1955), sf. 19: "Demek ölüm böyle olacak". (27 Eylül 1938)

itaat ediyorum. “Gaziyi heyecan ve dikkatle dinlerken Ali Fuat Paşa: “Bundan sonra sıhhatine çok dikkat etmesi lâzım gelecek. Memleket daha birçok seneler Gazisiz kalamaz.” diye düşünüyordu. M. Kemal ona sordu: “Paşa, seni çok düşünceli görüyorum.” A. Fuad’ın cevabı: “Rahatsızlığınızın, maazallah, tekerrürü halinde, tedavisi kolay olamaz. “M. Kemal:” Sıhhatime itina etmiyeceğimi nereden istidlâl ediyorsunuz? Emin olunuz, kardeşim, bu sefer... Lâtfen’in yaptıracağına inanabilirsiniz. Rakıyı kat’i surette yasak ettiler”⁵.

Aralarının soğuması üzerine çeşitli söylentiler yayılmıştır, Hasan Rıza Soyak buna dair şöyle yazıyor: “Atatürk, beraber yaşadıkları müddetçe, refikasına daima muhabbet ve hürmet göstermiştir, kendisini hiç bir suretle rencide etmemek için büyük gayretler sarf ettiği de muhakkaktır. Fakat, bilindiği gibi O, şahsî hayatında, ne durumda ve nasıl olursa olsun, bir kayıt altına girecek adam değildi. Yaradılışı buna mani idi, bu itibarla, evlendikten sonra da, alıştığı tarzda yaşamaya devam etmişti. Muhterem refika ise, hiç şüphesiz ona olan derin sevgi ve bağlılığının tesiri altında, bazan kadınlık duygularına kapılıyor, zevcinin fevkalâdeliğini unutarak, kendisine karşı her hangi bir koca muamelesi yapmaktan nefsinı menedemiyor, hareketlerine müdahale etmek istiyordu. İşte bu durum, aralarında sık sık tartışmalara yol açıyordu. Nihayet bir gece aynı münakaşalarının en şiddetlisi olmuş ve maatteessüf ayrılmakla sonuçlanmıştır.”

Başka bir habere göre Lâtfen Hanım bir gece zihnen tedirginlik duymuş ve M. Kemal’in birlikte yemek yediği arkadaşına karşı karakterinden dolayı kınamada bulunmuştu. O bu kadarına dayanamazdı.

Ayrılmaları ile ilgili resmi Tebliğ şöyledir: “Reisicumhur Gazi M. Kemal Hazretleri Başvekâlete (İsmet Paşa) yazdıkları 11 Ağustos 1341 (1925) tarihli tezkerelerinde:

Uşakızade Lâtfen Hanım Efendi Hazretleri ile rabıtayı izdivacyelerine hitam vererek birbirlerinden ayrılmaya karar verdiklerini ve 5 Ağustos 1341 tarihinde talâk vuku bulmuş olduğunu tebliğ bu-

⁵ G. Jäschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: II, 11.X.1922-31.XII.1923 (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI, sa. 12a, 1973, sf. 45).

yurmuştur. Keyfiyet malûm olmak üzere Vekiller Heyeti kararı ile resmen tebliğ olunur''⁶.

Ayrılmalarından sonra Lâtife Hanımın annesi onu götürmek için İzmir'den geldi. Sonradan ikisi de onurlarını korumuşlardır. Lâtife Hanım ciddi bir özel hayat sürmüş, M. Kemal ise alisine belirgin bir nezaketle davranmış, ve herhangi bir suretle istek veya kınamalar yaratılmasından kaçınmıştır. (Both behaved with dignity afterwards—Latife leading a stricly private life, and refraining from demands and reproaches. Kemal treating her family with open politeness whenever they came his way)⁷. Lâtife Hanım 12 Temmuz 1975'te ölmüştür.

⁶ Hakimiyeti Milliye, s. 1499

⁷ Lord Kinross, Atatürk (London 1964), sf. 423,

BİBLİYOGRAFYA

ELIZABETH A. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983. Library of the Hellenic Institute of Byzantine Studies-No 11. 8°, XXXVI + 276 s. + II Levha, ederi \$ 20

Anadolu'da kurulmuş olan Türk Devletleri'nin Ortaçağ'da Batı ile ticarî ilişkileri üzerinde yapılan araştırmalar, günümüze kadar son derece sınırlı kalmıştır. İlk defa XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları zamanında Kıbrıs Krallığı ve Venedikliler ile başlayan ticarî ilişkiler, bu devletin parçalanmasından sonra kurulan Beylikler tarafından da geliştirilmiştir. Balat (Palatia) ve Ayasoluk (Theologo) gibi Ortaçağ Türkiye'sinin iki önemli limanına sahip olan Menteşe ve Aydın-Oğulları, daha çok Venedik'e bağlı Girit Dükaları ile ticarî ilişkilerde bulunmuşlardır.

Burada tanıtılacak olan Elizabeth Zachariadou'nun, "*Trade and Crusade*" adlı kitabında, Menteşe ve Aydın-Oğullarına ilişkin yeni belgeler ilk kez yayımlanarak, Venedik ile olan ticarî ilişkileri aydınlatılmakta ve bu Beyliklere karşı girişilen Haçlı Seferleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Daha önce, "Türk Sultanlarının Kroniği ve İtalyanca Aslı"¹ adlı eseri ve Ortaçağ Türk Tarihine ait çeşitli makaleleri ile yakından tanıdığımız E. Zachariadou 1962, 1976 ve 1981 yıllarında yayımlanmış olduğu üç makale ile de bilim dünyasının dikkatini bu saha üzerine çekmiş bulunuyordu.² Yıllarca süren titiz bir çalışmanın ürünü olan bu eser, şu bölümlerden oluşmaktadır:

Kısaltmalar, Kaynaklar ve Bibliyografya (XIII-XXVII)

Manusakas'ın Eseri Sunması (XXIX)

Yazarın Teşekkürü (XXXI)

ÖNSÖZ (XXXIII-XXXVI)

Venedik'in XIV. yüzyıl boyunca ticareti, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Batı Anadolu'da birer beylik kurmuş olan Menteşe ve Aydın-Oğullarına doğru yöneldi. 1331-1407 yılları arasında imzalanan antlaşmalar, bu ticarî ilişkileri ortaya çıkarmaktadır. Bu sırada, Lâtin kilisesinin 1344'e kadar Memlükler ile ticareti yasaklaması, iç savaşlar ve dış düşmanların tehdidinde olan Bizans

¹ E. Zachariadou, To Xroniko ton Tourkon Soultanon kai to Italiko tou Protupo, Thessaloniki, 1960.

² E. Zachariadou, Mia Ellinoglossi Sinthiki tou Hıdır Aidmoglou, BZ (1962) 254-265; Sept traites inédits entre Venise et les émirats d'Aydın et de Menteşe (1331-1407), Studi Preottomani e Ottomani, Napoli, 1976; The Turks and the Venetian Territories in Romania (1318-1407), Atina, 1981.

ile ticarî ilişkisinin kesilmesi ve nihayet Karadenizin Cenevizlilerin kontrolü altına geçmesi, Venedik'in Doğu ticaretinin aksamasına sebep oluyordu.

Eskiçağlardan beri verimliliği ile tanınan topraklar üzerinde kurulmuş, Balat ve Ayasoluk limanlarına sahip, karayolları ile Asya'nın hinterlandına bağlı olan Aydın ve Menteşe Beylikleri, Ortaçağın önemli birer ticaret merkezidiler.

Venedik, Menteşe ve Aydınogulları ile ticarî ilişkilerini düzenlemek için, Romania'da en önemli kolonisi olan Girit yöneticilerine yetki verir. Venedik'in Doğu ticaretinde, özellikle Memlükler ile ilişkilerinde, aracı rolü oynayan Girit Adası, Menteşe ve Aydın ile ticarî ilişkilerde bulunmak için son derece elverişli bir konuma sahipti. Girit'ten Menteşe ve Aydın Beyleri ile antlaşmalar yapmak için elçiler gönderilir, Balat ve Ayasoluk'a da konsoloslar atanır.

XIV. yüzyılda Türk yayılması ve akınları sonucunda Romania bölgesi büyük zarar gördü ve 1318'den sonra Girit de sürekli olarak Türkler tarafından tehdit edilmeye başladı. Türklere karşı girişilen Haçlı Seferleri sırasında savunma giderleri artan ve yeni vergiler yüklenen Girit'te, 1333, 1342 ve 1363 yıllarında isyanlar patlak verdi.

Venedik ve Ceneviz arasındaki çekişme yüzünden Haçlı Seferleri başarılı olmadı. Venedik Haçlıların başında yer alırken, Ceneviz askeri bir harekâta girişmeyecek Romania ve Karadenizdeki ticarî durumunu güçlendirmeyi tercih etti. Venedik, bütün çatışmalara rağmen, Menteşe ve Aydınogulları ile ticarî ilişkilerini geliştirmeyi başaramıştır. Menteşe ve Aydın'ın Osmanlı Devleti'ne katılmalarından sonra Venedik'in Levant'ta ticarî gücü zamanla çökmeye başladı.

I. BÖLÜM : TARİHİ ZEMİN (1-121)

1. UZLAŞMADAN ÇATIŞMAYA (3-20)

I - Venedik ile Beylikler Arasında İlk İlişkiler :

Venedikli tüccarlar, 1275 yılı civarında Menteşe'yi ziyaret etmeye başladılar. Venedik, XIV. yüzyılın ilk yarısında, Girit yöneticilerine önce Menteşe ve daha sonra Aydın - Oğulları ile ticarî ilişkilerin yürütülmesi için yetki verdi. Türkler ile Venedikliler arasındaki uzlaşma 1318 yılına kadar sürdü. Bu tarihten sonra Güney-Batı Anadolu'dan Türkler, Ege Adalarına saldırıya başladılar.

II - Sakız :

XIV. yüzyılın başında Sakız Adası, Türk hücumları sonucunda Bizans'ın egemenliğinden çıkarak Cenevizli Zaccaria ailesinin eline geçti ve 1329 yılına kadar bu ailenin elinde kaldı.

III - Rodos :

Ege'nin ikinci yeni gücü olan Sen Jan Şövalyeleri de 1309 yılında aynı şekilde Rodos Adasını ele geçirdiler. Şövalyelerle Türkler arasındaki mücadele 1522 yılına kadar devam etti.

IV - Katalan - Türk İttifakı :

Türklerle Venedikliler arasındaki uzlaşma, 1318 yılında Türklerin Venedik egemenliğinde bulunan Santorini ve Karpethos Adalarına saldırılarına değin

sürdü. Bu sırada Aydın ve Menteşe Beylikleri ile Venedik'in düşmanı olan Atina Katalanları arasında bir ittifak yapıldı. Venedik'e ait olan yerlerin sık sık Türk akınlarına uğraması yüzünden Venedik, Türklere karşı bir cephe kurma girişiminde bulundu.

V – Türkler ve Bizanslılar :

1329 yılında Romania'daki önemli değişiklik, Türk-Katalan ittifakının bozulması olmuştur. Türkler, daha sonra Atina bölgesine akınlarda bulundular.

Venedik'in Türklere karşı Ege güçlerini birleştirme girişimi, Bizans'ın politikası nedeniyle başarılı olamadı. 1328'de III. Andronikos'un, II. Andronikos'a karşı kazandığı iç savaştan çıkan Bizans, Türklerle uzlaşma politikasını tercih ederek Aydın ve Saruhan Beyleri ile bir antlaşma akdetti. 1329'da Türkler İzmir limanını, ele geçirirlerken Bizanslılar da Zaccaria'yı atarak Sakız Adasında yeniden egemenlik kurdular.

VI – Girit ve Menteşe. 1331 Antlaşması :

1318 yılında başlayan Türklerle Venedikliler arasındaki çatışma, Girit ile Menteşe arasındaki ticareti fazla etkilemedi. 1331'de Kandiya Dükası Marino Morosini ile Orhan Bey arasında, Venedikli tüccarların serbestce ticaret yapmalarını sağlayan bir antlaşma imzalandı.

2. KUTSAL İTTİFAK (1334) (21-40)

I – Lâtinler ve Bizanslılar. Türklere Vergi Verenler :

1331 antlaşmasına rağmen, Romania'ya Türk akınları devam ettiği için, Venedik'in başta Papa ve Fransa Kralı olmak üzere diğer Batılı kuvvetleri bir Haçlı ittifakına teşvik etme politikası başarılı olamadı. Bu arada devam eden Türk akınları Romania'da önemli değişiklikler meydana getirdi. 1332'de başta Naxos ve Eğriboz olmak üzere Venedik'e bağlı yerler, Aydın ve Menteşe Beylerine vergi vermeye başladılar. 1329 antlaşmasına rağmen, Bizans da Beyliklere ve 1333 yılında Orhan Bey'e yıllık vergiye bağlandı.

II – Türkler Arasında Mücadele :

Türklerin Romania'da geniş bir bölgeyi vergiye bağlamaları üzerine, Venedik'in bir Haçlı Seferi düzenleme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.

Venedik'in en önemli kolonisi olan Girit'ten Haçlı ittifakına katılma hazırlığı istendiği zaman, Girit yöneticilerinin halka yükledikleri yeni vergiler, burada 1333'de bir isyana yol açtı. Bu arada 1332'de, Eğriboz'a yaptıkları müşterek akından sonra, Menteşe ve Aydın - Oğulları arasında da anlaşmazlık başgösterdi. Venedikliler, Aydın - Oğullarına karşı Menteşe - Oğulları ve Germiyan - Oğullarını kendi yanlarına çekmeye gayret ettiler.

III – Edremit Zaferi :

Türkler arasındaki çatışmadan yararlanmak isteyen Venedik'in, Aydın-Oğullarına karşı Menteşe-Oğulları ve Germiyan-Oğullarını kullanma plânının gerçekleşip gerçekleşmediği kesin olarak bilinmemektedir.

1334'de Aydın-Oğlu Umur Paşa ve Saruhan-Oğlu Süleyman Bey, Mora ve Monemvasia'ya akınlarda bulundular. 1334 Eylül'ünde Papa'nın çağrısıyla Vene-

dik, Kıbrıs ve Fransız filolarından oluşan Haçlı kuvvetleri, Türk gemilerini yakarak Anadolu'nun çeşitli yerlerini yağma ettiler. Ekim sonunda Karasi-Oğullarından Yahşi Bey'in donanmasını Edremit Körfezinde ağır yenilgiye uğrattılar.

Lâtinlerin İzmir bölgesinden Batı Anadolu'ya yaptıkları akınlara Aydın ve Saruhan-Oğulları karşı koyarlarken, Menteşe-Oğulları bu ittifaka katılmayarak Girit ile ticarî ilişkilerini sürdürdü.

IV - Zaferden Sonra:

Venedik Türklere karşı yeni hazırlıklara başladı. 1334 yenilgisinden sonra, Lâtin donanmasının Ege'de bulunması, Beyliklerin yeni akınlarda bulunmasına engel oldu. 1337 yılında Menteşe ve Aydın Beyleri, Girit Dukası ile birer antlaşma imzaladılar. 1331 antlaşması Girit ve ona bağlı beş küçük adayı ilgilendirdiği halde, 1337 antlaşmasında Koron, Modon ve Eğriboz da dahil olmak üzere bütün Venedik tebaası için geçerli olmaktadır.

V - Bizans ve Türkler:

Haçlı Seferini takip eden yıllarda, Bizans ile Aydın ve Saruhan Türkleri arasında bir yakınlaşma oldu.

3. İZMİR HAÇLI SEFERİ (41-62)

I - Hristiyanlar ve Umur Paşa'nın Deniz Üstünlüğü:

1337 antlaşmasından sonra kesilen Türk akınları, 1339'da Umur Paşa'nın Romania, Yunanistan, Trakya ve Makedonya'ya yaptığı akınlarla yeniden başladı. Bunun üzerine, 1342'de Papa seçilen VI. Clement'in teşviki ile yeni bir Haçlı Seferi hazırlığına girişildi.

II - Doğu Ticaretinde Bunalım:

Haçlı Seferi hazırlığı, 1343'de Moğol Hanı tarafından Lâtin tüccarlarının Kırım'dan kovulmaları ve buğday ihracının yasaklanması sonucunda, Romania ve Balkanlarda büyük bir kıtlığın başgösterdiği zamana rastlamaktadır. Bu yüzden Papa, 1344 İzmir hücumundan önce Venedik tüccarlarının Mısır ile yeniden ticaret yapmalarına izin verdi.

Venedik ve Ceneviz arasında eski çekişmenin yeniden canlandığı, Bizans'ın da iç savaş ile meşgul olduğu bir sırada, Cenevizliler 1346 yılında Sakız Adası ile Eski ve Yeni Foça'yı zaptettiler.

Rodos Şövalyelerinin Cenevizliler ile eski ittifaklarını yenileyerek Venedik ile ticareti kesmeleri Venedik'i zor durumda bıraktı. Venedik'in Moğol Hanı ile bir ticaret antlaşması imzalamasından sonra Tana ile ticarete başlayan gemilerinin Ceneviz saldırısına uğraması, 1351'de başlayacak olan Venedik-Ceneviz savaşının habercisi olmuştur.

III - Ege'de Haçlı Donanması:

1332-1334 yıllarında Haçlı Seferi düzenlendiği sırada, Menteşe Beyliği, sa-vaşa katılmayarak Girit ile ticarî ilişkisini sürdürdü. Ege'de başlayan çarpışma 28 Ekim 1344'de İzmir limanının Haçlılar tarafından alınmasıyla sonuçlandı. Bunun üzerine Batı Anadolu ile yapılan ticaret kesildi. Çarpışmaların karaya

geçmesinden sonra, Haçlılar ağır yenilgiye uğradılar ve reislerinden pek çoğu hayatlarını kaybettiler.

Viennois Dükü Dolfin Humbert'in, muhtemelen Eylül 1346'da, İzmir'den ayrılışı sırasında Rodos Şövalyeleri de Hızır Bey ile bir yıllık bir ateşkes imzaladılar. 1347 baharında Girit'li tüccarlar güçlkle Balat'ı ziyaret ediyorlardı. Aynı yıl, Aydın ve Saruhan Türkleri, İmroz yakınlarında Haçlılar tarafından ağır yenilgiye uğradılar.

Kırım'da ortaya çıkan veba salgını bütün Avrupa'ya yayıldığından, Türklerle barış yapma zorunluluğu ortaya çıktı.

IV - Antlaşmalar, Çarpışmalar ve 1353'de Aydın ile Antlaşma :

1347 yılında Aydın-Oğulları ile Haçlılar arasında başlayan müzakereler sonuç vermedi ve 1348'de yapılan çarpışmalarda Umur Bey şehid oldu. Kardeşi Hızır Bey ise 1348 Ağustosunda Haçlılarla ağır bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Antlaşma hükümlerine bağlı kalmayan Aydın-Oğulları, kısa bir süre sonra tekrar Romania'ya akınlarda bulunmaya başladılar.

1351'de Venedik-Ceneviz savaşının patlak vermesinden bir süre sonra Kutsal İttifak da dağıldı. Hızır Bey, Mayıs 1351'de Rodos Şövalyeleri ve Cenevizlilerle yeni bir antlaşma imzaladı. Venedik ile Beylikler arasındaki ilişkiler yeniden kurulduğundan, 1353'de Aydın ve Menteşe-Oğulları ile bir antlaşma imzalandı.

Bundan sonra Hristiyan dünyası, geçici olarak, Haçlı Seferi plânından vazgeçerek, Beyliklerin zengin bölgelerine ticarî açıdan sızmaya başladılar. Haçlı Seferlerinden kazançları sadece kıyı İzmir'in zaptı olmuştur. Burası 1402 yılına kadar ellerinde kalacaktır.

V - 1358/59 Menteşe ile Antlaşma :

1358/59'da Venedik, Menteşe - Oğlu Musa Bey ile yeni bir antlaşma imzaladı. Bundan sonra, bazı korsanlık olaylarına rağmen, Venedik ile Menteşe ve Aydın Beylikleri arasında sıkı ticarî ilişkiler sürdürüldü.

4. OSMANLILARIN DOĞUŞU (63-75)

1354'de Osmanlılar Gelibolu'yu zaptettikten ve Avrupa'ya ayak bastıktan sonra temas kurdukları ilk Lâtin devleti Ceneviz oldu. Orhan Bey ile Cenevizliler arasında 1351/1352 kışında bir antlaşma imzalandı. Venedikliler Osmanlılarla, onların Cenevizlilerin yanında olduklarını anlayıncaya kadar, temas kurmaya çalışmadılar. Venedik ticareti Anadolu'nun Ege sahillerine doğru yönelmişti. Karadeniz ticareti için Bizanslılarla yaptıkları antlaşmalara dayanıyorlardı.

Osmanlıların Trakya'da ilerlemelerinden ve Bizans'ı tehdit etmeye başlamalarından sonra İmparator V. Palaiologos, kiliselerin birleşmesini ileri sürerek Papa VI. Innocent'a yardım isteği ile başvurdu. 1356'da Papa, Türklere karşı yeni bir Kutsal İttifak hazırlığına girişti. Papa'nın Levant'taki temsilcisi olan Pierre Thomas ise, bu amaçla diplomatik faaliyetlerde bulundu. Bizans ise Osmanlılarla dostluk kurarak 1358'de bir barış antlaşması imzaladı. Pierre Thomas, faaliyetlerini sürdürürken Türkler, 1359-1361 yıllarında Ege'de akınlarda bulunuyorlar ve İstanbul'u tehdit ediyorlardı.

II – Hristiyan Birliğinin Çözülmesi:

1360 yılının başlangıcından itibaren Hristiyan devletler, savaş gemilerini kendi amaçları için kullanmaya başladıklarından Kutsal İttifakta bir çözülme görüldü. Bu arada 1361'de Kıbrıs Kralı, Papalık ve Rodos Şövalyelerinin yardımı ile Antalya'yı zaptetti. Çok geçmeden Girit'li tüccarlar kentin limanına sızmaya başladılar. Venedik'in Haçlı giderlerini karşılamak için Girit'e vergileri arttırması yüzünden, burada bir isyan patlak verdi. Bu nedenle Venedik, Menteşe ve Aydın - Oğulları ile anlaşma yollarını aramaya başladı.

III – Kıbrıs Kralı I. Peter ve Savoyen Kontu Amadeo:

1365 yılında Girit'teki isyan hemen hemen bastırılmıştı. Kıbrıs Kralı I. Peter ile Pierre Thomas'ın, Batı'da yaptıkları Haçlı Seferi çağrısı olumlu karşılanmadı. Bu arada, İskenderiye'nin Kıbrıslılar tarafından yağmalanmasından sonra Memlük Sultanı, Hristiyanlara karşı bir Müslüman ittifakı kurmayı istedi.

Osmanlı fetihlerinin ilerlemesi sonucunda, Doğu ve Batı kiliselerini birleştirmek isteğinde olan Papa V. Urban, Savoyen Kontu Amadeo'yu Haçlı Seferi için teşvik etti. 1366'da Gelibolu'nun zaptıyla sonuçlanan Amadeo'nun Haçlı Seferi, Osmanlılarla iyi ilişkiler kurmak isteyen Venedik tarafından desteklenmemiştir.

Osmanlılar 1369'da Edirne'yi zaptettiler. 1371'de Sırlara karşı kazanılan zaferden sonra Güney Slavları ve Bizans vassallik statüsünü kabul ettiler. Türk akınları Arnavutluk ve Teselya'ya kadar uzandı.

IV – Yeniden başlayan Venedik – Ceneviz Savaşının Sonuçları:

1370'de Venedik ile Aydın - Oğulları arasında, eski antlaşmaları yenileyen bir antlaşmanın imzalanmış olmasına rağmen, 1372'de Türkler, karadan ve denizden Hristiyanlara hücumlarını sürdürdüler.

1377'de Venedik ile Ceneviz arasında yeniden savaş patlak verdi. Bu arada savaş başlamadan önce, Venedik ile Menteşe-Oğlu Ahmet Bey arasında bir antlaşma yapılmış bulunuyordu. Venedik, savaş boyunca gerek Beylikler, gerekse Osmanlılar ile iyi ilişkiler kurmuş ve 1388-89'da Pera Cenevizlileri, Sakız Mahonü, Kıbrıs Kralı ve Midilli Hâkiminin Türkler aleyhine kurdukları ittifaka katılmamıştır.

5. SON YILLAR (76-89)

I – Osmanlı Zaptından Restorasyona:

Venedik'in I. Murad ile kurmuş olduğu iyi ilişkiler, 1389'da I. Bayezid'in tahta çıkmasıyla son buldu. Sultan Bayezid, Ceneviz Cumhuriyeti ile dedesi Orhan Gazi zamanındaki antlaşmaları yeniledi. I. Bayezid, 1389/90 yılında Batı Anadolu Beyliklerini Osmanlılara kattıktan sonra, Venedik'e serbest ticaret yapma imtiyazını tanıyan bir ahitnâme verdi. Bununla birlikte bir ay sonra Sultan, Beyliklerden buğday ihraç edilmesini yasaklamıştır.

1396'da İstanbul, Sultan Bayezid tarafından kuşatıldı. Niğbolu Haçlı yenilgisinden sonra zor durumda kalan Venedik, Sultan ile anlaşabilmek için çeşitli elçilik heyetleri gönderdi.

1402 Ankara Savaşından sonra Timur tarafından Beylikler eski sahiplerine geri verildi ve Batılı tüccar devletlere Anadolu'da serbest ticaret yapma imtiyazı yeniden tanındı.

II – Menteşe :

Eski sahiplerine geri verilen Menteşe Beyliği, Moğol ordusu tarafından tahrip edilmedi. 1403 yılında Kandiya Dükası Marco Faledro ile İlyas Bey arasında yapılan antlaşma, Menteşe Beyliğinin çöküşüne işaret etmektedir.

III – Menteşe ve Aydın'da Karışıklıklar :

Menteşe'nin bundan sonraki tarihi, bir yandan Aydın'da Subaşı İbrahim Bey'in oğlu Cüneyd Bey'in faaliyetleri, diğer yandan Bayezid'in oğulları arasındaki mücadele ile yakından ilgilidir. Bütün bu karışıklıklara rağmen Kandiya Dükası Leonardo Bembo, Haziran 1407'de İlyas Bey ile olan antlaşmayı yenilemiştir. 1413'de Osmanlı Devleti'nde I. Mehmed'in idaresi altında bir birlik kurulmuştur. 1424'de ise Sultan II. Murad tarafından Cüneyd Bey'in hayatına son verilmiştir. Bunu izleyen dönemde Aydın ve Menteşe Osmanlı topraklarına katılmış, ve sonucunda Venedik'in, Ayasuluğ ve Balat için Osmanlılarla antlaşmalar yapması gerekmiştir.

6. VENEDİK BÖLGELERİ VE BEYLİKLER

Venedik Cumhuriyeti'nin Beylikler ile yaptıkları antlaşmalarda, Türk hücumlarından korumak amacıyla, kendilerine ait bölgelerin adlarının belirtilmesi gereği duyulmuştur. Bu bölgeler, bir antlaşmadan diğerine değişiklik göstermektedir. Antlaşmalarda geçen Venedik'e ait yerler şunlardır: Karpathos, Kythera, Kea, Seriphos, Coron - Modon, Negreponte (Egriboz), Amargos, Gaudos, Santorini, Antikythera, Astypalaia, Nauplion, Argos, Athens (Atina), Mykonos (Miken).

7. KİŞİLERLE İLGİLİ NOTLAR

I – İlk Yıllar :

Pachymeres'de geçen Salpakis ya da Salampakis, Menteşe-Oğlu sülâlesinin ilk reisi olup, 1280 yılı civarında Güzelhisar'ı zaptetmiştir. Daha sonra Emir Sasa, 1304 yılında Tire ve Efes çevresini Bizanslılardan almıştır. Sasa Bey'in 1307'de tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Germiyan-Oğlu Subaşı olan Aydın-Oğlu Mehmed Bey, kardeşleri Osman, Karaman, Hasan ve Hamza Beyler ile Sasa Bey'in elde ettiği bölgelerde Aydın-Oğlu Beyliğini kurmuş ve egemenliklerini Birgi, Efes, İzmir'in üst kalesinde pekiştirmişlerdir.

Aydın-Oğullarında Mehmed Bey'den sonra yerine oğlu Hızır Bey, Menteşe-Oğullarında ise Mesud Bey'in yerine oğlu Orhan Bey geçmiştir.

II – Menteşe-Oğlu :

Cenevizlilerle 1311 yılında ittifak yapan Menteşe-Oğlu muhtemelen Mesud Bey idi. 1319'dan önce öldüğünde yerine Orhan Bey geçmiştir. Orhan Bey'den sonra Ulu Bey olan İbrahim Bey zamanında Venedik ile 1337 antlaşması imzalanmıştır. İbrahim Bey'in Musa, Ahmed ve Mehmed adında üç oğlu vardı. Ulu Bey olan Musa, Kandiya Dükası ile 1358/59 antlaşmasını; yerine geçen Ahmed Gazi ise 1375 antlaşmasını imzalamışlardır.

Timur tarafından Beyliğin yeniden kurulmasından sonra Mehmed Bey idareyi ele aldı, yerine geçen oğlu Elyas Bey ise Girit ile 1403 ve 1407 antlaşmalarını akdetti. Bu antlaşmalar 1409 ve 1414 yıllarında yenilenmiştir.

III - Aydın-Oğlu :

Sasa Bey'den Umur Paşa'ya kadar Aydın-Oğlu sülâlesi hakkında oldukça bilgi sahibiyiz. Aydın-Oğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra Enveri'de Ulu Bey olarak Umur Paşa gösterilmiş ise de, 1337 antlaşmasına göre, Hızır Bey Ulu Beylik makamına geçmiştir.

Sultan I. Bayezid tarafından Aydın Beyliği Osmanlılara katıldığı zaman, Ulu Bey İsa idi. İsa Bey büyük bir ihtimalle Süleyman Şah'ın oğlu olup, Mehmed Bey'in torunuydu.

Timur tarafından Beyliklerine iade edilen İsa ve Umur Beyler, Cüneyd Bey tarafından öldürülmüşlerdir. 1423 yılında yönetimi ele alan Umur Bey'in oğlu Mustafa, Mehmed Bey soyunun sonuncusu olup, onun da hayatına Cüneyd Bey tarafından son verilmiştir.

8. TURCHIA (117-121)

XIII - XIV. yüzyıllarda Bizans ve Lâtin kaynaklarında görülen "Turchia" teriminden Türklerin idaresi altındaki Anadolu bölgesi anlaşılmaktadır. Giritliler ise, resmî olarak ilk ilişkide bulundukları Beylik Menteşe olduğu için, bu bölgeyi "Turchia"; Menteşe Bey'ini ise "dominus Turchie" olarak adlandırmışlardır.

II. BÖLÜM : TİCARET (123-173)

I. GENEL DURUM (125-131)

XIV. yüzyılın hemen başlarında Anadolu ve Ege kıyıları Türklerin sürekli saldırısına uğramaya başladı. Türkler tarafından fethedilen bölgeler çeşitli ürünleri, sürüleri, kereste ve madenleriyle kısa zamanda son derece gönençli bir duruma geldi. Anadolu'nun yer altı ve yer üstü zenginlikleri Batılı tüccarların dikkatini buraya çekmekte, Venedik'in Doğu ticaretini Aydın ve Menteşe Beylikleri üzerinde yoğunlaştırmaktaydı. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Balat ve Ayasuluk, Beyliklerin iki önemli limanı haline geldi. Başta Ceneviz ve Venedik olmak üzere tüccar devletlerin, buralarda birer konsolosları ve tüccarları için de ayrı mahalleleri bulunuyordu. Aydın ve Menteşe halkının çoğu göçebe olup, tarım ve hayvancılık ile uğraşıyorlardı.

2. TİCARET ÜZERİNDE SERBESTİ VE SINIRLAMALAR (132-136)

Beylikler her ne kadar verimli topraklar üzerinde kurulmuş ve önemli ticaret merkezlerine sahip olmuşlarsa da Lâtinler, ilerlemiş denizcilik teknikleri yüzünden, Doğu ile Batı arasındaki ticarete aracı rolü üstlenmişlerdir.

İslam ve Hristiyan dünyası arasında düşmanlık başlayınca her iki taraf silah satışını yasaklamıştır. Bu yasaklamaların uzun süre geçerli olmadığı da anlaşılmaktadır.

Beylikler döneminde yabancı tüccarlara serbest ticaret imtiyazı tanınmış olmakla beraber, Osmanlılar I. Murad ve I. Bayezid zamanlarında başta buğday ve

şap olmak üzere at ve kereste ihracını yasaklamışlardır. Menteşe-Oğulları ve Aydın-Oğullarının da şarap, sabun, dokunmuş eşya dışalımını ve deri, şap, balmumu dış satımı üzerine tekel koydukları bilinmektedir.

3. YETKİLİ MAKAMLAR: KONSÜL VE MUHTESİB (137-139)

Balat ve Ayasoluk'taki Venedik cemaatinin başı "konsül" idi. Venedik Konsülü Balat'da 1331'den önce, Ayasoluk'ta ise 1337 antlaşması ile bulunmaya başlamıştır. Beyliklere konsüller, Venedik uyruklu olanların işlerini yürütmek için Girit yöneticileri tarafından atanırlardı.

Pazarların denetçisi olan baş Müslüman yetkili ise "muhtesib" idi. Muhtesib dini guruplar arasından seçilmekteydi. Ölçü ve ağırlıkların doğruluğunu kontrol etmek ve vergilerin toplanması başlıca görevleri arasındaydı.

4. PARALAR (140-143)

Antlaşmalarda geçen paralar "akçe veya aspron", "florin", "gigliato", ve "stavraton" idi.

5. AĞIRLIK VE ÖLÇÜLER (144-152)

Antlaşmalarda geçen ölçü birimleri: "modius", "shinik", "seruch", "buta", "mistato", "caratellum", "cassa" ve "batman" idi.

6. VERGİ TAHSİLİ (153-158)

Menteşe ve Aydın Beylikleri, tüccarların ödemeleri gereken vergilerle ilgili değişik politika izlemişlerdir. Menteşe-Oğulları ithalat ve ihracat vergisini % 2 olarak tespit etmiş ve bu miktar üzerinde fazla değişiklik yapmamıştır. Aydın-Oğulları ise, artan güçleri oranında ekonomik politikalarında değişiklik yapmıştır. Aydın-Oğullarının antlaşmalarında vergi oranı % 2 — % 6 arasında değişmektedir.

7. MALLAR (159-173)

Beyliklerden tutsak, hububat, balmumu, at ve ehli hayvanlar, deri, halı, şap ihrac edilmekte; dokuma, şarap, sabun ithal edilmekteydi.

III. BÖLÜM: METİNLER (175-242)

1. GİRİŞ İLE İLGİLİ NOTLAR (177-186)

I – Yazmalar ve Şimdiki Yayın :

İlk defa bu kitapta yayınlanan antlaşmaların metinleri iki el yazmasında muhafaza edilmiştir. a) Beinecke Rare Book Marston Kodeksi 144 ve Yale Üniversitesi El Yazmaları Kütüphanesi. b) Venedik'te Civico Correr Müzesinde Kodeks P(rovenienze) D(iverse) 675 c/5. İki el yazması karşılaştırıldığı zaman, Correr Yazmasının Yale Yazmasının kopyesi olduğu anlaşılmaktadır.

II – İçeriği :

X. yüzyıldan itibaren Bizans'tan da ticari imtiyazlar alan Venediklilerin, Hristiyan ve Müslümanlar ile yapmış oldukları antlaşmalar içerik bakımından büyük benzerlik gösterirler. Venedik antlaşmaları, aynı zamanda diğer Hristiyan devletlerin Müslümanlar ile yaptıkları antlaşmalara da örnek olmuştur.

III - Yapısı :

Antlaşmalar, karşı tarafa çoğunlukla tek taraflı verilen imtiyazlar olup, İslam prensiplerine göre düzenlenmekteydiler.

Diplomatik açıdan genellikle şu şekilde düzenlenirlerdi: *Invocatio*, *Tuğra*, *Introduction*, *Dispositio*, *Yemin* ve *Bey'in* diğer bir tuğrası.

IV - Dil :

Antlaşmaların orijinalleri, ortaçağda Doğu Akdeniz'de diplomatik dil olarak kullanılan Yunanca ile yazılmışlardır.

2. YAYIN (187-242)

- I — 13 Nisan 1331 Tarihli Menteşe Beyi Orhan ile Kandiya Dükası Marino Morosini Arasındaki Antlaşma,
- II — 9 Mart 1337 Tarihli Aydın Beyi Hızır ile Kandiya Dükası Giovanni Sanudo Arasındaki Antlaşma,
- III — Nisan başı 1337 Tarihli Menteşe Beyi İbrahim ile Kandiya Dükası Giovanni Sanudo Arasındaki Antlaşma,
- IV — 1346 Yılında Aydın Beyi Hızır ile Rodos Şövalyeleri Arasındaki Antlaşma,
- V — 18 Ağustos 1348 Tarihli Aydın Beyi Hızır ile Kutsal İttifak Arasındaki Mütareke,
- VI — 7 Nisan 1353 Tarihli Aydın Beyi Hızır ile Kandiya Dükası Marino Morosini Arasındaki Antlaşma,
- VII — 13 Ekim 1358 Tarihli Menteşe Beyi Musa ile Kandiya Dükası Pietro Badoer Arasındaki Antlaşma,
- VIII — 22 Nisan 1375 Tarihli Menteşe Beyi Ahmed ile Kandiya Dükası Giovanni Gradenigo Arasındaki Antlaşma,
- IX — 24 Temmuz 1403 Tarihli Menteşe Beyi Elyas ile Kandiya Dükası Marco Falier Arasındaki Antlaşma,
- X — 2 Haziran 1407 Tarihli Menteşe Beyi Elyas ile Kandiya Dükası Leonardo Bembo Arasındaki Antlaşma,
- XI — 17 Ekim 1414 Tarihli Menteşe Beyi Elyas ile Kaptan Pietro Civrano Arasındaki Antlaşma,
- XII — Az Kullanılan Terimlerin Lügatçesi.

Kitabın sonunda *dizin* (243-268); ve bir de *ÖZET* (269-270) bulunmaktadır.

Eserin içeriğini ana hatlarıyla belirttikten sonra sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Menteşe-Oğulları ve Aydın-Oğullarının, Venedik ile olan ticari ilişkilerini aydınlatan dokuz belgenin yedi tanesi ilk defa bu kitapta yayınlanmıştır. Yazar bu belgelerden başka hem Batı, hem de Doğu kaynaklarına başvurarak en yeni bibliyografyayı da kullanmak suretiyle, Beyliklerin Venedik ile ticari ilişkileri, bu devirde Türklere karşı girilen Haçlı Seferleri, Menteşe ve Aydın Beyliklerinin siyasal tarihleri, Venedik'in Doğu ticareti ve Ceneviz ile olan ilişkileri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Yazar, antlaşmalarda geçen dışalım ve dışsatım ürünlerini belirlemekte ve ölçü birimleri hakkında verdiği bilgilerle de ticaret tarihine ve ölçü bilimine önemli katkılarda bulunmaktadır.

E. Zachariadou'yu ustaca yazılmış bu özgün eserinden dolayı içtenlikle kutlarız. Eser, tüm Ortaçağ ticaret ve Türkiye tarihine ilgi duyanlara hararetle salık verilir.

Doç. DR. MELEK DELİLBAŞI

1983 YILININ İLK YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- Actes du Colloque sur la Lycie Antique.* Paris 1980 Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve. VI + 160 s. 38 pl. = "Bibl. d. l'Inst. Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul XXVII. 4° (B/8713).
- AKÇAKAYALIOĞLU, CİHAD: *1906-1915 döneminde Mustafa Kemal.* Ankara 1977 Gnkur. Basımevi. S. 1-8, = Konferanslar Serisi. 3. 8° (A. IV/6842).
- Alexander der Grosse:* Wiesbaden 1964 Verlag Kurt Desch Gmb. H. 284 s. = Das Genie und seine Welt. 8° (A. IV/6657).
- AL-GHAZALİ: *O Disciple.* Çev.: G.H. Scherer. Beirut 1951 Catholic Press XXVI + 28 + 22 s. 15 s fotokopi. 8° (A. IV./6755).
- The Analysis of Certain Major Classes of Upper Palaeolithic Tools.* Yay: Hugh Hencken. Cambridge 1968 The Peabody Museum. IV + 58 s. = American School of Prehistoric Research Bulletin 26. 4° (B/9128).
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü XXV. Yıl Anı Kitabı (1954-55/1979-80).* Ankara 1981 Ankara Üniversitesi Basımevi. VII + 120 s. = AÜDTCF Yay. 310. 4° (B/9044).
- Arap Öğrenciler için Türkçe Dilbilgisi.* Hazl.: Wajdi Fawzi El-Asir. İstanbul 1981 AR Yayın Dağıtım. 194 s. 8° (A. IV/6864).
- AREL, DOÇ. DR. AYDA: *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar.* İzmir 1982 Ticaret Matbaacılık. 168 s. = Ege Üniv. Güzel Sanatlar Fak. Yay. 11. 8° (A. IV/6891).
- ARIBURNU, KEMAL: *Atatürk. Muhtelif Cepheleriyle.* Ankara 1953 Güzel Sanatlar Matbaası. 135 s. 8° (A. IV/6849).
- ARMSTRONG, K.S.: *Ibn Saud König im Morgenland.* Leipzig 1936 Paul List Verlag. 340 s., 1 hr., 8 res. 8° (A. IV/3599).
- ASLANAPA, PROF. DR. OKTAY: *Kıbrıs'da Türk Eserleri.* İstanbul 1975 Güzel Sanatlar Matbaası. III + 48 s. = Kültür Bakanlığı Yay. 8° (A. IV/6673).
- ATASOY M. CELÂLETTİN: *Kandilli'de Tarih.* İstanbul 1982 Yenilik Basımevi. 139 + III s., 24 pl. = Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 4° (B./9135).

- Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*. İstanbul 1981 Tifdruk A.Ş. = Not: Yapı ve Kredi Bankası Atatürk Yılı Armağanıdır. 8° (A. IV/6840).
- Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1982*. Ankara 1982 Gnkur. Basımevi. 148 + 28 s., 7 res. = Gnkur. As? Ta. St. Et. Baş. Yay. Atatürk serisi = 15. 8° (A. III/8880).
- Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1982*. Ankara 1982 Gnkur. Basımevi. 148 + 28 s., 7 res. = Gnkur. Ask. Ta. St. Et. Baş. Yay. Atatürk serisi = 15. 8° (A. III/8880).
- Atatürk in Deutscher Sicht*. Köln 1982 Deutsche Welle. 121 s. = DW-Dokumente 1. 8° (A. IV/6718).
- Atatürk Takvimi*. 1973 Başkanlık Kültür Müsteşarlığı. 50 s. 2° (C/577).
- Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye*. Ankara 1981 VIII + 285 s. = Türkiye Ticaret Sanayi Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği. 8° (A. IV/6468).
- BARRAULT, E.—MM. DE CADALVÈNE: *Histoire de la Guerre de Méhémed-Ali Contre la Porte Ottomane, en Syrie et en Asie-Mineure (1831-1833)*. Paris 1837 Rue Hautefeuille. XI + 513 s., 5 hr., 8° (A. IV/6601).
- BAYRAKTAR, NAIL: *Bağdadlı Vehbi, Efendi Kütüphanesindeki Önemli Arapça Yazmaların (Diğer Kütüphanelerdeki Nüshalar Dahil) Kataloğu*. İstanbul 1982 Temel Matbaası. XVI + 96 s. 4° (B /9136).
- BAYRAMOĞLU, FUAT: *Tuğralar ve Özgün bir Mehmet IV. Tuğrası*. 6 s. 4° (B. /9106).
- BEHN, WOLFGANG: *The Kurds in Iran. A Selected and annotated bibliography*. München 1977 Verlag Dokumentation, 78 s. (A. IV/2314).
- BERK, NURULLAH: *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi. Le Musée de Peinture et Sculpture*. İstanbul 1972 Apa Ofset Basımevi. IV + 96 s. = Akbank Sanat Kitapları Serisi: 1. 8° (A. IV/6901).
- La Bisaccia Dello Sheikh: Omaggio and Alessandro Bausani Islamista nel Sessantesimo Compleanno*. Venezia 1981 384 s. = Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo Altaistica e Caucasologia dell'Università deli Studi di Venezia 19. 8° (A. IV/6160).
- BOURBOURG, M. BRASSEUR DE: *Dictionnaire, Grammaire et Chrestomathie de la Langue Maya. Précédés d'une. Etude sur le Système Graphique des Indigènes du Yucatan (Mexique)*. Paris 1872 Maisonneuve et C", Libraires-Editeurs. S. 120-464. fotokopi. 4° (B /8941).

- CHARLES, BENSON BRUSH: *Hittite Inscriptions. Certain Newly Discovered Inscriptions together with Revised Copies of a Number Hitherto Known and Still in Situ*. Newyork 1911 Ithaca. 49 s., 1 pl. 4° (B /9139).
- CHIDIOŞAN, NICOLAE: *Contributii la Istoria Tracilor din Nor-Vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*. Oradea 1980 Muzeul Tarii Crișurilor. 139 s., 39 pl. 4° (B./9129).
- The Creation of Sacred Literature. Composition and Redaction of the Biblical Text*. Yay. Richard E. Friedman. Berkeley 1981 University of California Press. VI + 99 s. = UCP Near Eastern Studies 22. 8° (B /9046).
- Cultures prehistoriques en Bulgarie*. Sofia 1981 Editions de L'Academie Bulgare des Sciences. 190 s. 3. plan = Bull. de L'Institut D'Archeologie XXXVI. 4° (B /9079).
- Çağdaş Türk resminden Örnekler*. İstanbul 1982 Ak Yayınları. 64 s. = Ak Yay Kültür Kitapları Serisi: 5. 8° (B /9142).
- DAVESNE, ALAIN: *La Frise du Temple d'Artemis a Magnésie du Méandre. Catalogue des Fragments du Musée du Louvre*. Paris 1982 Editions Recherche sur les civilisations. 150 s. = Institut Français D'Etudes Anatoliennes Recherche sur les civilisations Mémoire no: 11. 4° (B/9078).
- DEMİRHAN, AYŞEGÜL: *The Development of Turkish Medicine in XVI th. Century*. Med. bull. İstanbul 13 (1980)'den ayrı bs. S. 192-202. 8° (A. IV/6899).
- DEMİRHAN, DOÇ. DR. AYŞEGÜL: *Euthanasie (Ö tanazi, Rahat ölüm) ile İlgili Problemler ve Medikal Deontolojideki yeri*. Tıp Dünyası Aylık Tıbbi Dergi Mart/nisan (1981)'den ayrı bs. S. 57-67. 8° (A. IV/6896).
- DEMİRHAN, DOÇ. DR. AYŞEGÜL: *Folklorik Tıpta Sülük Kullanımı ve Evrimsel Gelişimi*. Tıp. Fak. Mecm. 42 (1979)'dan ayrı bs. S. 523-529. 8° (A. IV/6898).
- DEMİRHAN, DOÇ. DR. AYŞEGÜL: *Geçmişte ve Günümüzde Esrar*. İÜ. Tıp Fak. Mec. 42 Suppl. 79 (1979)'dan ayrı bs. 39 s. 8° (A. IV/6900).
- DEMİRHAN, DOÇ. DR. AYŞEGÜL: *Hekimlik ve Hukuk Açısından Hayatın Başı ve Sonu*. Tıp. Fak. Mecm. 45 (1982)'den ayrı bs. S. 407-415. 8° (A. IV/6893).
- DEMİRHAN, DOÇ. DR. AYŞEGÜL: *Mide hastalıklarının Folklorik Tıptaki Tedavi Yolları ve Modern Tıptaki Yeri*. Tıp Dünyası Aylık Tıbbi dergi Mayıs/Haziran (1982)'den ayrı bs. S. 115-119. 8° (A. IV/6897).
- DEMİRHAN, DOÇ. DR. AYŞEGÜL: *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlılarda Patoloji ve Anatomi Eğitiminin İlginç Yönleri ve Bununla İlgili bazı Orijinal Belgeler*.

- Tıp Dünyası Aylık Tıbbi dergi temmuz/Ağustos (1982)'den ayrı bs. S. 163-168. 8° (A. IV/6895).
- DEMİRHAN, DOÇ. DR. AYŞEGÜL: *Osmanlılarda Hekimbaşılık ve Bazı Orijinal Saray Tıp Defterleri*. Tıp Dünyası Aylık Tıbbi Dergisi Ocak/Şubat (1982)'den ayrı bs. S. 18-23. 8° (A. IV/6894).
- Dhakhirat al-Khawanin of Shaykh Farid Bhakkari Persian Text. 1. cilt. Yay.: Dr. S. Moinul Haq*. Karachi 1961 Pakistan Historical Society. 26 + 310 + 8 s. = Pakistan Historical Society Publication 17. 8° (A. IV/6447).
- ERENDİL, MUZAFFER: *İkinci Dünya Savaşında Batı Cephesi Harekâtı*. Ankara 1977 Gnkur. Basımevi. S. 37-68. 5 kroki = Konferanslar Serisi 3. 8° (A. IV/6842).
- ERGEENEKON, BEHİÇ: *İkinci Dünya Savaşında Balkan Savaşları*. Ankara 1977 Gnkur. Basımevi. S. 71-107, 22 kroki = Konferanslar Serisi 3. 8° (A. IV/6842).
- EYİCE, SEMAVİ: *Einige Byzantinische Kleinstädte im Rauhen Kilikien*. Deutsches Archäologisches Institut 1829-1979'dan ayrı bs. S. 204-209, Pl. 81-89 4° (B /9050).
- EYİCE, SEMAVİ: *La basilique de Canbazlı en Cilicie*. Revue Zographe (Belgrad) Fasc. X'dan ayrı bs. S. 22-30. 8° (B /9085).
- EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: *Tarihde Bolu*. İstanbul 1975 Yenilik Basımevi. 20 s. 4° (B /9058).
- FABRITIUS-DANCU, JULIANA: *Ceteti Taraneşti Saseşti din Transilvania*. Sibiu 1980 Revista Transilvania. 20 s., 75 resim, 1 hr. 2° (C /578).
- FOSTER, KAREN POLINGER: *Minoan Ceramic Relief*. Göteborg 1982 Paul Aströms Förlag. XIII + 196 s., 8 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology LXIV. 4° (B/9140).
- GNOLI, GHERARDO A.V. ROSSI. *Iranica*. Napoli 1979 Ed. Intercontinentalia. 452 s., 42 pl. = Ist. Istituto Univversitario Orientale Seminario d. Studi Asiatici X. 8° (A. IV/6109).
- GRIERSON, PHILIP: *Byzantine Coinage*. Washington 1982 Dumbarton Oaks. 32 s. 4° (B /9099).
- GURBANOV, SERJ: *Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti. Çevl: Macar Iskender-Ali Reşad*. İstanbul 1331 Kanaat Kütüphanesi. 508 + 4 s. 8° (A. IV/6572).
- GÜLERSOY, ÇELİK: *The Bosphorus its Problems and Solutions*. İstanbul 1978 Erler Matbaası. 50 s. 4° (B /9068).

- GÜLERSOY, ÇELİK: *Kurum ve Ülke Hizmetinde 33 Yıl*. İstanbul 1981 Güzel Sanatlar Matbaası. 20 s. = Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 4° (B /9069).
- GÜLERSOY, ÇELİK: *Parc de Yıldız et Pavillon de Malta*. İstanbul Güzel Sanatlar Matbaası. 36 s. = Le Touring et Automobile Club de Turquie. 4° (B /9071).
- HÄGG, ROBIN—NANNO MARINATOS: *Sanctuaries and cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens 12-13 May, 1980*. Stockholm 1981 Distributor Paul Aströms Förlag. 226 s. = Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet i Athen XXVIII. 4° (B /9080).
- Haritalı ve resimli Tarih-i İslâm*. İstanbul 1329 Kasbar Matbaası. 143 s. 8° (A. IV/4352).
- HARRELL, BETSY: *Anatolian Knitting Designs. Sivas Stocking Patterns Collected in an Istanbul Shantytown. Res.: Betsy Harrell*. İstanbul 1981 Redhouse Press. X + 134 s., 1 hr. 8° (A. IV/6878).
- HOGART, D.G.: *Hittite Seals with particular reference to the Ashmolean Collection*. Oxford 1920 Clarendon Press. X + 107 + I. s., 10 Pl. (fotokopi) 4° (B/9138).
- International Colloquy on Human Rights Istanbul, 28-30 March 1979. Colloque International des Droits de l'Homme Istanbul, 28-30 Mars 1979*. Ankara 1981 SBF Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi. IV + 247 s. = Univ of Ankara, Fac. of Political Science Publ. 477. In Memory of the Atatürk Centennial: 20. 8° (A. IV/6774).
- İBNÜ'L ADİM: *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb. Biyografilerle Selçuklular Tarihi. Çev., notlar ve açıklama.: Ali Sevim*. Ankara 1982 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 11 + XLIII + 258 s. = TTK Yay. XIX, 5a. 8° (A. IV/6885).
- İlkadım. Ondokuzmayıs Üniversitesi Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Özel Bülteni*. Ankara 1982 Sevinç Matbaası. IX + 148 s., 1 lev. 8° (A. IV/6474).
- İndoloji Araştırmaları 1940-41*. DTCF Yıllık Çalışmaları Dergisinin I.'den ayrı bs. S. 625-770. 8° (A. IV/6192).
- İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi. 1. cilt*. İstanbul 1981 Dergâh Yayınları. XXXVIII + 336 + 32 s. 4° (B /9134).
- İstanbul. Denetleyen: Prof. Dr. Uğur H. T. Wu*. Taipei 1981 Lijen Basımevi. 106 s. = Milli Chengchi Üniversitesi Türkçe Bölümü. Yay. 3. 4° (B /9144).

- KAYAOĞLU, İ. GÜNDAĞ: *Scoop-Bowls and Soap-Caskets*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 68/347 (1982)'den ayrı bs. S. 65-72.4° (B / 9107).
- Klâsik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür 1. Simpozyum. Hazl.: Prof. Dr. S. Sinanoğlu — Dr. F. Öktem — Dr. C. Türkkân. Ankara 1977 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XI + 147 s. = Klâsik Çağ Araştırmaları Kurumu. 8° (A. IV/6815).
- Klasik Düşünce ve Türkiye. II. Simpozyum 1977. Haz.: Prof. Dr. Sinanoğlu — Dr. C. Şentuna — Dr. F. Öktem — Asist. G. Gebelek. Ankara 1981 AÜ Basımevi. XII + 201 s. = AÜ Rektörlüğü Yay.: 304. 8° (A. IV/6815-2).
- Konferanslar Serisi: 3. Kitap. Ankara 1977 Gnkur. Basımevi. = Gnkur. Harp Tarihi Bşk. Yay. 8° (A. IV/6842).
- KROELL, ANNE: *Nouvelles d'Ispahan 1665-1695*. Paris 1979 Société d'Histoire de l'Orient. 92 s. 8° (B / 9077).
- KUBAN, PROF. DOĞAN: *Selimiye. Foto.: Reha Günay*. 8 s. = Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 4° (B / 9074).
- LEHTOSALO-HILANDER, P.L.: *Luistari. 3 cilt*. Helsinki 1982 Vammalan Kirjapaino Oy. = Suomen Muniatsmuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 82: 1, 2, 3. 4° (B / 9117).
- LILJUS, HENRIK: *Suomalaisen Koulutalon Arkkitehtuurihistoriaa. Kehityslinjojen tarkastelua keskiajalla itsenäisyyden ajan alkuun*. Helsinki 1982 Vammalan kirjapaino Oy. 138 s. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnes föreningens Tidskri 83. (B / 9131).
- Macedoine, (*Articles d'histoire*). Skopje 1981 Institut d'Histoire Nationale. 640 s. 8° (A. IV/6741).
- MARGHITAN, LIVIU: *Civilizatia Geto-Dacilor*. Bucureşti 1981 Editura Ion Creangă. 78 s. 4° (B / 9076).
- MEYERHOF, MAX — JOSEPH SCHACHT: *The Medico-Philosophical Controversy Between Ibn Butlan of Baghdad and Ibn Ridwan of Cairo. A Contribution to the History of Greek Learning Among the Arabs*. Cairo 1937 Imp. Paul Barbey. 124 + 9 + 2 s. fotokopi = The Egyptian University, the Faculty of Arts, 13. 8° (A. IV/6409).
- Millî Eğitim Hizmetinde Öğretmen ve Eğitim Uzmanları: *Durum ve Sorunlar*. Ankara 1982 Millî Eğitim Basımevi. V + 176 s. = T C Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Bşk. 8° (A. IV/6886).

- MOCK, HEINER: *Als Graphiker in der Türkei*. München 1974 Verlag Graphikum. 2 s., 24 res. 4° (B /9064).
- Muhtasar Tarih-i Osmani*. 120 s. 8° (A. IV/4355).
- MÜLLER-WIENER, W. — J. CRAMER: *Istanbul-Zeyrek Studien zur Erhaltung eines Traditionellen Wohngebietes*. Hamburg 1982 Deutsches Orient-Institut. 206 s. = Mitteilungen des Deutschen Orient-Instituts 17. 4° (B /9100).
- NEVE, PETER: *Büyükkale die Bauwerke. Grabungen 1954-1966*. Berlin 1982 Gebr. Mann Verlag. XIX = 187 s., 92 pl., 80 Belge. = Boğazköy-Hattuša XII. 4° (B /9087).
- Onuncu Milli Eğitim Şurası 23-26 Haziran 1981. Öneriler, konuşmalar, kararlar*. Ankara 1981 Milli Eğitim Basımevi. 376 s. 8° (A. IV/6887).
- ORSOLLE, E.: *Le Caucase et la Perse*. Paris 1885 Librairie Plon. 9 + 414 s., 1 hr. 8° (A. IV/6690).
- ÖKSE, NECATİ: *Malazgirt Meydan Muharebesi*. Ankara 1977 Gnkur. Basımevi. S. 11-33, 4 hr., 9 kroki. Konferanslar Serisi 3. 8° (A. IV/6842).
- PANAİT, PANAİT I.: *La Cumpăna Continentelor. Insemnări de călătorie în Republica Turcia*. București 1980 Editura sport-Turism 160 s., 20 res. 8° (A. IV/6621).
- PEROWNE, STEWART: *The Journeys of St Paul*. London 1973 Hamlyn Publ. Groop. 144 s. 4° (B /9052).
- Politics and Strategy in the Second World War Germany, Great Britain, Japan, The Soviet Union and the United States*. San Francisco 1975 Military Affairs/Aerospace Historian. XII + 112 s. 8° (A. IV/6884).
- Proceedings of the International Seminar on Intellectuals and Social Change in the Arab World Cairo, 3-6 December 1979*. Cairo Ain Shams Univ. Press. IV + VI + 46 + 178 + 12 s. 8° (A. IV/6956).
- Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Ravello 26-30 september 1966*. Naples 1970 Istituto Universitario Orientale seminario di Turcologia. XIV + 272 s., 6 Lev. 8° (A. IV/5676).
- The Proceedings of the Pakistan History Conference (Eight Session) held at Peshawar under the auspices of the Pakistan Historical Society 1958*. Yay.: Dr. S. Moinul Hag. Karachi 1961 Pakistan Historical Society. IV + 263 s. Pakistan Historical Society Publication No. 27. 8° (A. IV/6462).
- The Proceedings of the Pakistan History Conference (Ninth Session) held at Hyderabad under the auspices of the Pakistan Historical Society 1959*. Yay.: İr. S. Moinul

- Hag.* 1962 Pakistan Historical Society 4 + V + 396 s. = Pakistan Historical Society Publication No. 33. 8° (A. IV/6463).
- The Proceedins of the Pakistan History Conference (Seventeenth Session) held at Karachi under the auspices of Pakistan Historical Society 13-17 February 1977.* Yay.: S. Moinul Hag — Anzar Zahid Khan. Karachi 1981 Pakistan Historical Society and Hamdard Foundation, Pakistan. II + 434 + 81 s., 10 res. = Pakistan Historical Society Publication No. 70. 8° (A. IV/6465).
- The Proceedings of the Pakistan History Conference (Sixteenth session) held at Karachi.* Yay.: Syed Moinul Hag. Karachi 1968 Pakistan Historical Society. IV + 10 + 258 s., 2pl. = Pakistan Historical Society Publication No. 53. 8° (A. IV/6464).
- The Procedings of the Pakistan History Conference (Sixth Session) held at Karachi under the auspices of Pakistan Society 1956.* Yay.: Dr. S. Moinul Hag. Karachi 1959 Pakistan Historical Society. IV + 305 s. 8° (A. IV/6461).
- PYLKKÄNEN, RIITTA: *Säätyläisnaisten Pukeutuminen Suomessa 1700-Luvulla. Dress of Gentlewomen in Finland in the 18th Century.* Helsinki 1982 Vammalan Kirjapaino Oy. 515 s. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 84. 4° (B/9116).
- SANIE, SILVIU: *Civilizatia Romană la est de Carpați și Romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secdele II î.e.n.-III e.n.* Iași 1981 Editura Junimea. 264 s. 4° (B/9130).
- Seçim, Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamalar.* Ankara 1982 TBMM Basımevi. 131 s. = TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müd. Yay.: 5. 8° (A. IV/6936).
- SCHIRMER, WULF: *Hitit Mimarlığı.* Çev.: Beral Madra. İstanbul 1982 Arkeoloji ve sanat Yayınları. 30 s. = Arkeoloji ve Sanat Yay. Eski Anadolu Uygarıkları Dizisi: 1. 8° (B/9141).
- SÖZEN, METİN: *Hacı Hamza'daki Türk Eserleri.* Anadolu Sanatı Araştırmaları 2, den ayrı bs. İstanbul 1970 S. 113-134, 24 pl. 8° (A. IV/6684).
- STEWIG, R.—H.-G. WAGNER: *Kulturgeographische Untersuchungen im islamischen Orient.* Kiel 1973 Alle Rechte vorbehalten V + 242 s., 1 pl. = Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel 38. 8° (A. IV/6691).
- TEODOR, DAN GH.: *Romanitatea Carpato-Dunăreană și Bizantul în Veacurile V-XI E.N.* Iași 1981 Editura Junimea. 123 s. 4° (B/9081).

- TOMSKY, JAN: *Das Altpaläolithikum im Vorderen Orient*. Wiesbaden 1982 Dr. Ludwig Reichert Verlag. X + 563 s. = TAVO, Beiheft Reihe B/18. 8° (A. IV/6751).
- Turquie. *La Cappadoce-Ephese-Panaya Kapulu*. Paris M. Broudo. 34 s., 3 pl. 8° (A. IV/6688).
- TOKSÖZ, DR. CEMİL: *Pergamum its History and Archaeology*. Çev. Ahmet E. Uysal. Ankara 1960 Ayyıldız Matbaası. 32 s., 1 hr. 8° (A. IV/6671).
- TÜRKMEN, MUHLİS: *İtalya'dan Çizgiler*. İstanbul 1982 X + 117 s. İDGSA Yay. 85. 8° (A. IV/6640).
- ULUÇAY, M. ÇAĞATAY: *Tarih Ansiklopedisi. İlk ve Orta dereceli okullar için*. İstanbul 1961 Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi. 660 s. (B /9115). 8°
- ULUSAY, REŞAT: *Şev Stabilité Analizlerinde Kullanılan Pratik Yöntemler ve Jeoteknik Çalışmaları*. Ankara 1982 MTA Enstitüsü Matbaası. VIII + 141 s., 1 tablo, 5 hr. MTA Enstitüsü, Eğitim Serisi: 25. 8° (A. IV/6931).
- WOODWARD, SIR LLEWELLYN: *British Foreign Policy in the Second World War*. 5 cilt. London. 1970/1976 Her Majesty's Stationery Office. = History of the second World War. 8° (A. IV/6728).
- VURAL, H. VURAL: *Dünya Dengesine Tesir Eden Jeopolitik Kavramlar Görüşler ve Türkiye*. İstanbul 1981 Kemal Matbaası. 71 s. 8° (A. IV/6858).
- VIII. *Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye sunulan bildiriler*. 3. cilt. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII + 1512-2203 s., Pl. 477-586. = TTK Yay. IX. dizi-Sa. 8^a. 8° (A. IV/4897).
- YURDAKÖK, DR. MURAT: *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*. Ankara 1982 Öztürk Matbaası. IV + 56 s. = Katkı 3, Ek sayı: 1. 8° (A. IV/6889).
100. *Yıl Atatürk Konferansları*. 2. bs. Ankara 1981 184 s. = Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay. 8° (A. IV/6805).

B. DERGİLER

- The American Historical Review LXXXVIII, 1, 2 (1983).
- American Journal of Archaeology LXXXVII, 2 (1983).
- The American West XX, 1-3 (1983).
- Amme İdaresi Dergisi XV, 3, 4 (1982); XVI, 1, 2 (1983):
- XV-L. DURAN, *Atatürk Döneminde Danıştay*. S. 3.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXX, 1/2 (1979-82):

H. AKIN, *Nemet'e Göre en eski Türk-Macar Münasebelleri*. S. 1.

M. ERGÜN, *Emrullah Efendi Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları*. S. 7.

N. ERATALAY, *Savaş İçinden Mektuplar*. S. 37.

M. ERGUN, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları*. S. 87.

Annales Economics Societes Civilisation XXXVIII, 1-3 (1983).

Annali XLIII, 1 (1983).

S. GRAZIANI, *I testi mesopotamici achemenidi del regno di Ciro contenuti in Be VIII*. S. 1.

A. AUTUORI, *Antecedenti greci ed arbi del Kitâb al-fîrâsa di Fahr al-Din-al-Razi*. S. 33.

Antike Welt XIV, 1-3 (1983).

Anzeiger CXIX, 1-10 (1982).

Archäologischer Anzeiger 2 (1983).

Archiv Orientalni L, 4 (1982); LI, (1983):

J. KOLMES—F. STOLICKA, *The Life and Work of the Czech Explorer in India and High Asia*. S. 139.

Arkeoloji ve Sanat 16/17 (1982):

M.V. LOON, *Korucutepe*. S. 3.

1. *Ulusal El Sanatları Kongresi*. S. 31.

Ars Orientalis XIII (1982).

Asien Afrika Latein-Amerika X, 5, 6 (1982); XI, 1-4, (1983).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. *Ermeni Belgeleri Özel Sayısı* 2 (1983).

Askeri Tarih Dergisi 2 (1977).

Ausgrabungen und Funde XXVII, 5, 6 (1982); XXVIII, 1, 2 (1983).

Avrupa 79-86 (1983).

Aziya I Afrika Segodnya 2-11 (1983).

Balkan and Asia Minor Studies IX (1983).

Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXIII (1980).

Berkeley Journal of Sociology XXVII (1981).

Biblica LXIV, 1 (1983).

Biblical Archeologist XLVI, 1-2 (1983).

Bibliografia, Republicii Socialiste Romanla XXXII, 1-12 (1983).

Bibliotheca Orientalis XXXIX, 5-6 (1982).

Bilim Birlik Başarı 37-38 (1983):

37-U. BAŞ, *Eski İzmir'de bir mezarlık*. S. 21.

38-N. ÜLKER, *Kadifekale*. S. 9.

A. TOPBAŞ, *Afyon Müzesi*. S. 15.

E. ATALAY, *Ephesos çevresindeki mağaraların Arkeoloji ve Sanat Tarihi açısından önemi*. S. 21.

The Bodleian Library Record XI, 1 (1982).

Boreas V-VI (1982-83).

The British School at Athens, Annual Report of the Managing Committee (1981-82).

Bulgarian Historical Review 1 (1983).

Bulletin d'Analyses de la Litterature Scientifique Bulgare 4 (1982).

Bulletin Archéologique 15 (1979).

Bulletin of the American Schools of Oriental Research 244-246 (1981-82).

Bulletin of the Ancient Orient Museum IV (1982).

Bulletin of the Institute of Historical Research, Sixty-first Annual Report 1 August 1981-31 July 1982.

Bulletin of the Mineral Research and Exploration Institute of Turkey 95/96 (October 1980-April 1981).

Bulletin of the National Museum of Ethnology VII, 4 (1982); VIII, 1 (1983).

Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLVI, 1 (1983):

M. BAINBRIDGE, *Armeno-Turkish poem 'The Jewish bridge'*. S. 155.

M.E. YAPP, *Atatürk: founder of a modern state*. S. 156.

J.M. LANDAU, *Pan Turkism of in Turkey*. S. 157.

Bulletin Scientifique, Section B Sciences Humanies XVIII, 9-12 (1982); XIX, 1-6 (1983).

Bulletin Signalétique 525, XXXVII, 1-2 (1983); 526, XXXVII, 1-3 (1983).

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris XIII, 4 (1982).

Byzantion, Revue Internationale des Études Byzantines LIII, 1 (1983).

Byzantino Slavica XLIV, 1 (1983).

Cahiers de Civilisation Médiévale XXVI, 1-3 (1983).

Cahiers du Monde Russe et Soviétique XXIII, 3-4 (1982); XXIV, 1-2 (1983).

Cornell Journal of Social Relations XVI, 2 (1982).

Cultura Antiqua XXXV, 1-7 (1983).

Çevren X, 37-38 (1983).

DSİ Bülteni 259-266 (1983).

Dania Polyglotta 14 (1982).

Das Fenster 32 (1983).

Die Welt des Orients X (1979); XI (1980).

Doğu Dilleri III, 4 (1983).

East Asian Cultural Studies XXI, 1-4 (1981).

East European Quarterly XVI, 4 (1982); XVII, 1 (1983).

Epigraphica Anatolica 1 (1983):

R. ALTHEIM-STIEHL—D. METZLER—E. SCHWERTHEIM, *Eine neue gräko-persische Grabstele aus Sultaniye Köy und ihre Bedeutung für die Geschichte und Topographie von Daskyleion*. S. 1.

H. MALAY, *A New Inscription Concerning the Lakimeni, Hodeni Mocadeni and Ankani*. S. 25.

R. MERKELBACH, *Der neue Euphranor, der Admiral von Caesars rhodischem Geschwader*. S. 29.

R. MERKELBACH, *Ehrenbeschluss der Kymaer für den Prytanis Kleanax*. S. 33.

S. ŞAHİN, *Besitzerinschrift auf einem archaischen Teller aus Alt-Smyrna*. S. 39.

M. A. İŞİN—M. K. CAN—S. ŞAHİN, *Acht Meilensteine aus Libyass*. S. 41.

S. ŞAHİN, *Kabia am Sangarios, Eine Inschrift aus Geyve*. S. 55.

İ. KAYGUSUZ, *Zwei Inschriften aus Iğaz (Olgassy) und Kimiatene*. S. 59.

W. AMELING, *Eine neue Inschrift aus Prusias ad Hypium*. S. 63.

E. VARINLIOĞLU, *Zeus Orkamaneites and the Expiatory Inscriptions*. S. 75.

Th. DREW-BEAR, *Three Inscriptions from Kyme*. S. 89.

J. NOLLÉ, *Zum Landbau von Side*. S. 119.

S. ŞAHİN—M. CREMER, *Kaiserinschriften und phrygische Türsteine in Adapazarı*. S. 141.

Ethnic and Racial Studies VI, 2 (1983).

Etnologie Française XIII, 1-2 (1983).

Ethnology XXI, 3-4 (1982).

Études Balkaniques 2-4 (1982);

Y. YÜCEL, *Contribution importante à l'étude des Beyliks Türks en Asie Mineure. Çeviren: İ. Tatarlı*. S. 134.

Expedition XXIV, 3-4 (1982); XXV, 1-2 (1983).

- FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi II, 8 (1981); III, 9-10 (1982).
 Faravid VI (1982).
 The Florida Anthropologist XXXV, 2 (1982).
 Forum IV, 86-89, 91-98, 100 (1983).
 The German Tribune 1048, (1982); 1077-1109 (1983).
 Germania LXI, I (1983).
 Godisen Sbornik Annuaire XXXIV, 8 (1982).
 Görüş 10-12 (1982).
 Göttinger Jahrbuch XXVIII (1980).
 Hamdard Islamicus VI, 1, 2 (1983):
     VI, I M. WASSEL, *The Islamic Law, its application as it was revealed in the Qur'an and its adaptability to cultural change*. S. 53.
 Hesperia LII, I (1983).
 Historical Abstracts XXXIII, Part B 4 (1982).
 History of Religions XXII, 3, 4 (1983).
 L'Homme XXII, 4 (1982).
 The Illustrated London News, Noel Sayısı, 7005-7014 (1982).
 International Journal of Middle East Studies XIV, 4 (1982); XV, 1-3 (1983):
     I.-M. ÖZAY, *Turkey in Crisis: Some contradictions in the Kemalist Development Strategy*. S. 47.
 Inventaria Archaeologica (Jugoslaviya) 25-27 (1981).
 Invetaria Archaeologica (Pologne) XLV, II (1981).
 Islam and the Modern Age XII, 4 (1981); XII, 4 (1982).
 Islamic Culture LVII, 1, 2 (1983).
 Israel Exploration Journal XXXI, 3-4 (1981); XXXII, 1, 3-4 (1982).
 The Israel Museum Journal II (1983).
 Istoričeskie Zapiski CVI (1981).
 Istorijki Casopis XXVII (1980); XXVIII (1981).
 Istoriya Flosofiya Pravo 3 (1982).
 Istoriya SSSR 2-5 (1983).
 Izvestiya Akademi Nauk Turkmenskoy SSR 1-3 (1982); I (1983).
 İktibas III, 54-68 (1983).
 İlgi XVII, 36, 37 (1983).

- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXXII, 1-7 (1982).
 Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXX, 3-4 (1982).
 Janus LXX, 1-2 (1983).
 Journal of Archaeological Science X, 2-3 (1983).
 Journal of Asian and African Studies 23-24 (1982); 25 (1983).
 Journal of Human Evolution XI, 8 (1982); XII, (1983).
 Journal of Near Eastern Studies XLII, 1-3 (1983).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXVI, 2 (1983).
 Journal of the History of Biology XVI, 1-2 (1983).
 Journal of the Society CII, 3-4 (1982):
     G. BECKMAN, *The Hitite Assembly*. S. 435.
 Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları V (1981):
     R. DANKOFF, *Some Notes on the Middle Turkic Glosses*. S. 41.
     K. SCHWARZ, *Eine Herrscherurkunde Sultan Murad II. für den Wesir Faẓlullah*. S. 45.
     E. SEZER, *On Non-Final Stress in Turkish*. S. 61.
     G.A. TEKİN, *Bey Trabzon Masalı ve Bir Tahlil Denemesi*. S. 99.
     H.P. WILLIAMS, III. *Marriage and Divorce in the Legal culture of the Old, Ottoman, and the New Tuks*. S. 131.
 Kıryat Sefer LVI, indeks (1981); LVII, 3-4 (1982).
 Kitap, Kültür ve Turizm Bakanlığı II, 13 (1983).
 Korea Journal XXIII, 3-9 (1983).
 Korean Scientific Abstracts XIV, 6 (1982); XV, 1-3 (1983).
 Letopis XXXII (1981).
 Levant XV (1983).
 Leveltari Közlemenyek L, Index (1979).
 Livres et Revues d'Italie XXIII, 4 (1980).
 Le Livre Hongrois 1, 2 (1983).
 Ljetopis Jugoslavenske Akademije Knjiga 86 (1983).
 Lumea 12-26, 29-46 (1983).
 Macedonian Review 3 (1982); 1 (1983).
 Maliye Dergisi 60 (1982); 61-63, 63-65 (1983).
 Man XVII, 4 (1982); XVIII, 1 (1983).

Materialia Turcica 6 (1980):

W. SCHARLIPP, *Ist Altı "Töpüt" ein genuin Türkisches Wort?* S. 12.

S. ROSCHKE, *Zu den Osmanen und ägyptischen Reformprogrammen in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts.* S. 32.

W. SCHARLIPP, *Kurzer Überblick über die buddhistische Literatur der Turken.* S. 37.

P. ZIVKOVIC, *Belege aus der Zeit der Türkenherrschaft in Bosnien über die medizinische Praxis der Franziskaner.* S. 54.

T. ÖZBEY—J. SCHMALE-ÖZBEY, *Die Übersetzung deutscher Nebensätze ins Türkische.* S. 64.

S. GENG, *Recent Chinese Research in Türkische.* S. 102.

J. MATUZ, *Bericht über eine Osmanistische Forschungsreise in Ungarn.* S. 107.

A. KÜLAHÇI, *50 Jahre Türkische Sprachgesellschaft.* S. 125.

Medelhavsmuseet XVI (1981).

The Metropolitan Museum of art XL, 3 (1982/83); XL, 4 (1983).

The Middle East Journal XXXVII, 1-3 (1983).

Middle East Studies Association Bulletin XVII, 1 (1983).

Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXII (1982).

Mitteilungen des Deutschen Instituts Abteilung Kairo XXXVIII (1982).

Milliyet Sanat Dergisi 69-84 (1983).

Miscellanea X (1982); XI-XII (1983).

Monumentet 2 (1982).

Narodii Azii i Afriki 1, 2, 4 (1983).

National Geographic CLXIII, 6 (1983); CLXIV, 1-3 (1983).

Nato Dergisi 4 (1982); 1, 2 (1983).

New Times 23 (1983).

News Bulletin 18 (1983).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 2-9 (1983).

Nouvelles de l'Inde 242 (1983).

Novaya Noveyşeya İstoriya 2-5 (1983).

Novita Bibliografiche Antichita' Greca e Romane 17 (1983).

Opuscula Atheniensia XIV (1982).

Orientalia LII, 2 (1983).

Orientalia Suecana XXX (1981).

- Orientalistische Literaturzeitung LXXXVIII, 1-5 (1983).
 Öğretmen Dünyası IV, 40-46 (1983).
 Österreichische Osthefte XXV, 1-3 (1983).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXXVI, 1-2 (1983).
 Papers of the British School at Rome L (1982).
 The Philosophical Review XCII, 2 (1983).
 Pirelli 223-225, 228, 229, 231 (1983).
 The Quarterly Index Islamicus VII, 1-3 (1983).
 RAD Jugoslaven Ske Akademije Znanosti i Umjetnosti X-XI (1982).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXX, 1-2 (1983).
 Referativni Journal 2-5 (1983).
 Review V, 1-4 (1981-82).
 Revista Arhivelor XLIV, 4 (1982); XV, 1-2 (1983).
 Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain XIV, (1981).
 Revue d'Assyriologie Et d'Archéologie Orientale LXXXVI, 2 (1982).
 Revue des Études Islamiques XLVIII, 1 (1980).
 Revue des Études Sud-Est Européennes XXI, 1-3 (1983).
 Revue Historique 544-546 (1982/83).
 Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXX, Janvier-Mars, Juillet-September (1983).
 Revue Internationale d'Histoire Militaire 54 (1982).
 Revue Roumaine d'Études Internationales XXII, Janvier-Août (1983).
 Rocznik Orientalistyczny XLII, 2 (1982):
     T. CIECIERSKA-CHLAPOWA, "Karagöz" *Commeinspiration Pour un Dramaturge de la Turquie Contemporaine*. S. 23.
 Romania Pages of History 1, 2-4 (1982/83).
 Royal Anthropological Institute News 55-56, 58 (1983).
 Röleve ve Restorasyon, 1. Restorasyon Semineri Özel Sayısı 4 (1982).
 Ruperto Carola XXXIV, 67-68 (1982).
 Sanat Dünyamız IX, 27 (1983).
 Scala 4-6, 9-12 (1983).
 Schweizerische Zeitschrift Für Geschichte XXXII, 4 (1982); XXXIII, 1-2 (1983).
 Schweizerisches Landesmuseum 91 (1982).

- Scripta Minora (1982-1983).
 Sovet Türkmenistan Binbir Ayallarbi 3-5 (1983).
 Sovetskaya Arkeologiya 3-4 (1983).
 Sovetskaya Etnografiya 3 (1982).
 Sovetskaya Tyurkologiya 6 (1982); 1-3 (1983).
 Speculum a Journal of Medieval Studies LVII, 4 (1982).
 Starine LVIII (1980).
 Studi and Notizie 11 (1983).
 Studi Classici e Orientali XXXII (1983).
 Studi Magrebini XIII (1981):
     A. GALOTTA, "Gazavat-ı Hayreddin Paşa dı Seyyid Murad". S. 1.
 Studia Albanica XVIII, 2 (1981).
 Studia Islamica LXI (1982):
     M. HOEXTER, *La shurta ou la Repression des Crimes a l'Epoque Turque*. S. 117.
 Studia Orientalia L-LII (1980-82).
 Studies in Bibliography and Booklore XIV (1982).
 Studies in Islam XVII 1-2 (1980).
 Studime Filologjike XXXVI, 3-4 (1982).
 Studime Historike XXXVII, 1-2 (1983).
 Sumer XXXVI, 1-2 (1980).
 Sudost-Forschungen XLI (1982):
     F. HEINZER, *Eine Zweite Handschrift des "Ordo Portae" und der Wegbeschreibung in das Gebiet des Uzun Hasan Miteiner Hypothese zur Verfasserfrage*. S. 9.
     F. ADANIR, *Heiduckentum und Osmanische Herrschaft. Sozialge Schichtliche Aspekte der Diskussion un das Frühneuzitliche Rauberwesen in Südosteuropa*. S. 43.
     K. SCHWARZ, *Die Stiftungen Deli Hüseyin Paşa auf Kreta*. S. 117.
     H.J. KORNRUMPF, *Mehmet Şüki Pascha, der Veteidiger von Edirne 1912-13*. S. 181.
 Südosteuropa Mitteilugen XXIII, 1-3 (1983).
 Szazadok CXVI, 5-6 (1982); CXVII, 1-3 (1983).
 Şişe Cam 124-126 (1983).

Tarbiz LII, 1-3 (1982).

Tel Aviv IX, 2 (1982).

Tez Duyuru Bülteni, Türdok (1979-1980)-(1980-1981).

Third World Quarterly V, 1, 2 (1983).

Tıp Dünyası LVI 1-8 (1983):

3-M. Z. MOCAN, *Osmanlılarda XV. Yüzyılda Ünlü Türk Hekimleri ve Bazı Orijinal Belgeler*. S. 72.

The Toyoshi-Kenkyu XLI, 4 (1983); XLII, I (1983).

Törtenelemi Szemle 3 (1983).

Turcica XIV (1982):

A. HATTO, *The Marriage, Death and Return to life of Manas: A Kırgız Epic Poem of The Mid-Nineteenth Century*. S. 7.

R. DOR, *Le Virelangue Chez les Kırgız du Pamir Afgan*. S. 39.

H. İNALCIK, *Rice Cultivation in the Ottoman Empire*. S. 69.

I. MELİKOF, *L'Islam Heterodoxe en Anatolie*. S. 142.

W. HICKMAN, *Ümmi Kemal in Anatolian Tradition*. S. 155.

F. GEORGEON, *Les Foyers Turcs a l'Epoque Kemaliste*. S. 168.

G. M. SMITH, *Some Türbes/Maqâms of Sarı Saltuq an Early Anatolian Turkish Gâzî-Saint*. S. 216.

J.-L. BACPUE-GRAMMONT—H. MAMMERI, *Sur le Pelerinage et Quelques Proclamations de Mehmed VI en Exil*. S. 226.

R. PARIS, *La Revolution Kemalite vue par un Sud-Americain*. S. 248.

K. SCHWARZ, *Chroniques et Bibliographies*. S. 257.

P. N. BORATAV, *La Guerre de Liberation et Atatürk Dans la Tradition Populaire*. S. 268.

Comptes Rendus. S. 287.

Turkish Public Administration Annual VIII (1981):

Ö. BOZKURT, *A Sociological Approach to Public Bureaucracy and Some Conclusions*. S. 5.

M. TOSUN, *Organizational Effectiveness: An Integrated Approach*. S. 25.

T. ERGUN—O. ONARAN, *Managerial Styles as a Means of Improving an Organization: The Turkish Electricity Authority case*. S. 45.

L. DURAN, *The Council of State in the Atatürk Period*. S. 69.

İ. ORTAYLI, *Some Observations on American Schools in the Ottoman Empire*. S. 93.

T. AKILLIOĞLU, *"The Protection of the Individulin Administrative Actions" and the Turkish Administrative Law*. S. III.

- B. UYSAL, *Political Authority, Laicims and Participation*. S. 141.
 G. TANKUT, *The First Attempt at Comprehensive City-Planning in the Atatürk Period: Ankara*. S. 163.
Selected Bibliography in Public Administration (1975-1981). S. 175.

Türk Arkeoloji Dergisi XXV, 2 (1981); XXVI, I (1982):

- XXV-2-U.B. ALKIM, *İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları*. S. 3.
 N. ASGARİ, *Uşak Selçukler ve Çevresinden Roma Çağı Lahitleri ve Mermer Ocakları*. S. II.
 G. BASS—G. GÖLÖNÜ, *Excavations at Serçe liman (1977) a Carga of Eleventh-Century Glass*. S. 49.
 K. ERİM, *Aphrodisias, the 1977 Campaign*. S. 55.
 A. ERZEN, *Çavuştepe Kazısı 1977 Çalışmaları*. S. 65.
 P. FREI, *Epigraphic-Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir*. S. 71.
 C.H. GREENEWALT, *Sardis 1977*. S. 87.
 P. GROSSMANN—H.G. SEVERİN, *Forschungen in Südöstlichen Lyken, 1977*. S. 101.
 R.M. HARRISON, *The Alakilise Vally in Lycia, 1977*. S. 111.
 M. KORFMANN, *Demircihöyük, eine Frühbronzezeitliche Festung an der Phrygisch-Bithynischen Grenze Kampagne 1977*. S. 115.
 H.Z. KOŞAY—M. AKOK, *Alacahöyük 1977 Kazıları*. S. 125.
 H. METZGER, *Fouilles du Letôon et de Xanthos en 1977*. S. 127.
 W. MÜLLER-WIENER—W.KÖNIGS, *Sericht über die Arbeiten am Athena Tempel in Priene*. S. 131.
 W. MÜLLER-WIENER, *Die Grabungskampagne in Milet im Herbst 1977*. S. 135.
 W. RADT, *Pergoman, Vorbericht über die Kampagne 1977*. S. 141.
 K. TUCHELT, *Bericht über die Ausgrabungen in Didyma, 1977*. S. 163.
 R. NAUMANN, *Die Grabungen bei der Römischen Thermenanlage*. S. 169.
 J. YAKAR—A. GÜRSAN, *Gemerek-Sivas-Malatya Üçgeninden Arkeolojik bir Yüzey Araştırması*. S. 173.
 XVI-I.F. ÖZORAL, *Kutludüğün Heykelcikleri*. S. 1.
 W. RADT, *Pergamon. Vorbericht über die Kampagne*. S. 11.
 M. ÖZDOĞAN, *Doğu marmara ve Trakya Araştırmaları*. S. 37.
 E. VARINLIOĞLU, *Bithynia, Lonia, Karia'da Epigrafi Araştırmaları*. S. 68.
 J. BORDAZ—L.A. BORDAZ, *Erbaba: The 1977 and 1978 Seasons in Prespective*. S. 85.
 C.H. GREENEWALT, *Sardis. 1979*. S. 95.

Türk Dili 274-383 (1983).

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1978-1981).

Türk Dünyası Araştırmaları 23, 24 (1983).

Türk Folkloru Araştırmaları (1982):

A.R. ÖNDER, *Türklerde Renk Geleneği*. S. 125.

Türk Yıllığı XVIII (1979):

N. ABADAN-UNAT, *Patterns of Political Modernization and Turkish Democracy*. S. 1.

A. ÜNSAL, *Atatürk's Reform*. S. 27.

S. MUHAMMAD, *Restoration of Human Right of the Palestinian People: The Role of the United Nations and the Superpowers*. S. 59.

Ş. S. GÜREL, *Zionist Plans and Cyprus (1896-1948)*. S. 83.

T. ATAÖV, *L'Utilisation des Eaux Palestiniennes et le Droit International*. S. 97.

O. TÜREL, *World Bank on Public Investment Program of Turkey: Review of a Report*. S. 125.

D. TEZCAN, *La Convention de Londres Sur le Statut des Forces de l'Otan et le Principe de Territorialite en Droit Penal International*. S. 149.

Ö. MADRA, *Were the Assyrians Really Persecuted: a Critical Appraisal of a Study on the Assyrian Migration From Turkey to Sweden*. S. 165.

Ugarit-Forschungen XIV (1982):

S.E. LOEWENSTAMM, *Did the Goddess Anat Wear Side-Whiskers and a Beard*. S. 119.

Ulster Journal Archaeology XLIV-XLV (1981-2).

Universitetets Oldsaksamlings Tilvekst 1977-1980 (1982).

Vakıflar Dergisi XV (1982):

R. YINANÇ, *Selçuklu Medreselerinden Amasya Hayifet Gazi Medresesi ve Vakıfları*. S. 5.

B. YEDİYILDIZ, *Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi*. S. 23.

İ. ATEŞ, *Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar*. S. 55.

N. ÖZTÜRK, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri*. S. 89.

N. YÜNGÜL, *Giresun'un Espiye İlçesinde Yavuz Sultan Selim'in Tesis ettiği Gülbahar Hatun "Hacı Abdullah" Zaviyesine Bağlı Yapılar*. S. 117.

M. ÖNDER, *Federal Alman Müzelerindeki Tür Eserleri*. S. 127.

S. BAYRAM, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan kendinden Desenli, Üzeri Yazılı iki Kumaş*, S. 139.

- Varlık 905-909 (1983).
 Vestnik Drevneyi Istorii 1-3 (1983).
 Vestnik Leningradskogo Universiteta 1-3 (1983).
 Voprosi Istorii 3-10 (1983).
 Wissenschaftliche Zeitschrift Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
 XXXII, 1-3, 5, 6 (1983).
 The Yale Review LXXII, 2-3 (1983).
 Yankı 627-659 (1983).
 Yeni Adam 935 (1983).
 Yıllarboyu Tarih 4-11 (1983).
 Yıllık Ekonomik Rapor (1983).
 Zak, Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte IXL,
 2 (1982).
 Zeitschrift für Balkanologie XIX, 1 (1983).
 Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft CXXXIII, 1-2
 (1983).
 Zeitschrift für assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXII, 1
 (1982):
 H. OTTEN—C. RÜSTER, *Textanschlüsse von Boğazköy-Tafeln (81-90)*. S.
 139.
 Zeitschrift für Kulturaustausch XXXIII, 1-3 (1983).
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik L-LI (1983):
 P. ROOS, *Felsinschriften von Labraunda und Beypınar*. S. 222.
 Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XL, 1-3
 (1983).
 Zion A Quarterly for Research in Jewish History XLVII, 4 (1982);
 XLVIII, 1-2 (1983).
 Ziraat Dergisi XIII, 7-2 (1982).

Propriétaire et rédacteur en chef:
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :

	<u>Page</u>
ŞİMŞİR, BİLÂL N.: L'affaire du fez: Une page des relations turco-egyptiennes (1932-1933) (en turc avec 30 illustrations)	1
KURAT, Ph. D. YULUĞ TEKİN: Mustafa Kemal's Instructions (An Intercepted and Decyphered Telegram) to Bekir Sami in London-a Reassessment of the London Conference (21 February - 12 March 1921) and its immediate consequences (en anglais)	55
———: Instructions de Mustafa Kemal à Bekir Sami à Londres (télégramme pris et déchiffré par Les Anglais) - Considérations nouvelles de La Conférence de Londres (le 21 février-le 12 Mars 1921) et ses conséquences immédiates (Résumé) (en turc)	85
AKGÜN, DOÇ. DR. SEÇİL: Rapport du Général Moseley: points essentiels: Mandat américain en Turquie (en turc avec 6 illustrations)	95
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: Documents relatifs à Atatürk et à Kars de Cihangiroğlu İbrahim Aydın pendant La Guerre Nationale (en turc avec 49 illustrations)	109
ERGENELİ, HİLMİ A.: (Etablis et annotés par Ergeneli, Prof. Adnan) Memoire concernant la défense d'Ayvalık en 1919 (en turc avec 7 illustrations)	167
KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: Conception de l'Histoire chez Ziya Gökalp (en turc)	241
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Civilisation et Contemporanéité (en turc) ..	249
YURDAYDIN, PROF. DR. HÜSEYİN G: Verdict intéressant d'un tribunal du XVIII siècle (avec 4 illustrations)	257
ERCAN, DOÇ. DR. YAVUZ: Sources et recherches relatives à des Voynuk (en turc)	271
AKA, DOÇ. DR. İSMAİL: Activités architecturales chez Les Timourides sous le règne de Mirza Şahruh (1405-1447) (en turc)	285
YİNANÇ, DOÇ. DR. REFET: Fondations des "Darüşşifa" de Kayseri et de Sivas (en turc avec 3 illustrations)	299

Traductions:

SPULER, PROF. DR. BERTOLD: (Traduit par Lugal, Mihin): Gotthard Jäschke (en turc)	309
JÄSCHKE, GOTTHARD: (Traduit par Arsan, Nimet): Un mémoire oublié de Mustafa Kemal (en turc)	339

Bibliographie :

DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Elizabeth A. Zacchariadou, <i>Trade and Crusade</i> (en turc)	343
Livres et revues reçus dans la première moitié de 1983.	353

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLVIII

No. 189 - 190

Janvier - Avril 1984

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 5